

Landskapet
som ram
– hus och grav
som manifest

Roger Nyqvist

URBANISERINGSPROCESSER I VÄSTSVENRIKE
*En utvärdering av uppdragsarkeologins möjligheter
att belysa historiska processer*

Typsnitt: Berling: 11/13
Bildinläsning/layout: Rydins Tryckeri AB
Omslag: Anna Larsson
Terrängkartan alt. Fastighetskartan © Lantmäteriverket
Gävle 2001. Medgivande M2001/1499
Tryck: Rydins Tryckeri AB, Nossebro
Tryckår: 2007

© Roger Nyqvist
ISBN 91-85952-61-3
ISSN 0282-9479

Till Wictoria, Emma och Richard

Samt till minne av mina föräldrar

Den omgifvande naturen, inom hvilken man lefver och verkar;
näringsfånget med sin sysselsättning, sina vanor,
hafva alltid haft ett stort, godt eller ondt inflytande
på den mångskiftande varelsen, menniskan,
och på få ställen inom landet är detta förhållande
så i ögon fallande,
som inom detta län.

Topografiska och statistiska uppgifter om Göteborgs och Bohus län.
Tryckt hos N. Marcus. 1859. sid. 27-28

Innehåll

Förord	13
Abstract	15
1. Avhandlingens ramar	17
1.1. Finns det en bild av ett landskap?	17
1.2. Resans början	17
1.3. Syftet	18
1.4. Undersökningsområdenas lägen	18
1.5. Bohuslän – en beskrivning av ett landskap	22
1.5.1. Klimatet	22
1.5.2. Kust och höjdlandskap	23
1.5.3. Sprickdalslandskap och slättområden	24
1.5.4. Vattendrag – dalgångar och kommunikation	27
1.5.5. Ett landskap eller flera?	28
1.6. Undersökningsområdena	30
1.6.1. Kville-/Tanumområdet	30
1.6.2. Rummen i landskapet - Kville-/Tanumområdet	31
1.6.3. Stenungsundsområdet	31
1.6.4. Rummen i landskapet - Stenungsundsområdet	33
1.7. Samma landskap – olika innehåll	33
2. Materialets systematisering	34
2.1. Registreringsmetod	34
2.2. Tidsperspektiv och material	34
2.3. Fyndens betydelse och kronologi	35
2.4. Kronologi utifrån undersökta gravar	36
2.4.1. Inledning	36
2.4.2. Oregelbundna stensättningar	37
2.4.3. Regelbundna stensättningar	38
2.4.4. Domarringar och resta stenar/klumpstenar.	38
2.4.5. Flatmarksgravfält och flatmarksgravar	39
2.4.6. Högar	40
2.4.7. Skeppsättningar och rösen	40
2.5. Runstenar	41
2.6. Fornborgar	42
2.7. Fasindelningen	44
2.7.1. Grunderna för fasindelningen	44
2.7.2. Faser och innehåll	45
2.7.3. Tolkningsramar för fyndmaterial	46
2.8. Felkällor	46
3. Centrum, semiperiferi och periferi	48
3.1. Bohuslänns centralområden enligt tidigare forskning	48
3.2. En introduktion till begreppens innehåll	51
3.3. Olika aspekter på centrernas signum	52
3.4. Fynd – vad står de för?	54
3.5. Två typer av hävdande	55
3.6. Central-, semiperiferi- och periferiområden	56
4. Försörjningsstrategin	58
4.1. Balansen – den ständigt frånvarande	58
4.1.1. Bilden av balans	58
4.1.2. Balans – olika tidsaspekter och olika bedömningsgrunder	58

4.1.3. Tiden – vän och fiende	60
4.1.4. Förändringarnas motor	61
4.2. Försörjningsstrategin	62
4.2.1. Innehållet	62
4.2.2. Två typer av begränsningar	63
4.3. Arbetet och fördelningen	64
4.3.1. Arbetets grund	64
4.3.2. Kollektiv eller individuell försörjningsstrategi	64
4.3.3. Maktens grund	66
4.3.4. Maktens permanentande	67
4.4. Exosomatiska redskap	67
4.4.1. Fysiska och mentala exosomatiska redskap	67
4.4.2. Reproduktionens instrument	68
4.4.3. Ett exempel - indiens kor	70
4.4.4. Våldet regleras	71
4.5. Vertikala strukturer	72
4.5.1. Hushåll och släkt– olika synlighet i landskapet	72
4.5.2. Ofri eller fri – en fråga om tid	73
4.5.3. Följesystemet	74
4.5.4. Hävdande och relation	75
4.6. Stelnande landskap - delar ur ett förflutet	76
4.6.1. Husplatser och gravplatser – stationära manifest	76
4.6.2. Mobila manifest	78
4.6.3. Ordets makt över tiden	80
4.6.4. Historicitetens ansikten	81
5. Landskapet som ram	83
5.1. Horisontala grupperingar	83
5.1.1. Konstruerandet av en värld	83
5.1.2. Territoriets grund	84
5.1.3. Landskapet är historiens atlas	85
5.2. Bebyggelsens logistik	87
5.3. Fornborgar – punkter och pusselbitar av gränser	89
6. Kunskapshistorik	91
6.1. Materialets tillkomst – fram till 1900	91
6.1.1. Storslaget – en början	91
6.1.2. Samlandets betydelse – individuella samlingar	92
6.1.3. Organiserandets period – strukturer framträder	92
6.1.4. Från minnen och text till tolkning av fynden	94
6.1.5. Ambitionerna – visionerna - relationerna	96
6.2. Materialets tillkomst – mellan 1901 – 1975	97
6.2.1. En arkeologisk forskning etableras	97
6.2.2. Forskningsgrävningar och nödgrävningarnas period	98
6.2.3. Bildning i fokus	100
6.2.4. Boplatser: ett osäkert registrerings- och undersökningsobjekt	100
6.2.5. Gravar – kärnan i verksamheten	101
6.2.6. Ambitionerna – visionerna - relationerna	103
6.3. Materialets tillkomst – perioden 1976 – 1995	104
6.3.1. Konferensernas och symposiernas tidevarv	104
6.3.2. Hela och rena lämningar	106
6.3.3. Boplatzproblem	107
6.3.4. Läns museet och dess inverkan på arkeologin	108
6.3.5. Ambitionerna – visionerna - relationerna	108
6.4. Ambitionernas betydelse för materialet	110

7. Undersökningsområde Stenungsunds kommun	112
7.1. Inledning	112
7.2. Material från stenungsunds kommun	112
7.2.1. Registrerat material – undersökt, uppgift om, eller inkommet	112
7.2.2. Materialets rumsliga spridning	113
7.2.3. Materialets innehåll, fornlämning och fynd	115
7.2.4. Fynden – lämningarna – av vad?	119
7.2.5. Gravar: undersökta eller "hittade" i arkiv	120
7.2.6. Boplatsmaterialet	121
7.3. Hallerna	123
7.3.1. En serie punkter i ett landskap	123
7.3.2. Hallerna etapp I	129
7.3.3. Sammanfattning 1991	129
7.3.4. Hallerna Etapp II	131
7.3.5. Sammanfattning 1992	135
7.3.6. Tolkning av Hallerna – undersökningarna	135
7.4. Sammanfattning Stenungsund	136
8. Undersökningsområde Kville/Tanum	138
8.1. Inledning	138
8.2. Material från Kville-/Tanumområdet	138
8.2.1. Registrerat material – undersökt, uppgift om eller inkommet	138
8.2.2. Materialets rumsliga spridning	139
8.2.3. Materialets innehåll, fornlämningar och fynd	139
8.2.4. Fynden – lämningarna – av vad?	145
8.2.5. Gravar - undersökta eller "hittade" i arkiv	145
8.2.6. Boplatsmaterialet	148
8.3. Edstensdalgången med närområde	149
8.3.1. En beskrivning av området	149
8.3.2. Edsten – vapen och guld	150
8.3.3. Lilla Jored – gravfältet bakom guldet	151
8.3.4. Tolkning	152
8.4. Sammanfattning Kville – Tanum	156
8.4.1. Likheter och skillnader	156
8.4.2. Maktens vandring mellan dalgångarna i Kville	157
9. Nord och syd – olika historia?	158
9.1. Diskussion kring materialens tillkomst	158
9.2. Fyndmaterialets tendenser	162
9.3. Bebyggelsen – boplatser och gravar inom områdena	164
10. Registrerade fornlämningar	165
10.1. Inledning	165
10.2. Stenungsundsområdet - gravfält	165
10.3. Gravformer och -typers variation	166
10.4. Stenungsunds kommun - gravlokaler	168
10.5. Kville-/ Tanumområdets gravfält	168
10.6. Gravformer och typers variation	170
10.7. Kville-/Tanumområdet - gravlokaler	171
10.8. Fornborgarna inom undersökningsområdena	171
10.8.1. Kunskap om fornborgar	171
10.8.2. Mönster i landskapet	172
10.9. Diskussion kring materialen	174
10.9.1. Gravar och gravfält	174
10.9.2. Kronologisk fördelning av gravmonument	175

11. Medeltida spår i landskapet	181
11.1. Det medeltida materialet	181
11.1.1. Inledning	181
11.1.2. Det medeltida landskapets verbala material	182
11.1.3. Organisationens beståndsdelar – skeppsredor och härader	183
11.1.4. Kyrklig organisation av bohuslän – medeltida kyrkor	185
11.1.5. Begreppet socken	186
11.1.6. Kyrkplatsens betydelse för sockennamnet	187
11.1.7. Medeltidskyrkan ett tecken på äldre centrum?	189
11.1.8. Ortnamn och fastighetsnamn – en stabil historia?	190
11.1.9. Namnkronologi	192
11.2. Stenungsundsområdet	193
11.2.1. Kyrkor	193
11.2.2. Socken	194
11.2.3. Skeppsreda – härad	195
11.3 Kville-/Tanumområdet	197
11.3.1 Kyrkor	197
11.3.2 Socken	197
11.3.3 Skeppsreda – härad	198
11.4. Fastigheter – ortnamn	199
11.4.1. Spåret i materialet	199
11.4.2. Egendomsförhållanden	200
11.4.3. Fastigheternas storlek i relation till kyrkobyggnaden	202
11.4.4. Kyrkobyggnadens relation till förhistoriska gravar och kult	204
11.4.5. Sociala namn	206
11.4.6. Självständiga fastigheter – ett test	207
11.5. Fastigheters rumsliga spridning	208
11.6. Medeltida borgar	208
11.7. Sammanfattning och diskussion	208
11.7.1. Kyrkor och fastigheter	208
11.7.2. Kville, luderlag och grötsbacke skeppsredor	211
11.7.3. Medeltidens innebörd	213
11.7.4. Tolkning	214
12. Hus och grav som manifest	216
12.1. Inledning – en plattform presenteras	216
12.2. Hällristningar – punkter av återbruk	216
12.3. Boplatser – återbruk av landskapets rum	217
12.3.1. Boendets premisser	217
12.3.2. Boplotsstruktur	217
12.3.3. Temporära – permanenta boplatser	218
12.4. Återbruk av husplatser – husen som manifest	219
12.4.1. Återbrukets orsaker	219
12.4.2. Huset – historiens början	220
12.5. Gravvar – monument av historia	221
12.5.1. Återbruk av monument – platsens historia återbrukas	221
12.5.2. Monument – eviga eller förnybara punkter?	223
12.5.3. Monument – från punkt till lokal	225
12.6. Återbruket – ett historieskapande skeende	226
12.6.1. Fyra yttringar av samma fenomen	226
12.6.2. Olika relationer eller är hus och grav samma sak?	227
12.6.3. Historien – synlig eller osynlig	227
12.6.4. Guldets och graven	228
12.6.5. Nygamla markörer	229
12.7. Landskapets kod	230

12.7.1. Variationer – olika sidor eller samma tema?	230
12.7.2. En synlig enhetlighet – större jämlighet?	232
12.7.3. Återbruk är nyckeln till landskapets innehåll	232
12.7.4. Historicitet som grund	233
12.7.5. Individuellt eller kollektivt hävdande	233
12.8. Landskapets inordning	234
12.8.1. Inledning	234
12.8.2. Fas I – manifesten byter nivå	234
12.8.3. Fas II – från varierade till enhetliga manifest	236
12.8.4. Fas III – från många punkter till en	237
12.8.5. Fas IV – från en punkt till en annan?	239
13. Centrum eller periferi?	241
13.1. Inledning	241
13.2. Bygder och folkland	241
13.2.1. Svåravgränsad bebyggelse under fas I	241
13.2.2. Manifestens tidevarv – bebyggelsen tättnar i fas II	243
13.2.3. Omstruktureringen av landskapet – fas III	245
13.2.4. Bebyggelsestruktur – fas IV	247
13.2.5. Centrum, semiperiferi och periferi – en tolkning	249
13.3. Bohuslän – en tvådelad enhet?	250
13.3.1. Vilka gränser syns – nord, syd, öst eller väst?	250
13.3.2. Tolkning	253
13.4. Begränsningar av samhället	253
13.4.1. Landskapens ramar	253
13.4.2. Samhällets omfattning åt öster	254
13.4.3. Samma samhälle norrut	255
13.4.4. Västerut och söderut – ytterområdet för samhället?	256
13.4.5. Problem	258
13.4.6. Ett tolkningsförslag	258
13.5. Tolkningarna	259
14. Sammanfattande diskussion	261
14.1. Gårdagen är ett okänt land	261
14.1.1. Landskapets ramar	261
14.1.2. Gårdagen är ett okänt landskap utan historia	261
14.1.3. Bebyggelsematerialets struktur	262
14.1.4. Ädelmetall, vapen och fornborgar	263
14.2. Morgondagen är ett okänt land utan kontroll av historien	264
14.2.1. Historiciteten är början och slutet i ett landskap	264
14.2.2. Ett centrum eller flera kärnområden	265
14.2.3. Historia – samhällets klister	266
14.3. En diskussion kring resultaten	266
Summary	268
Referenslitteratur	271
Övrigt källmaterial	315

Förord

Nu vid denna hållplats, längs den väg som jag påbörjade för många år sedan, kan jag bara konstatera att resans mål inte blev det som jag då hade som mål på min vägkarta. Mina år i fält, både som fornminnesinventerare och som grävande arkeolog, satte sina spår i hur jag såg på och hade möjligheter att utföra mina forskarambitioner. Dessutom har jag upplevt ett antal bilolyckor som har på olika sätt påverkat mina möjligheter att utföra detta arbete. Varje ny riktning på färden innebar att jag kom att fundera över logistiken i vårt samtida och dåtida samhällen. I detta sammanhang vill jag rikta ett tack till min sjukgymnast Peter Wallén, som genom tålmod och skämt fick mig att vandra vidare även när pinan tog över. En annan källa till stöd har mina syskon varit, Berith, Tomas samt Henry. Ett stort tack finns i mitt hjärta till mina föräldrar, som aldrig såg denna resas slut. Samma tanke gäller mina barn som har stått ut med att deras tillvaro under så lång tid har grumlats av alla kartor med tillhörande listor.

Nu när man har chansen att tacka de personer som har givit sitt stöd till mig som privatperson och arkeolog, inser man att utan deras stöd hade inget blivit färdigt.

Ett givet och mycket stort tack till min handledare, Lise Bender Jørgensen, som var den som fick igång avhandlingsskrivandet. I samma anda vill jag rikta mitt tack till Professor Kristian Kristiansen för de taktiska handledningsdiskussionerna som vi hade. Givetvis vill jag tacka mina vänner, bekanta och kollegor som vid tillfällena tagit del av mina tankar, databasdiskussioner eller text och kommenterat dessa. Några personer har på ett eller annat sätt varit med mer intensivt än andra, ett stort tack till Sofie Simonson, Åsa Algotsson, Magnus Rolöf, Oscar Ortman, Marcus Andersson, Andreas Ben Salem, Mikael Eboskog, Martin Östholm, Kalle Thorsberg, Christel Andersson, Peter Möller, Mikael Wall, Bengt Westergaard, Karl Hellervik, Charlotte Simonson, Lars Lundqvist, Lena Kristensson och Mac Lundquister.

Tack till de övriga, ni är inte glömda i mitt hjärta.

Tack till Gast o Gunnel Pettersson och övriga vänner för all hjälp och speciellt till de personer som ordnade allt inför och under min disputationsmiddag.

Tack till er som kom och närvarade under disputationen och middagen. Ni dämpade ångesten och förgyllde timmarna där efter.

Mindre justeringar har utförts efter disputationen gällande relationen mellan brakteater och gravar.

Roger Nyqvist har gjort alla figurer om inte annat anges, förutom nr 112, 113, 114 och 115 gjorda av Sofie Simonson och figurer 17, 23, 25, 30 och 32 gjorda av Tomas Nyqvist.

Roger Nyqvist
Uddevalla/Värmskog
2002

The landscape as a frame - house and grave as manifest. bohuslän between 1000 bc to 1500 ad.

Abstract

This thesis has two main subjects. The first is to discuss the existence of centre, semiperiphery and periphery areas in two areas within Bohuslän, in Västra Götalands Län. The second subject is to discuss why there was a need to create manifests in the landscape.

Therefore in the first two chapters I start with a minor discussion about the definition of landscape and a general description of the landscape in Bohuslän as a whole and within my two areas of study (Kville/Tanum and Stenungsund).

In the following three chapters I discuss what centre and periphery are and also introduced the term semiperiphery, which means “areas that are potential centre areas”, in contrast to periphery that stands for areas that never will become a centre. As the title indicates I believe that the landscape can be a small or large obstacle in the process of creating a human society. The natural settings will always be a hindrance or an advantage in subsistence strategy and in communication. In order to get people to work towards the same goal and to make the subsistence strategy function, there is always a need of a common history. History is the cement that holds a society together. I have placed all kind of social and physical structure within that group of tools that I call exosomatiska redskap (external tools). This can be divided in to mental external tools, which for example contains different structures, such as religion and ritual. It also contains physical external tools such as for example a spade, a motorway and a spear. I discuss further what society and different regions are, down to the smallest part which is the household.

In chapter 6 to 10 I present my material (graves, settlements and stray finds) and its background, and in chapter 11 I discuss the medieval material (churches, stray finds and names) that are at hand for this study. After this presentation the two following chapters give both local and regional interpretations of the total material that has been used. The last chapter is a conclusion of the discussion that has been presented in this book.

The result of this study is that in the two main areas that I have been studying there is only one area that matches my criterias of a centre area and that is the Tanum area. The Kville area seems to have been close to becoming a centre of a larger area, but something seems to have lain in the way of this. Lastly the Stenungsund area has nothing that looks like a centre area in the same way as Tanum. The big differences are that Tanum has a larger area of spacious plains around its centre area, and that it has an old communication route through its centre area. These two factors are missing in the other areas. Bohuslän was a divided area during the period that this study embraces. The county of Bohuslän was divided into something between 11 and 16 different districts.

Keywords: Centre, semiperiphery, periphery, exosomatic tools, late bronze age, Iron age, medieval, society, “folkland”, district, settlement, grave, house, household, history, reused.

1. Avhandlingens ramar

1.1. Finns det en bild av ett landskap?

Landskapet är ramen för alla aktiviteter och därmed på sitt sätt tolknings-arnas plattform. I landskap finns summan av alla tiders aktiviteter, både de som avsatt synliga och osynliga spår (mentala föreställningar). Det mentala landskapet består av hur och vad man minns, av det som finns runt om en, samt hur man uppfattar de företeelser som man kan se. För att beskriva ett landskap rätt måste vi först definiera vad ett "naturligt" landskap är.

Landskapet innehåller geologiska faktorer som kan ge klimatologiska effekter och dessa i kombination är grunden för flora och fauna. Natur skulle kunna förstås som "what is totally independent of man's subjective mind or consciousness" (Bengt-Pedersen 1998:28).

Till detta har vi det som är den mänskliga sfären. Främst består den av vår uppfattning om hur saker och ting hänger ihop; d.v.s. egna upplevelser som antingen individ eller grupp, med trädning av äldre upplevelser som komplement. Detta skulle kunna vara "life-world" och denna försvinner om människan försvinner, medan naturen inte gör det (ibid. 1998). Människans föreställningar och uppfattningar av nyttan med naturen påverkar den genom det sätt som vi agerar i den. Landskap är dock aldrig passivt, eftersom dess innehåll influerar det som kan ske och även hur det tolkas (Gansum 1997). Idag påverkar vår kultur landskap och natur snabbare än tidigare kulturer. Trots detta betraktar vi ändå inte naturen i realtid (Johansson, I. 1998). Vårt samhälle har överfört landskapets innehåll till olika sammanställningar via kartläggningar och man har definierat naturens och landskapets funktioner. Naturens och landskapets funktion i dagens samhällsplanering har sedan framställts i olika typer av översikts-, detalj- och resursplaner. I dessa skapas olika begrepp som t.ex. rekreationslandskap. Landskapet är i dessa planer endast en resurs för försörjning eller avkoppling, även de s.k. naturskyddade områdena ses ur dessa aspekter som en tillgång. Människans påverkan och närvaro i landskapet består även av mänskligt konstruerade ljud, vilket innebär att idag innehåller s.k. naturområden mänskliga ljudbilder, t.ex. flygplan och bilar (Sporrong 1981, Abrahamsson 1982).

Detta är det landskap som vi arkeologer försöker via olika lämningar att tolka och inrymma i vår mentala och fysiska värld (Welinder 1990, Burström 1994, Sporrong 1981, Tilley 1999). Ett exempel på ett sådant tanke-sätt är hur man kan betrakta något funktionellt som tex stensträngar: som ett väldigt nät av släktlinjer utlagda i landskapet, där stenen leder längs mytiska vägar" (Cassel 1998:175). Landskapet består därmed av en stor mängd av företeelser, som vi till viss del kan ta på, men andra som vi inte kan ta på eller se. Under senare tider har man börjat se landskapet som det rum det är. Utifrån detta försöker arkeologerna att förstå de olika tankevärldar som har försökt att omforma naturen i landskapet till ett kulturlandskap. Landskapet blir därmed svärfångat, eftersom var och en har sitt landskap och detta är påverkat av den tid som gått och det samhälle som man lever i (jfr. Dodgshon 1987, Tilley 1999, Ingold 1993).

1.2. Resans början

Avhandlingen har tillkommit under olika faser, men gemensam grund har varit mitt intresse för var och hur man manifesterar sig i landskapet. Det är mina vandringar i olika delar av Sveriges landskap, antingen som inventerare eller fältarkeolog, som har varit grunden för mina tankar. Till detta kommer tankarna om historia som basen för alla sociala strukturer. Det arbete som

presenteras i denna form har därmed vuxit fram under lång tid och med olika huvudinriktningar, men landskapet har alltid varit ramen för tolkningarna. När jag började min forskarbana var fornborgarnas relation till den samtida bebyggelsen det intressanta. Mina texter behandlade då den rumsliga relationen mellan fornborgar och olika typer av bebyggelseämningar (Nygqvist 1989a). Varför skulle man etablera sådana konstruktioner utanför det som verkade vara bebyggelsens kärna? För att kunna diskutera fornborgarnas funktion och placering, måste diskussionen handla om orsaken till bebyggelsens sätt att markera. Detta ledde till att jag dessutom behövde studera järnålderslämningarna ur centrum- och periferiaspekten och hur detta avspeglar sig i landskapet. Det var först i och med min medverkan i projektet Urbaniseringsprocesser i Västsverige som avhandlingen tog fart på allvar. Detta projekt hade som syfte att bearbeta äldre material i museer och arkiv för att analysera urbaniseringens mekanismer i ett långtidsperspektiv. Avhandlingen består därmed av olika delar som vuxit ihop genom en teoretisk modell. Min teoretiska modell har att göra med relationen fornborgar och bebyggelse, med gravar och boplatsernas inre struktur och deras relation och lägen i landskapet. Utifrån dessa aspekter formuleras en större hypotes som grund inför min medverkan i urbaniseringsprojektet.

1.3. Syftet

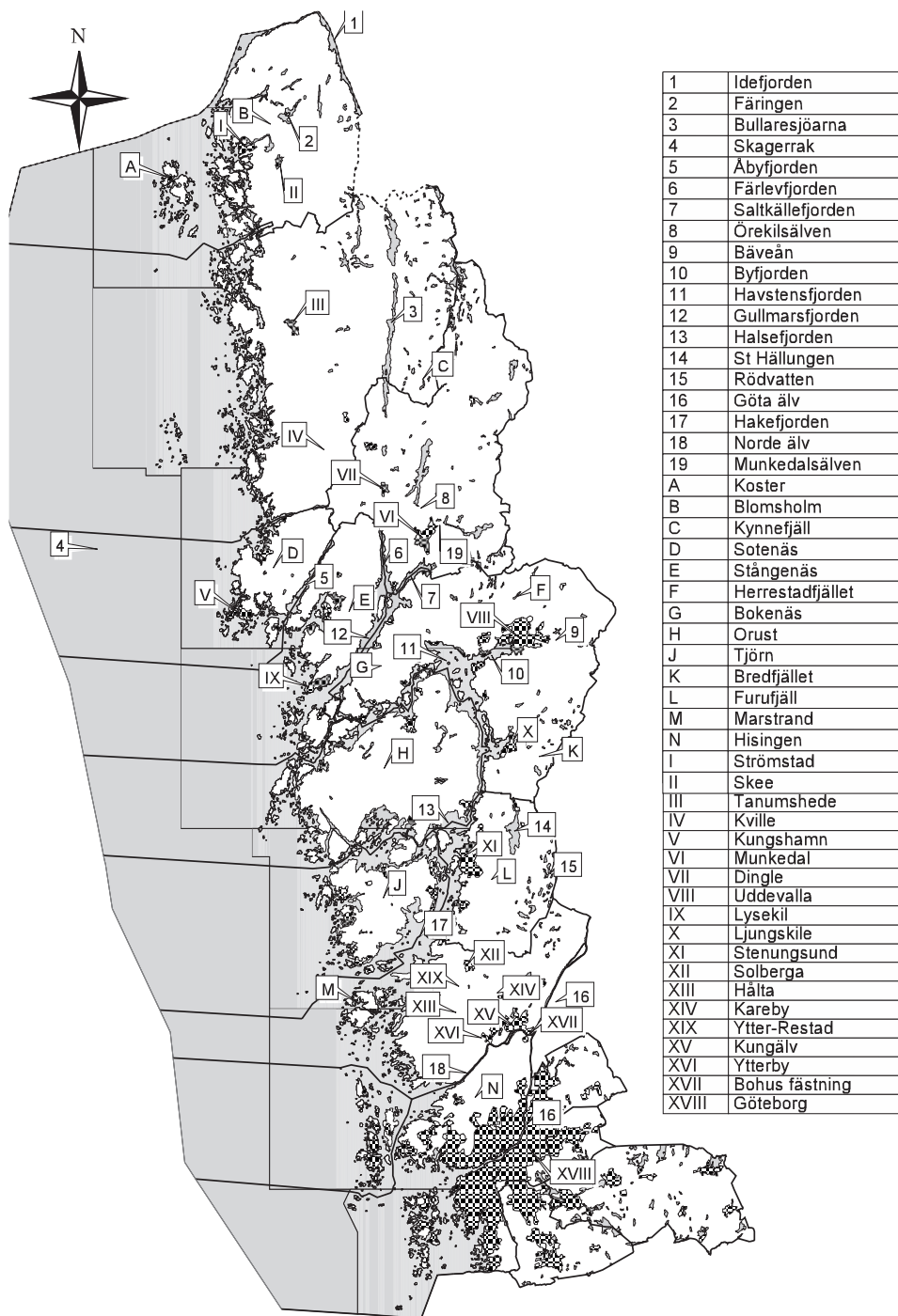
Det finns två syften med denna bok, dels att undersöka förekomsten av central-, semiperiferi- och periferiområden, dels diskutera hur och varför man manifesterar sig i landskapet. Den studerade tidsperioden sträcker sig från yngre bronsålder fram till och med medeltid, men tonvikten i det bearbetade materialet är järnålder. Det material som jag sammanställt och bearbetat har till stor del framtagits inom Urbaniseringsprojektet och därmed finns det frågeställningar och svar som har med själva huvudprojektets syften att göra. Dessa kommer inte att specifikt redovisas i denna avhandling utan finns behandlade i olika kapitel som en del av materialbearbetningen.

1.4. Undersökningsområdenas lägen

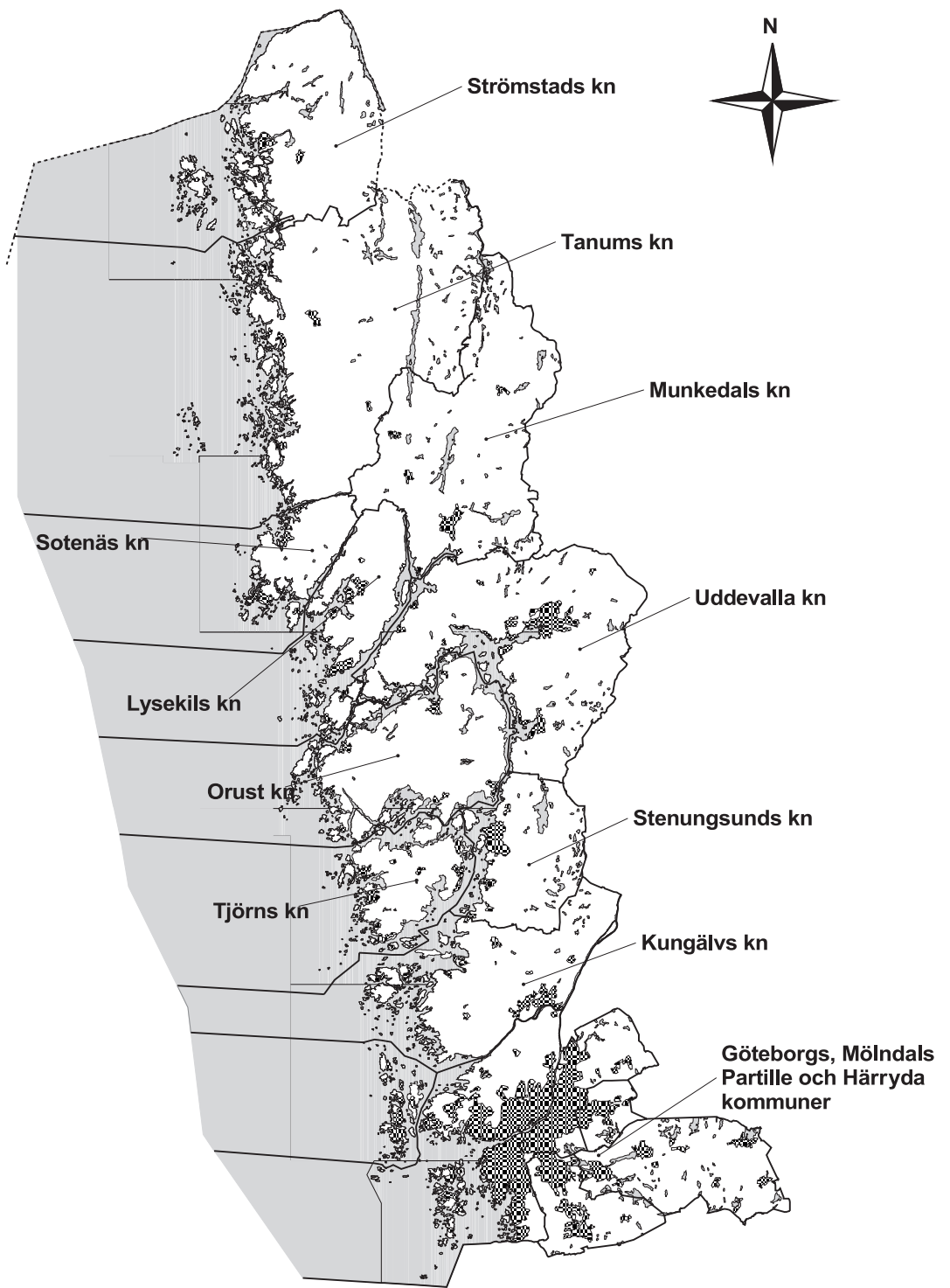
De områden som kommer att behandlas i detta arbete är de delar av västkusten som ingår i storlänet Västra Götalands län, se figur 1a, d.v.s. delar av det gamla länet Göteborg och Bohus län. Inom detta län kommer två geografiskt skilda områden att bearbetas, se figur 1b. De båda undersökningsområdena blev utvalda utifrån att de arkeologiska materialen var av sådan art och förekomst att det går att föra en relevant diskussion kring centrum – periferi. Utgångspunkterna är dock sett till material i det norra området har vi i princip endast ädelmetallfynd från järnålder. I det södra har vi däremot nästan inga sådana fynd, men i gengäld ett mycket rikt boplatSMaterial från järnåldern. Genom att studera två så pass stora områden får vi dessutom ytterligare fördelar. Vi kan bearbeta och värdera vad olika material kan stå för självständigt eller i relation till varandra. Man kan på detta sätt tydligare urskilja om punkterna i landskapet är stabila eller om vi kan se omstruktureringar. Dessutom möjliggör en större mängd information att man kan se dessa punkter inom områdena som grund för en centrum – periferi diskussion. Att dessa områden har de gränser som de har idag, har till största delen att göra med de senaste århundradenas administrativa behov. Detta har en viss inverkan på resultaten och därmed på att vissa sammanhang kan utläsas eller snarare inte utläsas. Att dessa gränser för undersökningen trots detta accepterades har främst med mängden material att göra.

Figur 1a) Göteborgs och Bohusläns läge inom Norden. b) Undersökningsområdena Stenungsund och Kville/Tanum läge inom Göteborg och Bohuslän.

Figur 2a. Natur- och platsnamn som förekommer i texten.

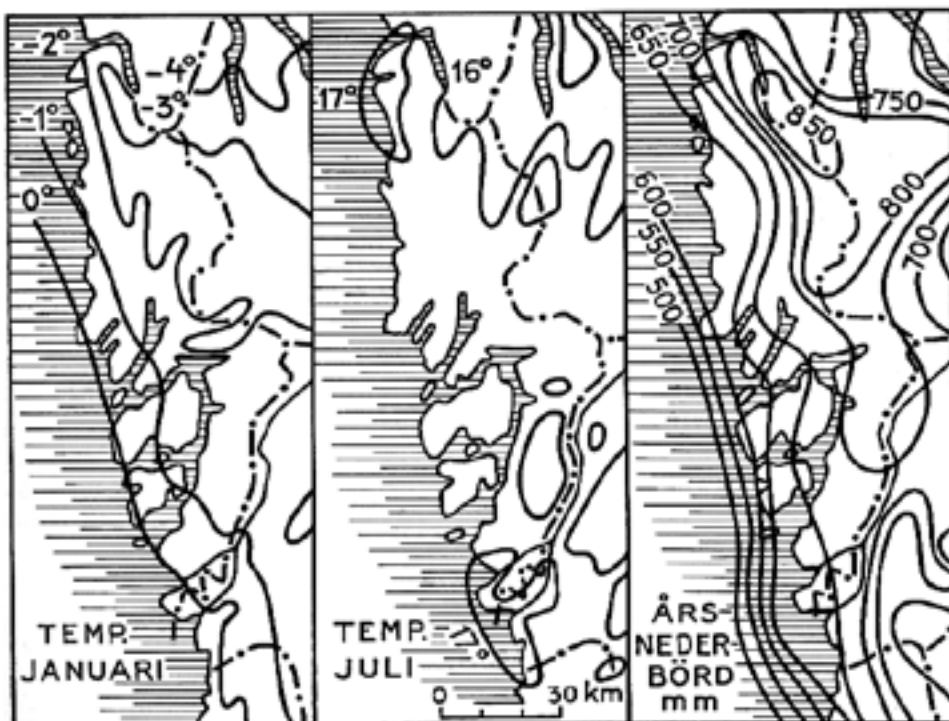
2 b. Bohusläns kommuner.

1.5. Bohuslän – en beskrivning av ett landskap

1.5.1. Klimatet

Det bohusländska landskapets¹ former och innehåll är motsatsfyllt. Kustzonen med fjordlandskap och skärgård är givetvis en av de mest dominerande företeelserna. Havet påverkar mycket av växtlighetens villkor på de stora öarna och givetvis även i inlandet. I dag varierar vindriktningen till största delen från västlig till sydvästlig och detta märks på hur vegetationen anpassar sig i vindkänsliga områden (Alin 1930). Vegetationsperioden i nutid är på grund av havets vindar, den tidiga våren och långa sommaren samt den milda vintern ca 230 dagar, vilket t.ex. är 20 dagar längre än Smålands inland. Ett bevis på detta klimats milda sida är att ett ädelträ som bok påträffas inom landskapet, trots att det därmed existerar norr om sin nordgräns (ibid. 1930).

Den kallaste månaden är i allmänhet februari och det är kallare i norra Bohuslän och i östra delen (Bullaresjöarna), än det är vid kusten och i södra delen av Bohuslän (Alin 1930, Bergsten 1959). I genomsnitt ligger snötäcket kvar i 60-80 dagar och kortare i de västliga delarna (Bergsten 1959). Mellan norra och södra Bohuslän skiljer det en vecka mellan vårbrukens början och sett till västgötska slätten är skillnaden nästan två veckor till kustens fördel (Alin 1930). Nederbörden kommer till stor del under sommarmånaderna och är låg i den västra delen av landskapet, d.v.s. i skärgården, men ökar in mot fastlandets höjdlanskap i öster (Westerlind 1983). Det föreligger en risk för sommartorka eftersom sommarmånadernas andel av årsnederbörden är märkbart mindre än de "55-60 procent, som brukar vara det vanliga inne i landet" (Bergsten 1959:80).

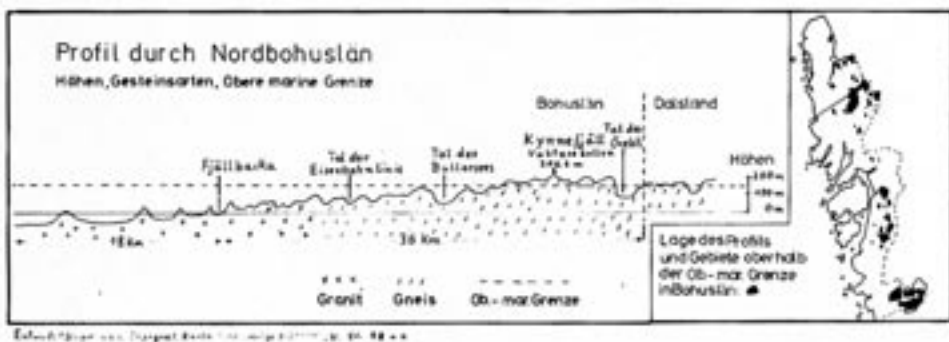
Figur 3. Bohuslänns klimat. Medeltemperatur i januari och juli samt årsnederbörden. Figuren är hämtad ur Bergsten 1959:77.

¹ För att läsaren skall förstå var plaster eller kommuner som anges i den följande texten ligger i förhållande till varandra, hänvisas läsarna till figur 2a Natur- och platsnamn samt till figur 2b kommunkartan.

a

b

Figur 4a. Högländskarta. Mörkgråton = Över Högsta kustlinjen Efter Alin 1930.

4b. Profil genom Nordbohuslän från Fjällbacka till Dalsland.. I princip ser Sydbohusläns profil ut på liknande sätt, se figur 4a. Hämtad från Dinger 1972.

1.5.2. Kust och höjdländskap

I fjordlandskapet går det en gräns vid Gullmarsfjorden mellan den mjukare gnejsen i söder och öster och den hårda graniten i norr. Detta skulle kunna förklara varför den södra delen är mer sönderbruten då gnejsen vittrar ner snabbare än graniten.

Gullmarsfjorden är en av de få tröskelfjordar som finns i Sverige och den har ett djup på 125 meter. Norr om Strömstad finns det enda kända korallrevet inom svenska vatten med ett mycket rikt djurliv. Kusten har alltid varit en viktig försörjningsdel eller åtminstone ett viktigt stöd under i princip hela förhistorien och stora delar av den historiska perioden. Den bohusländska kusten är ca 180 kilometer lång och innehåller en skärgård med ca. 3 000 öar (Westerlind 1983). Öarna förekommer främst i söder och i norr med två större öar i den övre delen av södra Bohuslänns kust: Tjörn (17x15 kilometer) och Orust (30x26 kilometer).

Bohuslänns höjdområden benämns ofta fjäll. Dessa är inga fjäll likt de svenska eller norska vinterparadiserna, men ändå är höjdområdena markanta i landskapet. De högsta delarna når 224 meter över havet och på Tjörn 116 och Orust 148 meter över havet. Höglandsområdena utgör idag merparten av de bohusländska skogsområdena, vilka motsvarar ca. en tredjedel av landskapets areal (Niklasson 1956:4). Dessa områdena är inte sammanhängande och klyvs av större eller mindre dalgångar. Kynnefjäll öster om Bullarsjöarna, Herrestadjället norr om Uddevalla och Bredfjället öster om Ljungskile är alla exempel på dessa höglandsområden. Dessa landskapsavsnitt påminner mer om skogsområdena i Dalsland och Värmland än om ett kustläns. Fjällområdena förekommer främst i de östra delarna av landskapet, vilket är de nederbördsrikaste områdena, speciellt Bullarentrakten (Alin 1930, se figur ovan).

1.5.3. Sprickdalslandskap och slättområden

Det mest typiska i det bohusländska landskapet är de sprickdalar som sträcker sig från fjällen i öster och ut till stranden i väster. När isen drog sig tillbaka

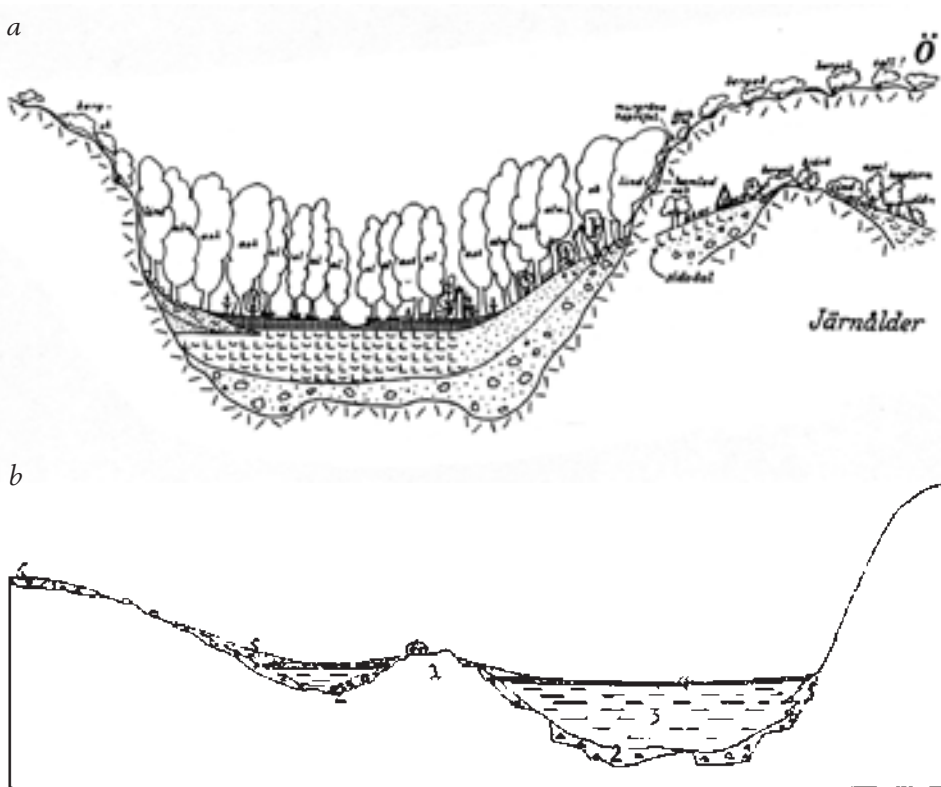
Figur 5. Sprickdalar och isälvsavlagringar. Tjocka streck motsvarar större dalgångar, tunna streck mindre dalgångar. Tjocka streck och prickar motsvarar isälvsavlagringar. Efter Haglund & Hagnell 1930 och Berglund 1989.

vid den senaste nedisningen skapades dessa dalgångar genom att bergen eroderades, dels av isen, dels av isälvarna, som samtidigt skapade de många israndsmoräner som förekommer i anslutning till bergsryggarna (Berglund 1989:37 f). Dalgångarnas utformning varierar även eftersom det förekommer olikartade sammansättningar av urberg.

Bohusgranit finns norr om Gullmaren inom den västra delen (främst inom kustsocknarna i Lysekils, Tanums och Strömstads kommuner). Gnejs förekommer i två huvudtyper, dels den sedimentära gnejsen som påträffas inom de östra inlandsdelarna (i Tanums, Lysekils, Munkedals kommuner). I övrigt förekommer denna gnejsart i kustdelen av fastlandet i söder och på Orust samt i mindre omfattning på Tjörn. I resten av Bohuslän dominerar den andra gnejsarten, ådergnejs (Berglund 1989). Detta påverkar givetvis även mineraluppsättningen och inte bara dalgångarnas utformning. Från området kring Lysekil och söderut genom Orust, Tjörn och Hisingen ned till Fjärås Bräcka och fortsatt söderut genom Halland sträcker sig den så kallade Göteborgsmoränen. En liknande ändmorän sträcker sig från Strömstad ned mot Kinna i södra Älvsborg, den kallas för Kinnamoränen.

Det finns ytterligare ändmoräner som sträcker sig från Osloområdet i Norge, in i norra Bohuslän och vidare in i Dalsland (Mörner, N. A. 1969). Den bohuslänska berggrunden har mycket lite järnmineralrika material, merparten av järnmineralen borde i stället härröra från de lösa blockmaterialen som har deponerats av istidsälvar och istäcket (Ljungner 1938). I norra delen av Bohuslän sträcker sig dalgångarna ca 12 kilometer in från stranden och i mellersta Bohuslän når de ca 20 kilometer in. Södra Bohusläns dalgångar sträcker sig ungefär 5-10 kilometer in från stranden.

Klyver man en dalgång på tvären för att försöka beskriva det geologiska innehållet, d.v.s. materialfraktionerna, kunde man beskriva innehållet som följande: För det mesta förekommer sand och liknande kornstorlekar längs

Figur 6a. Profil av en dalgång. Morän i slänterna och lera i botten av dalgången. Ur Fries 1959. Figur 6b. Profil av en dalgång. Den stora skillnaden mot Fries är att Ljungner tar upp förekomsten av impedimentet nära botten av dalgången. Ur Ljungner 1938.

Figur 7. Slätter i Bohuslän. Större sammanhängande slätter och öppna marker markerade med svart. Efter Markanvändning och miljön 1993. Rapport 4137.

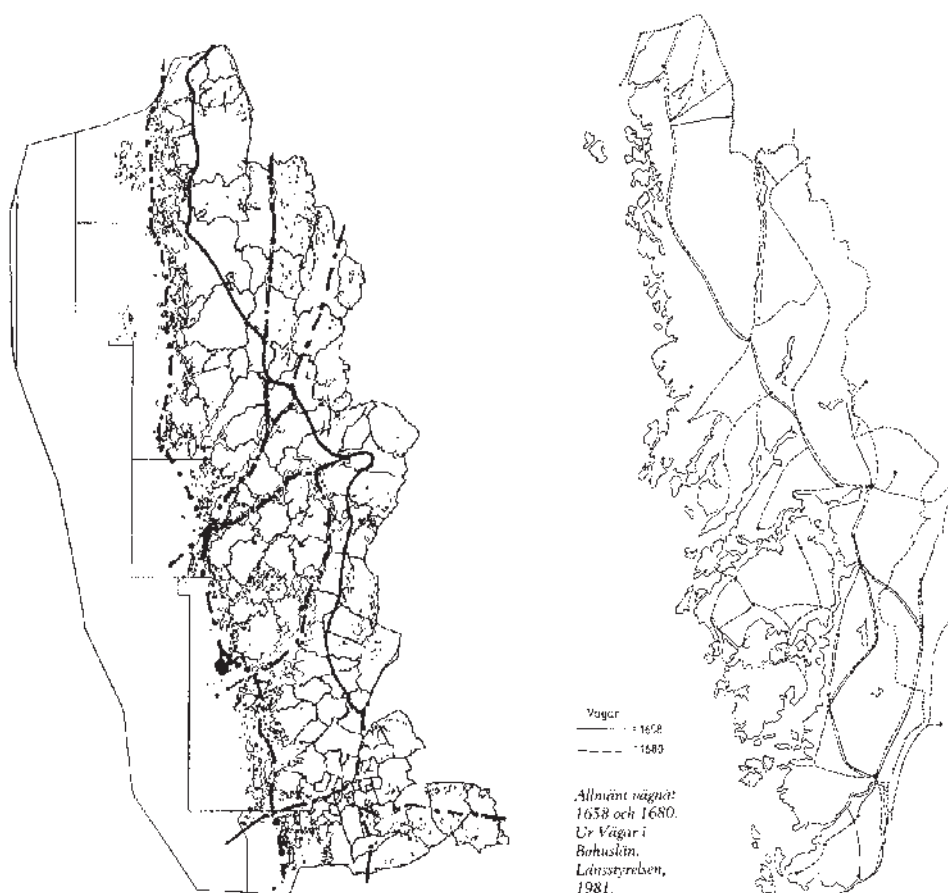
med kanterna av dalgången (figur 6a). I mitten av sådana dalgångar är det främst lera, men sand kan ibland finnas ända ner till dalgångens mitt och leran är då försumbar tills man kommer ner till nivåer som är riktigt nära dagens havsnivå, d.v.s. vid mynningen av dalgången. I de flesta fall påträffas sandigare jordar kring och på impediment och detta gäller även kring impediment på de lägre nivåerna i en dalgång (figur 6b). Enligt Ljungner (1938) så är det en skillnad mellan norra och södra Bohuslän när det gäller lerans

förekomst. I norra Bohuslän förekommer det en relativ jämn fördelning mellan lera, morän och sand medan det i södra delen är mest lera. Det finns inom södra delen nästan lika mycket lera som morän och sand tillsammans (ibid. 1938).

Inom landskapet ryms en del större slätter där dalgångarna är så breda att det är möjligt att kalla ytorna för slätter (figur 7). Även om ingen av dessa kan mäta sig med slätten kring Vara i Skaraborg, så är dessa slätter markanta i detta landskap då de utgör större öppna dalgångar och relativt flack terräng. Två av dessa större slätter är Tanumslätten och Dingleslätten som finns i norra respektive mellersta Bohuslän. Den tredje som är värd att nämna är egentligen inte en slätt utan ett större öppet landskapsavsnitt, Karebyområdet, norr om Kungälv (se figur 2 a, b och 7).

1.5.4. Vattendrag – dalgångar och kommunikation

Gränsen mellan Norge och Sverige markeras av Idefjorden i norr som utgör början på en dalgång som sträcker sig ca 30 kilometer söderut, där den övergår till de båda Bullaresjöarna. Sjöarna består egentligen av två avlånga sjöar uppdelade på 10 kilometer (norra) och 20 kilometer (södra) med en smal grusås som "mittparti" mellan dem. Nordväst om dessa finns sjön Färingen. I söder finns ytterligare en större sjö, Hällungen. Inom Bohuslän sträcker sig flera vattendrag i både öst-väst, liksom söder mot norr. Det finns flest vattendrag i norra delen av Bohuslän, speciellt närmast Dalsland. Av dessa

Figur 8a. Kommunikationsleder. Figuren visar en komprimerad bild av möjliga land- och vattenleder. Streck och punkt avser vattenleder och heldragen linje markerar kommunikationsled på land. Efter Westerlind 1996.

8b. Det äldre vägnätet enligt 1600-talskartor. Ur Cullberg 1993.

vattendrag är det de tre större vattendragen som man klassar som älvar. Dessa är Öreskilsälven, Munkedalsälven och Bäveån. Två av älvarna har sin upprinnelse i Dalsland och en i Älvsborg.

Genom att landskapets många dalgångar bryter sönder landskapet, bildas ingen grund för fler större vattendrag än de ovan nämnda. Dessa vattendrag och vattenstråk skapar möjliga kommunikationsleder och givetvis gäller detta de morän- eller sandhaltiga sidorna av dalgångarna. Ett exempel på en dylik dalgång är den ovan nämnda dalgången från Idefjorden i norr ner till mellersta Bohuslän (se fig.4a). Denna dalgång kan användas både vintertid (sjö- och vattensystemet) och sommartid (morän- och sandhaltiga kanterna av dalgången).

Givetvis kan man nyttja större delen av dalgångarna under vintertid eftersom marken (förhoppningsvis) är frusen. Under vår till höst blir dalgångens lerigare mitt tyngre att använda om det regnar eller aldrig fryser på, vilket gör det svårt att skicka gods. Av denna anledning har man ofta sett transporter som antingen vinteraktiviteter eller kopplat till de större vattendragen, alternativt knutna till vattenvägarna kring landskapets kust (se figur 8a och b). Enligt figur 7 dominerar de vattenburna transporterna även innanför kusten. Allt är givetvis beroende på vad som behövde transporteras och till vem, men denna bild förstärks av de äldre skildringarna av det bohuslänska vägnätet (jfr. resebeskrivningarna 1500-tal genom Biskop Jens Nilssøn (1981), 1700-tal genom Pehr Kalm (1977) och Johan Oedman (1983) samt 1800-tal via Holmberg (1979a-c)). Landskapets topografi och klimat verkar givetvis som en hämsko av transporter inom landskapet i nord – sydlig riktning. Eftersom man då måste klättra över bergsryggarna istället för att gå runt dem på skrå, men det finns flera mindre passager mellan dalgångarna. Problemet är hur giltig våra egna uppfattningar om landskapets tillgänglighet är. Enligt Hallin (1957) uppfattades bergsområdena i Stenungsunds kommun, som avskärmande under historisk tid (1800-tal). Det skulle enligt honom funnits relativt få vägar att transportera material på, om det inte klövjades (ibid. 1957). Dessutom kan man i landskapets utformning urskilja, att i det norra området finns det på "mikronivå" en förekomst av mycket tydliga naturliga gränser inom varje dalgång.

Sammanfattningsvis kan man säga att vi inom landskapet har några dalgångar och vattendrag som går i nord – sydlig riktning. Dessa utgör inlandets förbindelselänk. Kusten har sin förbindelselänk genom att kusten innehåller ett flertal långgrunda strandpartier som skulle kunna fungera som angöringslokal för mindre skepp.

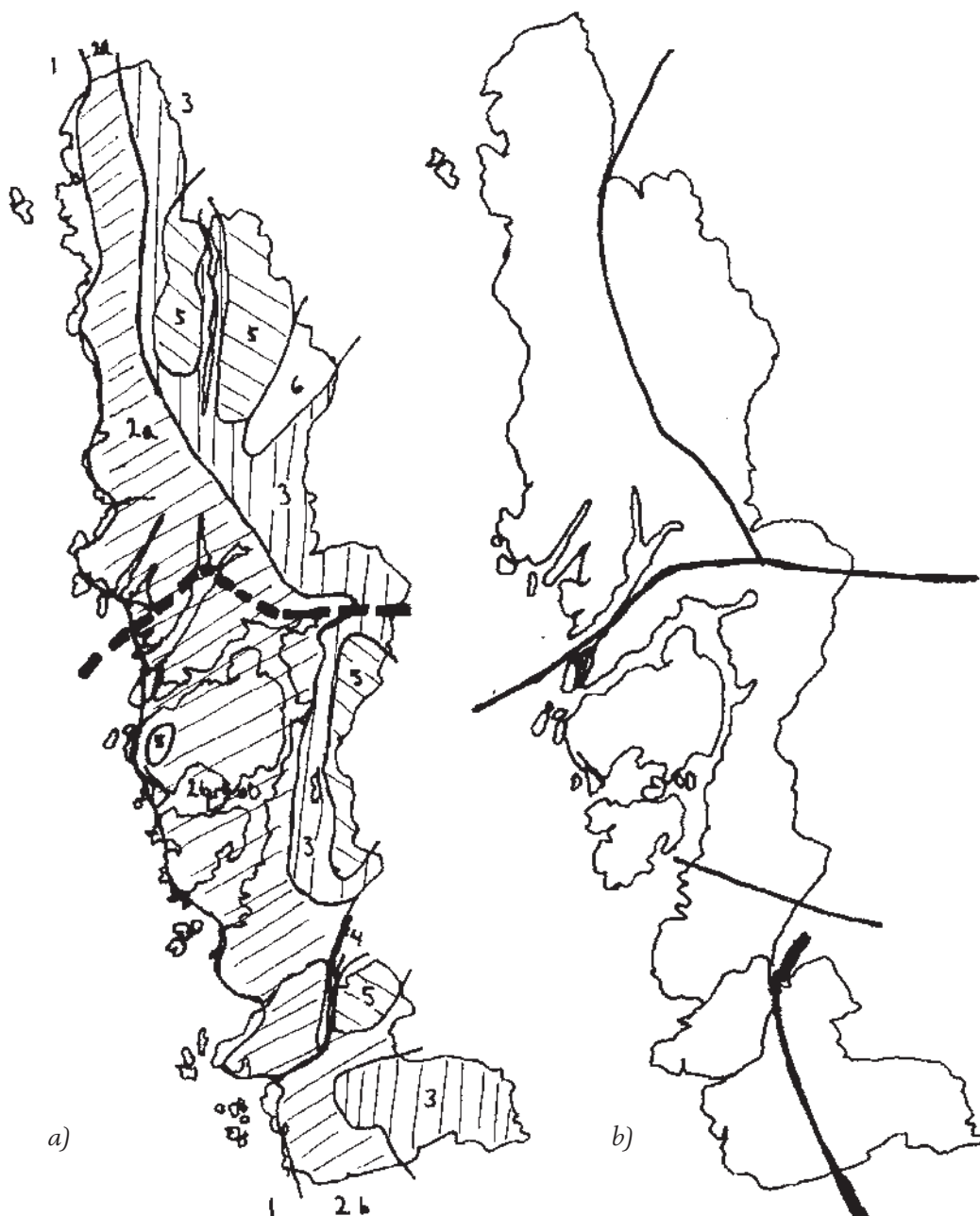
1.5.5. Ett landskap eller flera?

Utifrån denna presentation av landskapet är det möjligt att dela upp landskapet geologiskt – topografiskt i flera delar. Det går att utifrån bergarterna, och landskapets utformning, schablonmässigt dela in Bohuslän i en nordlig och en sydlig del.

Jordarternas sammansättning pekar även den mot en sådan uppdelning av landskapet. Skillnaden mellan nord och syd finns även i dialekt och bebyggelseskipt under historisk tid (Lindroth 1946). Tvådelningen stämmer även ur odlings- och klimatsynvinkel, men då delas landskapet upp i kust eller inlandsområden. Kompletteras denna bild med en agrarhistorisk synvinkel, erhåller vi upp till sex olika delar eller regioner (se figur 9a). Jag skulle hellre vilja dela in Bohuslän i fyra eller snarare fem större delområden som bygger på klimat, topografi, kommunikationsmöjligheter och geologi.

Jag redovisar denna grova indelning (se figur 2b) i följande kommunblock; 1) Strömstads kommun, Tanums kommun ner till Lysekils- Munkedals kommuner i mellersta Bohuslän. 2) Nästa område sträcker sig mellan

dessa sistnämnda kommuner och ner till Uddevalla kommun. 3) Uddevalla kommuns södra del ner till norra delen av Kungälv kommun. 4) De stora öarna Tjörn och Orust samt slutligen 5) södra delen av Kungälv kommun och längs med Götaälvsdalen åt öster. Dessa block har dock inte gränserna vid dagens kommungränser (se figur 9b).

Figur 9a. Landskapets indelningar enligt landskaps- och agrarhistoriska kriterier. Figuren innehåller följande områden: 1) Kust; 2) Mellanbygd, uppdelad i a) Norra, b) Södra delen; 3) Inlandet; 4) Göta älvdal; 5) Fjäll; 6) Örekilsälvens dalgång. Efter Franzén et al 2000.

9 b. Förslag till regioner inom Bohuslän utifrån redovisat material.

1.6. Undersökningsområdena

1.6.1. Kville-/Tanumområdet

De utvalda undersökningsområdena är belägna i norra respektive södra delen av Bohuslän och har ungefär samma areal. Socknarna Kville och Tanum (hädanefter angivna som Kville-/Tanumområdet) inom dagens Tanum kommun utgör undersökningsområdet i norr (se figur 1b och figur 10).

Dessa båda socknar motsvarar idag ungefär 50 procent av dagens Tanum kommuns areal. Kvilles och Tanums socknar är utan jämförelse bland de största i Bohuslän, dessutom är de fornlämningstätast inom kommunen och i Bohuslän. Vad det gäller undersökningsområdets begränsningar, så består de av diffusa topografiska gränser i norr och söder. Begränsningarna i öster och väster kan accepteras ur en topografisk synvinkel, eftersom gränserna går genom mer höglänt område och kustzon.

Kustzonen består av en örik och djup skärgård som innanför sig har ett

Figur 10. Kville-/Tanumområdet. På kartan anges 10 meter ekvidistans.

stort antal fjordar och vikar. Inlandet kännetecknas av ofta skarpt uppstickande bergsformationer, som avgränsar de relativt trånga dalgångarna, och mellan dessa är dalgångarna oftast bredast och flackast närmast stranden. Det finns dock ett antal relativt stora områden i inlandet som skulle kunna kallas för slätter. Det första kan sägas omfatta området norr och nordost (Oppen) om Tanumshede och närområdet alldeles strax söder om Tanumshede, nästa område finns i direkt anslutning till detta kring Gerum. Invid tätorten Kville i Kville socken förekommer en större öppen yta som dock är mindre än både Tanumshede och Gerum. Denna flackare yta löper nästan ner till Joreområdet. Även kring Edsten – Fjällbacka kan man urskilja flackare områden liksom kring Vrem. På det hela taget är det så att Tanum socken har större och flackare ytor än Kville socken.

Mot öster stiger ett höjdområde upp som inte når högre höjder än ca 140 m över havet. Detta höjdområde bryts först i öster av den nord-sydgående Bullaresjöns dalgång. Även i detta område har vi ett antal mindre vattendrag att ta hänsyn till, men det viktigaste torde vara antingen Joreån, eller Kvilleån, inom Kville socken. De flesta vattendragen rinner nordost till sydväst utom ovan nämnda Jore/Kvilleån, den rinner öst till väst (Ortnamn i Göteborg och Bohus län XVI). Anråseån rinner strax invid det berömda Edstensområdet.

Kville-/Tanumområdet har förekomst av sand- eller moränjordar på främst höjdryggar och slänter, men även i gipar. Här förekommer det ”torrare” marker i dalgångarna, dock påträffas dessa främst kring de högre delarna av dalgångarnas vattendrag. Själva mitten av Världsarvsområdet består dock av tyngre lermarker kring vilka ristningarna är placerade. Invid impedimenten i dalgångarna finns mindre områden med sandigare jordarter än det omgivande landskapet.

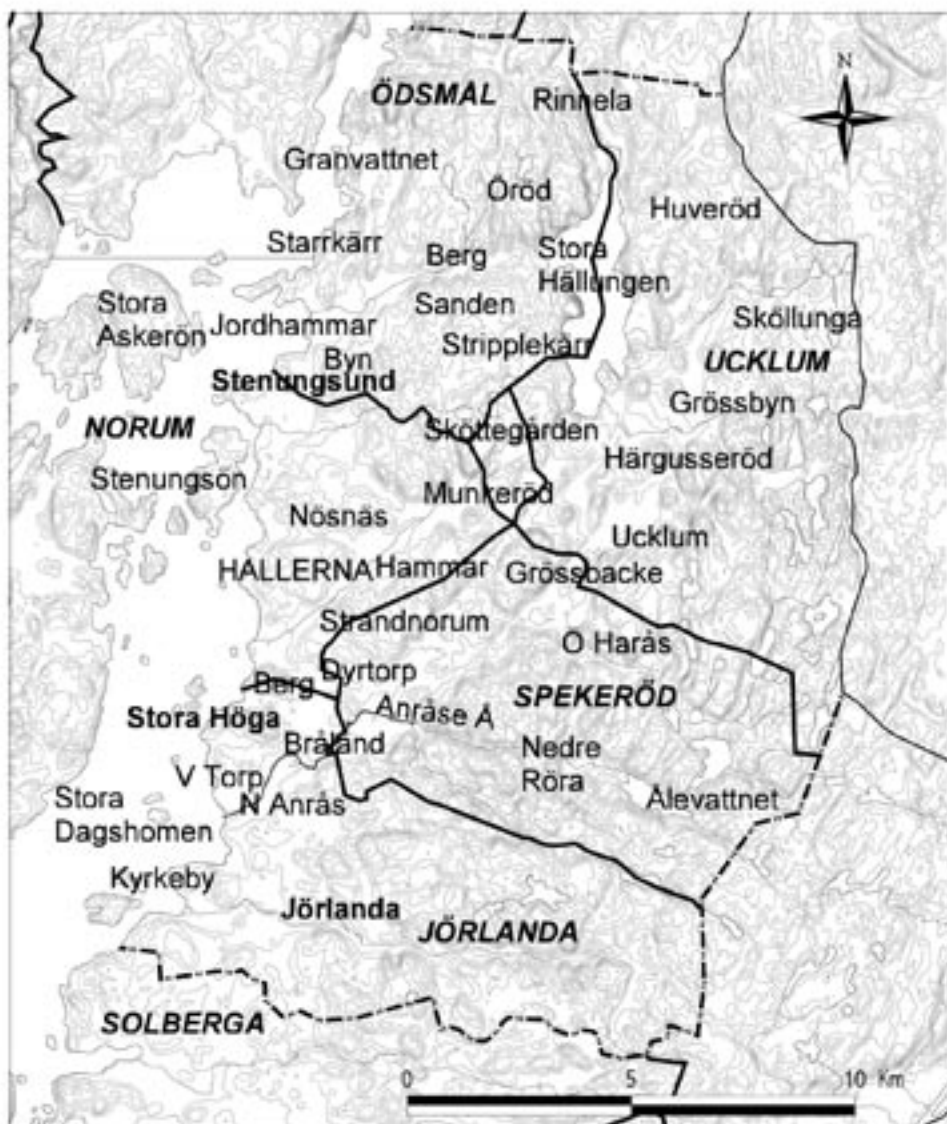
1.6.2. Rummen i landskapet - Kville-/Tanumområdet

Topografiskt kan man urskilja ett antal rum med ibland mycket tydliga gränser; Edsten-, Kville, Jore-, Vrem-, Anrås-, Gerum-, Tanum-, Greby-, Staby- och Mjölkeröområdet (se figurena 7 och 10). Inte alla dessa rum kan anas i landskapets utformning som den framställs på karta, en del framträder först när man är i landskapsavsnittet. Detta gör givetvis att gränserna i vissa fall är mer vaga än i andra. Jag har inte för avsikt att undersöka om varje enskilt mikroområde är ”fysiskt verkligt” i fornminnesmaterialet, utan bara påvisa att landskapet skapar egna rum.

1.6.3. Stenungsundsområdet

Det södra undersökningsområdet utgörs av hela Stenungsunds kommun (se figur 11). Idag omfattar denna kommun fem socknar, i det äldre häradet ingick även Solberga och Håлта socknar. Jag har i detta arbete utelämnat dessa socknar och endast arbetat med den nu gällande kommunbegränsningen. I Stenungsundsområdet verkar det som om de norra, västra och östra gränserna är acceptabla ur topografisk synvinkel. Dessa gränser går genom höjdområden eller har strandkant som begränsning, medan den södra kan diskuteras eftersom den är otydligare. Gränsen för Stenungsunds kommun går idag genom ett kuperat område, men inga skarpa bergskanter eller höjdområden kan brukas som ramar. De äldre administrativa indelningarna, skeppsredorna och häraderna, hade alltså i detta område en annan gränsdragning (se ovan).

Kommunen består idag av Jörlanda, Spekeröd, Norum, Ucklum och Ödsmåls socknar och kan beskrivas topografiskt som ett i väster småskaligt slättlandsområde med insprängda impediment av varierande storlekar och

Figur 11. Stenungsunds kommun. På kartan anges 10 meter ekvidistans.

ett höjdområde med trängre dalgångar i öster. Inom områdets sydligaste delar rinner Anråse å och delvis längs den löper en dominerande dalgång från strandzonen ända upp till Ucklum och sjön Hällungen (jag kallar den för Spekerödsdalgången). Området närmast norr om denna dalgång består i princip av mindre dalgångar som går in från strandzonen. Merparten av dessa stoppas av ett höjdområde, efter någon kilometer mot öster. Detta höjdområde är i sin tur genomskuret av mindre och kortare gipar och en del större moss/torvområden. Det är egentligen först uppe i norr i Ödsmål som en större dalgång når sjön Hällungen från väster igen. Denna dalgångs begränsande bergskanter når i genomsnitt högre än de som begränsar Spekerödsdalgången. Detta innebär att Ödsmålsdalgången i praktiken klyver Ödsmåls socken i två delar. Båda delarna innehåller i och för sig höjdområden, men den norra delens höjdområden är högre och innehåller mer berg och våtmarker än den i söder.

Det finns relativt stora områden med sand eller moräninslag; största delen av dessa "torrare" markslag förekommer naturligtvis på höjdplatåer, i gipar och slänter ner mot dalgångarnas mitt. Dock förekommer det stora "torrare" områden, även i dalgångarnas mitt, och längs med stora delar av vattendragens sträckningar. Strandnorum – Högenorum dalgången eller den östra delen av Spekerödsdalgången är bra exempel på detta. Torrare marker förekommer ända ner till dagens strandkant, oftast kring de lägre liggande

impedimenten. Undersökningsområdet saknar egentligen ett större sammanhängande öppet slättlandskap. De större öppna ytorna är de dalgångar som genomkorsar området. Störst är Spekeröds- och Ödsmålsdalgångarna, eftersom de sträcker sig i princip från strandkanten in till höglandet. De större områdena, som skulle kunna kallas för slättområden, är de kring Anråseåns utlopp i Jörlanda socken och vid Ödsmålsdalgångens slut i väster. Även Spekeröds dalgång kan liknas vid ett större slättområde i de västra delarna. Undersökningsområdet är därmed, förutom de "stora" sammanhängande ytorna, som har beskrivits ovan, till största delen bestående av mindre dalgångar eller höjdområden.

1.6.4. Rummen i landskapet - Stenungsundsområdet

De topografiska gränserna inom Stenungsundsområdet gör det möjligt att dela in detta undersökningsområde i fem delar; Spekeröds-, Norum-, Ucklum-, Jörlanda- och Ödsmålsområdet (se figur 7 och 11). Jag namnger dem efter de socknar som idag finns, men detta är inte korrekt eftersom gränserna topografiskt skulle kunna gå lite annorlunda. Dessa rum är dock tydligare både på kartan och ute i landskapet. Topografin skapar i detta undersökningsområde större sammanhängande sträckor som oftast ryms inom socknarna. Det egentliga problemområdet är det södra gränspartiet, mellan Jörlanda och Solberga socknars strandområden.

1.7. Samma landskap – olika innehåll

De båda undersökningsområdena har både likheter och olikheter vad det gäller topografins utformning. Tydligaste skillnaden är dock hur bergsryggarna delar upp landskapet. Det norra områdets kustområde har skarpa bergsryggar ända ner till vattnet, medan bergsryggarna i söder blir mindre skarpa inom samma landskapstyp. Landskapet är trots detta mer sammanhängande inom det norra området genom att det förekommer fler och större sammanhängande dalgångar.

2. Materialets systematisering

2.1. Registreringsmetod

Allt material är registrerat i en databas (Access) utifrån de sockennummer som erhålls och brukas av Riksantikvarieämbetet. Det är fornminnesregistrets nummer på fornlämningarna som ligger till grund för min numrering (Riksantikvarieämbetet Fornminnesavdelningen). Jag har använt mig av följande struktur: Varje lokal får en nummerserie på åtta siffror som består av fyra siffror vilka är lika med socken (t.ex. 1622 = Ödsmåls socken). De övriga fyra siffrorna är lika med det existerande fornlämningsnumret (t.ex. 0003). Därmed blir t.ex. 16220003 lika med fornlämning nummer 3 i Ödsmåls socken. Genom detta kan man sammanställa alla socknar i en och samma tabell trots att det förekommer flera uppsättningar med lokaler med nummer 1, 2 o.s.v. Detta möjliggör sökande inom och mellan respektive socken. Dessutom kan man ständigt bygga på registret. Åtminstone upp till registreringsnumret 9 999 för varje socken. Om jag inte kunnat hänföra fyndet eller uppgiften till ett känt fornminnesnummer, så har denna lokal fått ett nummer i 9000 serien. Denna serie innehåller dock nu en del tomma nummer, p.g.a. att jag under arbetets gång har lyckats att identifierat mina uppgifter som motsvarande något fornlämningsnummer. Alla de registrerade uppgifterna som går att lokalisera får koordinater i rikets nät. Jag använder mig av Arc View programmet för att ta fram kartor över materialens spridning. Uppgifterna fördelas där efter art och datering som erhållits antingen vid undersökning eller genom mig utifrån det kända och relevanta materialet. Sockenkyrkor och ev andra tidigmedeltida kyrkor har prickats in, medan ortsnamnen saknar koordinater i min databas.

Informationen kommer från de museiarkiv som finns i Göteborg och Uddevalla, samt från SHM:s redovisade fyndtillväxt. Inom respektive undersökningsområde förekommer det ca 200 lokaler vilka består av arkeologiska undersökningar, uppgifter om lämningar och fynd, samt registrerade lösfynd. I denna undersökning kommer fyndlokaler att ha samma värde som undersökta lokaler ur registreringsvinkel. Detta eftersom merparten av det äldre materialet troligen kommer från uppodlingen under 1800-talet utan någon antikvarisk kontroll. Dock saknar en del av materialet uppgifter och i den mån det inte går att lokalisera fynd eller lokal, kommer dessa endast att registreras på respektive socken. Detta innebär att dessa fynd inte kommer att förekomma på de Arc View-kartor som skapas, utan endast finns med i materialdiskussionen. Genom registreringen skapas följande databaser: Bilaga 1 som innehåller uppgift om borttagna järnålderslämningar och uppgifter om fynd samt registrerade lösfynd. Bilaga 2 innehåller gravfält och Bilaga 3 gravar, Bilaga 4 fornborgar, Bilaga 5 kyrkor, Bilaga 6 runstenar och slutligen Bilaga 7 som består av by/gårdsuppgifter.

2.2. Tidsperspektiv och material

Det arkeologiska materialet utgör grunden i denna studie, men eftersom tidsramen för studien sträcker sig från yngre bronsålder fram till och med medeltiden, kommer fynd och fornlämningar, samt sammanställningar av det skriftliga historiska materialet, att behandlas. Denna långa tidsperiod innehåller bebyggelselämningar i form av gravar, boplatser, fornborgar och offer eller lösfynd, samt ortnamn och kyrkor. Detta material kan delas in i två typer av nivåer. Den första är den information som kan erhållas ur undersökta eller förstörda lämningar. Genom att man bygger kronologin på de kända fynden och nyttjar den vid tolkningen av dem som inte har undersökts eller skadats (synligt), kan man skapa en kronologi för dessa. Urval ur

det totala registrerade materialet sker utifrån att lokalen eller fyndet skall innehålla material eller lämningar från slutet av yngre bronsålder fram till tidig medeltid. För att senare kunna diskutera olika aspekter på centrum och periferi har följande fyndmaterial bearbetats: ädelmetall (främst ringar och brakteater), asbestkeramik, importföremål, sländtrissor, eldslagningsstenar och vapen. Merparten av dessa fyndkategorier har enligt gängse teoribildningar med den sociala strukturen att göra. Jag har lagt till asbestkeramik, eftersom jag anser att även denna fyndgrupp kan ha med social struktur att göra (Nyqvist 1995). Denna fyndgrupp borde vara en importprodukt från Osloområdet och den är dessutom mycket sällsynt i det bohuslänska keramikmaterialet (ibid. 1995). Eldslagningsstenar och sländtrissor används för att försöka få grepp om bebyggelsens rumsliga spridning, även om dateringen av denna kategori är svår (se avsnitt 2.3.).

I mitt medeltida material ingår enstaka fynd, ortnamn och kyrkor samt i viss mån äldre kartmaterial. Eftersom ortnamnsmaterialet har sammanställts på olika sätt har jag tagit med uppgifter om t.ex. skattenatur där så förekommer. Skattenaturen är frälse-, skatte- eller kronojord, vilket klassar in jorden i olika skattegrupper. Förenklat uttryckt avgör skattegrupperna om och hur mycket skatt som skall betalas till staten. Men i den fortsatta diskussionen lämnas detta utanför, eftersom materialet inte är likartat behandlat mellan och inom undersökningsområdena. Av samma orsak går jag inte djupare in i exempelvis Stefan Brinks arbeten om ortnamnens betydelse. Detta gäller även det äldre kartmaterial, d.v.s. att endast de arbeten som behandlar mina arbetsområden berörs. De medeltida ortnamnen används mest för att skapa en bild av den fortsatta bebyggelsen, samt för att ha som diskussionsunderlag när det gäller territoriebildningen i samband med skapandet av skeppsredorna och socknarna.

2.3. Fyndens betydelse och kronologi

För att göra en grov uppdelning av fyndens tillhörighet och kronologi, har jag gått igenom beskrivningar som kommer från s.k. säkra fyndlokaler, d.v.s. lokalerna har dokumenterats av arkeologer. Merparten av de gravar som undersöktes av Sarauw, och senare av Niklasson, redovisas kortfattat i GMÅ (Göteborgs Museers Årskrift) och GBFT (Göteborg och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift). Jag kommer att i tabellen endast redovisa de författare som tabellens uppgifter bygger på. Brynen och sländtrissor av täljsten förekommer i gravar från slutet av folkvandringstid, fram till och med vikingatid. Dessa fynd framkommer oftast i högar och är mycket sällsynt i stensättningar eller andra gravformer. Sländtrissor av lera som ofta framkommer i de äldre undersökningarna, påträffas främst på boplatser från romersk järnålder – folkvandringstid eller i gravar från romersk järnålder. Kammar påträffas i gravar från romersk järnålder och folkvandringstid. Där efter syns materialkategorin sporadiskt under vendel- och vikingatid. Svärd förekommer från och med övergången från förromersk till romersk järnålder, fram till vikingatid. Vikingatiden har flest kända vapenförekomster och under denna period blir yxor en del av vapenuppsättningen. Problemet är att många yngre järnåldersgravar tycks ha mycket lite gravgåvor, även om motsatsen finns (Niklasson 1940, 1946). Vävtyngder (koniska) kan knytas till boplatser från romersk järnålder till folkvandringstid. Det finns vävtyngder (platta) som oftast påträffas i gravar och dessa kan vanligen dateras till vikingatid². Dessutom förekommer i en del fall båda typerna på fornborgar (Nyqvist 1989b, 1995). I litteraturen och beskrivningarna framkommer det ofta tydligt att brakteatar och även ringar förekommer i gravhögar eller troliga gravhögar inom Bohuslän (se t.ex. Montelius 1879 och Bilaga 1).

MATERIAL	TYP	ANLÄGGNING	DATERING	TOLKNING
BRYNEN	G	H	FOLKV.-VIK.	GRAV
SLÄNDRISSA. TÄLJ	G	H/ST	FOLKV.-VIK.-MED.T.	GRAV
SLÄNDRISSA. LERA	B	HU/K.LGR	R.JÄÄ.-FOLKV.	BOPLATS
PÄRLOR. GLAS	G	H/ST	JÄÄ	GRAV
PÄRLOR. BERGSKR.	G	H/ST	R.JÄÄ.-VIK.	GRAV
KAMMAR	G	H	R.JÄÄ-FOLKV.	GRAV
SVÄRD	G	H/ST	ÄJÄÄ-YJÄÄ	GRAV
YXA	G	H	VIK.	GRAV
HÄSTUTRUSTN.	G	H/ST	R.JÄÄ-VIK.	GRAV
VÄVTYNGDER. PLATTA	G	H	VIK.	GRAV
VÄVTYNGDER.KONISKA	B	HU/K.LGR	R.JÄÄ-FOLKV.	BOPLATS
ELDSLAGNINGSSTEN	G	H/ST	Y.JÄÄ	GRAV
BRAKTEATER	G/O/B	H/SLÖSF.	R.JÄÄ-FOLKV.	GRAV
RING	G	H	R.JÄÄ-FOLKV.	GRAV
KNIV	G	H/ST	ÄJÄÄ-YJÄÄ	GRAV
ÄDELMETALL	G/O/B	H/ST/HU/LÖSF.	ÄJÄÄ-YJÄÄ	?
KERAMIK. LERA	G/O/B/F	H/ST/HU/LÖSF.	ÄJÄÄ-YJÄÄ	?
KERAMIK. ASB./TÄLJ	G/B	H/HU	R.JÄÄ-FOLKV.	?
KVARNSTEN	G/B/F	H/K.LGR/HU	R.JÄÄ/FOLKV.	?

Figur 12. Föremåls kronologi och fyndlokal samt föreslagen tolkning. Förkortningarna står för följande; Tälj= Täljsten, Bergskr= Bergskristall, Asb= Asbest, G= grav, O= Offer, B= Boplats, F= Fornborg, Hu= Hus, K. LGR= Kulturlager, Lösf.= Lösfynd, H= Hög, ST= Stensättning, R.jää= Romersk järnålder, Folkv.= Folkvandringstid, Vik.= Vikingatid, MED.T.= Medeltid, Äjää = Äldre järnålder, Y jää = Yngre järnålder, jää= järnålder. Tabellen bygger på uppgifter lämnade i rapporter och/eller i artiklar av följande författare; G. Sarauw, N. Niklasson, Å. Fredsjö, O. Montelius, W. Berg, G. Ekhoﬀ, G. Holmqvist, B. Einerstam, E. Weiler, O. Frödin och R. Nyqvist.

Utifrån de redovisade fyndlokalerna, och den föreslagna tolkningsram som dessa ger, kan man strukturera fyndmaterialet och till viss del icke undersökta gravar. Vad det gäller frågetecknen i tabellen kommer dessa att tolkas enligt följande: Keramik som lösfynd tolkas främst som boplatsindikerande, om det inte finns andra typer av indikationer, som t.ex. kompletterande fynd- eller lägesuppgifter. Samma tolkning ger jag även fynd av kvarnstenar, åtminstone med samma kompletterande indikationer. Dessa företeelser har i sammanställningen tolkats som boplatsindikationer. Fynd av bränd lera, lerklining, förekomst av skörbränd sten, samt sot/kolfläckar i odlad yta finns inte i tabellen ovan, men räknas även de som boplatsindikatorer. De metallföremål som påträﬀas förekommer nästan uteslutande i gravar. Att det är relativt få boplatser som har lämnat någon större mängd metallföremål, gör denna tolkning svag. Men jag anser trots detta att det är möjligt att göra följande tolkning av det material som jag har fått fram inom båda mina undersökningsområden.

2.4. Kronologi utifrån undersökta gravar

2.4.1. Inledning

För att försöka komma ifrån schablonbilder som inte har med detta material att göra, så kommer jag presentera en kronologi som främst bygger på undersökta gravar inom Göteborgs och Bohuslän.

² För att testa ovanstående mallar på mitt material kan tex följa de lokaler vara bra exempel: 15580123, 15980003, 15840160 och 15840162

Figur 13. Materialets härkomst. Figuren redovisar från vilka kommuner inom Göteborgs och Bohuslän ovan sammanställt material kommer ifrån.

Figur 13 redovisar varifrån mina daterande material kommer ifrån. Vissa lämningar kommer dock dateras via allmänna schabloner eller genom att använda dateringar från Østfold, Norge.

2.4.2. Oregelbundna stensättningar

Oregelbundna stensättningar dateras generellt till perioden yngre bronsålder och förromersk järnålder och är därmed en av de bryggor som finns mellan bronsålder och järnålder, på samma sätt som flatmarksgravfälten förekommer på båda sidorna om den "streckade linjen" vid 500 f Kr (se tex. Cullberg Kj 1973). Av de oregelbundna som har undersökts inom Bohuslän har merparten mycket dåliga dateringsmaterial, d.v.s. varken kol eller fynd som kan säkerställa anläggningen som grav eller användas som dateringsunderlag (Andersson 1982).

Det finns en spännvidd i dessa som går från yngre stenålder fram till vikingatid, men tonvikten ligger dock inom yngre bronsålder med en mindre klump inom avsnittet förromersk järnålder till folkvandringstid. Denna sistnämnda grupp motsvarar ungefärligen 28 procent av de daterade (Andersson 1982). De som har undersökts inom mitt område saknar mycket ofta daterande fynd och kol för datering. Därför är det mycket svårt att datera denna grupp utifrån det egna materialet (från undersökningsområdena). Genom att nyttja de ovan redovisade dateringarna kan man datera denna typ till yngre bronsålder/äldre järnålder.

2.4.3. Regelbundna stensättningar

Denna kategori innehåller ett större antal definierade former och i huvudsak två fyllningskategorier. Den äldre kategorien är den som brukas klassas som stenfylld, d.v.s. icke övertorvad, och ofta förekommer denna kategori i krönlägen och har för det mesta epitetet "röseliknande". Den yngre är den som betecknas övertorvad; ofta dateras denna till romersk järnålder – folkvandringstid. Av de undersökta och daterade dominerar dateringar som hamnar inom perioden slutet av bronsåldern och äldre järnåldern. Dessa dateringar motsvarar knappt 45 procent av dateringarna (Andersson 1982, Särllvik 1978, Niklasson 1950, 1952). Det förekommer ofta stensättningar i närheten av rösen och dessa har jag ej med i min materialsammanställning, eftersom jag anser att dessa i ännu högre grad kan kopplas till bronsålder. Stensättningar som förekommer i krönlägen, ensamma eller i grupp med andra stensättningar, kommer att räknas som främst yngre bronsålder/äldre järnålder, om de icke är övertorvade (stenfyllda). Förekommer stensättningar i gravfält tillsammans med h ögar är dessa främst romersk järnålder och yngre. Övertorvade stensättningar, med olika former (ovala/rektangulära osv.), förekommande i lägre terrängavsnitt, dateras ofta till romersk järnålder – folkvandringstid och i vissa sammanhang till vikingatid (Andersson 1982, Weiler 1984). Dock förekommer det en stor grupp anläggningar som inte kan dateras (Nyqvist 1986).

Ser man på de som har undersökts inom mitt område så stämmer denna kronologi. Det finns i mitt material regelbundna stensättningar, som endast består av ett eller två lager stenar lagda i rund form, med mycket litet fyndmaterial. Dessa daterades vid en undersökning till äldre järnålder (Fredlund 1985) och detta stämmer bra med de dateringar som bl.a. det norska gravfältet Hunn i Borg visar upp (Resi 1986). Det finns några uppgifter om fynd av material från sen vikingatid från treuddar inom Tanum socken (se Ekhoff 1880). Dessutom förekommer treuddar relativt ofta i ytterkant av yngre järnåldersgravfält³, vilket styrker antagandet att de kan räknas till yngre järnålder. Därmed blir dateringarna följande: Regelbundna stensättningar icke övertorvade dateras oftast till yngre bronsålder/äldre järnålder, medan övertorvade främst räknas till romersk järnålder och folkvandringstid. Detta gäller framför allt inom lägre nivåer och inte på höga krön.

2.4.4. Domarringar och resta stenar/klumpstenar.

Generellt dateras domarringar till folkvandringstid, men inom Bohuslän har avvikande dateringar framkommit. Av det 10-tal som har undersökts har merparten daterats till förromersk järnålder och de är ofta små, 3 - 6.5 m diameter (Jaanusson 1966, Andersson & Sandberg 1982). Dessa domarringar är ofta i kombination med andra domarringar eller resta stenar och ibland med mindre stensättningar. De domarringar som påträffas på s.k. varierade gravfält eller i kombination med övertorvade stensättningar dateras däremot ofta till romersk järnålder – folkvandringstid (Einerstam 1961). Dock förekommer det inom Bohuslän domarringar som saknar gravgömmor. Detta kan givetvis bero på att man vid undersökningstillfället utgått från synsättet att denna typ främst har haft en annan funktion. Sarauw (1917) tolkade denna typ av anläggning som offerplats och var därmed inte förvånad när det inte påträffades någon gravgömma i centralt läge. Ett antal domarringar har dock i de äldre undersökningarna lämnat gravfynd som har daterats till romersk järnålder och folkvandringstid (Niklasson 1941 och 1952). En del av dessa har varit inom gravfält och ibland med resta stenar. I

³ Enligt besiktning har t.ex. 16060527 en treudd som avslutning av gravfältet ut mot ängen. Se även Kaelas 1967.

en studie har Artelius (1993) påvisat att ensamliggande domarringar har en större diameter och fler stenar än de domarringar som påträffas på gravfält inom de av honom studerade lokalerna inom Dalsland, Halland, Västergötland, Småland och Värmland.

Inom Østfold, Norge, redovisar Resi (1986) 10 domarringar som man daterat och av dem hamnar 8 inom avsnittet 600 f Kr – 100 e Kr. De resta stenarna är ofta mycket vanskliga att datera eftersom de ofta har flyttats på i samband med markbruk. De har dock samband med äldre järnåldersgravfält (Andersson & Sandberg 1982) och Winberg anser att de indikerar flatmarksgravfält (Bertilsson & Winberg 1984). Detta kan vara korrekt eftersom det förekommer enstaka uppgifter i materialet där flatmarksgravar förekommer tillsammans med resta stenar (jfr. Sarauw 1922). Av detta kan man anta att enskilda domarringar och resta stenar borde tillhöra en äldre fas av nyttjandet; yngre bronsålder/äldre järnålder, men undantag finns enligt äldre undersökningar (se ovan). När de existerar tillsammans på s.k. " varierade " gravfält kan man datera dem till äldre järnålder. Svårigheten ligger i att de i och för sig fortfarande kan ha varit anlagda under den äldre fasen, men att gravfältet växer i storlek under påföljande fas. Dateringen är säkrare då de är enskilda; på gravfält är det svårare att datera själva anläggningen och dateringen blir då snarare gällande hela gravfältet.

2.4.5. Flatmarksgravfält och flatmarksgravar

Man har antagit att flatmarksgravfält är ett signum för förromersk järnålder; de är "vanliga under yngre förromersk järnålder" (Weiler 1984:87) och som ovan påpekats sätter Kjerstin Cullberg (1973) flatmarksgravfält och oregelbundna stensättningar som samtida under förromersk järnålder. Dock bör man uppmärksamma att det är relativt få uppgifter om flatmarksgravfält inom Bohuslän. Det förekommer dock ofta hänvisningar till fynd av enskilda flatmarksgravar, i inventeringsbeskrivningar och i samband med undersökningar (se t.ex. E6 undersökningarna i Bohuslän). Det verkar som om man inte brukade seden att skapa gravfält i dessa delar av Sverige, till skillnad från Västergötland och området kring Götaälv. Det finns flatmarksgravfält inom båda undersökningsområdena, men dessa är i minoritet⁴. Vi har därmed problem med denna kategori av anläggningar. Det förekommer ett fåtal uppgifter där man säkert kan anta att det är flatmarksgravfält som beskrivs, medan merparten kan vara enskilda flatmarksgravar utan relation till samtida gravfält. Frånvaron av flatmarksgravfält kan vara kopplad till att vi, inom eller mellan undersökningsområdena, kan se olika samhällsfärer. Dessutom kan en del av de uppgifter som förekommer även kopplas till faktiskt bortodlande av andra tiders gravar och därmed försvinner dessa in under "falsk flagg". I vissa fall har keramiken daterats till romersk järnålder/folkvandringstid och därmed har vi problemet med om de fynd vi har är menat som den lämning som vi hittar. Eftersom man under denna period (romersk järnålder/folkvandringstid) främst konstruerade synliga lämningar, borde dessa lokaler följaktligen snarare vara rester av högar som bortodlats⁵. Jag kommer därmed totalt sett i materialet att ha mycket få flatmarksgravfält och flatmarksgravar som entydigt kan kopplas till yngre bronsålder/äldre järnålder. Merparten av de lokaler som har dokumenterade kontexter och säkrare dateringar, har främst framkommit i samband med arkeologiska undersökningar⁶. Så därmed väljer jag att datera denna typ av lämning till yngre bronsålder/äldre järnålder. Undantag är givetvis de som enligt beskrivningen har andra dateringar.

⁴ Som nummer 15580120.

⁵ Se fornlämning 15580136

⁶ Se t.ex. 15580120, 15840159

2.4.6. Högar

Trots att denna typ är en av de mest förekommande, tillsammans med stensättningarna, är mycket få sammanställningar gjorda. En av de få sammanställningar som har gjorts, är en C-uppsats av Kjerstin Cullberg (1963) och i denna framkom att högar på gravfält som är större än 10 meter i diameter oftast kan dateras till äldre järnålder medan de som är mindre kan dateras till yngre järnålder (jfr. Kristoffersen 1997). Ensamliggande gravhögar kan dock dateras till bronsålder eller folkvandringstid (Särllvik 1972, 1978, Jaanusson 1966, Weiler 1984, Kristoffersen 1997). Detta eftersom man i Bohuslän främst har rösen eller stensättningar som gravmarkeringar, under bronsålderns perioder. Därmed anser jag att det är acceptabelt att anta att ensamliggande gravhögar främst är från folkvandringstid. En del högar kan dock vara ombyggda stensättningar eller rösen i vissa specifika lägen⁷. Eventuellt skulle man kunna sträcka sig till att påstå att en del av dem är anlagda under yngre romersk järnålder och påbyggda under folkvandringstid⁸. Dock kan en del av de ensamliggande gravhögarna vara anlagda under vikingatidens slutskede. Ser man till de högar som har undersökts inom och omkring mina områden, framstår det klart att ensam-, eller i mindre grupp, liggande gravhögar främst tillhör romersk järnålder/folkvandringstid⁹. Det förekommer flertalet högar på gravfält och merparten av dem, som har undersökts, har daterats till romersk järnålder och folkvandringstid (jfr. Sarauw 1925). Yngre järnåldersgravhögar är relativt få i materialet och detta kan bero på att man i äldre tid valde att gräva de högar som var stora och märkbara i landskapet. De yngre gravarna kan också i högre grad än de äldre gravarna varit utsatta för hårt markslitage i samband med betesdrift eller bortodling. Av de vikingatida gravfält som undersöktes under slutet av 1910- och början av 1920-talet bestod merparten enbart av högar, enligt Sarauw (1921b). De var i varierande storlek, från strax över 10 meter i diameter till ca 4 meter i diameter. Största antalet var dock under 10 meter i diameter (Sarauw 1921b, 1922, se även Niklasson 1950 osv.). Dock kan man urskilja, att det faktiskt förekommer fyndmaterial som kan indikera att det har förekommit mer eller mindre ensamliggande yngre järnåldersgravar.

Enligt ovanstående genomgång kan jag anta följande kronologi för högar; 1) som självständiga anläggningar, runda eller andra former eller i kombinationer med andra typer inom gravgrupp eller på gravfält. Om merparten av dem är större än 10 meter i diameter, så är det äldre järnålder som gäller. 2) Skulle de runda högarna dock vara i majoritet och vara under 10 meter i diameter samt förekomma främst tillsammans med övertorvade stensättningar, kan man anta att de är yngre järnålder. Relativt ofta förekommer dock treuddar i ytterkanten av yngre järnåldersgravfält. Dessa gravfält, som daterats till yngre järnålder, innehåller i övrigt föga variation vare sig i typ- eller formsammansättningen (Winberg 1980, Nyqvist 1986).

2.4.7. Skeppsättningar och rösen

Dessa daterar Hyenstrand (1984) till yngre järnålder och inom mitt område har man undersökt en eventuell skeppsättning och ett röse¹⁰. Skeppsättningen gav inga daterande fynd, men rösets fyndmaterial daterades till sen vikingatid (Sarauw och Alin 1923). Eftersom båda låg mycket lågt i landskapet kan man troligen datera skeppsättningen till vikingatid. Rösen i krönläge är signifikant för bronsåldern, men om de förekommer på krönlägen eller avsatser ute på de mindre öarna, är denna datering inte lika given. En del

⁷ Se t.ex. 15840140:1, 16060557

⁸ Se 15840140

⁹ Se t.ex. 15640388

¹⁰ Se 15580123

rösen i klassiska krönlägen har tecken på brandgravar, d.v.s. man har återanvänt dem under efterföljande perioder. I mitt arbete kommer därmed skeppsättningarna att dateras till yngre järnålder. Rösen i lägre nivåer, främst i kustbandet, dateras till yngre järnålder.

2.5. Runstenar

Jag kommer här kortfattat presentera en diskussion kring runstenar och deras innebörd utifrån de få runstenar som finns inom mina områden. I Bohuslän har man hittills endast påträffat sex runstenar och två av dem finns inom mitt norra undersökningsområde Kville – Tanum. Det södra området saknar till och med uppgifter om runstensförekomster. Generellt för de Bohuslänska runstenarna är att de främst tillhör den äldre runstensperioden, d.v.s. äldre järnålder. Inom Tanum har man två runstenar, Trätelanda eller Karlebystenen¹¹ och Otterön eller Röö-stenen¹², dessa dateras till 400-talet e. Kr. Karlebystenen kan tydas ”*Jag kallas Thrawijas*” och Rööstenen ”*Svavar är försåligt dräpt. Steinar målade. Jag Rå satte stenen*” (Stålbom, G. 1994:77 – 79). Dessa stenar, liksom merparten av de övriga äldre runstenarna, saknar längre texter. Ofta förekommer det namn på den som reste stenen eller så är det mycket svårt att förstå textens innebörd. Problemen med tolkningen kan belysas med hur man tolkade de båda stennarnas runinskrifter (jfr. Friesen 1924). Karlebystenen har haft tolkningar av romantisk typ ”Varaktig vänskap lovad vid dessa runor” av Viktor Rydberg till lite mer modesta variant ”Den (stenen) blev kallad Thrawinges” och även en förmanande texttolkning ”Att förlora sin ro och jämvikt, att ängslas och tvina bort blev honom ålagt” (Haneson 1959:16). Rööstenen har tolkats ”Swafarr förrådd. Sten ristade. Jag Hrarar reste stenen för alla tider” (Haneson 1959:17). Denna runskrift har omtolkats 1991 till att vara ett eventuellt bevis på fornborgar med lydelsen ”Sváfarr har blivit sviken. Borgförsvararen ristade. Jag Hrarar satte stenen här för alla tider”. Denna tolkning är återgiven från Ragnesten (1992). De ovan angivna tolkningarna visar på hur svårt det är när det gäller tolkningen av dessa texter och därmed varför man ristade samt varför man placerade stenarna i landskapet. Att de skall vara placerade invid landkommunikationsleder kan diskuteras om man tänker på Rööstenen som placerad på Otterön. Möjligen var den vänd till dem som landsteg på ön. Rööstenens text, som i den senaste tolkningen anspelar på någon som fungerade som fornborgsförsvararen, finns på en sten som saknar en fornborg i sin närhet. Troligen låg det status i att kunna resa stenar och eventuellt var dessa stenar mer markörer inom områdena än utåt. Karlebystenen påträffades i gränsområdet mot Kville socken. Frågan är dock vad texten skulle kunna ha för budskap till passerande.

Att man börjar rista in tecken som inte bara är kopior av andra områdets skriftliga tecken, som det man gör på brakteaternas strax före den period som dessa stenar ristades, visar på att man försöker göra informationen tillgänglig (Stålbom 1994). På samma gång förevigad i den form som den gavs vid det tillfället. Vad är det för information som ges? Det verkar som om minnesfunktionen är det centrala. Man kan tolka merparten av texterna till detta, eftersom de namnger person eller stenen, vem som reste dem (Palm 1992:45-48). Dessutom förekommer sådana kortfattade texter om ägande eller namngivande fraser på t.ex. fibulor och vapen (Stålbom 1994). Detta pekar på att man använder möjligheten att genom skrivtecknet ytterligare föreviga samhället, åtminstone vissa delar av det (historia och ägande).

¹¹ Se 16061451

¹² Se 16061059

Rune Palm (1992) bearbetar de nordiska runorna och kan dela in dessa i olika inriktningar sett till minnesskriftens innehåll. Tydligt är att de förvikingatida "har som minnesangivande fras en formel som sätter den döde främst" (Palm 1992:246) medan de vikingatida främst förmedlar vem som reste stenen. I de medeltida runristningarna är den döde åter igen den centrala i förmedlandet.

Vad som är gemensamt under dessa tre perioderna är det faktum att samhället hade behov av att textmässigt markera relationer eller händelser i landskapet. Givetvis är det skillnad i placering eller val av yta att runrista, tydligast märks detta mellan de båda förmedeltida perioderna och den medeltida perioden (Palm 1992). En möjlig tolkning är att runstenarna fungerade som ägomarkeringar och som sådana hade de överfört hävdandet av privata föremål, till hävdandet av privat mark (jfr. Varenius 1998, Zachrisson 1998). Inom det medeltida Norden finns det en tydlig skillnad eftersom förutom Blekinge så "förekommer förvikingatida minnesskrifter uteslutande i Norge och Sverige. Danmark saknar således urnordiska minnesskrifter helt" (Palm 1992:69). Det är egentligen endast Norge som kan uppvisa geografisk relation mellan de tre perioderna (Palm 1992:78). Mina undersökningsområden saknar runstenar som kan dateras till yngre järnålder eller tidig medeltid, men det förekommer runtecken på lösfynd från denna period. Dessa runtecken verkar hävda ägande av själva föremålen (Zetterholm 1940).

2.6. Fornborgar

Bohuslän har ca 100 fornborgar registrerade och av dessa har 16 undersökts på olika sätt. Fornborgsundersökningarna startade troligen p.g.a. att Wilhelm Berg undersökte borgen Olofsborg och fann att fornborgsrester förekom inom den senmedeltida borgen (Nyqvist 1989 b). I början undersökte man inom murkonstruktionen och ansåg att dessa fynd daterade både anläggnings- och brukningstiden (ibid. 1989b).

Sedan början av 1980-talet har man satsat på att söka efter kolförekomst under mur- eller vallanläggningen (ibid. 1989b). Detta bygger på antagandet att fornborgsberget svedjades innan man anlade muren. Detta antagande är logiskt; dels underlättas byggnationen, dels skapas ett synligt monument i

FORNBORG NR	FYND	ANL.	UNDERSÖKT
1) OLOFSBORG	Sländrissa? Keramik?	Husgr.	Inom
2) BORRÅS	Keramik, djurben	Husgr.	Inom
3) KRÖNOBERGS SLOTT	Kol	-	Inom
4) HALLERÖD	Kol	-	Inom
5) BÖRSÅS	Keramik, vävtyngd, handkvisen	Husgr.	Inom
6) BJÖRFJÄLL	Svärd, hästmundering	-	Inom
7) KEBERGET	Keramik, sländrissa, järnfragment	-	Inom
8) ARÖD	Keramik	-	Inom
9) ANGERED	Br. Lera, kol	-	Invid muren
10) TOLERED	Kol	-	Inom
11) TOREBO	Keramik, flinta, kol	-	Inom
12) HÄLLSBERG	Flinta, kol	-	Inom
13) HUSBY	Br. Lera, flinta/ kol	-	Inom/under muren
14) AMMEDAL	Keramik, pärlor, br. Ben	Stolph.	Inom
15) KÄDERÖD	-	-	Inom
16) SKÖTTEGÅRDEN	Keramik, vävtyngder/ keramik, kol	-	Inom/ Invid muren

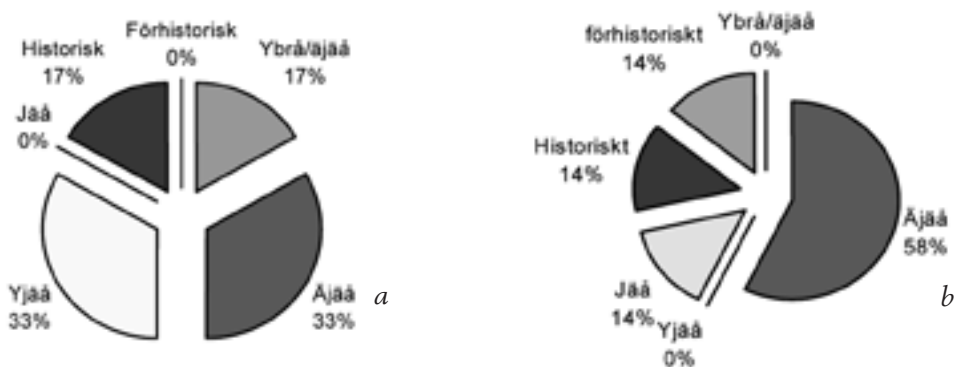
Figur 14. Frågetecknen inom Fyndkolumnen indikerar att det är osäkert om fynden påträffades inom den del som eventuellt kan tolkas som rester av en fornborg. Husgr. står för husgrund och stolph. för stolphål. I Undersöktkolumnen står Inom för innanför mur-/vallkonstruktion.

landskapet. Samtidigt får de som anfaller inget skydd på vägen upp mot muren. Problemet är att fynden inte talar för att anläggningen skulle ha fungerat som försvarsanläggning. För om vapen indikerar förekomst av strider, så skulle man snarare tolka dessa anläggningar som vanliga boplatser (se figur 14). Detta eftersom det endast är en fornborg som, enligt uppgift, har fynd av svärd samt även hästtillbehör. Det finns ytterligare en förekomst av järnfragment, men det påtalas inte direkt att detta skulle kunna vara ett vapen. Det är även en stor spridning i nyttjandegraden; en del av dem verkar knappt ha haft aktiviteter som avsatt några spår, medan andra har uppgifter om decimetertjocka kulturlager (Nyqvist 1989b).

Om man summerar ihop ovanstående uppgifter, så dominerar keramik och fynd av kol. Flinta förekommer sparsamt, men även brända ben och pärlor har påträffats i ett fall. Dessa kan vara rester av en grav eller rester från ett hushåll, eftersom vi har djurbensförekomster. Vävtvngder samt sländtrissor indikerar även de att lokalen har en boplatzfunktion, eftersom dessa är av lera (se avsnitt 2.3).

Figur 15. Göteborg och Bohuslän's undersökta fornborgar. Observera att numreringen inte är likvärdig, jämför med figur 14. Ur Nyqvist 1989b.

Figur 16 a. Procentuell fördelning av andelen fornborgar med datering under mur/vallkonstruktion. Materialet består av sex fornborgar.
 b. Procentuell fördelning av de fornborgar som har datering inom mur/vallkonstruktionen. Materialet består av sju fornborgar.

Enligt ovanstående tabell och figurer framstår det tydligt att fornborgarna har en stor spännvidd i sina dateringar. Äldre och yngre järnålder verkar vara de perioder då man anlägger mur- och vallkonstruktionerna, men det finns både yngre och äldre anläggningsfaser (figur 16 a). Däremot verkar det som äldre järnålder dominerar brukningsfasen och då främst sen romersk järnålder eller tidig folkvandringstid (figur 16 b, Nyqvist 1989b). Vad det gäller funktionen är det svårare, men det mesta tyder på att någon del kan ha fungerat som en bostad. Detta understryks av det faktum att vapen saknas samt att det förekommer keramik, vävtyngder och sländtrissor. I en del fall förekommer det kulturlager eller husgrunder inom vallarna eller strax utanför (ibid. 1989b). Variationen i kulturlagrens tjocklek innebär att det finns stor variation i vilka aktiviteter som har företagits inom murarna. Att så många borgsberg har tecken på att det har svedjats i samband med muranläggandet, behöver dock inte motsäga några andra funktioner än försvar.

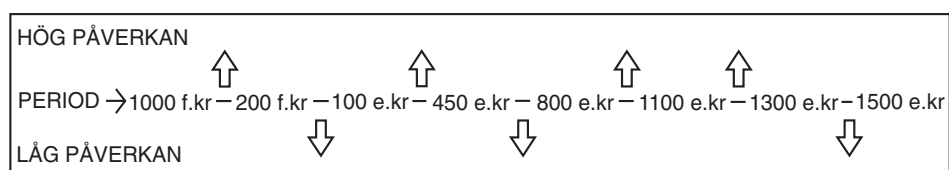
Ovanstående problem med fornborgarnas konstruktion, funktion, fyndmaterial, dateringar och läge som redovisats ovan, gäller Nordens alla fornborgar. Denna problematiska lämningskategori har diskuterats och försök har gjorts för att differentiera kategorin (se framförallt Olausson 1995).

Olausson delar upp kategorin i fornborgar, vallanläggningar (två typer), gravhägnader samt höjdbosättningar (Ibid. 1995:52). Han förnekar inte försvarsfunktionen, samtidigt som han lyfter fram det kultiska. Jag väljer i detta arbete att utgå från att valet av konstruktion och läge för fornborgarna, var kopplat till försvarsbehov. Åtminstone för majoriteten av anläggningarna, därav mitt sätt att bruka och tolka dem i redovisningen (se Nyqvist 1989, 1992 för mer ingående diskussion).

2.7. Fasindelningen

2.7.1. Grunderna för fasindelningen

Landskapet har andra spår av mänskliga aktiviteter än boplatser, gravar och lösfynd. De mänskliga aktiviteterna påverkar miljön och därmed avsätts t.ex. spår i form av pollen. Dessa bevis är relaterade till olika arters dominans eller försvinnande i vegetationens historia. Dessa spår är både lokala och regionala till sin art (se Berglund 1969). Därför nyttjar jag de faser av större och mindre mänsklig inverkan inom landskapet, som paleobotanisk forskning har framtagit utifrån sina pollenprover. Grunderna för min fasindelning bygger på en sammanläggning av tolkning av pollendiagram, undersökta gravar och boplatser samt lösfynd. En stor del av den paleobotaniska forskningen som bedrivits kan ses som en fortsättning av den äldre geologiska skolan. Man studerade i äldre tider framförallt det äldsta skedet av mänsklig existens i landskapet, d.v.s. stenålderns första del, vilket märks i var i landskapet man tagit proverna. Berglund (1969) var en av de första som försökte redovisa, hur stor inverkan den mänskliga närvaron hade haft på vegetationen under de efterföljande perioderna.

Figur 17. Tolkning av den mänskliga påverkan av landskapet, enligt Ekman & Lenartsson 1993, Ekman 1999.

Den mänskliga påverkan går i olika pendelrörelser, både vad det gäller vilken försörjning man har och hur kraftfull dessa aktivitetens påverkan blir på landskapets vegetation. Enligt Ekman & Lennartsson (1993) kan man beskriva den mänskliga påverkan på landskapet enligt följande (för de perioder som jag är mest intresserad av):

1) perioden 200 f. Kr. – 450 e. Kr. innehåller dels a) en stagnation fram till omkring Kristi födelse dels b) en expansion under perioden 50 – 450 e. Kr.

2) Därefter kommer ytterligare regression mellan 450 – 800 e. Kr.

3) Denna bryts strax innan 800 e. Kr., då nästa expansionsfas påbörjas och den varar mellan 800 – 1100 e. Kr., men det är egentligen först under 1300-talet som denna expansionsfas avtar (Ekman & Lennartsson 1993).

Denna bild har de senaste undersökningarna bekräftat, i samband med exploateringsundersökningarna under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet. Man kan dock se att det förekommer vissa skillnader mellan dessa resultat och den generella utvecklingsbild som Berglund redovisade (Ekman 1999). Det som är intressant är att under perioden 200 f. Kr.– 450 e. Kr. visar vissa prover att man kan urskilja en tydlig kulturell aktivitet, som eventuellt är orsaken till kraftigt höjda Ph – värden. Dessutom förekommer tecken på ökad markerosion (ibid. 1999).

I de olika analyser som Ekman har utfört kan man ana att analyspunkterna existerar i områden, som endast periodvis har bebotts eller som nyttjats vid kortare temporära behov. Man kan även tolka indikationerna som om landskapet öppnar sig successivt fram till folkvandringstid, då en tillbakagång sker. Under vikingatid ökar det öppna landskapet igen, även om en del analyser pekar på att det är först under tidig högmedeltid som kulturmarkerna ökar (Ekman 1999). Eventuellt undvek man att nyttja de sandigare markerna under början av vikingatiden; dessa kan ha varit överutnyttjade under föregående expansion och bebyggelse.

2.7.2. Faser och innehåll

Denna tolkning av pollendiagram (se figur 17) kompletteras med egna erfarenheter i fält, samt med sammanställningar av undersökningsresultat ifrån olika bebyggelseundersökningar (Bilaga 1). Utifrån dessa görs sedan ett antagande, som gäller vilka av de olika faserna som hänger ihop rumsligt i landskapet. Den första fasen är en grov indelning och borde i framtiden kunna splittras upp i två mindre faser, den omfattar dessutom en längre tidsrymd än avhandlingens tidsomfång. Anledningen till detta längre tidsavsnitt är svårigheten att urskilja finare dateringskriterier. Nedanstående redovisning används främst för bearbetningen av icke undersökta fornlämningar.

FAS I. Yngre bronsålder/äldre järnålder (1000 f Kr – 200 e Kr)

Oregelbundna stensättningar, icke övertorvade stensättningar, ensamliggande domarringar/resta stenar och flatmarksgravfält samt ensamma flatmarksgravar.

FAS II. Äldre järnålder (200 –600 e Kr)

Övertorvade regelbundna stensättningar, runda högar (ofta över 10 meter i diameter), långhögar, ovala högar främst på s.k. varierade gravfält (typ- och formvariation som t.ex. domarringar, resta stenar m.m.), samt ensamliggande högar. En del av dessa gravfält tycks börja i Fas I och i grundtabellen förekommer därmed Fas I + II.

FAS III. Yngre järnålder (600 – 1100 e Kr)

Högar (under 10 meter i diameter) och övertorvade stensättningar bör vara dominerande på dessa gravfält samt eventuellt skeppssättningar eller spetsovala stensättningar. Dessa gravfält börjar anläggas under fas II och därmed förekommer undernumret fas II + III.

FAS IV. Medeltid (1100 – 1500 e Kr)

Denna kategori innehåller enbart de få lösfynd som kan dateras till medeltid samt medeltida kyrkor, borgar och äldsta skiktet av ortnamn.

2.7.3. Tolkningsramar för fyndmaterial

I enlighet med ovanstående genomgång (kap. 2.3), tolkar jag merparten av de äldre fynduppgifterna som rester av skadade gravar. Fynden skall då bestå av någon av följande föremål: sländtrissor, brynen, guld-, silver- eller bronsartefakter (se figur nedan). Eftersom jag anser att offer och depåer skall innehålla fler än ett föremål och helst vara funnet i våtmark, innebär detta att fynd på torr mark tolkas som rester av gravar. I detta arbete kommer de förekommande s.k. offerlokalerna att diskuteras ur denna aspekt.

TOLKAD SOM GRAV	fas
Sländtrissor, täljsten	III
Brynen	III
Guldföremål, ringar osv	II
Silverföremål	II
Bronsföremål	II
Brända ben med keramik; alt. kobben enbart	I
Vapen, med ädelmetall	II
Vävtyngder med brända ben	III
Vapen	III
Eldslagningsstenar	III

Figur 18a. Gravindikerande föremål. Visar den kronologiska uppdelningen av gravindikatorer, endast huvudfasen redovisas

BOPLATS	fas
Keramik som lösfynd	II
Kvarnstenar	III
Vävtyngder, lera	II
Sländtrissor, lera	II
Lerklining	II
Bränd lera	I-II
Skörbränd sten/kol/sot	I, III

Figur 18b. Boplatsindikerande föremål. Visar även den kronologiska uppdelningen av boplatsindikatorer.

Då det ur fyndsynvinkel är svårt att tydligt urskilja metallfynd på boplatser, kommer därför boplatsindikatorer främst att bestå av de typer av fynd som framkommer vid boplatsundersökningar (se figur 18b). För det fyndmaterial som bearbetas, användes ovanstående tolknings- och fasindelningsschema.

2.8. Felkällor

Det finns många problem när man bearbetar ett stort inventeringsmaterial.

Ett är att eftersom man inte kan kontrollera alla uppgifter, förekommer det vissa fel som dels beror på bedömaren och dels kommer från författarens egna "läsfel". Till dessa tillkommer de Raä nummer som enligt fornlämningsregistret är gravfält, men när man lusläser texten så ser man att det inte är ett gravfält i gängse mening. Det är för all del fem fornlämningar inom ytan, men fyra är gravar och en är en hållristningsyta¹³. Andra är klassade som gravfält, men enligt beskrivningen finns det inte fem fornlämningar inom den markerade ytan¹⁴. Dessutom förekommer det uppgraderingar såväl som nedklassningar av registrerade fornlämningar mellan de olika inventeringarna. Detta har dock till en mindre del korrigerats av den sista revideringsinventeringen, men även denna innehåller dessvärre en stor gallring p.g.a. tidsbrist. Den bedömning som gjorts av fornminnesinventeringen får därmed vara tongivande för hur fornlämningen skall klassas. I materialet förekommer det att registrerade anläggningar har fått en annan bedömning vid revideringen av inventeringen eller vid en arkeologisk undersökning.

Mina egna inprickningar sker även de med en felkälla, på grund av mätningar som kan bli fel (avrundning uppåt eller nedåt). Dessa inprickningar är inte exakta, de har en felmarginal på upp till 10-20 m, vilket innehåller mina fel såväl som felkällor ifrån inprickandet i fältsituationen och vid renritningen av kartorna. Vissa lokaler saknas på fornminneskalkerna som jag har arbetat med och ibland förekommer det felskrivningar av fornlämningsnummer. En del av fyndlokalerna hänvisar till lägen och fornlämningar som inte går att med säkerhet identifiera. Dessa har dock i möjligaste mån erhållit ett X och Y värde, så att de kan räknas med i arbetet. För enkelhetens skull har de fyndlokaler som har angivits av Raä fornminnesinventeringen, och kopplats till äldre bytomter, använts av mig för att mina inprickningar skulle bli likvärdiga med deras. Detta innebär att lämningarna ibland registreras med en fysisk bestämd lokal och ibland med en minsta gemensamma nämnare. Ett exempel på hur jag har tänkt är följande: Enligt Ekhoff har sländtrissor hittats under odling på markerna till byn Gården. Vi vet inte vilka marker som Ekhoff avser, men under den period som fynduppgifterna avser, sker stor del av uppodlingen och odlingen inom byns inägomark. Följaktligen borde fynden av sländtrissor komma från markerna närmast byn. Jag anger därför byns läge som fyndplats.

Ur en källkritisk aspekt måste man givetvis konstatera att de äldre uppgifterna i många fall har brister i själva lokalbeskrivningarna. Dessa brister gör att det kan vara svårt att få fram ett fullvärdigt jämförbart material från hela den tid det har förekommit arkeologiska undersökningar och insamlingar. Fyndmaterialet i sig har vissa felaktigheter eftersom jag utgår från beskrivningar och inte från de specifika fysiska fynden. En del föremål har i samband med att de bearbetats av det registrerande museet, fått ändrade klassificeringar. Jag har då gått efter den senaste tolkningen. Jag har dock ändrat statusen på en del av föremålen, genom att jag daterar dem och tolkar dem efter en egen mall, utan att jag har sett föremålet i fråga rent fysiskt.

Dateringen bygger på deras klassning vid den registrering som dokumenterats. Detta innebär givetvis att en del föremål främst riskerar att tillhör få en felaktig datering. Exempel på en sådan företeelse är eldslagningsstenarna, som i princip kan vara lika gamla som konsten att göra eld är. Dock förekommer det vissa formelement inom fyndgruppen som betecknas som järnålder. Tyvärr anges inte alltid formen eller materialet i registret eller av uppgiftslämnaren. Dessa dateringsgrunder diskuteras i samband med materialgenomgången.

¹³ Som 16060982

¹⁴ Som 16060950

3. Centrum, semiperiferi och periferi

3.1. Bohusläns centralområden enligt tidigare forskning

Bohuslän förekommer mycket sparsamt i de olika arbeten som har publicerats inom centrum – periferi forskningen. Tidigare undersökningar av det bohusländska järnåldersmaterialet har främst tagit fasta på gravmaterialet och då främst de med vapen- eller ädelmetallfynd. Dessa har i en del fall kombinerats med äldre uppgifter, typ de fynd som Montelius (1879) och Ekhoff (1880) redovisade, d.v.s. guld- och övriga ädelmetallsfynd.

Bohuslän har oftast behandlats som antingen ett randområde till de mer centrala områdena i Västergötland (t.ex. Andersson 1991) eller som ytterkantområde till Østfold/Oslofjorden (t.ex. Ramqvist 1991, Lindqvist & Ramqvist 1993). Det har sällan varit respektive studies avsikt att studera just Bohuslän. Tyvärr verkar dessa områden vara så ointressanta att idet bland saknas delar av den kända järnåldersbebyggelsens utbredning, på de kartor som framställs (jfr. Callmer 1991b). Därmed blir randområdena ännu mer placerade utanför de intressanta områdena. I vissa fall har en del fyndlokaler inte varit registrerade med RAÅ nummer, vilket kan ha inneburit att man i sammanställningar tappat en del punkter vid redovisningen av information (t.ex. Fabech 1992:57, figur 4).

När man har studerat centrala områden eller platser i Bohuslän, har man endast studerat föremål av ädelmetall och brons, även om keramik används som komplement för att urskilja tillhörigheter (Särilvik 1982). Dessutom har man inte tagit i beräkning att Bohuslän troligen tillhörde olika kulturella och politiska sfärer under förhistorien och den tidiga medeltiden (jfr. dock ibid. 1982). Generellt betecknas Bohuslän som ett norskt och senare danskt område, även om de svenska intressesfärerna kortare perioder har omfattat hela eller delar av Bohuslän (se kapitel 11). Bohuslänska brakteaterfynd har en dominans i kategori boplat/depå enligt Kindgren (1992), men i denna sammanställning bortser han från enstaka fynd. Ser man till de enstaka fynden så kommer minst en tredjedel från gravmiljöer eller troliga gravar (Fredsjö 1964, uppgifter i Tillväxten). Guldmedaljongerna från Lilla Jored, Kville socken och Svarteborg socken är gravfynd (Fredsjö 1964). Sett till antalet fyndlokaler så dominerar de enstaka fynden och det är därmed inte att utesluta att enstaka fynd lika gärna kan indikera gravar (se kapitel 3.4.).

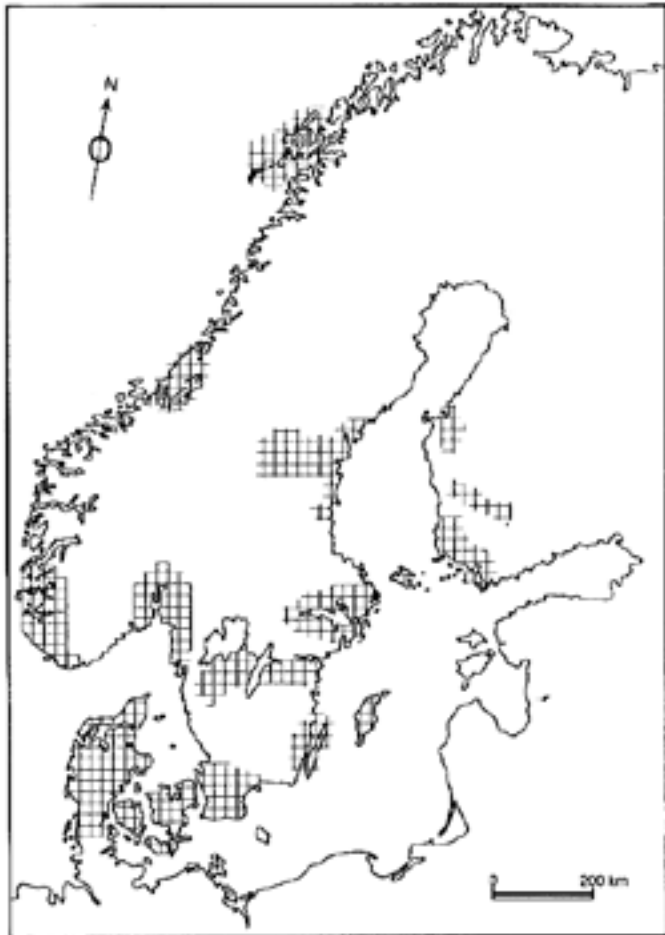
Andrén presenterar en grov politisk karta utifrån respektive stämpelidentitet, där Bohuslän och delar av Västergötland har tydlig koppling till södra och sydvästra delen av Norge (Andrén 1991:253). Kopplingen till det norska området är synligt bl.a. genom det sätt som brakteatrarna deponerats; ca 50 procent av brakteatfynden i Norge kan kopplas till gravar (Mackesprang 1952, Kristoffersen 1997). Bilden är inte entydig; Morten Axboe (1991) har i en liknande undersökning ett exempel på en fyndlokal i mellersta Bohuslän (Uddevalla kommun) som snarare har en koppling till det danska området, där denna typ förekommer rikligt, än till det norska. Grovt kan man urskilja Bohuslän som ett tvådelat landskap (se Figur 20a). Bestående av i norr Kville/Tanum och i söder Stenungsund/Kungälv med öarna Tjörn och Orust (Lundqvist 1998, Kindgren 1992). Majoriteten av ädelmetallfynden kommer från Kville/Tanum området. Det verkar nästan som om de fynd som förekommer i Stenungsund/Kungälvområdet är spridda allmosor från det rika Kville/ Tanumområdet eller det ännu rikare Västergötland.

Ser man ur ett lite större perspektiv kan materialet eller influenserna i lika hög grad komma från det sydligare Danmark/Halland, som från det nordligare Norge/ Østfold området. Ur denna aspekt är Ingegärd Särilviks avhandling (1982) intressant, eftersom hon försöker ta fram vilka influ-

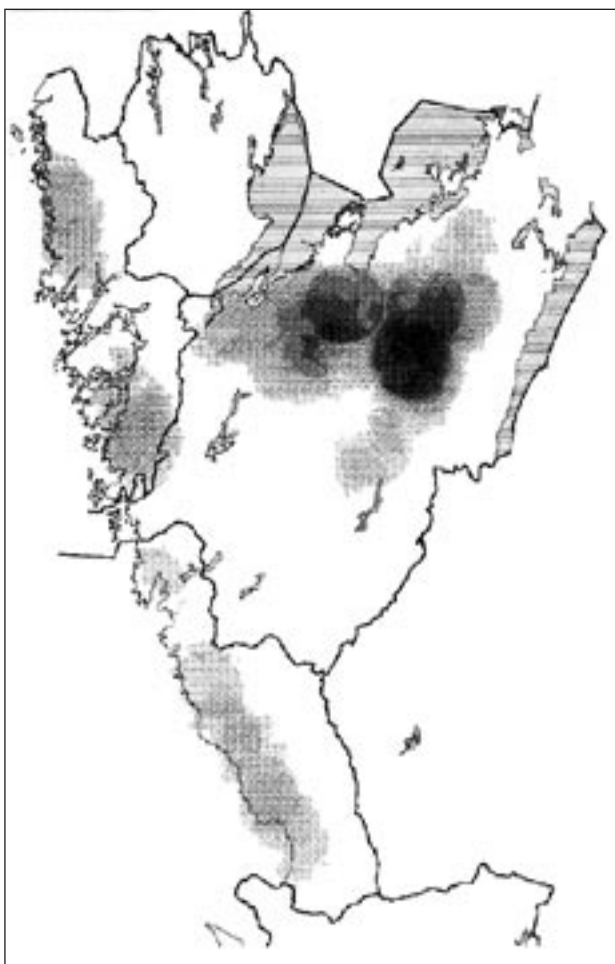
a

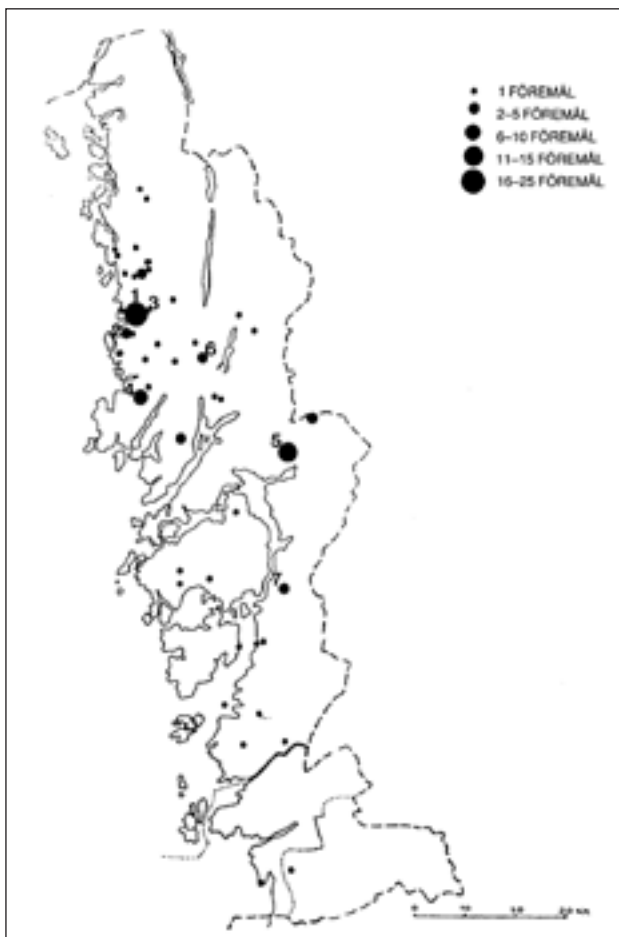
b

Figur 19. a) Callmer 1991b, b) Ramqvist 1991.

a

b

Figur 20a. Centralområden enligt Lundqvist 1998. Grå/svart ton = centralområden.

20b. Guldfyndslokaler inom Bohuslän markerade. Ur Kindgren 1992.

ensinriktningar som Bohuslän, Västergötland och Dalsland samt Halland har haft under romersk järnålder och folkvandringstid. Hon anser att norra Bohuslän stod under norskt inflytande och att södra Bohuslän följaktligen var indragen i den "sydskandinaviska" sfären (Särllvik 1982).

Det intressanta är att de områden som påvisar storhögar i en del fall saknar fynd av ädelmetaller. Grönehög i Skee socken, en av de största högarna i Bohuslän, undersöktes 1929 men gav inga rika fynd (Lindqvist 1929). Områden med dessa typer av "fattiga" men storslagna lämningar, saknas därmed ofta när man försöker skapa centralområden. Inom Bohuslän förekommer det i litteraturen, i den mån man närmare behandlar området, egentligen bara ett utmärkande centrumområde och det är området som bildas kring dalgångarna Hög Edsten och Jored i Kville socken.

3.2. En introduktion till begreppens innehåll

Som framkommer i texten ovan, är Bohuslän tydligen inte något centralt arkeologiskt studieobjekt. Varför hamnar man då utanför rampljuset? Jag kommer, för att skildra detta, kortfattat belysa den allmänna forskningshistoriken och diskutera olika centrumaspekter. Alla författare kommer inte att beröras och inte alla varianter, utan mer huvuddragen.

Det tydliga startskottet för centrum - periferiforskningen kom i och med Walther Christallers (1966) och Immanuel Wallersteins (1974) arbeten. Dessa berörde främst historiskt material, men själva metoden anammades inom flertalet forskningsfält. Det är från dessa arbeten som man hämtat begreppen centralort och centralplats (Nyqvist 1998). Under 1970-talet var det främst inom forskningen kring möjligheten att urskilja det Service kallade "hövdingadömen", som man använde begreppen och metoden (jfr. Collins 1986). Även Colin Renfrew började arbeta med begreppen på detta sätt, men senare såg han det som ett självständigt begrepp (Renfrew 1977, 1984). Centrala platser kan existera oberoende av samhällsformen; det är själva platsen som är mer betydelsefull än andra platser i sitt område. I alla studierna försökte man fånga det som urskiljde centralpunkten från det omgivande materialet. Det var givet att det skulle finnas centrala punkter i landskapet, eller åtminstone lokaler som dominerade sitt närområde (Jensen 1981, Wigren 1987). Björn Myhre (1987) argumenterade för att det gick att konstruera bygder genom att använda sig av gravar och fornborgar. Inom dessa bygder syns politiska centrum "indicated by the distribution of richly furnished graves" (ibid. 1987:169). Dessa bygders centrum urskiljdes genom större rikedom och/eller större gravar. Politisk makt kopplades ihop med rikedom eller stora synliga monument, utan att man argumenterade kring varför det skulle finnas en sådan koppling. Fokuseringen på själva punkterna i landskapet blev mindre intressant efterhand och man fortsatte diskussionerna i riktning mot motsatsparet centrum och periferi (Strassoldo 1980, Kristiansen 1987). Dessa studier bearbetade större områden och man fick fram områden med "rikare" punkter som centrumområden.

Under 1990-talet har man i princip återgått till att bearbeta speciella fyndlokaler, för att kring dem bygga upp områden. Lars Lundqvist anser att "en ansamling av indikationer på centralplatser speglar bygder eller delar av bygder till vilka en serie centrala funktioner varit knutna" (Lundqvist 1998:192). Tillsammans markerar dessa punkter ett centralområde som innehåller en institution för kontroll och maktutövning samt synliggör en elit. Det råder dock fortfarande en relativt stor osäkerhet kring vad som avses med begreppet centralt. Bertil Helgesson (1998) menar att centralt "kan allting vara som är gemensamt och/eller samlande för ett visst område. Det kan t.ex. vara en handelsplats, religionen, den politiska styrningen eller

bygatan i en bondby” (ibid. 1998:39). Han behandlar de centrala företeelserna som normalt inte styrs eller handhas av en bondebefolkning, t.ex. den politiska makten. Dessa företeelser är dock beroende av en fungerande agrar verksamhet. Samtidigt benämner han innehållet i begreppet central som rika och speciella miljöer. Han menar att bebyggelsen var rörlig inom sitt område, d.v.s. även den centrala bebyggelsen rörde sig inom sin del av området. Det är dock i marginal- och gränsområden som de stora fluktueringarna av bebyggelsen förekommer. Därmed anser han att centrala fenomenen består trots att bebyggelsen rör sig i rummet.

Harrison (1997) är då mer tydlig i det att han anser att en centralort innehåller enstaka eller flera sociala funktioner som innebär att lokalen dominerar ett område. De som har makten försöker att dominera den rumsliga strukturen, eftersom detta leder till kontroll över de resurser som finns att tillgå. Dessutom påtalar han att man måste beakta vad dåtidens medlemmar i samhället kunde betrakta som makt, det s.k. mentala centrumet (ibid. 1997). En viktig aspekt i samband med diskussioner kring centralområde/centralplats är givetvis den begränsning, som ligger i dess räckvidd. Hur långt når centralfunktionerna ut från den fysiska plats där funktionen är placerad och hur tydlig är makten utanför denna areal (Wärneryd 1975). Vi vet inte riktigt vilka samhällseliga drivkrafter som skapar de materiella uttrycken, som vi definierar som centralt eller periferi (Thrane 1998). Åtminstone så har diskussionen inte berört detta tillräckligt i någon av de behandlade tidsperioderna. Thrane ifrågasätter att man alltid tycks förutsätta överskottsproduktion som den grundläggande faktorn för den materiella kulturens olika uttryck (ibid. 1998).

Enligt ovanstående genomgång kan man ge begreppet centrum följande betydelser: 1) rent geografiska betydelser som t.ex. att den studerade lokalen är i mitten av en dalgång. 2) man kan ta fram samhällseliga centrum; inom centrum förekommer det sociala positioner som belönas, medan den samhällseliga periferin i princip kan sakna sådana positioner som skulle medföra belöningar (Bruun 1975). 3) det centrala kan komma från dess funktion som politiska, sociala, kult-, handels- och hantverkslokaler i ett landskap, samtidigt som man inte får klart för sig vilka som skulle nyttja dessa strukturer och vilken relation de har till varandra. Tyvärr saknar periferibegrepp för det mesta en förklaring (se diskussion Nyqvist 1998). Oftast definieras periferin inte tydligare än att det saknar ädelmetall, vapen och övriga sådana indikationer.

Jag vill splittra upp tvåsamheten - periferi och centrum till begreppen centrum, semiperiferi och periferi. Detta eftersom långtidsstudier visar att det sker förflyttningar inom landskapets olika delar; vissa delar brukas i princip aldrig av en mer permanent bebyggelse. Andra delar har under vissa perioder bebyggelse och åter andra har en permanent bebyggelse (jfr. Helgesson 1998). Detta innebär att det som kan betraktas som centrum, antingen kan existera i flera olika delar av landskapet eller inom endast ett. De områden som blir underställda centrumområdet varierar mellan att vara endast permanent bebyggda och temporärt utnyttjade. Jag menar att vi genom att införa semiperiferibegreppet lättare kan se nyanserna i landskapet.

3.3. Olika aspekter på centrernas signum

När man normalt behandlar frågor kring centralområden och centrala platser, studerar man främst material i form av vapen, importföremål och ädelmetallföremål, vilka ibland benämns centralplatsindikerande fynd (CPI) (Lundqvist 1998). Man har en centralplats eller ett centralområde av olika

lokal respektive regional dignitet beroende på den mängd av artefaktgrupper som kan lokalisera (Fabech & Ringtved 1995:14-19). Vissa kategorier av ädelmetall har blivit mer intressanta än andra, eftersom de står för information om flera olika nivåer. Enligt Andrén (1991) är brakteaterna främst ett politiskt medium som binder män och kvinnor samman i en gemensam identitet. Brakteaterna anses även ha någon religiös betydelse, eftersom de dels förekommer i situationer som tolkas som depå/offerfynd (folkvandringstid), dels tolkas de som amuletter i den mån man kan läsa texterna. De bohusländska brakteaterna har dessvärre ingen helt läsbar text (Andrén 1991). Brakteaterfynden "kan indicera centralpladser" (Fabech & Ringtved 1995:28) och dessa "herskabsæder/hellingdomme ligger strategisk placeret" (Fabech 1991:298) i förhållande till kommunikationsleder. Enligt Mackeprang (1952) skall Danmarks brakteater inte förekomma i gravsammanhang. Vid en genomgång av fyndbeskrivningen framkommer mellan 4 - 10 fynd i mer eller mindre tydliga gravmiljöer, allt från uppgifter om att fyndet har gjorts på en yta där det funnits gravar till beskrivningar på grävningar i högar (Mackeprang 1952:106 ff). Ett exempel på ovanstående är följande beskrivning: "Oldtiden sammenføiet steenbegravelse, ved at kaste sig ned i midten af steenmassen, træffet paa en Gravkammer, og deri fandt efterstaaende Oldsager" (Mackeprang 1952:125). Detta citat indikerar tydligt att Mackeprang valde en snävare tolkning i det danska materialet än han gjorde för övriga undersökningsområdet. Guldbrakeater förekommer tydligt i gravar främst i Norge, men förekommer även i England och Mellan- samt Sydtykland, vad gäller Sverige så förekommer det även här 5 - 8 uppgifter om fynd i gravmiljö (Mackeprang 1952:81ff). Det är därmed svårt att utslutande se dem som icke gravindikerande.

Föregångarna till dessa brakteater är medaljonger och troligen användandet av romerska mynt som hängsmycken. Kent Andersson (1997) ser medaljongerna som en import av mental form och i hans genomgång påvisas att det eventuellt var ledaren som lät sig avbildas på romerskt manér. Argumentet för detta, menar han, är att fingerringar förekommer avbildade på en del av dessa och fingerringar är ett tydligt nordiskt signum på social ställning (Andersson, K. 1997). Detta kan även fyndmängden understryka, eftersom denna fyndkategori är den största enligt Andrén (1991) sammanställning. Man känner till 821 fingerringar i Norden och lägger man till de 187 spiral-fingerringar som är registrerade, är kategorins dominans total (ibid. 1991). Dessutom kan ringar iklädas en roll av betalningsmedel, eftersom de verkar ha varit i bestämda viktklasser. Detta gäller dock inte alla ringar utan endast en del (Andersson, K. 1997). Mängden guld kan, enligt t.ex. Kent Andersson (1991), indikera att en boplats invånare har varit mer framgångsrika och kunnat skaffa sig guld trots att det periodvis har varit svårt. Dessa varor är till stor del sådana som inte behövs för överlevnad, men används för att upprätthålla samhällsordningen. Vissa typer av varor (t.ex. hjälmar och svärd) hävdas vara onåbara för "vanlig" handel och därmed skulle vissa typer av föremål ha mer direkt koppling till relationer mellan vissa grupper (Arrhenius 1985). Dessa varor är "indicators of areas which sustained independent relations with the Continent" (Fabech 1994:179). Guldgubbar och guldhalskragar är t.ex. andra typer av guldföremål som i sin tur indikerar en viss religiös koppling till centralplatserna (Fabech 1991:298).

Tillsammans med dessa fyndföreteelser eller separat används ofta vissa typer av anläggningar, som större märkvärdiga gravmonument eller gravfält och runstenar (t.ex. Lundqvist 1998). Även uppgifter om tidigmedeltida kungsgårdar och sakrala ortnamn samt ortnamn för vissa funktioner används främst för att spåra samhällstrukturen under yngre järnålder och övergången till medeltid (Lundqvist 1998, Brink 1996). Lundqvist påpekar att elitens residens borde varit kontinuerligt bebyggt, vilket borde resulterat

i en "ackumulation av bebyggelseämningar" (Lundqvist 1999:8). Dessa hus etableras i lägen som understryker hävdandet och troligen är byggnaden större och/eller märkvärdigare för att förstärka uttrycket (jfr. Näsman 1998, Lundqvist 1996, Nyqvist 1998). Att residenset skulle varit bebott under längre tid indikerar att det föreligger ett intresse av att kunna stanna på husplatsen. Berglund (1996) kom i sitt arbete om Tjøttaområdet, Nordnorge, att hävda att maktcentra växer fram ur de boplatser, som "plasserte seg: 1. På de stedene hvor de beste lokale forholdene for åkerbruk og fehold fantes 2. Hvor det var kortest vei til de rike grunnhavsområdene 3. nær de beste havnene 4. strategisk i forhold til leia og munningene av de store fjordene" (ibid. 1996:512). Hon konstaterar att de gårdar som är maktcentra alltid är viktiga och stora i sitt område från början av etablerandet (ibid. 1996). Dessa bygger sin hävd på att de var först gentemot andra yngre enheter, men samtidigt verkar det därmed som om de bästa lägena aldrig ändras.

3.4. Fynd – vad står de för?

När lämnar man kvar sina tillhörigheter på en boplat och när gör man inte det? Var på en boplat lämnar man det som anses värdefullt och beviset på att man är den man är? Vi måste ha dessa frågeställningar i bakhuvudet när vi tolkar fynden. I vissa fall kan man diskutera om man städar boplatssytan som man nyttjar från störande företeelser, som flinta och annat stenmaterial (Johansson 1995, Bondesson 1996). Vi har även exempel på att man har hunnit med att städa, innan man lämnade byggnaden (Lundqvist och Ramqvist 1993). Innebär detta att fynd av ädelmetall på boplatser indikerar att man inte var så nogräknad, eftersom man hade rikligt av varan? Platserna kan ha övergivits snabbt och utan möjlighet till att få med sig alla de ting som man ville och behövde. Frågan är om man i en akut situation väljer sina signum för den ställning man har eller om man räddar det som är brukbart. Dessutom borde det vara möjligt att någon återvänder och rotar fram eventuellt glömda saker. Med andra ord, hur viktiga är de bärbara signum? Dessa platser kan givetvis vara metallarbetsplatser, men detta innebär att de fynd vi hittar är delar av arbetsmaterialet (Fonnesbech - Sandberg 1991). Kanske är metallen mindre viktig innan den har bearbetats till någon godkänd form. Detta skulle kunna tolkas som om de fynd vi gör på boplatser endast är arbetsmaterial och det är i gravarna vi har det bearbetade materialet. Om skillnaden i fyndlokalerna betydde något, beror detta på hur man såg på det bearbetade respektive det obearbetade materialet? Ädelmetall kanske rör sig över stora områden som arbetsmaterial och mindre som bearbetat.

OMRÅDE	FUNKTION
Västdanmark	Prestige/maktsymboler och betalningsguld (+guldgubbar)
Östdanmark	Råmaterial/passiv förmögenhet +guldgubbar (+betalningsmedel)

Figur 21. Skillnad mellan öst- och västdansk användning av guld. Hämtad från Fonnesbech – Sandberg 1991:240.

Enligt Fønnesbech – Sandberg (1991) är det en skillnad mellan Östdanmark och Västdanmark i guldets användning (se figur 21).

Hon anser att det är möjligt att "Guldet kan være indført till Bornholm i form av solidi og til resten af landet i en anden form" (ibid. 1991:240). Guldet kan tidigt ha fungerat som betalningsmedel, detta stärks genom att man har identifierat förekomst av föremål i vissa viktgrupperingar (Andersson, K. 1997). Därmed finns guldets som möjlig betalning mellan olika områden, kanske mellan regioner. Frågan är om det är vikten som är det viktiga (arbetsmetall) eller metallens utseende (godkänd form). Dessa aspekter påverkar tolkningen av ädelmetallfynd på boplatser. Platser får värde av centrumlokal utifrån ädelmetallfynd, som ökar om det har främmande stil. Föremålet kanske endast fanns inom lokalen, för att det skulle ombearbetas till en godkänd form. Fynden är därmed problematiska, eftersom även de har en historia i hur de blir fynd. Även om ädelmetallen är arbetsmaterial är den värdefull, men inte som om den vore importerad för att det är just det föremålet. Om nu guld och fina föremål indikerar makt, behöver då denna makt finnas i maktens centrum eller ute i det område som makten försöker få grepp om? Alltså blir frågan, hur används de statusindikerande föremålen under sin samtid? Är det givet att platsen för fyndet är lika med maktens lokal och har föremålen olika sociala och politiska innehåll?

3.5. Två typer av hävdande

Merparten av de studier som har gjorts handlar om olika geografiska nivåer. Gärna bearbetas hela länder eller grupper av länder. Man skulle kunna säga att de handlar om centralområden till största delen; periferin blir automatiskt de fyndtomma områdena. Dessutom är det som skildras vilka fynden är eller hur många och var man har hittat liknande i Europa. Det saknas ofta diskussioner om vad de står för eller varför man skall hitta dem i dessa lägen. Man har ur vissa aspekter nyttjat förfluten tid som ett argument för att något skulle vara en centralplats (se kap. 3.2.). Antingen är det den äldsta enheten som kan hävda sig mot andra enheter eller så är stormannahuset låsta till en specifik boplatssyta under en längre tid. Stora hus duger som indikation på makt, om det ligger i rätt typ av miljö, annars blir det tveksamt. Storhögar eller att det förekommer stora gravfält inom ett mindre område används ofta som indicier på att ett område är centralt. Alla dessa olika företeelser är fysiskt iakttagbara åtminstone under en del av tiden eller så bygger det på hävdande av att man var först. Husen och gravarna är ett mer iakttagbart manifest som kan förstås under lång tid, en egenskap som ädelmetall och andra föremål saknar. Frågan är om det är tiden som brukas till grund för hävdande, vilken social markering som har längst livslängd och tydligast symbolvärde.

Jag anser man kan rangordna kategorierna efter deras livstid och därmed blir gravar viktigast, husen näst viktigast och sist hamnar de föremål som så ofta utgör de enda kriterierna på centralplats eller -område. Detta eftersom om man anlägger en synlig grav, så antas den fungera så länge man omtalar den och den kan "återanvändas" under lång tid som kvitto på att man har varit här på denna plats tidigare. Huset kan överleva länge under det att man antingen reparerar eller återuppbygger det på nästan samma plats. Ett guldsmycke eller ring kräver en scen för att visas upp, eftersom ett smycke inte syns på avstånd. Stora hus kan tolkas som passande för att hysa dessa scener och därmed finns det koppling mellan dem. Frågan är dock om ädelmetall (och andra föremål) mister sin betydelse när givaren är död eller när mottagaren dör. Följer föremålet med i graven eller lämnas det tillbaka, eller smälts det ner för att kunna brukas igen? Med andra ord: vilken betydelse

har föremålens historia i den historia som man vill hävda och hur lång tid behöver man hävda?

Vi kan i det ovanstående urskilja åtminstone två typer av studier av centrumlokaler eller -områden. Båda framställs genom prickkartor av antingen 1) Mobila manifest (s.k. prestigefynd), eller 2) Stationära manifest (i detta sammanhang stora gravanläggningar). Men ingen av studierna utvecklar någon genomarbetad hypotes om varför centrum skulle manifesteras sig på det ena eller det andra sättet. Man tar för givet att de mobila manifesten förekommer inom de lokaler, eller arenor, där de skall fungera som bevis på makt eller status. Ur denna synvinkel är de stationära manifesten mer brukbara, eftersom de placeras på sina punkter i enlighet med en medveten strategi. Detta uppnår de mobila endast när de offras i graven eller depån. Då kan de antingen försvinna i gravens och depåns tradering eller förstärka deras manifest. De stationära fungerar som hävdande av existens och historia. De är synliga under längre tid och greppbara i traditionen ute i landskapet. De mobila kan fungera i traderingen av hävdande, men kräver mer intimitet och fungerar inte själva i landskapet.

3.6. Central-, semiperiferi- och periferiområden

I våra studier av lokaler, fynd och deras olika eventuella sammanhang, anser jag att det borde vara tydligare och säkrare att bygga våra modeller utifrån hypoteser om de stationära manifesten. De mobila får sitt värde främst om de kan kopplas till en funktion inom hävdandet, antingen till viktigare lokaler i form av resursområden eller till specifika hus- eller gravanläggningar. Detta innebär att för den här studerade perioden, får begreppet centralområde följande innehåll: ett område som har varit längre nyttjat och bebott än kringliggande områden under en och samma fas. Detta innebär rent praktiskt fler gravar och gravfält samt en större mängd boplatser (Nyqvist. 1998). Inom detta skall man finna boplatser som har hantverksproduktion utöver vad som kan betraktas som husbehov. Inom det stora området skall det finnas enstaka yngre bronsåldersgravar; tonvikten skall ligga på främst gravar från förromersk tid till folkvandringstid och i enstaka fall, inom samma gravfält, gravar från vendel – vikingatid. Bebyggelsen skall innehålla en mindre blandning av specialinriktade resursbebyggelseenheter och vara av mer permanent typ.

Det skall gå att i vissa områden hitta i princip fastlagda gårdslägen från äldre romersk järnålder; husen skall existera inom mycket snarlikt läge. Dessa lägen med reglerade bebyggelseenheter påträffas i de mest centrala delarna av ett centralområde. Vissa lägen är mer symbolladdade i landskapet och dessa används av de lokala och regionala ledarfamiljernas hus – hallarnas lägen. Lägena är väl synliga och ofta saknas äldre hävdande över denna ytan före etableringen. Det viktigaste begreppet för att urskilja centralområden är historia. För centralplatsen är det givetvis viktigt att ha anknytning till platser med historia, men själva punkten inom platsområdet behöver inte vara "historisk" i sig själv.

Semiperiferibegreppet används av mig för det område som är beroende av centralområdet för vissa typer av varor och tjänster (jfr. Wilkinson 1991). Det behöver inte ha nyttjats för permanent bebyggelse, men kan tidigare ha nyttjats som ett temporärt resursområde. Ofta förekommer mer specialinriktade bebyggelseenheter vid vissa typer av resurser. När centrumområdet ständigt behöver mer kompletterande resursuttag, börjar periferiområdet att exploateras genom permanent bebyggelseetablering. Bebyggelsen är dock mer kortlivad inom området och därmed skall det förekomma få hus per boplat, ett mindre antal gravar och gravfält inom området. Undanta-

get är de områden, som på grund av sina resurser, kan hävda sig bättre och påvisa en längre historia. Det historiska hävdandet kan i dessa områden förstärkas genom återanvändande av äldre perioders gravmonument. De lägen som används är allt ifrån de mest passande för husbyggnation, till de som bäst passar bebyggelsens funktion och resursuttag. De hustyper som anläggs är "ordinära" och enstaka hallar påträffas.

Inom semiperiferiområden anläggs merparten av de befintliga fornborgarna, en del innan och enstaka efter det har blivit semiperiferiområde. Inom semiperiferiområdet etablerar centralområdet knutpunkter, för att försäkra sig om att man skall kunna erhålla de resurser som behövs. Samtidigt är detta också en garanti för att semiperiferiområdet kommer att få vad de skall ha i gengäld. Men det råder ur denna synvinkel en skevhet i systemet eftersom de knutpunkter som etableras är i större beroende av centrumområdet än vad centrumområdet är av dem. Detta eftersom de kan bli utbytta av centrum om de inte kan leverera det som behövs. Centrum kan till en viss mån agera mindre känsligt mot knutpunkterna, eftersom det alltid finns andra att leja, under förutsättning att de som är knutpunkter, inte skapar en egen plattform inom sin region, som gör att de kan "byta" centrum. Allt bygger på hur den lokala och regionala makten kan hävda sina anspråk, dels inom respektive område, dels gentemot ovanliggande struktur. I detta sker utbyte av ädelmetaller som "gåva" och som lojalitetsbindande bekräftelse av de fördelar och skyldigheter som en position som knutpunkt innebär.

Periferibegreppet används av mig för områden som inte har nyttjats permanent, vare sig som bebyggelseområde eller som resursområde. Det förekommer enstaka korttidsutnyttjade lägen och vissa typer av resurser som kan komma ifråga. Främst jakt och fångst, men även fall av järnframställning förekommer. I dessa skapas mycket sällan monument av liknande utformning som inne i centrum eller semiperiferiområdena. Detta eftersom det är först när periferi blir semiperiferi som det finns behov av dessa markörer. I de fall det förekommer äldre monument kan dessa användas innan området blir semiperiferi. Dock kan det förekomma eget hävdande genom att man gravlägger i egna gravformer och typer. Detta innebär att vi inte hittar några större mängder av bebyggelsepåspår eller känner igen dem inom dessa områden, även om de har nyttjats kanske under flera hundra år. Det kan finnas vissa enheter av individer som flyr ut i dessa områden, eftersom de därmed undandrar sig från de sociala och ekonomiska system som råder i semiperiferi och centrum. Det kan vara så att man ibland accepterar dessa som invånare och nyttjar dem i resursuttaget. Periferin är därmed föränderlig eftersom den innehåller två typer av område; dels områden som vid expansion används för permanent bosättning (d.v.s. övergår till semiperiferi), dels övrigt område som huvudsakligen korttidsutnyttjas utan permanent bosättning (d.v.s. området förblir periferi).

4. Försörjningsstrategin

4.1. Balansen – den ständigt frånvarande

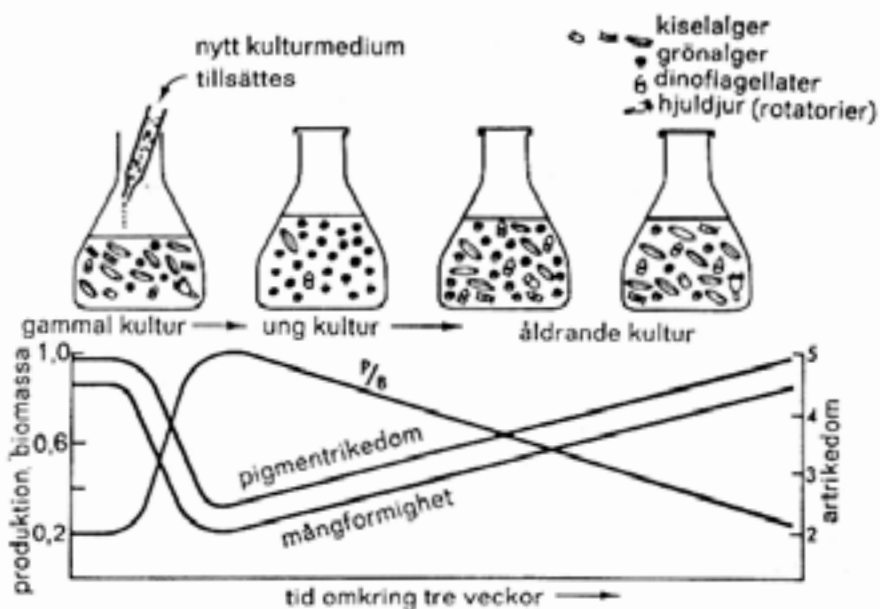
4.1.1. Bilden av balans

Vi kan i det arkeologiska materialets långa tidsspänn urskilja både upp- och nedgångar i antalet fynd och i den varierande komplexiteten i tekniska eller samhällsliga strukturer. Förändringarna kopplas ofta till kulturernas upp- och nedgång. Dessa företeelser har en tydlig relation antingen till yttre eller inre faktorer. Samtidigt förekommer det en bild av att den naturliga omvärlden skulle vara i balans, om inte människan hade stört den. Denna föreställning om balans förekommer inom filosofiska skolor och inom en del religiösa trossystem. Den vanligaste definitionen av balans är att negativa och positiva effekter tar ut varandra och att man hamnar i princip på samma ruta som man startade på. Enligt Nationalencyklopedin (1990 Bd 2) kan man använda synonymerna jämvikt, stabilitet och harmoni, vilka alla verkar sträva efter något som är likvärdigt. Man kan i ett försök att beskriva dessa synonymer, likna dem vid gungan som alltid hamnar i mittenläge mellan två ytterlighetslägen.

Traditionellt kan vi urskilja två huvudriktningar av balanshypotesen. Aristoteles (300-talet f.Kr.) är den mest kände av de grekiska filosoferna, men redan Parmenides (500-talet f.Kr.) såg världen som en fulländad och statisk värld, styrd av nödvändighetens gudinna. Aristoteles tankegångar var att naturens struktur var en fastlåst ordning, som inte kunde förändras. Även Aristoteles hade en gudomlig kärna i sin världsbild (Ambjörnsson 1997). Dessa tankegångar vidareutvecklades av bl.a. Linné under 1700-talet. Motsatsen är inte total obalans, men innebär att allt kan förändras. Herakleitos (500 f.Kr.) diskuterade och argumenterade för ett tankesätt som inte var lika stelt, utan han räknade med att världen förändras som "resultatet av inre motsättningar" (ibid. 1997:66). Man kan säga att dessa tankegångar bland annat vidareutvecklades av Darwin under 1800-talet, genom sitt arbete kring arternas uppkomst. Tankegångarna med obalansen som den drivande orsaken är inte bara ett västligt fenomen, utan även delar av den österländska filosofin har obalans som grund i sitt synsätt. Ett exempel är t.ex. tankarna kring Samsara som är tillvarons hjul som utan ro rullar vidare, alltid drivet av våra aktiviteter. De viktigaste frågorna är hur och varför det sker förändringar.

4.1.2. Balans – olika tidsaspekter och olika bedömningsgrunder

Ett ofta använt exempel på balans ur energiaspekten är ett experiment med alger (se figur). Att balans finns bevisas i detta experiment genom att artfattigdom övergår till artrikedom och sedan tillbaka igen. Welinder använder detta exempel för att skildra en form av balans, eftersom man kan se detta som om händelserna i experimentet tog ut varandra och resultatet blir därmed plus minus noll (se t.ex. Welinder 1992). Vi har i ovan nämnda experiment fått ett förlopp som börjar med vissa förutsättningar och en viss kombination av alger. Sedan har vi en explosion av antalet arter efter tillsatsen och slutligen har vi en tillbakagång enligt de förutsättningar som fanns vid experimentets start (se figur 22). Tiden anges för att påvisa att det sker en uppgång och nedgång. I verkligheten har även de existerande algerna en tidsrymd som de kan leva och följaktligen borde även det som skildras som startpunkt eller slutpunkt i experimentet, ha sina egna förändringar sett till mängd och artrikedom som kan kopplas till åldrandet. Wandén (1997)

Figur.22. Ekologisk succession. Hämtad från Welinder 1975.

diskuterar fyra system (mekaniska, biologiska, termodynamiska och sociala system) som alla har sina egna mått på jämvikt. Att det sker förändringar är givet och att dessa påverkar alla som deltar i den värld som existerar är troligen något som inte kan bortförklaras (jfr. Bell & Walker 1990).

Själva tidens gång innebär att man har förändringar givna inom varje system, d.v.s. att det finns förändringar inbyggda i alla system. "Biologiska system är vidare regelmässigt underkastade nedbrytningsprocesser som åldrande" (Wanden 1997:16), vilket även påverkar geologiska processer (om än i ett mycket längre perspektiv).

I liknelsen med gungan (eller i algexperimentet) har vi alltid en mängd tillfällen som gungan förekommer i balans, harmoni eller jämvikt. Problemet är att dessa lägen aldrig är bestående om gungan nyttjas, de finns bara korta i ögonblick när gungan är på väg mot ytterligheterna. Ur detta och ovanstående perspektiv är det kanske möjligt att påstå som Welinder gör, att "kulturlandskapet befinner sig i en jämvikt, som upprätthålls av ständig förändring" (Welinder 1992:66). Jämvikt och balans är egentligen endast möjligt när ingen brukar gungan eftersom det då uppstår en form av harmoni.

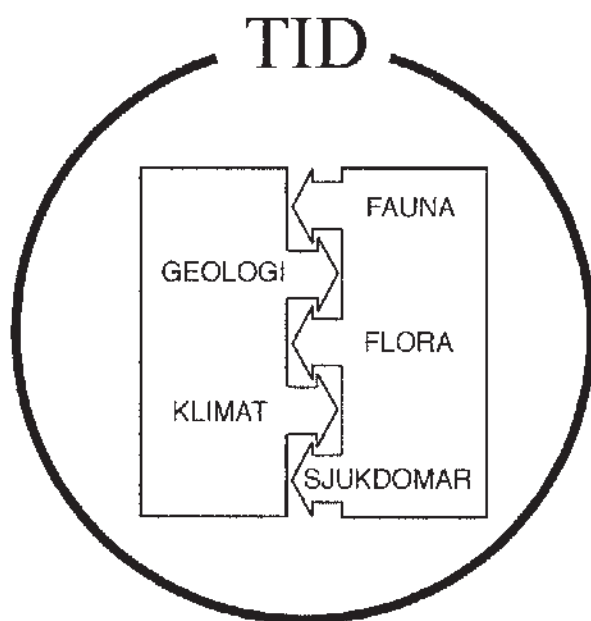
Stabilitet kan man anta existerar i det att vi vet inom vilka ramar som gungan rör sig, men det går ändå aldrig att förutspå exakt vilken typ av rörelse som blir följden av att någon gungar. "Det kan till en början råda jämvikt mellan köttätare och gräsätare i ett ekosystem, fast köttätare kanske äter så många gräsätare att ekosystemet på sikt förlorar båda arterna och övergår till ett helt nytt skede" (Wanden 1997:33). För att upprätthålla balans krävs det att de som skall upprätthålla den vet om att allt de gör inverkar på en eventuell balanssituation (jfr. Roberts 1989).

Filosofiskt skulle man dock kunna säga att det alltid går att teoretiskt hitta en antagen balanssituation, om man godtar grova start- och målpunkter. Därmed är det väsentligt att bestämma vilken tidsaspekt och vilka kriterier som man skall välja som grund för att bedöma om något är i balans eller inte. För det är som Herakleitos yttrade omöjligt att gå ner i exakt samma flod två gånger (Ambjörnsson 1997). Vi ser att det är samma vattendrag och vi kan uppfatta det som samma bad, men i verkligheten är innehållet annorlunda mellan de båda doppen. Jag tror personligen inte på balanssträvan eftersom detta kräver en klart uttalad medvetenhet om vilka följder alla de enskilda handlingarna kan få.

4.1.3. Tiden – vän och fiende

Enligt ovanstående beskrivning är allt stätt i olika grader av förändringar. Detta eftersom alla arter har egna fysiska ramar för hur flexibel man kan vara, vilket avgör snabbheten och effektiviteten i anpassningen. Har man små möjligheter att förändra sitt energiintag eller sin produktion, överlever man längre om man kan specialisera sig på nischer som förändras mycket långsamt. Alternativet är att man är mobil och kan förflytta sig till eller efter den nyttjade nischen. Komplexa nischer är endast mycket gynnsamma om man kan bruka merparten av nischerna. De som saknar flexibilitet kommer troligen att gå under utan någon fortsättning, givetvis beroende på hur långvariga förändringarna är. Enligt figurerna 22 och 23 så varierar den tillgängliga energimängden mellan olika år och olika säsonger. Detta innebär att det som är avgörande för överlevnaden inte alltid är att man har den bästa fysiken, utan snarare förmågan att anpassa sig, samarbeta eller utveckla nya nischer för energiproduktion och konsumtion (jfr. Fagerström 1995). Det man inte får glömma bort är att alla reaktioner på förändringar leder till nya reaktioner. Man kan därmed likna försöken till överlevnad vid en spiraltrappa, som hela tiden delar upp sig i flera nya (nästan parallella) trappor för varje steg som man tar (jfr ibid. 1995). Det finns därmed ingen självklar spelplan att agera på och det är tveksamt om det går att förutspå följderna av följderna.

Jag anser att ingen handling kan vara opåverkad av de förutsättningar, som finns vid det specifika tillfället för handlingen. Effekterna av handlingen kan dröja så länge, att man inte längre minns vilka handlingar som kan vara orsaken (jfr. Welinder 1992). Ur denna aspekt vore det en fördel om man genom trading kunde minnas vad som gjorts och resultaten av detta. Därmed bör det vara så att de som kan förändra sin försörjningsstruktur och sitt energiintag eller kan skapa längre minnesstrukturer över sin existens, är de som överlever. Det tar en viss tid att bygga upp och organisera de olika grupperingar som finns. Beroende på hur känslig strategin är för påverkan, så kan grunderna för den överlevnadsstrategi som valts i princip vara pas-

Figur 23. Balansens frånvaro? Som framgår av figuren, påverkas allt av tiden och av varandra.

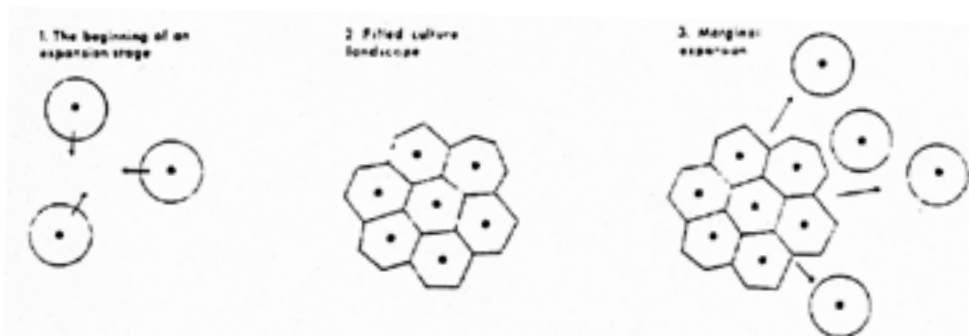
serade, i den stund man har skapat och organiserat alla nödvändiga delar av strategin. Med andra ord är varje "lösning" på försörjningsproblemet endast temporär, eftersom alla lösningar påverkar och påverkas av bl. a. sin närmiljö och klimat (se figur 23).

Alla förbrukar energi för att överleva, som man på olika sätt tar från sin omgivning. Detta påverkar givetvis omvärldens olika system; samtidigt finns tiden (åldrandet) som ytterligare en process. "Biologiska system är underkastade mekanikens och termodynamikens lagar, men styrs dessutom av biologiska och ekologiska lagar" (Wanden 1997:16). De påverkar varandra samtidigt som de kan användas var för sig, för att beskriva hur ekosystem och världen fungerar. I alla system sker förändringar som en direkt följd av händelser inom och utom det egna systemet; dessutom finns det en inbyggd förstörelsemekanism, d.v.s. åldrandet, inom det egna och andra system. Långvariga variationer och förändringar i miljön skapar successivt brist på tillgängliga resurser. Dessutom eftersträvar alla arter i princip att maximera den egna artens existens och detta sker utan någon tanke på att det på sikt skulle skapa problem för överlevnaden.

Energiproduktionen borde därmed helst öka proportionerligt och ha en tydlig relation till konsumtionen. Detta leder till att det, förr eller senare, alltid skapas ett ökat behov av ett nytt sätt att erhålla energi eller ett extra tillskott. Ofta sker detta genom att någon resurs eller teknik tas i bruk, som tidigare inte ansågs vara intressant (detta gäller främst mänskliga system). Alla mänskliga system som upprättats och fortfarande upprättas, har som syfte att försöka ge sken av att det gungfly som förändringar utgör kan beräknas och kontrolleras. Detta uppnår man genom att etablera olika grader av komplexa strategier för överlevnaden. Jag menar att det är dessa försök som vi kan spåra i det arkeologiska materialet.

4.1.4. Förändringarnas motor

Man har under lång tid haft två huvudriktningar inom forskningen kring vad som driver på förändringen: befolkningstryck eller innovationstryck, som egentligen innebär att antingen är nöden drivkraften eller så skapar uppfinningarna möjligheten till överlevnad. Förutom naturbetingade händelser och överutnyttjade resurser har krig, folkvandringar och pest (sjukdomar) framförts som förklaringar till snabba ändringar av bebyggelsemönster (Chapman 1988, Magnus & Myhre 1986, Polgar 1975, Ringstad 1991, Binford, L 1968, Boserup 1981, Welinder 1975, 1977). Man har inte tagit hänsyn till den inneboende förändring som finns i alla strukturer, d.v.s. åldrandet av både produktionsmiljön och konsumtionsstrukturen (jfr. avsnitt. 4.1.3). Man har dock försökt att påvisa spänningar mellan olika samhällsklasser. De olika klasserna eftersträvar olika saker och förändringar får därmed olika

Figur.24. Kulturlandskapet fylls av brukningsenheter. Welinder 1977.

effekter, som i sin tur leder till andra effekter osv. (Hygen 1979, Keller 1975). Så länge man kunde omsätta lyxvaror för att skapa eller förbättra den egna positionen, bedrevs vikingatåg med syfte att handla eller plundra. Men när dessa mist denna funktion, svängde inriktningen mot erövringståg och skapande av nya egna områden (Hygen 1979). Detta kopplas ihop med att det fanns ett befolkningstryck efter resurser (ibid. 1979).

Att det finns ett behov av nytt land indikerar att det utrymme som funnits var borta och/eller att det var enklare att ta sig nytt land utanför det egna, än att ändra det gamla inom sin egen sfär. Frågan är vilka som behövde dessa nya områden. Troligen är denna omsvängning tecken på att de sociala strukturerna har stelnat. Man kan inte fortsätta inom befintliga strukturer, utan måste expandera ut för att kunna upprätthålla den existerande strukturen. I de olika modellerna av hur ett landskap fylls av brukningsenheter har vi samma problematik (se t.ex. figur 24). Dessa modeller bygger på den logiska tanken att de första enheterna tar de bästa markerna i bruk i enlighet med den tillgängliga tekniken. De följande enheterna tar därefter de näst bästa osv. Modellen verkar förutsätta att varje enhet skall ha samma resursbehov, samtidigt som förutsättningarna blir allt sämre för varje etablering. Detta synsätt menar jag inte är korrekt eftersom landskapet inte innehåller samma förutsättningar, inte ens i en glidande skala.

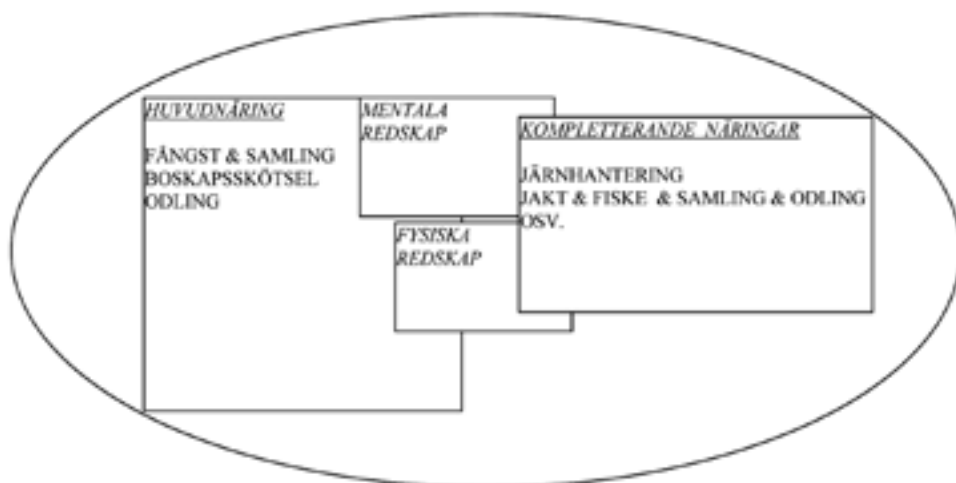
Det finns, anser jag, två huvudmöjligheter att expandera. En inre expansion som innebär att man fyller landskapet först, genom att förändra sin ekonomi, innan man expanderar ut ur det egna området. Nästa variant är att man behåller sin struktur och expanderar ut först, tills man inte kan expandera mer. Enligt detta blir tillgängligheten av ny mark eller nya resurser gränsen för ekonomins utveckling, eftersom man annars tvingas att förändra sin försörjningsstruktur. Detta påverkar i vilken ordning man etablerar sig i landskapet (jfr. figur 24). Avgörande problem är hur man organiserar sitt arbete och disponerings- och äganderätten. Till detta kommer frågan om man kan se enheter som delar av en större eller som enskilda och självständiga enheter.

4.2. Försörjningsstrategin

4.2.1. Innehållet

För att överleva i en värld som förändras olika snabbt, kan människan skapa samarbetsformer kring en strategi. Denna bygger på historisk kunskap om hur och varför man gör som man gör. Försörjningsstrategin består av summan av de olika redskap som människan använder för att kunna organisera energiproduktionen och fördelningen av energikonsumtionen. Strategin har en huvudnäring, d.v.s. den del som åtminstone till en början står för den största arbetsinsatsen eller avkastningen.

Genom förhistorien förekommer det, om man förenklar, tre olika huvudnäringar 1) boskapskötsel, 2) odling eller 3) fångst- och samlingsekonomi. Även om dessa ekonomier är grunden, tycks det alltid föreligga ett behov av olika grader av kompletterande stödinsatser. Har man boskapskötsel som huvudnäring, så förekommer t.ex. odling av grödor eller jakt och samling. Detta beror på de faktorer som diskuterades i avsnitt 4.1.2 och 4.1.3. Beroende på vilken huvudnäring man valt, får man olika behov av fysiska redskap och med detta även olika behov av mentala redskap. Detta för att förhindra att kortsiktiga förändringar skall påverka strategin. Det är huvudnäringens behov som ligger till grunden för utformningen av redskapen. Även om de kompletterande näringarna blir viktigare än den gamla huvudnäringen, genomsyras de mentala strukturerna av t.ex. boskapsnäringens behov av struktur.

Figur 25. Försörjningsstrategins beståndsdelar.

4.2.2. Två typer av begränsningar

Försörjningsstrategins utformning (se figur 25) har två typer av begränsningsfaktorer, 1) yttre (t.ex. resurser, klimat och andra samhällen) och 2) inre (t.ex. tekniskt kunnande, mental inställning, avstånd och befolkning). Alla organisationer behöver stabilitet inom organisationen för att klara av de yttre faktorerna. Dessa båda faktorer är dock under påverkan av varandra (se kap. 4.1.). Därmed kan man säga att försörjningsstrategin egentligen är ett kortsiktigt sätt att lösa försörjningen. Detta eftersom förutsättningarna förändras under tiden som man bygger upp försörjningsstrategins olika stödstrukturer. De mänskliga grupperna behöver en viss storlek för att undvika genetiska problem. Ur denna aspekt kan man säga att fler individer är gynnsammare än färre. Att man har fler medlemmar innebär dessutom att man genom att organisera dem, kan ta fram mer/fler resurser, genom att satsa på arbetsintensiva produktionsinsatser eller dela upp grupperna. Större mängd resurser innebär oftast större arealer eller större täthet av individer. Kan man få utbytet mellan områdena att fungera får man en ökad stabilitet i försörjningen. Större arealer eller olikheter i demografin kan i sin tur skapa grund för olikheter mellan de olika områdena, sett till redskap, byggnader, sociala och kulturella aspekter. Detta kan successivt även leda till olika försörjningsstrategier. Är de som hamnar utanför den stora kollektiva kontrollen tillräckligt många, kan de etablera sig som självständiga grupper.

För att hindra sönderfall behöver man större kontroll över medlemmarna. Större kontroll innebär ett stelare samhälle. Stela samhällen är känsligare även för mindre påverkan, vilket leder till dramatiska förändringar eller rent av total undergång. Därmed ökar behovet att kontrollera hur dessa försörjningsstrategiers redskap används och av vilka. Det viktigaste är fördelningen av de tillgängliga resurserna. För att gruppen skall överleva behövs trygghet i försörjningen. Alla försörjningsstrategier har dessutom begränsningar i mängden individer som kan erhålla föda, men detta faktum beror inte endast på befolkningsökning eller -minskning. Det kan vara missväxter, sjukdomar och klimat eller andra yttre förändringar, som skapar begränsningen i den strategi man har använt sig av. Dessutom kan den valda strategin i sig själv gynna de negativa yttre faktorerna (t.ex. utarmning av odlingsbar jord, jorderosion p.g.a. betning av lättare markslag osv.). Inre begränsningar av strategin kan bestå i fördelningen och transportererna av resurserna mellan områden eller informationsspridningens hastighet. Dessa problem har med avståndsfaktorer och transportteknik att göra och bidrar till att öka svårig-

heten i att upprätthålla gemenskapen. Detta problem förstärks om antalet individer ökar eller minskar, jämnt eller ojämnt inom området. Därmed är det viktigt att eftersträva likartad religion, magi, symboler och riter som understryker tillhörigheten och förstärker känslan av att man tjänar på att medverka i strategin.

4.3. Arbetet och fördelningen

4.3.1. Arbetets grund

Till de företeelser som påverkar försörjningsstrategins framgång och livslängd hör bl.a. hur väl man kan organisera arbetskraften och fördelningen av avkastningen. Ofta anses själva arbetet vara en "naturlig" del av livet inom s.k. primitiva ekonomier. Man arbetar inte mer än vad som behövs för att man skall kunna tillfredställa de grundläggande behoven. Frågan är om det är mentala eller praktiska skäl, som är de bakomliggande orsakerna till hur mycket tid man lägger ner i sin försörjning. Man kanske inte arbetar mer, därför att de resurser som finns tillgängliga inte går att "spara" till dåliga tider av praktiska, tekniska eller fysiska skäl. Det finns dock arbeten som utförs, som snarare kan kopplas till olika typer av sociala eller religiösa relationer mellan medlemmar och områden. Den mentala bilden av nyttan med arbetet och hur man fördelar resultatet inom och mellan grupper avgör nivån på arbetsinsatsen. Även det som utgör nivån för att överleva påverkas av denna mentala bild.

4.3.2. Kollektiv eller individuell försörjningsstrategi

De förkapitalistiska samhällena var i stort organiserade i en "communal mode of production" (Ward, Gailey & Patterson 1988). Dessa samhällen domineras av delaktighet och ingen kan helt dominera resursuttaget för egen del, eftersom alla hade rättigheter till resurserna utifrån t.ex. släktskap och ålder. Inom forskningen som utfördes i slutet av 1980-talet, diskuteras bl.a. två varianter av kollektivt ägande av produktionen (se figur 26).

I båda varianterna betonas att de saknar individuella ägarstrukturer,

1) HUSHÅLSBASERADE RELATIONER	2) IDENTIFIERBARA SLÄKTBAND
"Germanic mode of production"	"lineage mode of production"
Bygger på hushållsbaserade relationer, ägandet kopplas till hushållen och detta skall innebära att det inte finns någon stratifiering. Troligen bygger detta på att arbeten bedrivs genom samarbete mellan de olika hushållen. Ward Gailey & Patterson lämnar fem olika versioner av denna typ av samhällskonstruktion. De innehåller i olika grader eliter, som växer fram i relation till att man börjar göra räder mot omkringliggande samhällen, vilka inte kan kopplas ihop med släktskaprelation.	Innehåller samhällen som bygger på identifierbara släktskapsband. Ägandet av resurserna skall vara kollektivt och inom dessa samhällen har åldermän stor kontroll över "äktenskapens arrangerande". Det verkar som om dessa samhällen binds ihop genom äktenskapen, som på grund av sin sociala konstruktion är omöjliga att bryta sönder.

Figur 26. Två möjliga basstrukturer för kollektivt ägande. Sammanställt utifrån Ward, Gailey & Patterson 1988.

samtidigt som de båda har möjliga hierarkiska strukturer. Det går inte att utläsa vilken makt som dessa har över fysiska individer eller den gemensamma arealen eller resurserna. Om alla kan delta i produktionen, kan man vid behov arbeta med flera näringsgrenar eller intensifiera insatserna inom huvudnäringen. Eftersom ingen del av landskapet är identiskt, skapar man produktionen efter förutsättningarna och försöker klara efterfrågan genom redistribution. Överlevnaden för den enskilda enheten är inte kopplad till den egna produktionen enbart, utan den kan lämna och erhålla bidrag av det som behövs. Under kortare perioder kan ett sådant system existera, fast än det inte klarar av att ta fram rätt mängd av de viktigaste resurserna. Det man kan göra är att intensifiera uttagen av de stödresurser som man kan exploatera. Genom att behandla enheterna som olika produktionspunkter inom en bygd, kan en del av dessa enheter, under en kortare period, klara av att s.a.s. gå back i produktionen. Det är detta som ofta saknas i den ekonomiska diskussionen kring förhistorisk bebyggelse.

Man tolkar ofta en ensamgårdsbebyggelse som motsats till en bybebyggelse, d.v.s. individuell kontra kollektiv struktur av resursutnyttjande. Jag hävdar att det inte finns någon motsats. Syftet med båda bebyggelsestrukturerna är försöka tillgodose helhetens behov. Skillnaden ligger i hur man rumsligt organiserar bebyggelsen och i vilken grad den enskilda enheten kan och får hävda en egen rättighet till resursen. Under de förhistoriska perioderna anser jag, att grunden är ett kollektivt ägande och disponerande av resurser. Detta eftersom vi saknar stora befolkningsgrupper och eftersom ingen huvudnäring kunde tillgodose varje enskilt hushålls behov.

Mot detta står vissa teoretiska inriktningar som hävdar att det sker mindre utveckling, om de som skapar utvecklingen inte kan få nyttja den för egen del (Demsetz 1967). Skulle den enskilde äga och ansvara för produktionen, skulle vi se ett mer kostnadseffektivt nyttjande till gagn för alla samhällets medlemmar (Acheson 1989). Ibland har det hävdats att de negativa förändringarna i vår miljö främst kommer ifrån sådana samhällen där det bara finns allmänt ägande och där man inte tillåter individuellt ägande (Hardin 1968, 1977). Hardin använde ett exempel med enskilda fårherdar, som släppte ut sina egna får i de gemensamma betesmarkerna. De hade inget eget ansvar för hur stort uttag de tog ur det kollektiva. De tjänade kortsiktigt på att låta kollektivet bekosta den långsamma ödeläggelsen. Dock är detta inte ett exempel på hur ett kollektiv utnyttjar sina resurser, utan hur enskilda utnyttjar gemensamma utägor. Tvärtom så har de flesta kollektiva system skyddsregler som skall förhindra överuttag och skydda det gemensamma ägda mot individuella övergrepp som i exemplet ovan (Smith 1989, Acheson 1989, Widgren 1995). Grunden till de problem som beskrivs ligger snarare i att de har ändrat synen på disponeringsrätten inom sin försörjningsstrategi, utan att ha ändrat något i bruket av de gemensamma resurserna. Man verkar vara i en brytningsperiod mellan kollektiv och individuell brukningsrätt. Det är genom att inte ha en proportionell fördelning av betesdjur, som Hardins exempel leder till kollektivets slutgiltiga ekologiska och ekonomiska sammanbrott. Inom forskningen kring det äldre odlingslandskapet har det förekommit diskussioner om ägandet var kollektivt eller individuellt.

Mascher (1995) hävdar att markeringar av markrättigheter dyker upp i materialet under folkvandringstid. Rättigheterna över marken kan inte klart uttolkas som kollektiva eller individuella, eftersom dessa är beroende på hur ett samhälle definierar innehållet i individ- och kollektivbegreppen. Widgren (1995) hävdar att det inte går att bruka begreppen individuellt och kollektivt, eftersom det förekommer olika nivåer av rättigheter i disponeringen av marken och resursen. Jag håller med Widgren om att det är otympliga begrepp, eftersom ägandet av territoriet egentligen inte har med

fördelningen av avkastningen att göra. Även Kung bushsamhällen använder historiska anspråk på territorier. Men hur man fördelar inom den egna gruppen och vilka rättigheter andra grupper har bestäms utifrån de fördelningsregler man har. Dessa regler bygger på historiska relationer som hävd för rättigheter och skyldigheter (jfr. Peterson 1979). Hur avkastningen skall behandlas har alltid med synen på vilka som skall gynnas (överleva) att göra. Därmed blir diskussionen snarare kopplad till hur man ser på vilka som skall erhålla stöd och hur fördelning skall ske mellan grupperna.

4.3.3. *Maktens grund*

Dessa aspekter kan i sin tur kopplas till synen på hur makt eller dominans över andra skall hanteras, d.v.s. tillåtas eller förnekas. Eftersom makt eller dominans utövas av alla individer, är det viktiga hur man hanterar dessa tendenser. Makt och dominans behöver inte alltid understrykas med fysiska saker, men för att den skall vara berättigad behövs en institution eller sedvana (d.v.s. historia). Inom den "offentliga" sfären existerar en bild av makten som något självständigt, utan känsla eller kärlek. I den "privata" sfären kan makt vara något ont, medan känsla och kärlek självklart är en del av det positiva (Meyer 1991).

Dominans och makt över andra kan uppnås genom att individer får eller förtjänar det som eftertraktas (Miller & Tilley 1984, Larsson 1991). Utövan-det av makten eller dominansen innebär t.ex. att någon kan överföra sina värderingar av vad som är viktigt eller vad som är värt något, samt överföra sin vilja på andra (Naess 1991, Weber 1983, Mann 1997). Tidigare kopplades fenomenet makt ihop med antingen kontroll över jord eller resurskontroll (Duby 1981, Randsborg 1980, Hyenstrand 1974) eller handel och plundring (Sawyer 1985, Randsborg 1980). Löfving (1987) hävdar att makten ligger i informationstillgången och möjligheten att utnyttja denna fördel, men även genom utnyttjandet av våld och eder.

Mann (1997) menar att makten kommer ur "four sources of social power: ideological, economic, military, and political (IEMP) relationships" (Mann 1997:2). Alla dessa krafter bygger på historik. Det gör även tanken på att de som har etablerat sig först eller alternativt har den bästa tekniken kommer att vara som spindeln i nätet inom bebyggelsen. Därmed skapas en grund för ojämlikhet, genom att det existerar olikheter i tid och utnyttjandegrad mellan de olika enheterna och områdena. Skillnaden kan leda till någons eller någras dominans över andra (Larsson 1991). Detta kan stävjas genom olika omfördelningsstrukturer, men främst genom det synsätt som åläggs medlemmarna.

Då jag framfört att arbetet och fördelningen troligen sågs ur ett kollektivs behov, borde makt bygga på kollektivets struktur. Maktkoncentration till en individ innebär egentligen en försvagning av bebyggelsens strävan efter stabilitet. Detta eftersom att om personen dör uppstår möjligheter till "rofferi" och maktkamp mellan de som varit i ledande ställning. För att undvika detta krävs antingen att dessa redan har eliminerats eller att det existerar en stark maktbas som fler individer kan känna sig relaterade till och gynnade av. I det första fallet blir följdens ointresse och rädsla för att individer skall uppfattas som tänkbara rivaler och i det andra fallet krävs det en mer djupgående struktur. Men även om man utgår ifrån en kollektivt tjänande maktstruktur, finns det ändå en uppdelning mellan de som har makt och de som inte har det (Mann 1997). För mig är denna maktstruktur uppenbart kopplat till historia och, via den, till en form av maktdelegering. Till detta behövs ritualer och religiösa föreställningar som bekräftar att döden inte innebär ett avbrott i maktens struktur.

4.3.4. *Maktens permanentande*

En möjlig förklaring till att ett hushåll kan erhålla dominans i samband med maktens permanenta uppdelning inom ett kollektivt, är att man hävdar att man är den äldsta primärenheten och att andra enheter är komna ur denna enhet. En annan förklaring kan vara att ju fler människor som ryms inom samhället, desto fler åsikter förekommer det, samtidigt som man har fler att mätta. Vid sådana tillfällen behöver alla samhällen som strävar efter överlevnad skapa mer makt åt dem som ser till att systemet fungerar. Detta innebär att man hamnar i en omöjlig sits, eftersom makten ursprungligen främst är till för att se till att alla delar av försörjningen fungerar för alla medlemmars räkning (jfr. Mann 1997). Genom att makten institutionaliseras hamnar man säkerligen i den positionen, att de som har makten inte vill släppa den om fördelarna är tillräckligt lockande.

En motsatt risk är att de som anses som lämpade inte vill ta det ansvaret eller arbetsbelastningen, om belöningen inte är lockande. Det kommer alltid att finnas motstånd mot en alltför krävande eller våldsbaserad makt. Jakobs-son (1992) menar att våldet eller ekonomiska förutsättningar inte kan ge hela förklaringen till maktens funktion. Löfving (1987) tror inte på någon makt, som inte bygger på relationer eller möjlighet till våld. En våldshävande makt har begränsningar eftersom den inte kan vara stabil; våld föder våld, brukar man säga (se t.ex. Gilbert 1986). Makt som bygger på våld nyttjar troligen mest själva hotbilden för att kontrollera.

Men det är inte tillräckligt. Makten behöver historicitet, ideologi som stöder makten och symboler samt riter för att kunna utöva kontroll en längre period (Ehn & Löfgren 1982, Hyenstrand 1989, Weber 1997). Medlemmarna bör även känna att makten hjälper och stödjer dem i relationen utåt mot andra områden, samtidigt som den kan utöva en inre dömande och rådgivande funktion på olika nivåer. Makt måste godkännas och accepteras, annars kan man förneka maktens rättigheter. Om tillräckligt många gör det eller om de som gör detta finns i sådana positioner att deras förne-kelse märks, kan den befintliga maktstrukturen raderas (se t.ex. hur Gandhi tvingade fram ändringar i Indien). Detta kan urskiljas i diskussionerna kring den s.k. svarta ekonomin, då medlemmar i samhället undanhåller resurser från beskattning eller idkar inofficiella transaktioner vid sidan av det officiella systemet (se Smith 1989). För att förhindra detta krävs att samhällets medlemmar godtar makten och dess utformning samt maktens rättigheter. Makten måste å andra sidan ge något tillbaka som tillfredsställer majoriteten av samhällets aktiva medborgare, vilket man kan göra genom t.ex. direkta eftergifter (jfr. Weber 1997). Genom att makten är invävd i förståelsen av den sociala världen, kan man inte bryta relationen när som helst (Mann 1997).

4.4. Exosomatiska redskap

4.4.1. *Fysiska och mentala exosomatiska redskap*

För att överleva och ha en grund för sin existens i en värld som är osäker och svår att planera i (se avsnitt 4.1), har människorna försökt organisera sig utifrån sina huvudnäringar (jfr. Friedman 1979, Barth 1961, Rappaport 1999). Utifrån den valda försörjningsstrategin skapas s.k. exosomatiska redskap. Rifkin (1982) anser att dessa består av; dels fysiska redskap som t.ex. hus, vägar, redskap och maskiner, dels av olika mentala redskap. De mentala redskapen innehåller både lokala och regionala strukturer som t.ex. folktro, magi, religion, ideologi och kultur. Det har i olika omgångar förekommit diskussioner om varför dessa mentala konstruktioner uppkommer i människans historia (se Levi-Strauss 1971, Walter 1973, Weber 1997, Barth 1966,

Cohen 1969, Keesing 1975, De Maeais, Castillo och Earle 1996 och Hodder 1982). Att jag har valt att samla ihop kultur, religion o.s.v. inom mentala exosomatiska redskap, beror på att jag anser att dessa system eller strukturer har sin primära funktion som stöd till den valda huvudnäringen. Därmed blir egentligen själva innehållet i religionen eller skillnaden mellan kultur och etnicitet ointressant. Tillsammans fungerar dessa mentala och fysiska exosomatiska redskap som "instrument för att utvinna energi ur omgivningen" (Rifkin 1982:60).

Varje generation behöver förståelsen av sin värld fostran och insikter om fördelen med att fortsätta som föregående generation. Detta erhålls genom en inskolning, både fysisk och mental, av redskapens utseende och funktion, teknisk kunskap, landskapets innehåll, grödornas samt djurens och årstidernas olika tecken. Kunskap om dessa företeelser är en ansamling av historisk erfarenhet av den fysiska världen och hur den brukas inom försörjningsstrategin. Även de enklaste fysiska redskapen kräver någon form av mentalt stöd för att vi som brukar dem skall kunna få dem att fungera. Detta innebär att alla redskap, från de enklaste till de komplexa, har en historia som anger ramen kring deras funktion och deras design. Historien måste inte alltid vara uttalad; den finns automatiskt och till viss del outtalad, i och med att det är den äldre generationen som lär ut kunskapen. De fysiska redskapens utseende kan delas upp i det som bestäms av de mentala redskapens behov eller det funktionella behovet. Varje fysiskt redskap kan i sin funktionella form nyttjas av de mentala redskapen, som bevis på historicitet. Men oftast erhåller det en social identitet genom design. Design är inte endast funktionellt bestämd, utan är också bärare av föremålets sociala manifestation. Det är de mentala redskapen som är grunden för reproduceringen av den nödvändiga kunskapen om allt från det lilla redskapet till världens innehåll. Detta är möjligt genom att de fysiska och mentala redskapen är beroende av varandra och därmed blir varandras bevis på att ordning existerar.

4.4.2. *Reproduktionens instrument*

Fysisk inläring är grunden för vissa typer av kunskapsutläring, som att kunna tolka naturens olika växlingar, djurens ageranden o.s.v.. Därmed blir varje individ fysiskt skolad sedan barnsben med inriktning på en producentroll. Det råder troligen en konflikt mellan den enskilde individens personlighet och det som premieras av den mentala strukturen som fostrar individen (jfr. Daun 1999, Ehn 1986). Är den mentala strukturen stark och har kontroll över fostran, blir de enskilda individerna svaga. Kan individer eller grupper hävda sig, sker detta främst efter att de har tagit kontroll över fostran. Genom detta blir de mentala strukturerna svaga. (jfr. Douglas 1970). Givetvis beror detta på hur hängivna strukturen de som utövar kontrollen är, eller på avståndet till den direkta kontrollen av individen.

Du som individ syns endast genom ögonen hos andra individer och du tolkas utifrån de parametrar som finns i de mentala strukturerna. Detta placerar alltid individen inom hushållet, släkten och historien. En position inom bebyggelsen kan antingen förvärvas eller ingå i det som man automatiskt tillskrivs genom sin födelse (jfr. Casey 1993). Frågan är i vilka sammanhang som individen låter och vågar låta sitt inre jag komma fram. Detta borde innebära att det som vi ser som individuella markeringar endast är de delar som godkänts av den mentala strukturen. För kollektivet är det viktigt att man inte låter individer få allt för stora fördelar, eftersom detta påverkar sammanhållningen. Men för att betona gemensamma drag och förstärka nödvändigheten att vidmakthålla befintlig struktur, behövs en hänvisning till alltets bakomliggande mening samt ordningens historia.

Under lång tid var troligen religionen den bästa fostringsramen för den nya generationen. Genom religion möjliggörs en kontroll av individen från vaggan till graven och magin kan förstärka kontrollen. Religion kan nyttja den reella verklighet som individerna upplever, men tolka om situationen, så att verkligheten upplevs som en bekräftelse av ideologin (jfr. Brante 1990). Religionen har dessutom

ofta en historik som ger sken av att omfatta evigheten och därmed placera den egna tiden i relation till det förgångna. Dessutom kan man förklara släktsystem inom och utom gruppen och därmed vilka som man skall ta hand om. Detta ger en tydlig och förenklad social värld, som grupperar alla människor genom att de blir placerade i olika relationer. De blir bärare av redan uttalade rättigheter, på grund av en relation till den ledande släktens historia. Ett annat bra exempel på stabil konstruktion är om man föds in i ett samhällsskikt och/eller föds in i en sysselsättning. Denna typ av stabil indelning kräver dock på sikt en möjlighet att avancera, åtminstone efter döden eller att deras plats bekräftas såsom skapad av gudomliga insatser. Gemensamt för religionen, magin, ritualerna och folktron är att man hävdar att det är möjligt att få kontroll över händelserna, bara man gör på ett visst sätt. Därmed finns det en möjlighet att skapa en kontrollerad framtid; det som behövs är att man följer regler och beteenden som anses behövas för detta. Härmed får vi en ram att hålla oss i, strukturer som bildas och förstärks genom ritualer och ceremonier. Historien både upphör och bekräftas i ritualerna. Dessutom; om det ändå skulle gå gale, har man alltid syndabockar att straffa. Antingen de religiösa företrädarna eller de som "inte har gjort" det som de skulle göra.

En liknande stark fostringsram kan bygga på en ideologisk grund, eventuellt med etnicitet som extra stöd. Behovet av historia är allmänt för alla mentala strukturer, men genom att kombinera dem med fysiska aktiviteter (riter), befäster man åsikterna som eviga. Cykliska repetitioner i form av riter tar världen ut ur sin samtid, samtidigt som de placerar in samtiden i ritens egen historia och tidräkning. Ritualerna bör därför inte vara alltför komplicerade, eftersom detta riskerar att förändra ritualernas utformning mellan generationer och områden. De åsikter som kan framställas genom ritualerna, framstår som omöjliga att argumentera emot (jfr. Steinsland 1991). Den fostran som behövs för att man skall kunna existera, kan inpräntas genom olika initiationsriter och innehåller ibland även smärtsamma moment för att få medlemmarna att acceptera och foga sig i den roll som tilldelats. "Ty den lag som är grunden för stammens sociala liv får ingen glömma bort" (Clastres 1974:138). Dessa riter blir även grunden för en eventuell klassning av medlemmarna i olika nivåer av mer eller mindre fullvärdiga medlemmar.

För alla typer av traderingar finns det fördelar av att nyttja föremål eller punkter i landskapet som bevis på sanningshalten i historien. Detta eftersom de kan överleva individen som brukar dem. De blir därmed bärare av vittnesbördens om historiens stabilitet. Vissa kategorier av föremål eller punkter i landskapet fungerar som bärare av historicitet, genom att man antingen reproducerar form och/eller stilelement eller att man bevarar det specifika föremålet i sig. Dessa båda sätt fungerar olika men har samma grundinnehåll av historicitetsbehov. I det första alternativet är det inte bundet till det specifika föremålet utan till själva uppprepningen av budskapet, via reproducering av form eller dekor, och i det andra alternativet är det bevarandet av själva föremålet som ger historiciteten. Troligen är det just kunskapen om föremålets innehåll av historicitet som leder till reproducering eller bevarande av just det specifika föremålet.

Man kan alltid dela upp tiden i nutid och historisk tid. Historisk tid bygger i och för sig alltid på en tolkning av och utifrån nutid, samtidigt som nutid till stor del är inordnad i strukturer från historisk tid. Om man nyttjar främmande föremål i riterna som dessutom kan iklädas mytiska krafter, skapas en kraftfull kombination av ritualer, samt av social och ekonomisk kontroll, vilket i sin tur leder till att dominans skapas (jfr. Douglas 1970, Helms 1993). Ritualers innehåll är resultat av en tanke som ritualen skall bevara eller främja för fortsatt förändring. Orvar Löfgren (1984) påpekar att det förekommer ritualer som har tappat sin ursprungliga innebörd och erhållit nya och att det därmed är svårt att tala om en kontinuitet. Detta eftersom delar av en innebörd kan fortleva, men med nytolkningar som ram. Vi har problem i det att vi inte vet när en ritual speglar t.ex. en religion eller en folktro. Hur kan man se skillnaden i materialet? Folktro och magi varierar säkerligen mellan olika bygder och olika landsändar, medan religionen

står som en mer stabil grundläggande faktor. Enligt detta skulle fenomen som uppträder inom större områden kunna hänföras till religionen och de varianter som uppträder mellan områden skulle därmed kunna vara uttryck för mer lokal folktro. Men även själva ritualens aktiviteter bygger på historia och därmed borde en aktivitet som bara har utförts en gång lokalt inte vara (ens lokalt) en ritual.

Genom att mentalt indoktrinera de yngre medlemmarna, har man en trädning av den samlade kunskapen om gruppens fysiska existens och världen kring den. Dessa mentala strukturer reproducerar kunskap och styr de reaktioner som blir följderna när förutsättningarna förändras. Om man inte löser problemen med transporter av förnödenheter, information och kontroll över avstånd, uppstår splittring inom systemet och det raderas successivt (se ovan). Man måste manifesteras gemenskapen mycket tydligt, för att förhindra att någon del i organisationen anser att de inte behöver de andra delarna av resursområdena. De subkulturer som har möjlighet att bildas inom de gamla samhällena kan dock under en tid fortfarande förenas genom att nyttja olika sociala reproduktionssätt. Ett sådant sätt kan vara att vissa socialt viktiga föremål byts mellan områden, som tidigare varit sammanhängande och beroende av varandra ekonomiskt eller socialt. Dessa områden binds därmed fortfarande ihop genom nyttjande av det rituella bytandet av vissa varor och den bild av gemenskap som detta förmedlar. Därmed kan man tänka sig att tillgång till eller brist på olika socialt viktiga föremål, även det kan leda till successiv kollaps, om man inte kan ändra på systemets olika värdebegrepp. Förändringar kan även komma genom att man förmår locka medlemmarna att medverka i förändringen och att förändringen leder till något positivt. I båda varianterna kan det eftersträvas att man bryter med det gamla systemets symbollandskap. Detta eftersom landskapets förutsättningar till försörjning ändras och därmed även de mentala bilderna som man har haft.

4.4.3. Ett exempel - indiens kor

Ramen kring människornas försök till överlevnad, blir till olika regler t.ex.; men så har vi aldrig gjort, vi äter inte röda bär...o.s.v. Alla hinder och tvång som finns för att få medlemmarna att agera åt samma håll, blir samtidigt problem vid förändringar av försörjningsstrategin. Det är svårt att bedöma hur flexibla de strategier var som dessa samhällen använde sig av. Man kan dock se att man har haft kunskap om möjliga nya energikällor eller nya energiproduktionssätt. Men de har inte setts som möjliga källor eller som passande teknik för energiproduktion. Dock kan man ha nyttjat dem till andra saker, t.ex. leksaker m.m., som kan ha fyllt en funktion i samhället (Rifkin 1982). Detta pekar på att man inte ville/kunde utveckla eller förändra sin försörjningsstrategi, om det inte fanns ett tvingande behov till detta. Alla mentala strukturer har det gemensamt att de på olika sätt organiserar individerna, skapar grupper med mer eller mindre tydliga inriktningar. De blir dessutom starkare om de innehåller förklaringar av den egna existensen och varför saker är på vissa sätt. Fridlund (1998), anser att man huvudsakligen har använt sig av följande mentala strukturer för att förklara existenser eller händelser: 1) religion, 2) magi och 3) vetenskap (och teknik). Mentala strukturer skall förmå alla medlemmar att inse att de tjänar på att medverka och arbeta mot ett gemensamt mål, oavsett vilken position de har i verkligheten. Jag vill med nedanstående exempel visa hur jag antar att de mentala exosomatiska redskapen fungerar. Exemplet är Indiens alla miljoner kor, som betraktas som heliga. Västerlandets olika experter har under 1960-70 talet ansett dem vara en belastning för Indiens ekonomi och att de hotat försörjningen för allmänheten. Detta eftersom de inte kan stallas,

mjölkas eller slaktas i sådant tempo att de skulle kunna vara lönsamma.

Att man inte brukar kor på västerländskt sätt kan förklaras med att indierna har en mycket stark motvilja till att ta liv, ahimsa, vilket har färgat alla betraktelser av Indiens (år 1970) 180 miljoner kor. Indien lider brist på trävirke och bränsle till hushållsbehov och dessa poster är ofta mycket stora i hushållens budget. Seden att bränna den döde kan driva släktingar till ruinens brant. Vid uträkningar gjorda för att se vad kor egentligen kan bidra med, framkom fantastiska siffror. Dessa siffror visar på intressanta förhållanden, som inte är synliga eftersom de göms i kulturella begrepp och traditioner. I Indien producerades 1970 ca 800 miljoner ton kogödsel. Av dessa användes "300 miljoner ton till bränsle, 340 miljoner ton till gödsel medan 160 miljoner ton går förlorade längs vägkanterna och i oländig terräng" (Klausen 1983:49).

De 300 miljoner tonen motsvarar 40 miljoner ton kol per år, vilket skall motsvara ca 60 procent av Indiens kolproduktion. Detta innebär att en stor del av Indiens värmeproduktion kommer från kor och detta möjliggör den samhällsform som man har. Dessutom kommer en stor del av byggnadsmaterialet från gödsel. Indiens kor ger eldnings- och byggnadsmaterial som man inte skulle kunna uppbringa annars, eftersom Indien är skogfattigt. Det skulle vara en orimlighet att förse alla med både byggnads- och eldningsmaterial. Indiernas kulturella förhållningssätt till kon gör att de kan göra uttag indirekt från det snabbväxande gräset. Nackdelen är att Indiens kor bidrar till att vidmakthålla det skoglösa landskapet och troligen skapade de det rent av en gång i tiden. Märk väl att man enligt uppgifterna skulle ta till vara ca 77 procent av gödselproduktionen och av dessa bränner man mer än hälften för hushållets värme/energibehov. Skulle man ta mer från den andel som man gödslar med, minskar troligen avkastningen från jordbruket och man måste investera i konstgödsel o.s.v.

Systemet innehåller mycket litet svängradie för energikonsumtionen liksom för energiproduktionen. Man kan inte ändra systemet som helhet, bara komplettera, eftersom det kommer att kosta mycket på kort sikt att helt byta spår. Även om kompletteringarna driver fram varianter av gamla sociala strukturer och ekonomiska sammanslutningar, blir de aldrig lika stora och dramatiska som om man måste bygga ett helt nytt system. Traditionens sätt att nyttja kor med stödet i religionen möjliggör att en större mängd individer kan få energi till en låg kostnad. Man kan dock inte med säkerhet säga att de orsaker som ligger bakom en utformning av en kulturell tradition eller religion enbart har med försörjningsstrategin att göra. Men jag tolkar att det är möjligt att se på Indiens bruk av kor på detta sätt.

4.4.4. *Våldet regleras*

Våldet är det mest negativa problemet, eftersom det snabbt kan radera all struktur som byggts upp. Om du inte kan lita på din granne, vem kan du då lita på? (Jervas 1972). Vi människor har få instinkter som grund för vårt agerande. Till största delen består vårt reaktionsmönster av de socialt inlärda reflexerna, som kapslar in den reaktion som instinkten ger. Vårt sätt att reagera på icke komplexa och komplexa händelser, blir till största delen en följd av den inlärning som vi har fått. Därmed behövs det regler för hur man agerar och när våld får brukas. Genom dessa regler avgörs vilka typer av våldshandlingar som tolereras och vilka som inte tolereras. Det finns olika sätt att motverka våldets möjliga inverkan, dels genom olika preventiva insatser, dels genom bestraffningar efter att våld har förekommit. Genom att i fostran betona hur man ser på våldet och hur man löser konflikter innan våldet blir tydligt, kan man blockera våldet inom grupperna (Lorenz 1974). "De flesta av oss låter också bli att misshandla vår nästa, inte därför

att Brottsbalken säger att det är straffbart, utan därför att vi har utvecklat ett socialt beteende att i regel inte misshandla varandra. Vi har anpassat oss till normerna i det samhälle i vilket vi lever. Vi upplever ett socialt tryck, men också ett socialt behov av att respektera och falla tillbaka på vissa regler” (Torgil & Bring 1987:12-13). Men även detta gäller bara så länge avståndet är litet och/eller antal individer är få, eftersom man då kan hänvisa till släkterelationer som en våldsdämpande effekt. Helst skall straffrättigheterna hävdas av det kollektiva, t.ex. tinget eller en ledare som är utsedd av det kollektiva.

Behovet av att kunna dela ut bestraffningar och döma i sådana frågor förstärker behovet av ramar och institutionaliserade maktstrukturer för att bestraffa och även för att belöna. Löfving (1987) tror inte på några maktmedel för samhället i stort under yngre järnåldern. Enligt honom fanns det bara två sätt att få kontroll, dels våld, dels eder (löften samt återopande av högre makter som garant för efterlevnaden av löftet), vilket egentligen är en form av regelsystem som kräver historik och vördnad för de högre makterna, annars skulle ingen godta eden som bindande försäkran. Om vi godtar tanken att samhället eftersträvar kontroll över det interna våldet inom de olika bygderna, är det lika logiskt att tänka sig ett regelsystem för att begränsa det externa våldet mellan bygderna. Detta märks i det att begynnande våldstendenser mellan olika områden, kan avväjas genom användandet av symboliska tvekamper (jfr. Keeley 1995, Dawson 1996, Jervas 1972, Boalt, G & Herlin, H 1972).

4.5. Vertikala strukturer

4.5.1. Hushåll och släkt– olika synlighet i landskapet

Man kan dela upp nämnda exosomatiska redskap i vertikala strukturer. Vi som lever idag har genom olika forskningsarbeten (t.ex. genusforskningen) blivit uppmärksammade och ibland även medvetna om de olika sociala strukturer som vi tillhör (även om detta inte märks i vårt agerande). Vertikala strukturer är de strukturer som t.ex. möjliggör rangordning eller gruppindelning av individer. Basen är hushållet som är en mental skapelse, laddad med mytiska förklaringar och innebörder. (jfr McC. Netting. & Wilk 1984). Hushållet kan beskrivas som följande: Det består av ett okänt antal individer som agerar tillsammans och har någon form av uttalat fysiskt eller mentalt släktskap till varandra. Man erhåller inom dessa släktskap en syn på vilka som har rätt till försörjning och samtidigt en historia och förklaring av relationer mellan individerna och deras sociala position (Klausen 1983, Varenius 1998). Genom härledande av släktens härkomst bakåt erhåller man möjligheten att binda sina hågkomna förfäder med sådana som blivit myter eller gudar. Dessutom skapar man en bild av vilka man är, i relation till övriga släkter, både inom och utom det egna hushållet (jfr. Casey 1993). Hushållets storlek och innehåll varierar beroende på hur försörjningsstrategin är utformad. Den möjliga storleken är beroende ”on the resource situation, the current relevant production” (Ringstedt. 1992:42). Skulle hushållet till slut omfatta alltför många individer, finns det två försörjningsmässiga lösningar. Antingen etablerar man ett systerbruk utanför de gamla brukade områdena (kolonisation) eller så måste man rationalisera bruket av de resurser man redan har (intensifiering). Skulle man intensifiera enheternas bruk kan man erhålla en förtätning av bebyggelsen, inom det äldre hävdade området.

Varje hushåll har genom sitt läge i landskapet historisk rätt att hävda rättigheter till mark och resurser (jfr. Berglund 1996). Utifrån detta resonemang uppstår begränsningarna i hur man kan organisera sig, när man inte längre kan eller vill förändra försörjningens struktur. Det man då kan göra

är förändringar i den sociala tillhörigheten. Man kan bibehålla sin försörjningsstrategi, eftersom det man ändrar är inom de befintliga rättighets- och skyldighetsinstitutionerna. Hushållets släkträd beskärs och man minskar antalet som omfattas av rättigheterna och skyldigheterna. Vid en uppsplittning av hushållet i släkter är det, för både primärenheterna och sekundärenheterna, till en början viktigt att hävda den gemensamma historiciteten. Genom att förändra inom dessa skyddande institutioner kan man skapa nya enheter som antingen är underställda eller fristående från den gamla enheten. På sikt blir arvsrätten allt viktigare och därmed får vi en uppdelning av hushållets historia. Släktskap avgör vilken möjlighet man har att kunna kontrollera resurserna; viktigast är att den avgör disponeringsrätten av avkastningen. Ju snävare man gör släkten desto mindre mängd individer har man skyldigheter att ge stöd till eller att bilda allianser med.

Släktskapsbaserade system är både stelbenta och flexibla i det att varje enhet successivt kan etablera en egen historicitet, men bara om det finns möjligheter i systemet. Troligen sker en starkare kontroll av arvsrätten och på detta sätt försöker man minska antalet medlemmar, som kan hävda rätt till en självständig enhet. Existensen inom bebyggelsen är kopplad till var man befinner sig i landskapet, eftersom "marken inte bara används till produktion, den är också boplats, och som sådan är den först och främst ett element i det politiska delsystemet" (Klausen 1983:58). Tillhörigheten och definitionen av vem man är bygger på boplatsens historia i landskapet och därmed bygger även ägandet på historia (Baudou 1989, Burström 1996, Flink 1989).

Det som utgör utgångspunkten för hushållets olika relationer med omvärlden är, om man är bofast, relationen till boplatsen (d.v.s. hushållet). Därefter har man inom boplatsen möjligheten att kunna hävda tillhörighet till en specifik byggnad (släkt). För att kunna hävda historicitet strävar varje enhet efter att hävda själva husplatsen inom varje boplatsyta. På sikt leder detta till fler självständiga historiska enheter. Åldern på en byggnad är kopplad till två faktorer anser jag; dels är det givetvis själva lokalens försörjningsmässiga förutsättningar, dels hur viktigt det är att vara permanent på denna punkt i landskapet. I de fall vi har daterade huskonstruktioners livslängd, spänner de över 100-300 år (se Løken 1991, Ramqvist 1983 och Björhem & Säfvestad 1993). Huset som stod länge kanske erhölet ett eget väsen, som gav styrka åt släktens historia och de personer som kom ut ur huset? (jfr. Bloch 1971, 1986). Därav kan de samtida husen inom en boplatsyta tillhöra jämlika eller ojämlika släkter beroende på den tid som man har att nyttja som hävd. Vi får här olika tidsrymder som man kan hävda inom landskapet, dels till en större lokal (d.v.s. boplats), dels till en specifik punkt inom den (byggnaden).

4.5.2. *Ofri eller fri – en fråga om tid*

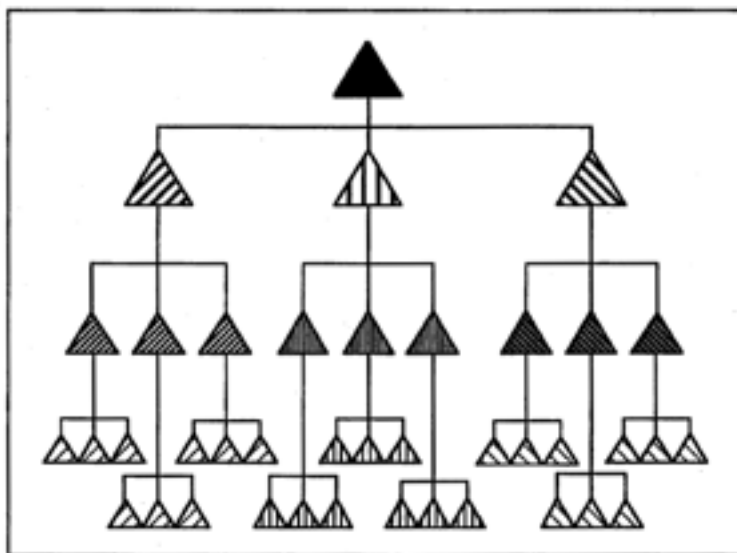
Om vi godtar att huset och dess historia inom boplatsen är grundstommen i både historiciteten och ägandet, innebär detta att man i expansionsfaser kan urskilja tydligare indelningar mellan hushållets släkter. De som lämnade det gamla huset, och etablerade sig i nya lägen, kunde endast hävda sin relation till den gemensamma historiciteten. De var egentligen fortfarande likvärdiga med övriga kvarvarande, men successivt tappade man denna likvärdiga relation. Utan att klart kunna uttala sin historiska rätt till antingen den gemensamma ursprungsplatsen (huset) eller till den egna lokalen, blev de underställda ursprungshushållet. När släkten indelas i allt snävare grupperingar som kopplas till historiciteten, placeras dessa grupper utanför de trygghetsregler som finns. För vissa av de nyetablerade släkterna, som saknar rätten att hävda historicitet, återstår endast en successiv social och ekono-

misk nedgång. De blir ofria (trälar) och underställda p.g.a. att de saknar egen historia i det stela landskapet. Kanske är det dessa grupper av germanska egendomslösa som Tacitus (1961) beskriver. Deras ekonomiska funktion och ställning skulle nästan kunna vara likvärdig med en romersk arrendators. Denna indelning i de som äger och de som inte äger, möjliggörs t.ex. genom att man kan hävda en stark historisk arvsrätt och tillhörighet eller att en sådan uppdelning av medlemmarna är ett gudomligt arv.

Jag anser att det troligen fanns en historisk kunskap om att alla kommer från en gemensam grupp (men att de har olika sociala nivåer) d.v.s. egentligen skulle de som är i beroendeställning vara släkt med dem som de är beroende av. I "sagan om Rig" presenteras en uppdelning av människorna i tre sociala grupper (Den poetiska eddan 1993). Alla kommer ur samma säd, men får olika uppgifter. Detta låter, enligt mig, som om man vill ge sken av att den sociala uppdelningen är historisk och att den är gudomlig i sin skapelse. Om och när det fanns trälar inom mitt område är svårt att fastställa, men Skre (1998) anser att trälar förekommer i Norge från romersk järnålder till och med vikingatid/medeltid. Han omtalar dock att frigivning ofta förekom inom trälekonomin. Detta gjorde man för att skapa andra typer av underställda enheter och för trälen blev detta en möjlighet att "avancera". Det fanns därmed olika sätt att röra sig inom trälarnas sociala sfär. Denna rörelse är egentligen motsägelsefull, eftersom den egentligen går emot den beskrivna gudomliga ordningen. Frigivningen är troligen en förändring som kommer från att man förändrar delar av försörjningsstrategin (se avsnitt 4.2-4).

4.5.3. Följesystemet

Den ovan beskrivna klassningen av medlemmar som icke självständiga, underställda och arvslösa individer, har även en motreaktion. Jag antar att detta sker när arvsregleringen gör att delar av hushållets medlemmar inte kan erhålla egen mark eller position inom enheten och därmed inom bebyggelsen. Genom att skapa en parallell institution till hushållet, som kan kallas för följet, ges en del av de övertaliga medlemmarna i hushållet en möjlig väg till socialt avancemang och ekonomisk överlevnad. Följets struktur bestäms utifrån de behov av dämpande åtgärder som skapas genom de växande problemen inom den stelbenta ägande- och disponeringsstrukturen. På sätt och

Figur 27. Føljets organisatoriska struktur enligt Varenius 1998.

vis har följt en struktur, som i sin form påminner om den struktur som familjen har (jfr. Varenius 1998). Men till skillnad från hushållets släktstruktur bygger följets struktur på de olika individernas bedrifter och främst deras rykte, samt ledarens eget rykte.

Medlemmarna har ingen uttalad historisk koppling till varken ledaren eller området de är i. Detta möjliggör ett socialt avancemang och en existens vid sidan av existerande maktstrukturer oavsett varifrån man kom inom samhället. Därmed blir följena ur denna aspekt mer fria än de låsta hushållena och släkterna. Under vikingatid anses följeväsendet vara ett av möjliga startskott till staternas framväxt, genom att systemet just gav möjligheter att binda ihop stora områden (jfr. Christophersen 1982). Individer kunde synliggöras utan bindningar till vissa lokala punkter och i vissa fall kunde man omtransformera denna erhållna status, till en egen historia någonstans där individen kunde få plats. Men för att skapa denna plats behövdes att någon starkare enhet godkände etableringen och kostnaden blev eventuellt ett trohetslöfte och bundenhet till den starkare enheten.

4.5.4. Hävdande och relation

Fördelen med att använda hus och gravar har den fördelen att de fungerar som fysiska punkter i landskapet. Är de historiska och fungerar i traderandet samt möjliga att kopplas till det egna hushållet, sker en förstärkning av den egna identiteten och bekräftar juridiskt enheten som självständig (jfr. Gren 1989, Mikkelsen 1988, Baudou 1989). Godkända symboler fyller i detta sammanhang en viktig funktion i det att de kan användas för att definiera ägandet. Gravarna kan användas för att knyta ihop historiska och rättsliga anspråk enligt irländska lagtexter (Zachrisson 1998). Förutsättningen är att man kan bevisa, genom tester, att man är "a kinsman or lineal descendent of the man buried in the fert. The buried man was thought to repel outsiders, not kindsmen" (Charles-Edwards 1976:86). Det som avses med begreppet fert är en gravhög och i lagtexterna förutsätts det att till gravarna hör gränser samt även ett hus (ibid. 1976). För de människor som lyder under sådana lagar eller traditioner blir gravarna och det sätt man nyttjar dem viktiga och därmed bevaras de. Detta innebär givetvis att när de inte längre behövs, faller de i glömska och därmed blir de oviktiga och behöver ej längre bevaras (jfr. ibid. 1976).

Om historiciteten är grunden för rättigheter och skyldigheter skapas nästan automatiskt en relation i vertikala riktningar, d.v.s. sociala strukturer, eller så avgör släkternas interna relationer om den nya enheten är i beroendeställning och underställd den gamla enheten. Att man börjar markera sin existens i landskapet är ett tecken på att man försöker hävda sin historia och därmed sin rätt till området. Detta innebär dock uppsplittring av områden i mindre delar, vilket egentligen är negativt för helheten. Uppsplittningar sker troligen på grund av problem inom försörjning och/eller av att hushållet har blivit för stort och tungrott. Denna förändring kan säkerligen kopplas till myter om gemensamma förfäder som stöd för fortsatt samarbete. De nya enheterna kan erhålla likvärdighet med de gamla, beroende på sin egen historik och relation till den gamla enhetens hushåll. Detta är bara möjligt om bebyggelsen expanderar ut i zoner som saknar tidigare historia. I dessa områden kan man skapa en egen historia och ibland fuska genom att använda äldre monument för sina historieskapande åtgärder. Den sociala strukturen tillåter säkerligen sådana aktiviteter att fortgå, eftersom den saknar möjlighet att kontrollera alla aspekter; samtidigt ger dessa handlingar möjligheter till social rörelse inom bygden. Det blir logiskt att man måste låta individerna röra sig i vertikala riktningar (sociala strukturer), eftersom det inte finns utrymme för fler horisontella riktningar (landskapet är full-

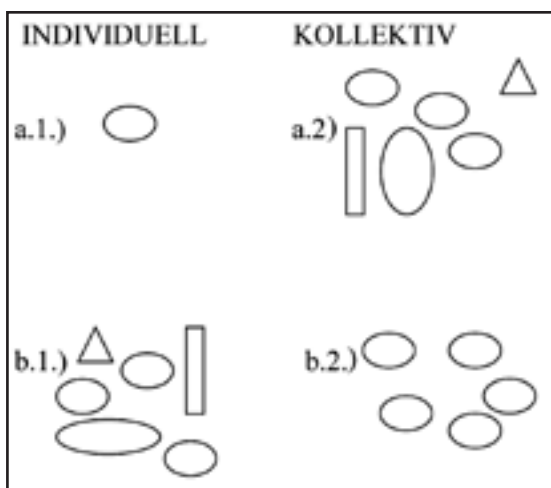
bokat). Detta gör man genom att låsa fast landskapet och splittra det i mindre enheter, som definierar sig själva gentemot kollektivet. Landskapet med aktiva minnen blir en hindrande spärr när det är fulltecknat. Detta innebär att när man ändrar försörjningsstrategierna och deras strukturer, måste man även radera bland de lämningar som en gång brukades eller ibland ersätta dessa med de nya symbolerna.

4.6. Stelnande landskap - delar ur ett förflutet

4.6.1. Husplatser och gravplatser – stationära manifest

Jag utgår ifrån att ägandet, och främst disponerandet av avkastningen, framför allt är kollektivt i de nu studerade förhistoriska perioderna (se avsnitt 4.3). Men det vi kan iakttä i grav- och boplatsmaterialet är varierande grader av hävdande av individuella och kollektiva anspråk. Vilka individer som ingår i släkt och hushåll, bestäms av behovet av, och vilka möjligheter det finns, att organisera gruppen. Inom dessa kollektiv skapas förvisso strukturer av ledarskap som har till uppgift att agera som enskild fysisk individ, men bakom står kollektivet. Det som kan iakttas i materialet är pendlingen mellan kollektivt ägande och kollektiv disponeringsrätt och individuellt ägande och kollektiv disponeringsrätt. Under historisk tid ändras äganderätten successivt och i olika omgångar, för att idag vara primärt individbaserat. Men detta är endast möjligt om släktbegreppet och dess betydelse för trygghet har raderats och ersatts av andra strukturer. Om detta inte sker får man stora problem inom samhällets sociala skiktningar, eftersom makt på sikt korrumpas genom de fördelar som den ger till innehavaren. Är fördelningsprincipen inte kollektivt menad och välhävdad, kommer enheter eller individer att kunna skapa sig maktpositioner. Makten måste dock alltid godkännas och detta erhåller man ofta genom att bruka och bygga på befintlig historicitet som finns inom bebyggelsen. Vid ett läge där man har utnyttjat alla resurser och saknar expansionsmöjligheter, behöver man låsa fast varje enhets plats i landskapets historik. Detta får till följd att man t.ex. successivt strävar efter likartade gravtyper och former för att undvika möjligheter till splittring.

Huset blir symbolen för den alltid levande och livgivande släkten; därigenom blir det en länk mellan både det kortvariga (nuets) och långvariga hävdandet av hela eller delar av enhetens område. Det som kan användas för hävd är själva husets storlek och dess läge samt utsmyckning inomhus. Men själva husen kan förstöras av en olyckshändelse och därmed är de egentligen vanskliga att nyttja som hävd. Det förekommer dock uppgifter om att husplatser hävdats under 100-500 år (Ängeby 1999). Men om platsen är viktig, som instrument för hävd, blir det svårt att etablera sig på andra platser inom boplatzen. Man behöver någon form av synlig koppling till den gamla platsen, som kan användas för fortsatt hävd och samtidigt hindra andra att bruka platsen. För detta, och för att särmarkera enheten gentemot kollektivet, etableras gravar invid eller rent av på det som uppfattas som primärhuset (jfr. Kristoffersen 1993, Baudou 1989, Ambrosiani 1964, Nyqvist 1998). På detta sätt har man bundit ihop huset och graven så att de ger varandra prestige och social ställning. Gravarna blir kvitto på historiskt ägande och rättmätigt anspråk på en andel av resurserna och för att hävda detta erhåller de både historiska och rättsliga krafter (jfr. Zachrisson 1994, 1998, Baudou 1989). Gravar anläggs dock inte varje år och inte heller får alla individer gravläggas med synliga gravattribut. Frågan är därmed varför man begraver dessa individer bredvid någon som de kanske rent av aldrig själv har sett i livet. Detta kan, enligt mig, indikera att man hävdade ett riktigt eller mytiskt släktskap samt ett behov av att tillhöra en punkt.

Figur 28.

a.1) Individuell – egen gravmarkering, egen lokal.

b.1) Individuell – egen gravform/typ inom lokalen

a. 2) Kollektiv – individuell form inom gemensam lokal

b.2) Kollektiv – gemensam form och lokal

a.1) innebär individuellt hävdande, jämfört med a.2). Detta syns även i b.1) kontra b.2), fast här hävdas särställning genom egen form eller typ inom en kollektiv lokal (liksom a.2). Det som detta fenomen markerar, är om vi har fler enheter under en primärenhet. Men vi kan dela upp hävdandet i två typer; antingen hävdar man sin egen ställning (b.1) inom en enhet eller avstår helt från denna möjlighet (b.2) för att helt ingå i enheten.

I figuren ovan används gravens läge och form för att hävda den egna enheten. Man kan anta att den särhävdande enheten väljer symboler som är gängse, så att den ändå är en del av gemenskapen. När former och typer av synliga gravar är likartade, är makten stark över kollektivet och individuella markeringar kan endast förekomma inom gravgömmen. Men där vi ser en uppsplittring i olika former och typer, är makten och kollektivets struktur svagare. Gräslund (1991a) menar att det behövs en mer detaljerad genomgång av både gravens form och yta, begravningstraditioner, samt av fyndens härkomst, för att få fram gravens sociala och ekonomiska betydelse. Jag ser ingen skillnad i hur graven nyttjas som manifest av tillhörighet eller som särskiljande, under det jag kallar fas I till III (se kapitel 2). Lagerlöf (1991) anser dock att graven hade olika funktioner under äldre och yngre järnålder, samt att gravarnas former kan vara ett resultat av kommunikation mellan de sörjande och gudarna (jfr. Steuer 1982). Det man tappar bort i en diskussion kring gravarnas andlighet är varför man gravlägger den döde i synliga konstruktioner. Man kan i princip hävda att de mentala föreställningarna, som ligger till grund för behandlingen av den döde, inte behöver leda till att man bygger en fast punkt i landskapet.

En likartad yttre konstruktion behöver inte innehålla en likartad inre struktur, exempelvis kan de monumentala gravarna verka lika till det yttre, men det finns en skillnad i det inre uttrycket (Gansum 1997). Varför eftersträvas en likartad yttre form om den inre ändå tillåts variera? Allt leder tillbaka till varför man gravlägger den döde och vilken funktion döden och minnet av den döde har inom samhället. Att historien i landskapet är ständigt existerande vid dessa punkter (gravarna), menar jag är den enda anledningen till att man gravlägger i synliga monument. Att man gravlägger inom gravfält indikerar att man behöver knyta ihop nutid med dåtid. Vi kan därmed, hävdar jag, i gravarnas utseende, form och läge uttolka följande: Rätten till särställning som eget eller som del i ett hushåll genom det valda läget och politisk, ekonomisk och social ställning samt tillhörighet markeras genom form, typ, läge samt storlek. Steuer (1982) anser dock att begravningen är mer som skuggor av samhällets idékoncept, än det verkliga samhället.

Vi kanske inte kan urskilja deras andliga tankegångar, men jag anser att alla dessa markeringar kan användas för att hävda individuell eller kollek-

tiv tillhörighet. Skulle gravfältet vara stort och innehålla flera grupperingar av olika gravtyper eller former, är detta troligen resultatet av att ett antal enheter har vuxit samman. Detta gäller även gravgrupper som innehåller flera olika gravformer. Inom varje grav- och gravfältlokal kan man urskilja topografiska strukturer och, i en del av dem, även ombyggnation av graven för att den skall fungera som korrekt symbol i sin tid. Förekomsten av ombyggnationer kan på sikt tolkas som ett tecken på raderande av föregående historia.

Graven placeras antingen där den ligger på grund av boplatsens läge eller så markerar man revir genom etablering av gravar i ytterområdet av bosättningen (Ringstad 1991, Myhre 1978). Ambrosiani (1964, 1985) diskuterar tre olika relationsfenomen: 1) gravfält och bebyggelse ligger intill varandra, 2) gravfält så nära bebyggelsen som möjligt, 3) gravfält och bebyggelse har ingen relation med varandra. Enligt Ambrosiani (1964) hade ca 75 procent av gravfälten en relation av variant 1) eller 2). Särllvik (1978, 1982) byggde på detta resonemang och på en värdeskillnad mellan grav och gravfält när hon gjorde sin studie av Västsverige. Hon utgick ifrån att gravfält var den permanenta enheten, ofta i ett läge med fler resurser inom räckhåll. De ensamliggande gravarna markerade säsongsvistelser i ett läge med bara en resurs tillgänglig (Särllvik 1978, 1982).

Detta innebär att vi, under den studerade tidsperioden, har fem grupperingar av bebyggelselämningar: 1) de med husplatser och gravfält, 2) de med husplatser och gravar, 3) de med husplatser som har gravrätt på annan plats och 4) de med husplats men utan gravrätt. Man kan tolka de enheter som saknar gravar och gravfält som underställda någon av dessa gravmarkerade enheter. Vid olika tillfällen av omorganiseringar mister de som stod i mellanposition (grupp 3, se ovan) sin gamla position och blir likt de som varit lägst (grupp 4, se ovan). Dessa grupper blir enbart arbetskraft mot erhållande av föda, men utan ägande- eller disponeringsrätt och på sikt kanske med en möjlighet att återigen bli fria. Vi har dessutom ytterligare en nivå i 5) de säsongsbundna aktiviteter som bedrivs med olika intensitet. Av dessa kategorier är (1) och (2) likvärdiga med varandra, medan (3) är en form av mellanställning. Lägst är (4) eftersom denna inte har rätt att etablera sig som självständig eller jämbördig enhet. Grupp (5) kan bestå av allt från jämbördiga och självständiga medlemmar till sådana som saknar rättigheter. Vi kan därmed urskilja de som har egen hävd och de som saknar detta. När vi försöker urskilja en centrum/semiperiferi/periferi struktur i landskapet, kan vi dock inte vara säkra på att områden utan gravar är utan bosättningar. Det vi kan anta är att dessa eventuella bebyggelseområden saknar egen äganderätt och därmed gravrätt vid sitt hus och marker. Detta skulle i så fall innebära att dessa områden skulle vara mer semiperiferi än periferi. Där man kan belägga bebyggelse via gravar, kan man också anta att det går att urskilja centralområden kontra semiperiferi och periferi.

4.6.2. *Mobila manifest*

I ett stelnat landskap finns det inga utrymmen för nyetableringar, utan att dessa skapar problem bland de existerande enheterna. Man kan inte fortsätta med att expandera bort de problem som dyker upp inom organisationsstrukturen, genom att göra fler enheter självständiga. Ett behov av flera fristående parallella system dyker upp, för att fånga upp de av den nya generationen som inte får plats inom det existerande, hävdade och stela landskapet. Man skapar olika sociala rörelsemekanismer som existerar i en nutid och inte bygger på historien i landskapet. Dessa sociala rörelsemekanismer bygger antingen på en relation till högre andliga maktens existens eller på fysiska maktförhållanden i nutid (jfr. avsnitt 4.3.3). Mandomsprovet

är en sådan företeelse som skapar rörelse inom existerande struktur genom att nyttja högre andlig makt, medan följeorganisationen är helt bunden till att skapa egen identitet i relation till en ledare för följet. Följeväsendet skapar sociala positioner som kan omtransformeras till historicitet och därmed hävdas som likvärdig med den existerande sociala strukturen. Vid en stel social- och ekonomiskstruktur kan man dessutom använda sig av sociala varor (guld m.m.) eller aktiviteter (mandomsprov m.m.), för att ge sken av samt förstärka bilden av en förändring inom samhället. Sociala föremål eller upptagandet i t.ex. följet, synliggör därmed mottagarens nya placering utan att detta behöver innebära förändringar i maktbalansen. Mottagaren av sociala varor är troligen de som kan hävda sin lokala maktställning; därmed behöver inte det sexuella könet vara avgörande. Olika sociala varor är därmed gångbara under kortare delar av försörjningsstrategin (jfr. Magnusson Staaf 2000).

Ädelmetall är ur denna aspekt den perfekta varugruppen och den kan delas in i två kategorier; 1) Signum för att bäraren har mottagit rättigheter och skyldigheter (t.ex. ringar, brakteater o.s.v.) Dessa rättigheter kostade deras lojalitet och acceptans vad det gällde krav från givaren (jfr. Axbo 1991, Andrén 1991). 2) Som sociala symboler (smycken) för att tydliggöra en social tillhörighet (jfr. Arrhenius 1985). Smycken brukas för att skapa lojalitet mellan givaren och mottagaren, men troligen är denna lojalitet inte kopplad till specifika tjänsterelationer. Man kan använda ädelmetallen till att lugna de, som aspirerar på en plats bland de etablerade, liksom de bland de etablerade som känner sig hotade av de nya släkterna. Föremålen i olika sociala former skulle därmed kunna lugna dem som antingen strävade uppåt eller ansåg att de puttats nedåt i strukturen. Jag antar att själva bäraren var bunden till givaren tills olydnad eller död inträffade. Vid död eller olydnad skulle man kunna tänka sig att föremålen återkrävdes av givaren, om givaren hade denna makt. Saknade givaren denna makt, innebar detta att givarens ställning och hävd snarare vilade på själva givandet och generositeten. Vi kan anta två huvudförlopp i hanteringen av föremålen: 1) att föremålen följde mottagaren in i graven och att arvtagaren därigenom inte var bunden av det tidigare givna löftet, vilket indikerar att relationen mellan givaren och mottagaren var individuell. 2) Undantag är givetvis om arvtagaren till den döde, ärvde sin position i maktstrukturen och föremålet kan fungera i sin gamla funktion.

Förutom dessa huvudförlopp tillkommer ett underliggande förlopp som är beroende av de ovanstående. Föremålet kan av olika politiska och sociala förändringar bli "degraderat" till skrotmaterial och erhålla sitt värde utifrån sitt metallvärde. Även ädelmetall som skrotföremål kan fungera som bindmedel mellan olika områden och olika sociala strukturer. Vapen kan användas på samma sätt som ädelmetallen, d.v.s. som ett indicium på makt eller status (jfr. Hedeager 1990). Genom att endast ett fåtal hade rätt att bära vissa vapenkategorier blev dessa kategorier ett signum på en ställning. Samtidigt kan man tolka vapenförekomsten som indikation på våldsförekomster och att samhället därigenom är instabilt. Följdaktligen blir områden där vapengravar saknas stabila (jfr. Kristoffersen 1997). Jag tror dock inte att vapen kan användas som tecken på att ett samhälle är instabilt, eftersom vapnen liksom våld är sociala varor eller strukturer. Brukas vapnen som symbol för tillhörighet och ställning, bygger detta på en historisk symbolrelation snarare än vapnets direkta fysiska egenskaper (jfr. Jakobsson 1992). Vapnen har haft betydelse för maktskapande och det är till denna historik som man vill anknyta genom att upphöja vapen till symboler. Till kategorin vapen kan man också räkna de fasta försvarsanläggningar, som anläggs till största delen under romersk järnålder och folkvandringstid. Dessa anläggningar avlöses kronologiskt av svärden. Finns det en relation mellan de båda

maktsymbolerna? Är fornborgarna tecken på instabilitet och behov av hävdande, medan vapnen pekar på att denna period har övergått till stabilitet?

Föremål kan därmed användas för att förstå samhällets strukturer om man kan överföra föremålet till en funktion i det samhälle som nyttjade dem. Det räcker alltså inte att säga att de är av ädelmetall; och därför värdefulla och därmed tecken på makt. Man måste kunna strukturera upp föremålen och försöka definiera dem som tillhörande olika funktioner. Ovan påtalade jag att föremålen i sig dessutom kunde vara bärare av historicitet, genom att de antingen reproducerade historiciteten eller att föremålet i sig ägde en accepterad historicitet. Av förklarliga skäl kan inte föremålen i sig tillmätas allt för stor funktion i ett historiebehövande samhälle, eftersom de är mobila och på detta samt andra sätt lätt raderbara. Historicitet kan reproduceras genom föremålen, om man inte behöver manifesteras i landskapet. Men när man behöver manifesteras i landskapet, saknar föremålen betydelse (utom i vissa sociala sammanhang). Det som endast kan fungera i landskapet då är bostaden eller graven. Genom att föremålens livstid påverkas av föremålens funktion som signum eller social symbol, borde vi främst hitta dessa föremål i gravar, när banden mellan givaren och mottagaren var personliga och inte bindande till nästa generation.

De enbart sociala gåvorna, d.v.s. smycken, är svårare att ta ställning till, eftersom de både kan vara personliga (i graven) och viktiga för släkten att bevara (arvgods). Föremål som brukas som signum borde främst förekomma när man har ett låst fysiskt och socialt landskap. Sociala föremål däremot, kan rent generellt förekomma oftare, eftersom de fungerar både under jämlikhet och ojämlikhet. Skillnaden ligger i vilka typer av varor som brukas under dessa perioder. Man kan därmed anta att man i perioder av stress eller konflikter mellan två angränsande bygder, försöker att via sociala lojalitetsbindande föremål, försäkra sig om att de ledande enheternas gränsheter är lojala. Därmed borde vi hitta fler rika gravar i de kuperade, svårbehärsade delarna av ett område och främst inom de otydliga gränsområdena.

4.6.3. *Ordets makt över tiden*

För att försöka hindra förändringar eller avbrott både i de sociala strukturerna och i landskapets innehåll, iklädes arvtagaren den dödes funktion och därmed uppstår det inget akut brott i strukturen. Detta eftersom släktnamn och ortnamn innehåller denna makt att kunna frysa tiden. Genom att det är minnet som utgör historiken och eftersom kartan till den egna världen endast överförs muntligt, ingår namngivandet i stabilitetsritualen. Släktnamnen etableras i historisk tid genom att den äldste sonen "ärver" farfars förnamn och nästälteste erhåller morfars namn (Otterbjörk 1964). Detta eftersom namnen var en del av arvet och gjorde att individen togs upp i en befintlig relation till sin omgivning. Namnet gav en given plats i samhällets struktur och med det följde kraften från förfäderna (ibid. 1964). Detta gjorde också att omgivningens benämningar av olika delar av landskapet och även benämningen på hushåll, bestod trots generationsskifte.

Om namngivandet av lokaler byggde på dessa principer, kan vi anta att flera fastigheter kan ha personnamn istället för andra typer av namn, under perioder då individens namn är lika med släktens. Men märk väl att namnen endast fungerar som frysta tidsskikt om det finns ett intresse i samhället för detta. När det gäller namngivandet av arvtagare (se ovan) placeras arvtagaren på samma plats som den döde. Namngivningen kan utföras som en överlappande ritual, exempelvis genom bekräftelse i "offentliga" begravningsritualer, där alla som kan invända mot arvsfördelningen bekräftar ordningen genom att delta. En sådan funktion hos "gravölet" består på samma gång av en sammanhållande och bekräftande handling. Problemet är givetvis att

ingen människa är en kopia i alla avseenden, varken av sina föräldrar eller av sin sociala värld. Dessutom kan arvtagaren vara för ung för att kunna axla rättigheterna och skyldigheterna och därmed skjuts övertagandet och namngivandet fram till t.ex. mandomsprovet. Man kan t.ex. tänka sig att vissa namn var sådana som man erhöll, beroende på hur väl mandomsriten utfördes.

I dagens samhälle florerar t.ex. en mängd olika sätt att namnge de nyfödda, utan att dessa har med bevarande av namnets släkthistoria att göra. Men idag är det inte slakten som skall leva vidare, utan det är individen och individen börjar alltid från noll. Ortnamnen har en liten annan vinkling, de är blandade eftersom man ibland vill skapa en ny existens och ibland ha en historisk koppling. Därmed får vi i landskapet flera olika tidsskikt samtidigt och flera av dem saknar en historisk existens, fast de har historiska namn. De är kulturhistoriska relikter och vårdas och återanvänds ur denna aspekt. Innehållet och funktionen av namnen har tappat sin mening i vårt samhälle av idag, men vi kan ibland återbruka dem för att återskapa ett äldre namnlandskap.

4.6.4. *Historicitetens ansikten*

Vi har enligt ovanstående kapitel att ta hänsyn till två typer av minnen. De som är kopplade till synliga och specifika punkter, t.ex. naturliga, som bergstoppar, eller konstruerade, som hus eller gravar. Sedan har vi de som saknar fysiska markeringar i landskapet och därmed flyter omkring utan att behöva fastna på en specifik plats. De kan fastna på redan befintliga lokaler med synliga lämningar och där bli kvar som förklaringsmodell på något som annars skulle vara svårt att förstå, enligt den kända kunskapen eller enligt den önskade bilden av lokalen. Ett ytterligare sätt att binda fast ett mer exakt minne är att rista runor, d.v.s. skriva ner det som skall ihågkommas. Men även om dessa texter hålls relativt allmänna, kan de överleva endast så länge de brukas i landskapet. Merparten av de kända runor vi har, verkar ha fungerat som ägomarkeringar av område eller föremål. Ofta med släktskapshänvisningar.

Landskapets innehåll och förutsättningar utgör den yttre ramen för människornas nyttjande av landskapet. Det som gör att gravar, utifrån mitt synsätt, är en av de två mest lämpade källmaterialkategorierna, är att de liksom den andra materialkategorin (boplatser) är fast inom detta landskaps ram. Där man anlade boplatserna eller gravarna var den punkt som den skulle existera på. Man skulle uppleva och minnas gravlämningarnas och husens historia vid den punkt i landskapet där de anlades. Landskapet har förändrats sedan dess i olika riktningar och i dessa skeden har gravar raderats bort från det synliga och därmed gått förlorade. Detta sker givetvis även med boplatserna. Men dessa har genom sin kortare existens ovan jord, ofta minnen kopplade till ungefärliga lägen, som blir allt mer inexakta ju mer tid som går mellan platsens övergivande och minnenas traderande. Givetvis beror minnenas möjligheter att existera på vilken funktion minnena har i det samhälle som skall minnas lämningarna. Egentligen är det endast de som "brukas" som kan kopplas vidare till nästa samhälle. De lämningar som inte brukas av efterföljande, kan raderas från symbolvärlden på huvudsakligen tre sätt:

1) Man raderar lämningen rent fysiskt, d.v.s. man tar bort de synliga spåren. Detta innebär troligen att den som kan utföra en sådan "brutal" akt knappast kan vara i tidsmässig direkt kontakt med de som har lämnat efter sig lämningarna, möjligen om denne individ eller grupp har total kontroll över alla medlemmar inom berörd del av samhället. Detta sätt kommer

troligen inte i fråga förrän lång tid har gått mellan anläggningens tillblivelse och dess raderande och att ingen nyttjar den för någon ny funktion inom samhället.

2) Man till exempel skändar monumentet för att understryka att det har mist sin ursprungliga funktion (se t.ex. Brendelmo & Røhte 1992, Nyqvist 1998). Detta sätt är troligen det sätt som kan ske snabbast in på monumentens etablering och brukande.

3) En omändring av det brukade rummet leder till att man inte kommer i daglig kontakt med de äldre lämningarna. Dessa försvinner därmed ut ur bruk, eftersom man har nya lämningar i bruk inom det område som utgör det nya rummet. Om man återkommer till det övergivna rummet, kan de gamla lämningarna antingen raderas eller återbrukas om de behövs.

Alla samhällen ikläder sitt landskap med historia som passar den tid som de existerar i (jfr. Burström 1996, 1997, Zachrisson 1998). Boplatser kan genom att husen är långlivade utgöra startskottet för historiciteten, vilket gravarna i sin tur förstärker. De boplatser som är långlivade skapar historicitet, som förr eller senare leder fram till krav på egen historia.

Fornborgar kan i denna aspekt ses som stöd för bebyggelseområdenas ytterområden och som ett tecken på att det endast är i dessa områden, som nya krav på hävd kan uttryckas och tagas. I detta hävdande blir fornborgar, gravar och boplatser fördelning i landskapet indikationer på en rumslig uppordning och organisering av och inom landskapets ramar.

5. Landskapet som ram

5.1. Horisontala grupperingar

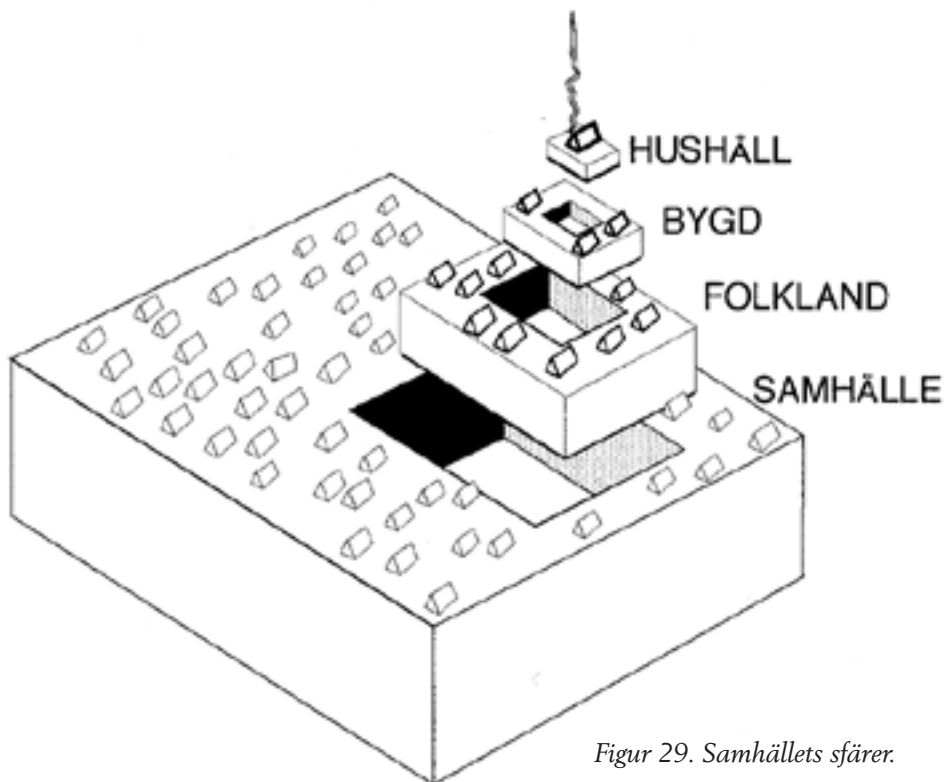
5.1.1. *Konstruerandet av en värld*

På samma sätt som man delar upp grupper i olika vertikala enheter, som hushåll och släkt, kan man dela upp landskapens rum i olika grupperingar. Dessa grupperingar är lokala eller regionala till sin yta och innehåller olika nivåer eller sfärer av de mentala exosomatiska redskapen (se avsnitt. 4.4). Arkeologer har i olika omgångar försökt definiera de gränser, som skulle inrama de olika sfärerna (jfr med Hyenstrand 1984, 1995, Näsman 1998, Hedeager 1990, Odner 1972, 1985, Löfving 1987, Lindgren & Ramqvist 1993, Myhre 1985a, 1987, Burström 1997 och Callmer 1991b). Oftast har man använt sig av geografiska teorimodeller och då skapat cirkulära eller polygona territorier (Clarke 1972, Vita-Higgs & Finzi 1970, Myhre 1987). I en del fall har man nyttjat gravlämningarnas spridning och förekomsten av deras form eller typ, i kombination med natur- och topografiska förutsättningarna (Hyenstrand 1984). Gränserna går i dessa fall endast i de gravtomma områdena. Jag menar att det går att hypotetiskt indela bebyggelsens kända och okända företeelser i följande sfärer.

Den översta sfären är likvärdig med stora regioner, rent av världsdelar, och kan inte avgränsas som en fysisk företeelse. Detta eftersom den troligen består av både kända punkter och fantasifulla beskrivningar av det som inte är känt. Man skulle kunna kalla denna för VÄRLDEN. Troligen vet ingen hur stor den omtalade och därmed kända världen är. Världen fungerar alltså inte som en fysiskt avgränsbar realitet, utan mera som en mental struktur som sätter in det egna området i en större struktur. Nästa sfär kallar jag för SAMHÄLLET och den består av mentala band inom områden, genom samma ideologi, språk, teknologi, sociala organisation, etniska gemenskap och naturliga förutsättningar och består i sin tur av ett antal folklandsområden. Begreppet samhälle innehåller grovt sett alla de gemensamma bilderna av det som är människornas uppfattning av sin tid, ägande, arbete, liv och död. Rörde man sig inom samhällets sfär, fanns det alltid en grundtrygghet, av att man hade gemensamma regler.

När vi sedan går in i de lokala delarna av detta samhälle, kommer vi att hitta lokala variationer som tillägg till det allmänna temat och detta är då spår av folkland eller bygder. Det sker överlappningar i kanterna mellan de olika samhällena, eftersom det inte finns någon riktigt skarp gräns mellan angränsande samhällen (se figur 29 och Shank & Tilley 1987). Den tredje sfären är FOLKLAND, bestående av flera bygder som har ekonomiska, politiska och sociala band för sin överlevnads skull. Man har samma religion, även om olika variationer på moment i folktron eller magin kan förekomma mellan folkländerna. Den fjärde sfären är BYGDEN, som består av flera hushåll inom ett avgränsbart område, ofta topografiskt urskiljbart. Hur stora grupper som kan räknas tillhöra en bygd, beror främst på deras organisation av de ekonomiska och sociala stöden, men även på invånarnas uppfattning om avstånd. Inom Bygden är det ekonomiska och sociala beroendet mycket kraftigt. Inom folktron och magin kan flera lokala varianter förekomma mellan bygderna, men man har gemensam religion. Slutligen har vi alltså den femte sfären HUSHÄLLET, vilket är likvärdigt med boplatsoområdet. Denna sfär har redan behandlats i avsnitt 4.5.1. Storlekarna mellan och inom de olika sfärerna är beroende på avstånd, tid och socioekonomiska beroendeförhållanden.

Det går att under vissa perioder tala om ytterligare en nivå; ibland kan flera folkland gå samman p.g.a. att någon nyttjar våld och/eller att det finns politiska vinster. Denna grupp kan då vara en a) federation eller b) ett rike.

Figur 29. Samhällets sfärer.

Skillnaderna mellan dessa är att a) saknar ett starkt uttalat ledarskap men kan ha ett ledande delområde, medan b) har ett starkare ledarskap och troligen ett starkare delområde.

Hur stora och tydliga är avgränsningarna mellan samhällen och inom samhällen? Troligen borde centrum av respektive samhälle skilja sig tydligast gentemot nästa samhälles centrum, men behålla gemensamma drag i hur man hävdar sig inom samhället. Ytterområdena borde däremot skilja sig mindre åt (jfr. med Burström 1997). Folkland kan tjäna på att hävda sig gentemot andra folkland, men även dessa hävdelser borde vara snarlika inom samhället som helhet. Starkast hävdande borde det ledande folklandet ha och de omgivande efterapar för att kunna existera bredvid. Dock borde varken hushåll eller bygd manifesteras sin särart allt för tydligt i synliga symboler, eftersom detta är en isolerande handling. Större likformighet skapar större samhörighet; vi borde därmed se samma form och typ av hus, boplotsstrukturer och gravar inom stora områden. Men det borde finnas varianter i det som kan kopplas till det lokala, som tex. magi, folkstro och andra ritualer som inte är möjliga att beskåda offentligt efteråt. Vi skulle därmed kunna urskilja delvis egenartat symbolspråk inom gravarna och i vissa detaljer av husen eller olika offerstrategier. Husformen borde vara snarlik inom samma samhällsområde och folklandsområden, medan själva användandet varierar, liksom utsmyckning av rummen. Därför skulle man kunna använda själva den byggnadstekniska beskrivningen av husen som ett sätt att koppla ihop de stora samhällssfärerna. Men egentligen beror husets utformning mer på funktion och tekniska möjligheter, än vad själva gravkonstruktionen gör, och blir därmed inte ett lika bra material som gravarna (jfr. Ramqvist 1991).

5.1.2. Territoriets grund

När vi diskuterar sfärernas gränser, är detta en diskussion om hur man organiserar sig i landskapet. Vi har olika sätt att organisera våra rum, oavsett om det är trädgården, det egna hemmet eller arbetsplatsen. När vi drar linjer kring oss själva, gör vi det för att skapa ett mindre eller större utrymme, som

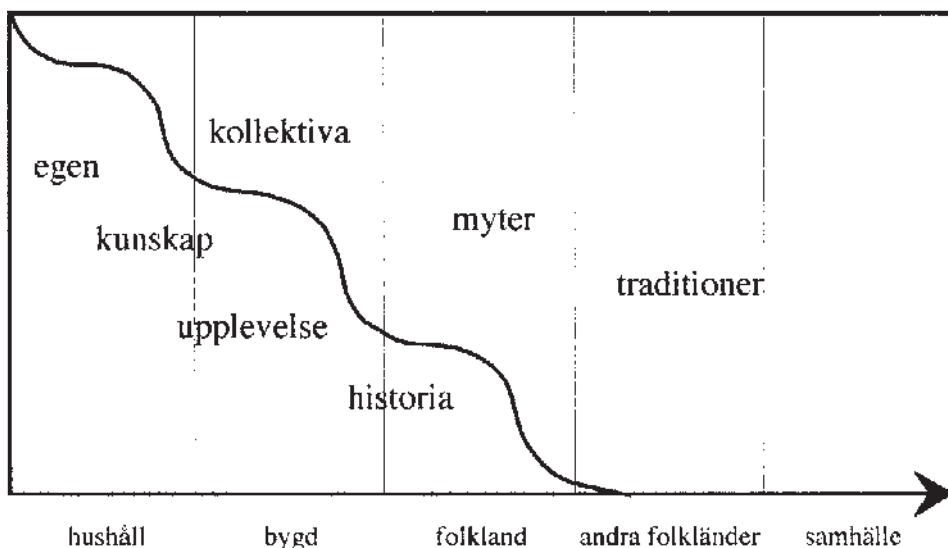
kan ge oss lugn och inom vilket vi skapar strukturer som vi kan kontrollera. Linjerna blir till gränser som är både funktionella och icke funktionella; de kan vara fysiska och/eller mentala och innanför dem finns kontrollerbara områden (Lindman 1985, Malmberg 1980, Dear & Wolch 1989). Teoretiskt borde grunden vara att varje enhets territorium är stort nog för dess försörjning (Dear & Wolch. 1989). Det är dock i verkligheten omöjligt att alla kan erhålla likvärdiga försörjningsmässiga förutsättningar. Detta är givetvis beroende på vilken typ av försörjningsstrategi som man har valt. Dessutom är territoriet som vi försöker behärska alltid större än det, som vi fysiskt kan utöva kontroll över. Det krävs att alla enheter kan skapa sina territorier i samdräkt med omkringliggande enheter.

Berglund (1996) hävdar att de första enheterna alltid etablerar sig i de bästa lägena och att det är utifrån dessa lägen, som de kan hävda rättigheter gentemot efterkommande enheter. Hyenstrand (1974) anser att det är viktigt för en enhet som etableras att skapa det egna rummet. Både Hyenstrand och Berglund bygger sin argumentation på en blandning av historicitet som maktgrund (man är först) och ointresse för hur avkastningen disponeras. Om man godtar en kollektiv disponering av både arbete och avkastning, blir egentligen gränser ointressanta inom varje bebyggelseområde. Viktigast blir snarare historien inom varje bebyggelses område, eftersom den definierar din plats och eventuellt din funktion (se avsnitt. 4.4). Det blir i så fall viktigt att definiera det gemensamma landskapet för att inom det hävda sin del av den godkända historien. Detta leder till att det inte är gränser som vi kan urskilja, utan punkter som bärare av bevis för det nödvändiga hävdandet. De enda gränser som vi kan urskilja är de naturtopografiska gränserna och dessa skulle kunna vara av äldre dato, enligt Mikkelsen (1988). Åtminstone kan sådana gränser överleva länge (Zachrisson 1994, 1998), men de har oftast inte med respektive enhets gränser att göra, utan snarare med gränserna för bygderna.

5.1.3. *Landskapet är historiens atlas*

Man behöver kunskap om sin omgivning för att kunna behärska den och leva i den och denna kunskap innehåller det viktigaste för dina behov. Kunskapen blir till en mental karta över det kända såväl som det okända inom det som är inom räckhåll och av intresse. För att kunna nyttja kartan behövs orienteringspunkter som kan beskrivas eller namnges efter form, funktion och tradition av och kring rummen eller vägen till dem. Kartan ändras dock efter syfte och/eller person som använder sig av rummen eller kartan. Troligen förstärks denna förändringsprocess om kartan är i verbal form. Det innebär att var och en som kommer in i landskapet, skapar sin egen karta utifrån de av den befintliga kartans element, som de kan känna igen och som personerna vill bruka (se figur nedan). Risker finns att den erhållna kunskapen försvinner om benämningarna och funktionerna endast är kopplade till en person. Detta eftersom personkopplad identitet är funktionell under en livstid, men efter denna måste en ny person bindas till informationen om den skall fortleva. I våra försök att få kontroll namnger vi punkter och ger dem förklaringar. Förklaringarna och punkternas placeringar bygger på hör-sågen av människor som har varit där eller som har hört beskrivningar om hur det är där. På detta sätt skapas rum i landskapet; relationer och hävder bygger på att man kan identifiera punkter. Alla rummen i ett landskap kan delas upp i de som jag som individ har kontroll över och de som jag delar med andra människor eller minnen. Därmed borde de anspråk på hävd som kan göras styrkas genom att omgivningen godkänner punkterna.

Utan ett reproducerande av den mentala kartan upphör en version av landskapets innehåll att existera (se figur nedan). Även landskapet dör där-

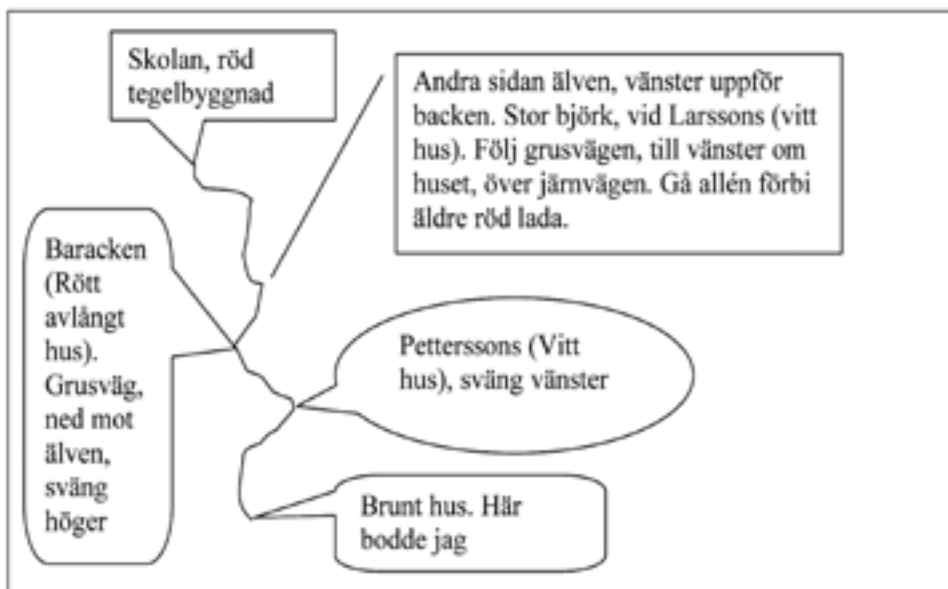

Figur 30. Uppfattning och kunskap om närområde samt utanför detta. Den direkta kunskapen om omgivningen krymper med avståndet och övergår allt mer till att förklaras av existerande tradition. Figuren bygger på Lundén (1973).

med till viss del när en generation dör ut, eftersom den nya generationen inte har exakt samma relation till landskapet som den föregående. Därmed ändras även namnen successivt på de brukningsdelar som inte är i bruk, eftersom man får andra förhållningssätt till landskapets platser och därmed andra benämningar (Lönn 1999). Landskapet är därför inte helt identiskt mellan de olika generationerna. Här skapas ett behov av en historia som knyter ihop de punkter som skapar den yta som vi vill behärska. Oavsett om det är ett hus eller ett landskap transformerar historiciteten det till ett greppbart område, både socialt och ekonomiskt sammanhållet.

Händelser och personer blir till myter som förklarar relationer och anspråk på rummen. Genom traditioner skapas en tidsmässig relation bakåt i tiden, som är en form av karta för efterkommande brukare (se figur 30). När man använder sig av fasta punkter som är erkända och kontinuerligt återbrukade av den samtida bebyggelsen förlängs tidsrymden som den verbala kartan och innehållet kan brukas (jfr. figur 31). Huset och husplatsen är alltid grunden för hävd och rätt till disponering av resurs och avkastning. De är även utgångspunkten för de kartor som mentalt existerar av respektive landskap, som jag försökt visa med min vägbeskrivning (figur 31). Utifrån fasta punkter som kan namnges och återges i relation till den allmänna referenskunskapen, består kartan så länge punkterna är hävdade på samma sätt som när kartan skapades. Därför påverkas uppfattningen av landskapets punkter av den förvandling som sker i samband med generationsskifte och det finns en stark koppling mellan den mentala kartan och försörjningsstrategins mentala redskap. Detta innebär att det första som etableras är punkter i landskapet och distinkta gränser etableras först vid behov.

Enligt ovanstående är det alltså inte de enskilda gränserna som är relevanta att hävda, utan det är snarare rättigheten utifrån den historiska existensen som likvärdig enhet inom en specifik yta, eller den synliggjorda relationen mellan enheter som är viktigare att hävda (jfr. avsnitt 4.6). Det är troligt att denna mentala karta påverkas av hur stor del av bebyggelsen som känner till de fasta punkterna. De centrala delarna av bebyggelseområdet, som har brukats under lång tid, är säkerligen mer fastlåsta och ändras långsamt, medan ytterområden som tagits i bruk under olika intensiva perioder och bytt skepnad från periferi till semiperiferi successivt kan ändra benämning. Eftersom om de kan hävda en egen ställning gentemot den äldre bebyg-

Figur 31 Karta över min väg till skolan. Vem kan nyttja den nu när varken Larsson eller Pettersson bor kvar och baracken är rivet?

gelsen, borde namngivandet manifesteras den egna betydelsen. Detta borde innebära att själva namngivningen borde ske av dem som brukar området när eller om de kan existera som likvärdiga med de äldre enheterna. Dessa faktorer påverkas dessutom av landskapets topografi och tillgänglighet. I flacka landskap blir det fysiska och mentala avståndet mindre. Ofta verkar det som om de flacka landskapen är lättare att kontrollera, eftersom det innehåller få mindre rum och makten lättare kan nå ut med sina anspråk. I kuperade landskap är det tvärt om, det innehåller många brytpunkter som skapar mindre rum. Landskapet blir därmed alltid svårare att behärska utan alltför stora kostnader, eftersom makten måste göra sig påmind och måste belöna mer än vad den straffar. Den stora skillnaden mellan flacka och kuperade ytor, är troligen den mentala bilden de har av sig själva. Man kan anta att det är lättare att hävda sin egen bild mot omvärlden om man lever i ett kuperat landskap.

5.2. Bebyggelsens logistik

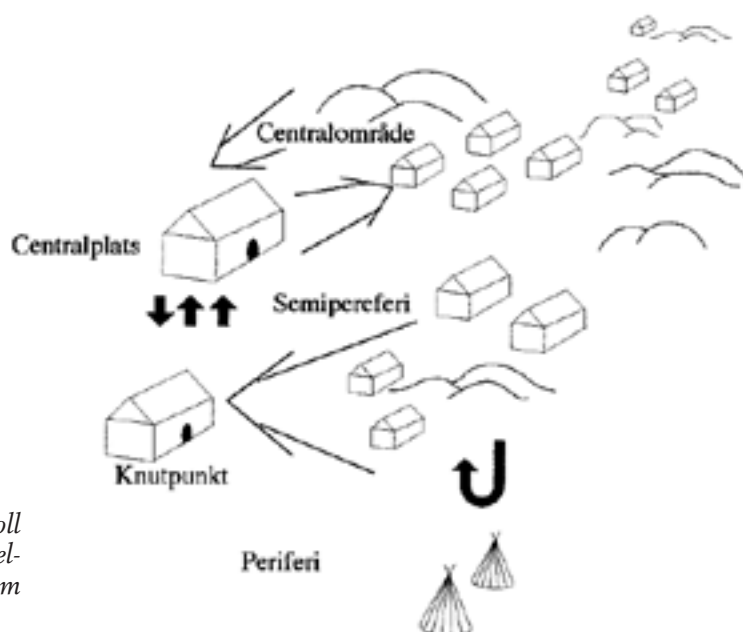
Landskapet innehåller resurser för födoproduktionen i form av fauna och flora, samt mineraler och jordarter vilka påverkar möjliga arealer för födo- produktion eller fungerar som råvaror för föremålsproduktion. Dessutom innehåller det kommunikationsleder som kan binda samman tillgängliga och otillgängliga områden. Inom denna spelplan byggde och bygger samhällen, institutioner och företag osv. sin existens genom att nyttja olika exosomatiska redskap, vilka alla på något sätt är kopplade till historicitet (se avsnitt 4.4).

Detta har jag i ett tidigare arbete sammanfattat och benämnt som bebyggelsens logistik (Nyqvist 1998). Den skillnad som går att iaktta mellan centrum, semiperiferi och periferi ligger i graden av permanent nyttjande och boende, d.v.s. historiciteten som byggs in i landskapets rum. Historiciteten avgör vilka områden och bygder som kan hävda dominans över andra (se avsnitt. 3.6). Periferi existerar mellan nästan alla bebyggelseområden och består av ytor som inte nyttjas för permanent resursuttag. Periferi är i princip de tomma, historielösa och icke hävdade ytorna, medan centrum är de tätbyggda, historiefyllda och välhävdade områdena. Mellan dessa båda

ytterligheter finns semiperiferi, som kan uppkomma när t.ex. periferin blir permanent utnyttjad som bebyggelseområde. Semiperiferi saknar ett lika långt utnyttjande som centrum, men kan vara likvärdigt hävdad som det under en kortare period. Egentligen är semiperiferiområdena förutsättningen för centrumområdenas existens eftersom det ger centrumområdet det extra tillskottet vid behov.

Det kan förekomma intressekonflikter mellan olika bygder och folkland om vissa semiperiferiområden, innan området har hävdats en längre tid. I dessa områden etableras enstaka fornborgar, som skydd under kortare perioder av nyttjandefaser. I de fall man hävdar och manifesterar ett starkare centrumområde, skapas ett system av fornborgar kring det som är centrum. Inom och mellan bygder förekommer det olikheter i förutsättningarna för de olika enheternas existens. Detta leder till att vissa enheter kan dominera över andra genom att hävda historicitet (jfr Berglund 1996).

Landskapets topografi påverkar hur stora eller små bygder eller folkland som kan skapas. I princip är det lättare att behärska ett flackt än ett kuperat landskap (jfr. Klausen 1982). Därmed borde vi kunna identifiera större enheter vid öppna flackare landskap och mindre enheter vid mer kuperat landskap. I båda exemplen behöver den ledande enheten mellanstationer (jag kallar dem för knutpunkter) beroende på avstånden. Både det fysiska och mentala avståndet påverkar antalet knutpunkter och deras lägen. Knutpunkter som organisationsfenomen finns inbyggt i beroendet av redistribution, eftersom det i sig skapar sociala och ekonomiska möjligheter att etablera sig som "spindlar i nätet", åtminstone för dem som handhar skyldigheter och därmed rättigheterna. Mellan bygder behövs transporter för olika typer av varor eller tjänster och inom passande avgränsningar kan man etablera en högre gemensam struktur (folkland). Folklandet hålls ihop av dessa knutpunkter (stormän) som erhåller belöning i form av förmåner. För att visa rättigheter och skyldigheter samt som lojalitetsbevis, mottages vissa symbolbärande föremål (se avsnitt.4.6). Centralplatsen inom folklandet kan manifesteras sig med en större byggnad och/eller större gravhög än vad som i övrigt förekommer inom folklandet (se avsnitt. 3.2). Stormännens knutpunkter manifesteras av större gravar och/eller gravfält och/eller rikare

Figur 32. Kontroll av resursflödet mellan segmenten inom en bygd.

gravgåvor, samt med ett större hus än övriga inom sitt närområde. Dessa typer av lokaler bör man påträffa på markerade lägen i landskapet, troligen på punkter som inte tidigare har nyttjats för bebyggelse.

Det figur 32 visar först, är att centrum tar ut mer än vad det lämnar till semiperiferin. Periferin erhåller inget tillbaka för det uttag som görs, eftersom det inte finns permanenta enheter inom detta område. De som hämtar resurserna som finns där är främst från semiperiferiområdet och de återvänder tillbaka när de hämtat vad de behöver. Det som kommer tillbaka till knutpunkterna, förutom förnödenheter, kan vara föremål, som knyter dem till centrumområdets centralplats (ledande familj/er). Detta kan vara symbolföremål som bekräftar deras position inom och utom den existerande bebyggelsen. Dessa enheter kan få rätten att ta ut lite mer för egen del alternativt få tillbaka mer än ordinära enheter. Beroendet bygger på att de knutpunkter (stormansfamiljer) som väljs ut behöver stödet från centrum, för att kunna existera. Samtidigt ligger det en fara i att låta dessa enheter bli allt för långlivade, eftersom de kan aspirera på makt själva.

Allt är beroende av hur väl kommunikationen och reproduktionen av varandras ställning flyter mellan segmenten. Man kan tänka sig att dessa lokala punkters familjer säkerligen hävdade att de var släkt med ledarna i "historisk" tid och därmed blev de varandras garant. Genom deltagande i olika "gästabud" inom centrum, förstärks banden mellan dessa enheter både uppåt och nedåt i den sociala strukturen. Här är de scener som behövs för de ädelmetallsföremål som delades ut och för de som redan fanns. Dessutom binds släkterna samman av religionen och av det faktum att de "tjänar" på systemet, eftersom makten behöver stöd från båda hållen. Dessa bygder existerar inte som isolerade öar, utan de har relationer till omkringliggande bygder. Det innebär för centralplatsen att den måste förnya bekräftelserna på relationerna med jämna mellanrum. Detta behov av förnyade sociala band är till stor del dubbelriktat. Dock är knutpunkterna i större beroende av centrum, eftersom centrum kan byta knutpunkt lättare än knutpunkten kan byta centrum.

5.3. Fornborgar – punkter och pusselbitar av gränser

Byggandet av ett fast försvar är i sig ett tecken på en viss nivå av samhällsstruktur och en viss typ av regelsystem, som berör hur och varför man inleder aggressioner (jfr. Keegen 1995). Sannolikt är reaktionen på våldet strukturerat och infogat i samhällets övriga delar. Kanske räckte det med att bygga fornborgen. Den blev en tydlig signal och man kanske aldrig behövde använda den. I vissa fall kan man för att undvika direkt fysiskt våld spela upp våldscener från det förflutna i riter. Man behåller i en sådan rit de viktiga elementen, för att kunna tradera vidare om ärorika förflutna händelser. Samtidigt blir detta en påminnelse för dem som förlorat, att de är erövrade. Genom att kriget är en kulturell produkt, finns det många olika orsaker till att starta krig. Av samma skäl blir den mängd våld som används omöjlig att beräkna, eftersom till reglernas dilemma hör det faktum att det är individer som utför våldet.

Jag anser utifrån ovanstående att krig är ett organiserat våldsinriktat företag, som har till syfte att erövra resurser eller områden. Trots att de bohuslänska fornborgarna saknar fynd av vapen och främst har vad som kan betraktas som fredliga fynd, så tolkar jag dem som delar av ett försvarssystem. Detta eftersom de tidsmässigt och lägesmässigt passar in i en fas av förändringar av hävdande och resursanvändande. De som hävdar att fornborgarna skulle fungera som tillflyktsborgar, anser jag inte har tänkt på det meningslösa i att fly till en punkt. Detta leder till att fienden vet var du finns

och var du kan besegras. Flyr du däremot ut i skogen kan ingen besegra dig. Jag menar att byggandet av fornborgar snarare är en fråga om försvar mot erövringsaggressioner än mot sporadiska och korta överfall (se diskussionen om fornborgar Nyqvist 1989, 1992, 1996). Fornborgarna är ett tydligt tecken på att man har valt ett fast försvar; att de utvalda punkterna för fornborgs-anläggandet är viktiga punkter att hävda i landskapet. Att man valde ett fast försvar är tecken på att den bakomliggande strukturen inte kan acceptera kostnaderna, som skulle bli om man lämnade området. Fornborgar blir även en symbol för maktanspråk, hot om motstånd eller kontroll och bevis på organisation bakom hotet. Dessa anläggningar borde vara placerade utanför den välhävdade bebyggelsen, inom det jag kallar för semiperiferiområdet. Detta eftersom de, enligt mitt menande, fungerar som kontrollhävdande punkter, inom de områden som saknar helt godkänd hävd.

Det är en orimlighet att man skulle tillåta alltför våldsamma dispyter mellan bygderna under längre perioder och därför kan egentligen fornborgarna endast mycket kortsiktigt ha fungerat i sådana oroligheter. Detta är en möjlighet i fas I, men under fas II skapas och permanentas folklandet som en styrande och kontrollerande instans för våldet. De fornborgar som anläggs under fas II kommer troligen uteslutande att vara anlagda för folklandets behov av skydd och markering av intressesfär. Genom att slutet av fas II och stor del av fas III innebär att vi har större likvärdiga enheter och ökad självförsörjning, kan en del fornborgar etableras eller återbrukas som enskilda stormäns markörer. Detta sätt att bruka fasta försvarsanläggningar dyker även upp i fas IV. Därmed går det att använda fornborgarna i bebyggelsehistoriska undersökningar, som vaga indikationer på gränser mellan folkland. De kan även fungera som manifest av makt och för social ställning i olika faser. Det sistnämnda kan urskiljas ur de fornborgar som har stormansenhet invid eller inom murarna. Fornborgen kan även vara placerad inom centralområdets kärnområde. Det förekommer att enskilda fornborgar återanvänds under olika tillfällen och då finns givetvis möjligheten att funktionerna kan ha ändrats.

6. Kunskapshistorik

6.1. Materialets tillkomst – fram till 1900

6.1.1. Storslaget – en början

Den följande presentationen av mitt materials tillkomst är gjord med utgångspunkten, att det skall vara möjligt att diskutera själva materialets tillkomst under de senaste 200 åren och även huruvida de arkeologiska traditionerna förde information och kunskap vidare till nästa generation. Egentligen har fornlämningar av "storslaget" eller "säreget" utseende eller storlek alltid dragit till sig sägner och tolkningar hos dem som nyttjat markerna kring dem. Dessutom har stater alltid strävat efter att få sin urgamla historia bevisad genom dessa lämningar (Jfr. Grundberg 2000, Jensen 1999). Redan inom 40 år efter erövringen av Bohuslän började svenska forskare uppmärksamma de bohuslänska megalitgravarna. Det gjorde också de olika resenärerna, som ofta reste i bildningssyfte och gav ut reseskildringar med bland annat avbildningar eller beskrivningar av monumenten (Alin 1953).

Mest känd är Johan Oedman med sin år 1746 utgivna Bahus-läns Beskrifning som innehåller beskrivningar av vissa av de fornlämningar som han iakttog, även om beskrivningarna av lägen och dylikt inte alltid är användbara (Sarauw 1920b). Trots att Oedman var kyrkoherde i Tanum, så omtalar han inte en enda hällristning i sin bok (Ibid. 1920b). Detta eftersom hällristningarna vid detta tillfälle knappast ansågs vara storslagna, möjligen kunde de betecknas som säregna. Redan 1751 förekommer det skrivningar till Vitterhetsakademien om att länets fornminnen borde upptecknas (Ibid. 1920b). Under slutet av 1700-talet avtecknas hällristningarna, t.ex. av Hilfeling 1792, men detta gjordes oftast utan beskrivningar. Brunius (född i Tanum) var en av de första, under tidigt 1800-tal, som dokumenterade ristningslokalerna i ord och bild (Ibid. 1920b). Redan 1778 startades Göteborgs Kungliga Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle. Bland de första medlemmarna påträffas namn som tex. Per Tham, Sven Nilsson och Carl Georg Brunius och ur denna sammanslutning bildades senare grundstommen för Göteborgs museum (Nordbladh 1986).

Under 1800-talet vaknade intresset för fornsaker och fasta fornlämningar, eftersom svenska fornsaker blev viktiga i nygoticismen (Jfr. Arwill-Nordbladh 1998). Samtidigt skapades under denna period flera tidskrifter för att föra ut den arkeologiska kunskapen, dels till de akademiker som fanns, dels till den intresserade allmänheten. I denna iver skapades också flera museer och man höll föredrag samtidigt som dags- och veckotidningar lyfte fram arkeologiska fynd och berättelser. Vitterhetsakademien bekostade forskningsresor inom landet och dessa reseskildringar sammanställdes i Vitterhetsakademiens arkiv. Förutom detta anställdes en intendent som skulle genomsöka landskapen och upprätta sockenvisa register samtidigt som denne skulle sprida kunskap om lämningarnas betydelse och lagskydd (Sarauw 1920b). Givetvis ansåg Vitterhetsakademien att det behövdes ytterligare personer till en sådan stor uppgift och man ansökte om ytterligare totalt tre personers tjänst. Skulle man fått dessa kunde man inom få år ha erhållit en komplett bild av fornlämningarnas förekomst inom riket (ibid. 1920b). Kvalitén på insamlandet påverkades av att det endast var intendenten som anställdes och denne hade att täcka stora arealer. Den förste intendenten avverkade t.ex. 44 socknar på 23 dagar under juni månad 1862. Dessa snabba inventeringar nådde aldrig Bohuslän. Sarauw kommenterar detta med att: "Undersökningen av enbart hednatidens fornlämningar inom en enda socken av medelstorlek brukar numera erfodra ungefär samma tid som 44 socknar då. Arbetssättet är nu ett annat." (ibid. 1920b:4).

Denna forskningstraditions grund var att bygga upp ett register av forn-

lämningar, sägner och medeltida lämningar. Men egentligen verkade man eftersträva en relativt grov översikt, utan att ha intresse av att fästa informationen på en kartbild. Detta berodde på att man saknade ett kartverk med en skala som kunde användas. Det fanns samtidigt en äldre forskartidition som inte såg någon större tidsskillnad mellan lämningarna. Dessutom verkade de anta att deras landskap inte skulle förändras. Man använde sig av samtida lokalbeskrivningar som fungerade i ett stillastående landskap. Informationen fick sitt värde genom att den sattes på pränt och blev därmed efter registreringen tillgänglig. Merparten av dessa registreringar tillkom i och för sig när den äldre skolan försvunnit (se t.ex. Jensen 1999). Från 1870 upphörde intendenttjänsten och istället blev det Vitterhetsakademiens amanuenser som bedrev insamlandet. Under 1870-talet växte behovet av ett kartverk som grund för registrering. Det var dock på geologikartor utgivna under 1860-talets början, som fornlämningar redovisades i ett enhetligt kartverk. Det var också geologerna och inte arkeologerna som knapptäckande beskrev fornlämningarna. Syftet med att ta med fornlämningarna var främst geologiskt. Exempel på detta är mälardalens fornminnen som utgavs på karta och användes vid geologiska diskussioner kring landhöjningar (Sarauw 1920b).

6.1.2. Samlandets betydelse – individuella samlingar

Under 1800-talet bestod fornsaksinsamlandet till stor del av de olika privatsamlarnas intresseinriktningar. Privatsamlarna var både boende i länet och endast besökande. Bland 1800-talets privatsamlare var friherre Carl Gustaf Cederström och Cavalli-Holmgrens samlingar bland de främsta. Dessvärre var dessa samlare inte alltid noggranna med uppgifter kring fyndlokalen. En av de största samlarna under hela 1800-talet var dock utan tvekan Axel Emanuel Holmberg, som vid sin död hade en samling innehållande mer än 1500 nummer. Denna stora samling blev en del av Statens Historiska Museums samlingar, även om vissa objekt inte var menade till Statens Historiska Museum. Norums kyrkas medeltida dopfont ”såldes till S. M. adjunkten A. E. Holmberg, som i sin ordning avyttrade densamme till ett engelskt konsortium, som hade för avsikt att skänka den till British Museum” (Hallin 1954:128). Konsortiet överlämnade dock senare dopfonten till Kungliga Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien. Holmberg bedrev egna inventeringar och undersökningar kring vad han uppfattade som bra lokaler och troligen var dessa de första mer vetenskapliga arbetena inom länets gränser.

Undantaget kan vara den undersökning som Lidberg och Lindgren utförde på Lilla Joredsgraven 1816. Undersökningen och avrapporteringen av denna var metodologiskt ganska bra utförd, även om vissa konstruktions-tolkningar inte höll vid senare tiders efterundersökningar (jfr. Niklasson 1929). I princip samtidigt med Holmbergs undersökningar beskrevs Bohuslän av Lennart Åberg som alfernas hem. Han tolkade hällristningarna tillsammans med flintredskap och megaliter som spår av de äldsta inbyggarna i Bohuslän. Det fanns dock en skiljelinje mellan dessa båda, sett till deras respektive uppfattning av förhistorien (Jensen 1999). En annan stor och tidig fornvän var givetvis Brunius som med sin dokumentation av hällristningar skapade ett intresse för fornlämningar i Tanumsområdet.

6.1.3. Organiserandets period – strukturer framträder

Under 1800-talets sista tre årtionden startades fornminnesföreningar runt om i Sverige och dessa erhöll en summa pengar som stöd, mot att de lämnade in sockenvisa uppteckningar av fornlämningarna till Vitterhetsakademien

(Sarauw 1920b). Bohuslän berördes inte av denna strävan förrän 1886, då Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening bildades (ibid. 1920b). Före 1886 utfördes allt arkeologiskt arbete på uppdrag av Hushållningssällskapet, i vilket landshövdingen Ehrensvärd var ordförande. Eftersom det inte fanns någon form av arkeologisk förening, var denna verksamhet beroende av Hushållningssällskapets välvilja och intresse för denna typ av kunskap. Hushållningssällskapet (1872-1886) stod för de ekonomiska medlen som möjliggjorde att man kunde påbörja en systematisk genomgång och ett sökande efter kända och okända fynd och fornlämningar (Sarauw 1920b, Sjöberg 1998).

Att det blev Oscar Montelius som påbörjade detta arbete med att skapa en översikt över varje härads fornlämningar och fynd, kan bero på flera faktorer. En faktor var att han som amanuens på Vitterhetsakademien hade bedrivit forskningsresor och undersökningar under 1872 och 1873, främst i Tanum. Montelius morbror var dessutom häradshövding och bosatt på Kragenäs i Tanum (Claesson 1956). Brunius hade även genom sitt hällringsarbete skapat ett intresse för dessa lämningar inom Tanum socken. De arbeten som påbörjades 1879 i Kville härad under ledning av Emil Ekhoff byggde vidare på den inventering och sammanställning av uppgifter som t ex Holmberg hade gjort under mitten av 1800-talet. Efter att medlen från Hushållningssällskapet upphörde, skapades Fornminnesföreningen 1886 av den aktive landshövdingen Albert Ehrensvärd och syftet var att fortsätta med det påbörjade arbetet. En tongivande personlighet i föreningen var Wilhelm Berg, som var fornminnesföreningens sekreterare och verksam i många av Göteborgs museers olika utskott. Wilhelm Berg var mest intresserad av medeltida lämningar (borgar och Dragsmarks kloster), även om han började sin arkeologiska karriär i Göteborg med en studie över Hisingens stenåldersboplatser.

Fornminnesföreningen utvecklade en form av ombudssystem som ett komplement till föreningen och dessa ombud skulle bevaka och skydda fornlämningar. Ombuden köpte även in sådana fynd eller material, som man antog hade något värde (Nordbladh 1986). Jag tror att dessa ombud behövdes för att skydda lämningarna mot rovgrävningar och för att hindra att fynd köptes upp av samlare. Fler samlare hade nämligen börjat dyka upp i kölvattnet av det ökade intresset för vissa typer av fynd och genom att man spred information om vad som kunde finnas insamlat bland jordbrukarna. Detta ombudssystem försvann under 1910-talets slut (Ibid. 1986). Det primära med inventeringarna var att upprätta statistiska sammanställningar och placera fornlämningarna på kartan (skala 1:100 000). Den lilla skalan innebar att inprickningarna inte blev precis, d.v.s. fornlämningen fanns någonstans inom en stor yta. Till detta kom att beskrivningarna kunde utgå ifrån skrivtecknens placeringar på den tryckta kartan och inte från fysiska igenkännbara företeelser i landskapet. För Tanums del kom arbetet att halta, eftersom det kom att ligga nere efter Montelius arbeten i Tanums Härad under 1890-91, fram tills Almgren återupptog det under 1903-04. Totalt redovisades 9 av länets 20 härader (Sarauw 1920b). Under de sista årtiondena av 1800-talet och början på 1900-talet kom Oscar Almgren (senare professor i Uppsala), G Hallström, O Frödin och G A Gustafson (senare professor i Kristiania) att få en del av sin fältskolning i Bohuslän och de erhöll därmed i princip samma mallar för fältverksamhet. G. A. Gustafson påbörjade en likartad inventering 1908 i Östfold, Norge, men med en bättre kartskala (1:25 000) och 1915 övertogs detta arbete av A. W. Brögger (Sarauw 1921).

Förutom själva inventeringen genomförde man även en publicering av de framkomna uppgifterna. Dessa uppgifter utfördes i hushållsällskapets regi och sedan i Göteborg och Bohus läns fornminnesförenings årskrifter under

1800-talets sista årtionden och 1900-talets första tredjedel. Tack vare detta fick man i Bohuslän sina lämningar offentligjorda och, till skillnad från de flesta övriga länen en ganska god kunskap om de fasta fornlämningar och lösfynd. Denna information kan även ha givit de drivna samlarna en möjlighet att få fram uppgifter om var intressanta fynd hade påträffats. De avbildningar som presenterades var och är fortfarande fantastiska och nästan inga av dagens avbildningar når denna nivå av detaljrikedom. Boplatser undersöktes för att få fram fynd och man konstaterade att det fanns skillnader mellan fyndrika lokaler, som tidigt blev kallade verkstadsplatser, i motsats till de mindre fyndrika som då skulle kunna vara boplatser (Holmberg. 1979a-c).

6.1.4. *Från minnen och text till tolkning av fynden*

Under denna första period var intresset främst att samla in föremål. Men redan i slutet av perioden fanns det en skillnad mellan lokala folkliga och arkeologiska förklaringar. Det finns bra exempel på minnens existens i landskapet. Jag skall här belysa detta med en av traditionerna kring gravarna i Tanums och Naverstad socknar och en omkring en gravhög i Skee socken. Det tycks alltid ha funnits ett behov av att kunna förklara de företeelser som kunde iakttagas i landskapet. Förklaringarna färgas logiskt av den tid de skapas och av de lokala händelserna, vi får därmed olika typer av förklaringar till lämningarna. Ett exempel på detta är traditionerna omkring Vrålhögen i Skee socken, Bohuslän. De äldsta uppteckningarna (1740-tal) omtalar en jätte som efter sin död skulle begravas på en kyrkogård. Men ingen kunde rubba hans kropp och därmed skottade man en jordhög över honom (Zachrisson 1994). Detta är en reaktion på ett medeltida behov av förklaringar, över varför man hade en hednisk grav på sin mark (idem. 1997:99).

Vid inventeringen 1977 var berättelsen något annorlunda och betoningen var på att solen hindrade transporten, vilket betyder underförstått att Vrål är en jätte, eftersom dessa inte tålde solljus (ibid. 1997:99). I den äldre uppteckningen är det uttalat att det inte är en människa, som dock vill bli begraven på kristet sätt. I den yngre versionen är detta borta, men kvar finns rädslan för solljuset (ibid. 1997). Intressant är dock att denna rädsla fanns under medeltiden, fast då handlade rädslan om att låta solljuset beröra döda människors ben (se Nilsson 1989). Frågan är om rädslan för ljus på ben indikerar att man trots allt anade att det var människor i dessa lämningar, speciellt som man under medeltid använde gravar som bevis på gammal hävd över marker (Flink 1989).

En annan variant av förklaringstemat påträffas i de folkliga förklaringarna i Tanum och Naverstads socknar under både tidigt 1700-tal och 1800-tal. Om man som exempel stannar vid gravfältet vid Greby, strax invid Grebbestad, Tanums socken, får man fram att även i detta exempel har skett en mindre omtolkning mellan 1700-talets och 1800-talets förklaringar. Enligt en av 1700-talets traditioner skulle gravarna härröra från "att i forna dagar har här vankat en stor myckenhet av sill, varföre mycket folk rest hit från Skottland att fiska derefter, men som näskonungarna icke velat lida detta, hava de hållit slag med varandra och har nu den ena, nu den andra parten fått seger; de döda som då fallit, hava blivit begravne här och där på backarne och sådane stenar uppreste vid deras gravar" (Kalm 1977:99).

1800-talets förklaring byggde fortfarande på att det var skottarna som kom till detta område, men det fanns ingen ekonomisk förklaring som i 1700-talets förklaring, utan förklaringen var mer inriktad på krig och plundring. Tydligt hade dessa skottar härjat i Naverstad och det var vid Naverstads kyrka som det började gå dåligt för skottarna. Efter att ha blivit bortdrivna från Naverstad, retirerade skottarna mot sin landstigningsplats. På

vägen ner till vattnet drabbade de samman ett antal gånger, antagligen med ortsbefolkningen under ledning av småkungar. Vid Tanums kyrka skall de ha genskjutits av hövdingar från Hud och Vettelanda. Den förbiflytande bäcken "kallas därför ännu i dag Blodbäck" (Holmberg 1979b:32) och där omkring kan man se rikligt med gravar (Västerbys ägor). Skottarna flydde över Prästgårdens och Kärras ägor ner till Greby. Greby skulle ha hetat gravby i en äldre form, p.g.a. de gravar som finns anlagda där (ibid. 1979b). De sista skottarna dog nere vid stranden vid nuvarande Grebbestad och här i närheten, vid Kuseröd, stupade en av skottarnas härförare. Gården är här uppkallad efter honom och han skall ligga begravd i en treudd (ibid. 1979b). Den andre härföraren, Valbret, är begravd i Valbrets grav vid Prestemyren, en dös (ibid. 1979b). I princip kan man säga att alla dessa gravar, som finns i landskapet mellan Naverstads kyrka och Grebbestad förklaras som rester av skottarnas härjningar och framförallt deras förlust på grund av småkungarnas och ortsbefolkningens kraftfulla motstånd. Gravarna är bevis på vilken förlust och "hvad missöde skottarne den gången ledo i Bohuslän" (ibid. 1979b:32). Att gravarna kunde ha med dessa strider att göra ifrågasattes egentligen av Holmberg, och han ansåg att det inte fanns något som motsade denna historieskrivning.

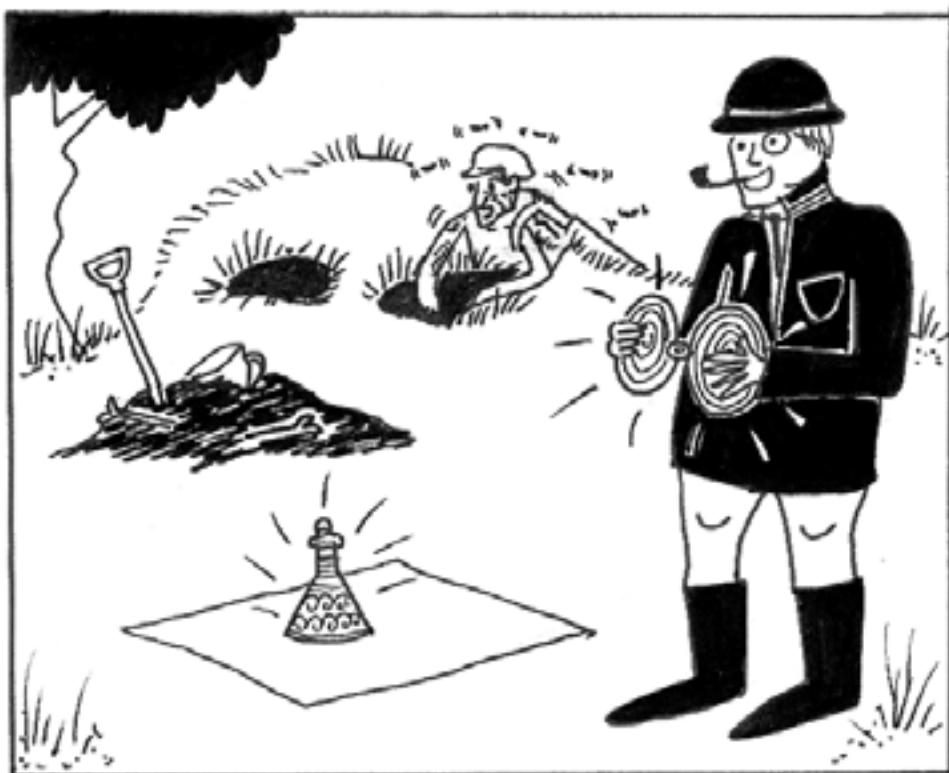
Men Montelius (1879) tar tag i dessa traditioner och delar upp dem i olika fraktioner, allt eftersom han lägger upp bevisen emot denna traditionella tolkning. Hans arbete är modernt och visar på medvetenhet om hur traditioner förändras och anpassas efter behov. "Det är väl sannolikt, att till grund för denna tradition verkligen legat ett fiendtligt anfall, möjligen af skottar, hvilket varit af ovanlig betydelse och blifvit så lyckligt afvärdt, att minnet deraf lefvat genom århundraden" (Montelius 1879:4). Han understryker att i Sverige är det mycket vanligt att traditionerna tolkar gravar som begravningsplatser efter slag. Montelius avfärdar merparten av dessa traditioner, eftersom de troligen är skapta ur en feltolkning. Traditionerna talar endast om kämpar, härförare och småkungar. Montelius avfärdar traditionen utifrån iakttagelser av gravarnas innehåll och den betänksamhet som man måste få inför påståendet, att de skulle bygga individuella gravar och dessutom varje gång som de åkte på stryk under tiden man retirerade. Dessutom skulle de ha dödat varenda en och vilka reste i så fall gravarna? "Hvem har åt de fallna rest dessa för sin tid präktiga vårdar? Ej hafva de segrande nordborne gjort det. Derom kunna vi vara öfvertygade" (ibid. 1879:5). Detta eftersom man givetvis kan bli fundersam, om verkligen någon som har förlorat ett slag hinner med att bygga gravhögar eller släpa fram stenmaterial till gravarna. Ytterligare betänksamhet får man när man kan konstatera att flera gravar innehåller kvinno- och även en del barnlik vilket motsäger att "de i striden stupade kämparne" (ibid. 1879:4) begravdes vid slagplatsen. Ytterligare frågetecken blir det när man för in det faktum att fornlämningar som påträffas tillhör olika tidsperioder. "Valbrets grav är stenålder, Greby gravfält är äldre järnålder och Kusens grav borde vara yngre järnålder" (ibid. 1879:5).

Det Montelius gjorde byggde på att man från 1800-talets mitt utgick från fyndmaterialets egenvärde. Man fick fram en mer vetenskaplig ambition och flera förordningar kom att beröra fornhistoriska lämningar och fynd. Dessutom bedrevs forskning kring fenomenet boplatser, eftersom de kunde kopplas till diskussioner kring forntidens olika perioder. Även om man i första hand tolkade materialet kronologiskt, fanns det infliktat kulturhistoriska tolkningar. Detta fick till följd att ämnet arkeologi inte i lika hög grad som tidigare vände sig till de isländska sagorna för att förstå sitt material. I de båda exemplen så kände man inte till vilka som var begravda, men man ansåg att det var gravar. I exemplen var de gravlagda men främmande varelser eller utsocknes människor. Detta innebar att det var möjligt

att ta bort dessa gravar, eftersom de saknade relation till fastigheten och till dem som brukade den. I Tanum och Naverstad socknar borde traditionen stärkt den egna känslan, eftersom det var skottarna som blev begravda i gravarna. Detta indikerar att försvararna inte led förluster och inte begravdes i högar. Vi vet inte om den armé som Gustav Vasa hade i Bullarebygden under 1520-talet verkligen hade en skotsk grupp med sig (jfr. Cullberg 1993). Det blev kanske skärmytslingar mellan ortsbefolkning eller de egna soldaterna och svenskarnas armé. Dessa måste inte nödvändigtvis ha lett till att alla dödades, men väl drevs fienden bort från bygden. Sedan behöver de inte heller ha dragit sig mot havet, de kan faktiskt försökt att dra sig tillbaka mot Bullaren, eftersom svenska armén höll Olofsborg vid Bullaren. Det väsentliga i båda exemplena är att man förklarar lämningarna ur dels ett allmänt behov, dels ur en lokalt stärkande synvinkel. De pekar på två olika, samtidiga förklaringsföreteelser, en fortfarande stark kyrklig tradition (Vrålshögen) och krigiska händelser och eget hävdande mot utomstående fiende (skottarna), samtidigt som båda förklaringsmodellerna möjliggör ett borttagande av lämningarna.

6.1.5. *Ambitionerna – visionerna - relationerna*

Antikvariskt bedrevs ingen större verksamhet eftersom det saknades intresse och egentliga möjligheter att skydda lämningarna. Forskningsmässigt var det främst iver att sammanställa uppgifter och i viss mån undersöka ett urval av dem som dominerade. Det sammanställda materialet har sedan dess varit grunden för kunskapen om länets lämningar och mycket av fyndmaterialet har lämnats till Statens Historiska Museum eller nuvarande Göteborgs Stadsmuseer (innehåller förutvarande Göteborgs arkeologiska museum). Intressant är att det förekom vissa revirhävdande tendenser från och med etablerandet av fler lokala museer i de större städerna inom Västsverige (Nordblad 1986).

Figur 33. Under denna period framstår samlandet som det primära. Man strävar efter vackra eller kuriosa föremål. Figur av C. Forsman.

Jag antar att även detta var bidragande till skapandet av ombudssystemet eftersom den dåvarande föreningen kunde erhålla material från hela Västsverige. Ombuden kunde dessutom eventuellt förhindra rovgrävningar och fynduppköp av privatsamlare eller sådana som såg en intäktsmöjlighet. Det var dock genom donationer från privatsamlare som museets material växte. Dessa privatsamlare organiserades till viss del inom Svenska fornminnesföreningen. Flertalet av de tyngre namnen inom den svenska arkeologin, vid detta tillfälle, kunde sitta på två stolar genom att både vara medlemmar och ledamoter inom både fornminnesföreningen och Vitterhetsakademin, som egentligen var deras motsats (ibid. 1986). Arkeologin hade inte ännu en egen ställning som var speciellt stark och därför verkade man försöka förena de båda intressena så gott det gick. De olika stora donationsmaterialen fick större betydelse för kunskapen om hela länet, men först under det tidigare 1900-talet.

Under 1800-talets slutskede såg man fynd- och boplatser som lämningar från förhistorisk tid och därmed i princip likvärdiga med gravar. Troligen kom detta ifrån det gemensamma intresset att kunna få fram material att datera. Samtidigt var det fortfarande främst gravar som man ägnade sin kraft åt. Fynden hade erhållit ett eget värde som möjliggjorde arkeologiska tolkningar oberoende av äldre texter. Detta var grunden inom den spirande arkeologiska undersökningsmetoden, att genom fynd datera graven eller boplatserna och därmed få fram det som betraktades som viktigast, nämligen kronologin. Man hade inom den forskning som bedrivits insett att det fanns verkstäder eller boplatser och gravar från stenåldern (se Holmberg, Ekhoﬀ och Sarauw mm). Boplatserna var under en del av denna period tveksamma som undersökningsobjekt, eftersom man var osäker på vad boplatserna innehöll och eventuella skillnaderna mellan dem (se ovan).

6.2. Materialets tillkomst – mellan 1901 – 1975

6.2.1. *En arkeologisk forskning etableras*

Wilhelm Berg (se avsnitt 6.1.3) var personligen aktiv med undersökningar av främst fornborgar och medeltida borgar och kloster. Intresset för fornborgar försökte han överföra till sin svärson (Hallström), men efter Berg förekom det ingen planlagd fornborgundersökning under nästan 70 år (Nyqvist 1989b). Att Berg arbetade med både de medeltida borgarna och fornborgarna, kan bero på att han trodde sig kunna finna synliga konstruktioner i fornborgar. Bland dem som han undersökte fann han synliga husgrunder som kunde dateras till romersk järnålder – folkvandringstid (Berg 1906, 1909). Han engagerade sig i publicering av Bohusläns historia under början av 1900-talet. Dock var det inte muséet som bedrev forskningen, utan detta skedde fortfarande i fornminnesföreningens regi. Det var först i och med att man separerade insamling och registrering av de förhistoriska föremålen från avdelningen för historia och myntkabinettet 1912, som man började en mer aktiv insamling och registrering av arkeologiska föremål inom västra Sverige, d.v.s. Bohuslän, Västergötland och Halland (Jfr beskrivningarna i GMÅ åren 1863-1911 med Saruaws beskrivningar i GMÅ åren 1913-1920).

George Sarauw anställdes år 1912 inom Göteborgs muséer, vid avdelningen för arkeologi och med honom började en arkeologisk era. Sarauw kom över från det danska Nationalmuseet, där han hade haft en tjänst främst som botaniker. Han hade dock medverkat i den danska fornminnesinventeringen under några år, från 1890-talet till 1900-talets början, då han inventerade inom ett antal socknar på södra Jylland (Ebbesen 1985). Han hade därmed vana av att planera och utföra inventeringar. Enligt beskrivningar inledde Sarauw med planläggning av sitt arbete och fick efter hand möjligheter

att bedriva en viss mån av forskningsundersökningar (se Sarauw i GMÅ 1913-1920). Den av hushållningssällskapets delvis genomförda inventering av lösfynd och fasta fornlämningar, fullföljdes och vidgades genom satsningen på den s.k. Göteborgsinventeringen under de två första årtiondena av 1900-talet.

Dessvärre var de lägesuppgifter som användes ofta för diffusa för att man med enkelhet skulle kunna återfinna lokalerna efter att inventeringarna var genomförda. Givetvis försvann en del av lokalerna p.g.a. markarbeten (se nedan). Göteborgsinventeringens kunskap samlades till stor del i en publikation, Götaälvdalens fornminnen, som utkom under Göteborgs jubileumsår 1923 (Sarauw & Alin 1923). I denna presenterade Sarauw och Alin den kända kunskapen som inventeringarna och undersökningarna hade lett fram till. Sarauw undersökte bl.a. gravar på Åseby Sörgården i Solberga socken, under åren 1918-1920, för minnesutställningens kunskap och materialbehov (Sarauw 1920a). Bland annat diskuterades relationen mellan järnålderns gravar och gårdar. Sarauw presenterade även kortfattat att en enda vikingatida gård hade undersökts vid Fjärås Bräcke, Halland och omedelbart intill den hade det senare framkommit en samtida grav (Sarauw & Alin 1923). Man understryker att undersökningslokalen låg knappt en kilometer från det stora vikingatida gravfältet vid Fjärås Bräcke. Det skall inte förekomma någon annan så tydlig koppling mellan hus och grav, inom det stora område som man behandlar i sammanställningen (ibid. 1923). Man reflekterar även över att hus och grav framkom utanför gravfältet, trots samtidighet och topografisk närhet. I samma veva påpekas att man normalt påträffar "gropar och eldstäder, som härröra från en boplats" (ibid. 1923:35) inom de undersökta gravfälten. De beklagar sig dock över att de bohuslänska boplatsspåren är mycket fyndfattigare än de danska (ibid. 1923).

I syfte att presentera orört material som härrörde från perioder, som man ansåg att man saknade kunskap om, undersöktes gravfältet vid Ytter Restad, Håлта socken. Det påträffades av Sarauw 1914 och gravfältet verkade i mycket liten grad ha påverkats av odlings- och markarbeten och var därför lämpligt som studieobjekt. Det var mycket ovanligt med undersökningar inom lokaler som inte hade spår av kraftig påverkan av tidigare odling eller annan typ av markbruk (jfr. Sarauw 1915, 1916 och 1917). Sammansättningen på gravfältet av gravtyper med runda och ovala högar samt domarringar och förekomsten av skelettgravar och brandgravar har sedan blivit urtypen för vad man kan förvänta sig på ett gravfält från romersk järnålder till folkvandringstid. Man kan dock i referaten urskilja faktorer som påverkat Sarauws tolkningar av gravfältets innehåll, "Domareringar anses vara offerplatseer, och fynd förekommer endast sällan i desamma" (Sarauw 1917:101). Intressant är att förekomsten av boplatzlämningar behandlades med ointresse, trots att Sarauw registrerade och reflekterade över relationen grav – boplats redan under början av det arkeologiska arbetet i Bohuslän. Informationen om stolphål, härdar och eventuella hyddbottnar från Ytter Restad, spreds inte och behandlades inte på samma sätt som gravgodsens form och dekor (Sarauw 1915:108). Efter publiceringen av Göta Älvdalens fornminnen 1923, övergick man till att främst fortsätta att arbeta med kronologiska studier (Jankavs, P & Arwill Nordbladh, E. 1985) Dock förekommer även bebyggelseuppgifterna (dock ytligt behandlade) i Särilviks avhandling ca 70 år senare (Särilvik 1982).

6.2.2. *Forskningsgrävningar och nödgrävningarnas period*

Under periodens början kom man att blanda intresse- med räddningsgrävningar (se ovan) och för det mesta utfördes dessa av samma personer. De nödgrävningar som företogs gällde ofta markbehov för väg-, hus- och grus-

täktsarbeten och mycket sällsynt var det jordbrukets behov som var orsaken till undersökningarna (jfr. Sarauw 1915 – 1920 och Niklassons avrapporter under 1930-talet). Detta kan bero på att det inte förekom så stora rationaliseringar inom eller att ängsmark togs i bruk inom jordbruket, under senare delen av denna period då man hade information om fornlämningar. Den största orsaken var grus/sandtäkternas exploatering i samband med ökat vägbyggande och i viss mån järnvägsbyggande. Inom vissa delar av Bohuslän kom, under 1940- till 1970-talen, byggnationer av bostäder att innebära att man undersökte allt större och större arealer i samband med exploatering.

Vad det gäller forsknings-/intressegrävningar, är dessa i början av denna period inriktad på megaliter. Detta arbete var en del av de systematiska undersökningarna som Knut Stjerna startade 1907, med syfte att ta fram Sveriges äldsta bebyggelse. En av de stora inom detta område var Vilhelm Ekman, som redan 1907 startade liknande undersökningar i Bohuslän. Ekman konstaterade att Orust och Tjörn hade ett rikhaltigt material och därför intensifierades studierna av dessa områden. Under några år undersöktes ett stort antal megaliter på öarna Tjörn och Orust. Tyvärr omkom Ekman i samband med en av sina megalitgrävningar 1915 och undersökningarna sammanställdes senare av en av medarbetarna, Arvid Enqvist (1922). Landskapets betydelse för var man etablerat sig genom historien understryks i den publikation som Enqvist lade fram som sin avhandling (Ibid. 1922).

Tankegången var tydlig redan i Gustafsons publicering av Stångenäsets och Sotenäsets fornminnen 1886. Vi har dessutom under denna period flertalet intressanta grävningar av sådana lämningar, som det skulle dröja nästan tills idag, innan man sökte kunskap om. Exempel på sådana lämningar är t.ex. skärvstensrösen, odlingsrösen från bronsålder/äldre järnålder och järnåldersboplatser som ständigt skymdes av gravarna (se Sarauw 1917, 1919 Niklasson 1937, 1938). Man grävde ut det som man uppfattade som gravar och endast detta. "Under det gångna året utgrävdes sju högar. Även dessa visade sig vara odlingsrösen, härrörande från den tid, då området, vid tiden omkring Kr. f., första gången röjdes och odlades." (Niklasson 1938:77). Odlingsrösen lämnades dock utan vidare bearbetning, eftersom de inte var gravar. Det dröjde nästan 70-år innan man på allvar tog tag i denna "nya" kategori av lämningar. Man publicerade artiklar i Göteborg och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift och samtidigt i kortare redovisningar i Göteborgs Museums årstryck.

Att man under början av denna period fortfarande hade nationella ambitioner inom arkeologin, kan förklara varför det främst var gravar som undersöktes. Man hade en vision om att kunna bevisa relationer till erkända och centrala områden. "Dessa fynd tjäna till att belysa kulturen i Bohuslän under Götalands storhetstid" (Sarauw 1915:80). Det saknades en egentlig teori kring boplatundersökningar. Fynden som daterande objekt var viktigare än fyndens spridningsbilder och övriga boplatsspår som härदार och stolphål. Stenåldersboplatsernas relation till strandnivåer var huvudtemat under stor del av denna period. Det var därmed förutom detta intresse, enklare att ge sig i kast med de synliga gravarna, liksom i föregående period. Detta beror dock inte enbart på bristande information (se ovan), utan mer på uttolkningen av vad som var värt att undersöka och vad som var antikvariskt intressant.

Inom kulturminnesvården påbörjades en strukturering av den antikvariska sidan av arkeologin, med start 1932, då landsantikvarietjänsterna skapades. Dessa tjänster placerades främst inom de befintliga museerna, ofta vid de som var mest aktiva inom sin region eller sitt län. Grundredskapet var de nya kartorna, den ekonomiska kartan, som gavs ut med början i Bohuslän. En orsak till att Bohuslän var med i första omgången var troligen det

relativt goda kunskapsläge som man hade efter det sena 1800- och tidiga 1900-talets olika inventeringar. Begränsningen var dock att man inte kunde ta med boplatser, eftersom de inte var avgränsningsbara eller synliga ovan jord. De föll därmed inte under begreppet fast fornlämning. Fyndfixeringen var fortfarande mycket stor när det gällde synen på boplatser- och gravmaterial. Men trots det relativt goda kunskapsläget, verkade det som om Bohuslän inte nödvändigtvis hade varit det ”bästa” alternativet, eftersom riksantikvarien Curman (1926) beskriver i sin årsberättelse, att flera initiativ till fornminnesinventering pågick inom Sverige. Två av dessa fornminnesinventeringar ”kommer att inarbetas på det ekonomiska kartverkets kartblad (skala 1:20 000), som äro under utgivning eller förberedas inom dessa områden” (Curman 1926:XXXIV). Det går inte att utläsa varför Bohuslän blev först utav länen eller varför man valde 1:10 000 som skala.

6.2.3. *Bildning i fokus*

Under 1910-talet fungerade museets personal som lärare för olika kurser och som exkursionsledare (se tex. Sarauw 1916). Det fanns redan 1910 planer på att försöka förmå någon framstående arkeolog att bli intendent på museet, docent i fornkunskap och sekreterare i fornminnesföreningen. Vissa år var det endast ”skolklasser”, andra år var det studerande från t.ex. Wien som undervisades (Sarauw 1921, Sarauw 1925, Niklasson 1937). Under 1920-talet hade man föreläsningsserier om närområdet för både allmänhet och högskolor. Vissa kurser på lärarutbildningen innehöll arkeologiska undersökningsmoment. Från 1930-talet och framåt fortsatte en del av personalen på GAM att vara aktiva som lärare inom Göteborgs Högskola och sedermera på universitetet. Detta påverkade givetvis museets officiella inriktning mot forskningsgrävningar. Carl Axel Moberg fungerade under merparten av 1960-talet både som museichef och som lärare inom arkeologiutbildningen, genom sin professur i arkeologi. Detta innebar att när museet bedrev sina stora undersökningar under 1960- och 1970-talen, så kom många av studenterna att involveras i både undersökningarna i fält och med bearbetningarna inomhus (Kaelas 1999). En del av dessa studenter fortsatte senare som lärare eller fältarkeologer samt museitjänstemän. Carl Axel Moberg ville att museet skulle bedriva forskning med utgångspunkt från Göteborg, men med inriktning på förståelsen av förhistorien kring Kattegatt – Skagerack (Kaelas 1999).

6.2.4. *Boplatser: ett osäkert registrerings- och undersökningsobjekt*

Egentligen hade man rent allmänt mycket lite kunskap om hur boplatser var placerade och strukturerade i landskapet. Detta trots att man hade påträffat boplatsspår under och invid järnåldersgravar (se ovan). Merparten av kunskapstillväxten kom från de amatörarkeologer som bedrev intensiva inventeringar inom sina intresseområden. Dessa privatsamlare var till största delen inriktade på att hitta stenåldersboplatser (flintrika boplatser), gärna med redskap som kunde dateras (se t.ex. privatsamlare A. Hansson eller Bunyuan). Ofta donerades eller såldes dessa samlingar till Göteborgs Museum (även andra museer förekommer). Därmed blev dessa samlingar och samlarnas kunskaper, mycket viktiga för kunskapstillväxten, liksom privatsamlarna under föregående period (se föregående kapitel och Niklasson 1937). Då den stora exploateringsvågen startade under de första åren på 1960-talet, stod man inför en uppgift som saknade tradition och som egentligen var övermäktig. Man lyckades att få Riksantikvarieämbetet att utföra en specialinventering för att öka på den bristfälliga kunskapen (Hellman 1964). Boplatser ansågs vara enbart stenålder och därmed var fynden det

viktigaste även i fortsättningen. Carl Axel Moberg utvecklade undersökningsmetodiken i samband med exploateringarna inom Göteborgs kommun (Moberg 1964).

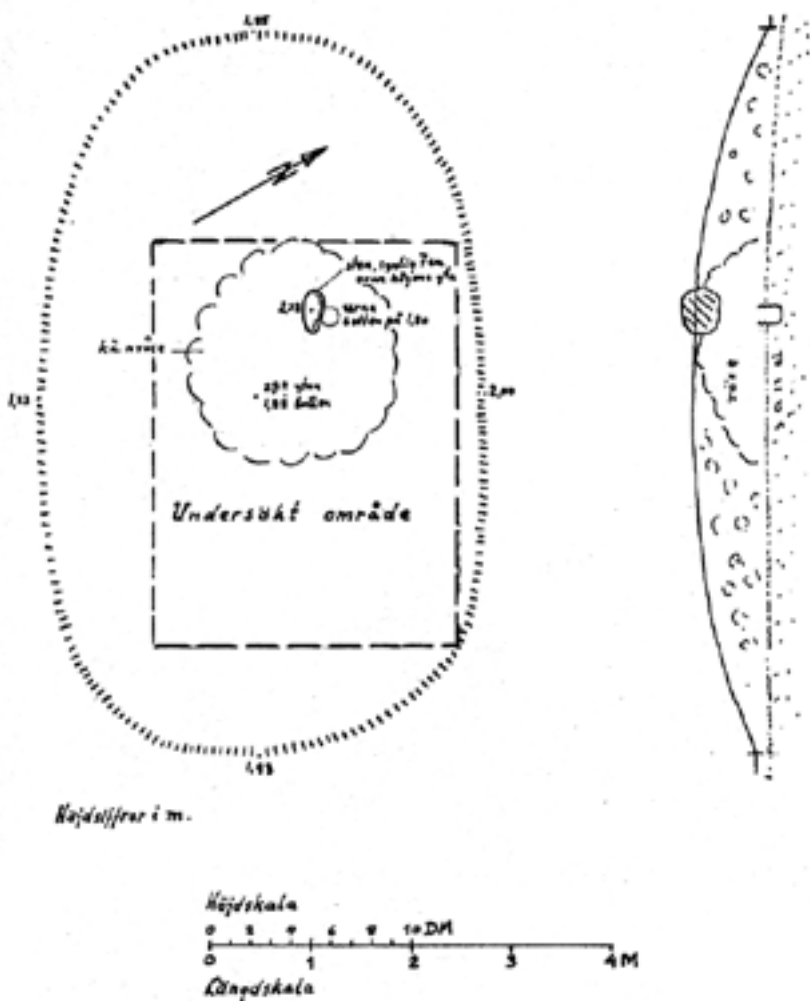
Tidigt var man ense om att det var omöjligt att kunna undersöka hela boplatser och att man därför skulle nöja sig med att dokumentera en mindre volym av boplatserna (Moberg 1964, Kaelas 1999). Man fick därmed koncentrera sig på att lära känna det material som framkom. Trots den kunskapsnivå som tidigare undersökningar hade fastställt, kunde man inte gripa vara sig läge eller förväntat innehåll. Boplatsbegreppet var ganska vitt och svårt att begränsa. Trots detta börjar ändå teoretiska tankar om boplatsernas ekonomi och andra möjliga infallsvinklar dyka upp. Om inte annat än som eftertext efter undersökningarna eftersom det verkar som om man inte hinner med annat än att samla in material. Att bearbeta det i efterhand leder till mer kronologiska tolkningar än till ekonomiska och sociala tolkningsförslag. Man lever i ett antikvariskt system och begreppsvärlden är i första hand kopplad till denna.

Att acceptera en undersökningsstrategi som verkade utgå från ett volymtänkande, fast man inte visste något om fornlämningens rumsliga fördelning, är egentligen ganska magstarkt. Ett problem låg i att man verkade anse att varje lokal hade ett enda tillfälle då den utnyttjades och att boplatserna inte kunde innehålla fler än en tidsperiod. Detta bekräftades genom att man lade stor vikt vid fynden av flinta och dessa blev de viktigaste instrumenten för att avgöra boplatsernas ålder och innehåll. Tidigt under 1970-talet framstod det som klart att man skulle vara försiktig med hur mycket flintan skulle betyda i tolkningen av om en plats var en boplats värd att dokumentera eller inte (se Andersson & Sandberg 1982).

Carl Cullberg (1973) genomförde testinventeringar och tillsammans med Riksantikvarieämbetet diskuterades hur inventeringar skulle bedrivas då, Göteborg och Bohuslän skulle inventeras, med anledning av utgivandet av den nya ekonomiska kartan. Boplatser hade höjts upp till att vara inom parantes och få plats på kartan som andra fysiska lämningar, t. ex. gravar. Problemet var fortfarande att man inte visste vad boplatserna var förutom flintförande. I de studier som genomfördes av Cullberg och av andra undersökningar framkom dock att i de fall man påträffade härdar så kunde dessa dateras via C-14 till andra perioder än stenålder. Ofta hamnar sådana härdar inom tidsavsnittet 7-800 BC till 100 AD, tyvärr räknas 14C som ett osäkert dateringsförfarande och man stuvar ofta dessa dateringar åt sidan och koncentrerar sig på fyndmaterialet. Dessa problem med dateringen kan påverka viljan att undersöka lämningarna på nytt sätt, för att hitta anläggningarna som till trots alltid (i princip) dyker upp. Avbaning blir allt vanligare från och med mitten av 1970-talet, dock oftast inom mindre begränsade ytor. Till största delen sker avbaningen genom handgrävda schakt eller utvidgade schakt, ibland används frontlastande.

6.2.5. *Gravar – kärnan i verksamheten*

Gravar är till största delen även de utsatta för schaktgrävda ytor (se figur 34) och fyndfixerade undersökningar. Det finns inga säkra bevis för att man ser graven som en anläggning värd att dokumentera vidare efter att man fått fatt på fynd. Det finns gravar som undersöks två gånger under en kortare tidsperiod och vid ena tillfället anses den som ointressant och försumbar för att vid nästa tillfälle höjas till skyarna som den rikaste graven (Nyqvist 1997). Egentligen släpper denna fyndfixering först under 1950-talet då man tycks se hela anläggningen som värd att dokumentera. Gravarna börjar under denna period att totalundersökas och man inser successivt att det förekommer sekundärbegravningar och påbyggnationer inom denna typ av

Figur 34. Plan över undersökt yta av grav 24 från Gisslerödsgravfältet, Tanums sockern undersökt av bl. a. Fredsjö 1947 och 1948. Ur Fredsjö 1948 rapport, ej tryckt.

lämningar. Gravarna undersöks som öar och ibland banar man inte ens av mellan dem för att dokumentera mellanrummet. I de fall som man gör detta framkommer otydliga och tydliga flacka konstruktioner mellan gravarna och ibland även anläggningar som kan tolkas som boplatzlämningar eller som eventuellt haft med religionens krav på aktiviteter vid gravläggandet att göra.

Även gravundersökningstekniken utvecklades för att kunna hantera större volymer av undersökningar, fast för gravdokumenterandet blev det nästan som om all tid gick åt till att dokumentera de synliga spåren via tornfoton som ersatte planritningarna. För att kunna fotografera behövs välrensade anläggningar. Man lade därmed mycket tid på själva rensandet och fotograferandet, medan sammanhang och relationer mellan gravarna och lokalen de är placerade på inte registrerades. Utifrån de undersökta gravarna var det möjligt att skapa kronologiska mallar för bearbetningen av dem som inte hade undersökts. Därmed kunde man forska på det stora inventeringsmaterial som fanns samlat hos Riksantikvarieämbetet, Statens Historiska Museum och Antikvariska Topografiska Arkivet (för Bohusläns del se Hyenstrand 1982, 1984, Winberg 1979). Dominerande inom Bohusläns järnåldersforskning var Kjerstin Cullberg som behandlade yngre järnåldersgravar, flatmarksgravfält och oregelbundna stensättningar (Cullberg, Kj. 1963, 1973). Domarringar blev även de föremål för både arkeologiska undersökningar och diskussioner om deras ålder.

6.2.6. *Ambitionerna – visionerna - relationerna*

Under början av denna period ökar intresset för stenåldersforskningen, eftersom man mycket tidigt har insett att Bohuslän har möjligheter att lämna svar på dateringsfrågor och medföljande strandlinjefrågor. Megalitgravarna fortsätter att dra till sig det arkeologiska intresset. Under denna ca 70-åriga period bygger man vidare på det, som Montelius och Ekhoﬀ startade under slutet av 1800-talet. Saruaw framstår som en organisatör och till viss del forskare. Under hans tid fanns det egentligen inga ramar för hur verksamheten skulle bedrivas och man kunde alltid påstå att kunskapen ökade, eftersom kännedomen om förekomsterna ökade. Arvtagaren Niklasson känns mer som en bokhållare som försöker hålla ordning och bekräfta arvet. Ett lysande exempel anser jag är, att trots att han gräver i lilla Joredsgraven, så går han inte vidare i undersökningarna med de upplysningar om förekomsten av flera gravar som han själv redovisar. Han gör endast det han behöver göra för det antikvariska behovet. Carl Axel Moberg tar vid med en vision som är större än Göteborgs museums. Genom att vilja koppla Västsverige till Kattegat/Skagerak och till de slaviska områdena i europa samt genom att koppla arkeologin som ämne till hela mänsklighetens historia, växte material och kontakter.

Om den akademiska arkeologiska verksamheten växer och vidgar vyerna, så verkar de som agerar inom den antikvariska verksamheten gå åt motsatt håll. De bedriver mindre och mindre arkeologisk forskning och mer och mer antikvarisk handläggning. Det verkar som om den teoretiska utvecklingen snarare nyttjas till att motivera provgrovsgrävningar, d.v.s. mindre ytmässiga undersökningar, samtidigt som undersökningsarealerna ökar i volym. Statistiska beräkningsgrunder kopplade till teoretiska tolkningar, bevisade att man behövde mindre material, för att kunna säga vad det var för sorts boplatz. Kontentan blir att den antikvariska aktiviteten främst är av en passiv natur och att man inte undersöker mer än just den del som är skadad. I den mån man skall föregå exploateringen, så är man mycket sparsam i sitt arbetsätt vad det gäller att försöka fastställa lämningarnas ålder och funk-

Figur 35. Katalogiserandets tidevarv. Figur C. Forsman.

tion. Det finns en notering som belyser ovanstående slutsats om den passiva naturen i den antikvariska aktiviteten: "Vid Dingevall ligger ett gravfält med 20 högar, däribland två långhögar i storleken 32x12x2,5 m. En del sockenbor försökte få en skola förlagd till den höjd, där detta gravfält är beläget. Om enighet rått, hade fornminnesintresserade ställts inför ett fullbordat faktum, och så hade vi haft ännu ett skadat gravfält. Motståndarne fingo emellertid anledning att för ovanlighetens skull åberopa fornminneslagen och lyckades få skolan förlagd till en för flertalet mycket lämpligare belägen plats, där det verkligen ej fanns något fornminne" (Stene, A. 1925:64). Detta var ett av få tillfällen som man utnyttjade den dåvarande fornminneslagen och den fungerade som hinder för exploatering. Men denna lag saknade den starka skrivning som stadgades 1942 och bestod snarare av en serie påbud som indirekt värnade om lämningen.

Intressant är att det inte är de antikvariskt verksamma personerna som åberopar lagarna för att skydda fornlämningarna, de verkar snarare ha inväntat ett fullbordat faktum. Det är dock konstigt att man så sällan verkar ha använt lagens skyddsmekanism, utan oftast ägnat sig åt en form av städverksamhet. Förutom den ovan återberättade händelsen i Bullarebygden finns det faktiskt ett ärende som gick till häradsrätten i Stenungsund. 1961 dömdes en markägare för att ha varit oaktsam och brutit mot fornminneslagen. Detta är ett av de få fall som jag har hittat, som har gått till häradsrätten. Domen löd att markägaren tvingades att ta bort en nyanlagd eller förbättrad bruksväg som gick över ett gravfält. Handläggningens ramar stelnar under sent 1960-tal och framåt, troligen p.g.a. att handläggningens mängden kräver snabbare ärendebehandling.

Det framkommer dessutom i läsning av årsberättelserna för fornminnesföreningen att fyndfixeringen var tydlig vid arkeologiska undersökningar av gravar. Ibland verkar fynden snarare vara byten för den undersökande arkeologen. Ett exempel på detta är den kortfattade beskrivningen som lämnas i 1915 årsberättelse, där beskriver Sarauw resultaten från Ytter Restad som om undersökningen av gravarna lämnade: "ett synnerligen rikt utbyte" (Sarauw, G. 1916:50). Intressant är dock att man vid beskrivningen av tolkningen av de funna lämningarna skildrar kortfattat hur man levde inom det berörda häradet. Under stenålder jagade man, under bronsålder var man boskapsköttande och från och med järnålder blev man bofasta odlare. Denna tolkningsram gällde var man än var inom landskapet, utom när det gällde de bohuslänska fjällområdena. Dessa fjällområden fick behålla sin samtida stämpel som ointressanta tassemarker: "långt borta i Kynnefjälls kusliga fjällmarker" (Stene, A. 1924:45). Under denna period minskar de frivilliga materialinlämningarna och privatsamlarna upphör nästan med sin verksamhet under slutet av perioden. Det som ökar är material framtaget vid exploateringsundersökningar.

6.3. Materialets tillkomst – perioden 1976 – 1995

6.3.1. Konferensernas och symposiernas tidevarv

Genom att länsstyrelserna fick i uppdrag att vara de som beslutade om fornlämningarnas borttagande, innebar detta att det de facto var de som satte den ambitionsnivå som skulle gälla antikvariskt. Följden blev att man varnade för att det skulle uppkomma korsvägar mellan fornlämningens möjliga vetenskapliga innehåll och kostnaden för detta. Lagen hade sin innebörd och sitt behov av agerande, vilka inte stämde med forskningens eventuella behov av volym eller analyser. Man underströk ytterligare att det implicit var en stor skillnad mellan s.k. vetenskapliga- och exploateringsundersökningar.

Till sitt stöd hade länsstyrelsen fornminnesinventeringens genomgång av

länet, men denna var inte heltäckande eftersom många boplatser var nedflyttade till fyndplatser utan R-markeringar. Av någon anledning frammanades bilden av att det forskats kring Bohusläns järnålder under lång tid och genom att hänvisa till Göteborgsinventeringen fick man ett nästan 70-årigt perspektiv på detta. Men det som egentligen avsågs var basinformationen som de olika inventeringsskedena i Bohuslän hade skapat. Någon egentlig forskning hade inte utförts vid sidan av vissa kronologiska uppställningar. Det var tydligt att länsstyrelsen ansåg att det var bristfällig information i de register som man hade till sitt förfogande. Redan 1979 lät länsstyrelsen sammanställa rapporten *Boplatser i Bohuslän. Antikvariska problem*. I denna rapport redovisades brister och problem med den då relativt nyss avslutade inventeringen och man var inte nöjd med den bristfällighet som fanns i den. Riksantikvarieämbetets personal kommenterade även de att inventeringen nog inte hade blivit så bra som man hade önskat sig och att det fanns tydliga brister i den (Hyenstrand 1979). Samtidigt uttryckte de sin lättnad över att Bohuslän äntligen hade behandlats med samma moderna inventeringsprinciper och tolkningsramar som övriga Sverige (jfr. Winberg 1979).

I länsstyrelsens rapport framkom intressanta problem som Cullberg redan hade påtalat; dels dateringen av boplatserna, dels definitionen av en boplat. För den stora frågan var: Hur många flintstycken skall betyda något? (jfr. Cullberg 1973). Förutom detta problem, kunde man, i och med de tester som genomfördes inom projektet (se ovan), konstatera att man inte kunde påstå att fornminnesinventeringen hade registrerat alla fornlämningar. De dateringar som framtagits inom projektet var blandade, vilket innebar att det inte fanns några kronologiskt "rena" boplatser som bara användes av en enda urskiljbar redskapsgrupp. Ofta fanns det brons- och järnåldersboplatsspår i de mesolitiska boplatserna. Ett av resultaten var just detta att man kunde urskilja en tydlig koppling mellan mesolitiska boplatser och järnåldersspår.

Detta ledde till att i en del av de stora exploateringsområdena inventerades berörda ytor; dels med riksantikvarieämbetets inventeringspersonal, dels med fältarkeologer från den grävande delen av riksantikvarieämbetets organisation, d.v.s. UV. Ofta framkom ytterligare icke kända lämningar och man kunde i vissa fall redan vid inventerings- eller förundersökningstillfället koppla boplatslämningarna till andra perioder än stenålder. Då denna s.k. "moderna inventering" hade givit ett likvärdigt material över i princip hela Sverige, ansåg man att det var av intresse att hitta likheter eller olikheter inom Sveriges gränser (Winberg 1979). Under några år fram till mitten av 1980-talet kom många arbeten med prickkartor över fornlämningstyper och olika begränsningar. Åke Hyenstrand producerade ett antal arbeten som byggde på att försöka hitta regioner som kunde urskiljas genom att lägga ihop de geografiska förutsättningarna och fornlämningarnas spridning inom de olika områdena (Hyenstrand 1982). Under denna period bedrevs i princip ingen undersökning utan att åtminstone i efterhand presentera en ekologisk rumslig analys kring det undersökta objektet.

Symtomatiskt var att under några få år kring början av 1980-talet avlöste olika publiceringar varandra, där man antingen gjorde sammanställningar av hittills undersökta lämningar eller redogjorde för den forskning som man bedrev. Ett sådant exempel är *Historisk forskning om Göteborgs och Bohus län. Konferens 27 januari 1981*, utgiven av länsstyrelsen som rapport nummer 7 1981. I denna presenterades universitetets olika forskningsprojekt, där Winberg presenterade sitt projekt om järnåldern (Winberg 1981). Ett av syftena var att undersöka gravfältens relation till boplatserna och om större gravfält kunde indikera central administration (Winberg 1981:21). Tanken med detta var även att lämna ett användbart material till länsstyrelsen för den antikvariska hanteringen. Ett annat projekt som presenterades var Furingstens "Geofysisk prospektering i arkeologisk forskning" (Furingsten

1981:8). Syftet var att dra nytta av denna naturvetenskapliga gren för att lokalisera boplatser, vilket dock var problematiskt eftersom det var svårt att urskilja "artificiella" anläggningar från "naturliga" ansamlingar av t.ex. sten. 1985 kom en del av dessa tankar tillbaka i samband med Bebyggelse och Markanvändning i Västsverige 2500 – 500 före nutid. Symposierapport, Göteborg oktober 1984. Inom detta projekt återuppväcktes intresset för fornborgsundersökningarna, med fokusering på Orusts fornborgar (Lindman 1985). Rapporten innehåller i princip samma syn som jag har presenterat, att det mellan 1920-talet och 1980-talet, nästan inget hände inom järnåldersforskningen, mer än materialinsamling via undersökningar eller inventeringar (Jankavs, P & Arwill Nordbladh, E 1985).

6.3.2. Hela och rena lämningar

Den arkeologiskt överhettade perioden som existerade under föregående periods slutskede, innebar att det redan från 1970-talet fanns en inställning att totalundersökningar inte var att räkna med. Undantaget var gravundersökningar, d.v.s. själva graven undersöktes, men mer sällan utrymmen mellan och under gravarna. Vid undersökningar av gravfält hade man under tidigare perioder påträffat boplatslämningar (se t.ex. Sarauw & Alin 1923), vilket dock inte hade överlevt som kunskapstradition. Man undersökte gravarna noggrant och påträffades någon anläggning inom gravens form, kunde man eventuellt undersöka den. Oftast för att avfärda den som irrelevant för graven och därmed inte lyfta blicken från graven. Man noterade dessa lämningar, men utan att utrona om de bildade ett sammanhängande eller osammanhängande gytter av företeelser. Detta trots att de tidigare konferenserna hade givit ett entydligt svar att det inte fanns kronologiskt rena lämningar och de tidigare undersökningarna gav samma tydliga resultat.

1979 var ett stort år för då framgrävdes ett nästan intakt hus i Bohuslän (Schützler & Wallin 1980) och åren innan hade man påträffat boplatser från äldre järnålder som låg knappt 150 meter från varandra (Jonsäter 1982a). Dessa ansågs snarare vara tecken på att boplatserna hade vandrat mellan dessa lägen under romersk järnålder. Tolkningen av boplatserna var att de var resultat av en serie flyttningar med cirka 50 år mellan varje flytt. Detta eftersom man ansåg att de låg för nära varandra för att kunna existera samtidigt (Ibid. 1982a). En förklaring till detta synsätt kan vara att man hade bilden av ett ganska kargt och fattigt Bohuslän, samtidigt som varje enhet skulle vara självförsörjande. Symptomatiskt för de undersökningar som utfördes under slutet av 1970- och början av 1980-talet var att man försökte placera de lämningar som undersöktes i en form av miljöanalysområde. Dock verkade detta ske först efter att man undersökt lämningarna.

Under 1970- till 1980-talet hade man försökt att relatera boplatserna till den geologiska omgivningen och på detta sätt komma åt boplatsernas resursområden. Man tog även över den målar- svenska bebyggelsearkeologin som Ambrosiani (1964) hade utvecklat. Gravfälten blev motsvarande boplatser/bebyggelseenheter och de hade därmed synliggjort järnåldersbebyggelsen, eftersom mer eller mindre alla hade gravlagts på dessa gravfält, enligt denna teori.

Särllvik undersökte på liknande sätt 17 undersökta gravfälts närområden och drog slutsatser utifrån dessa om bebyggelsens försörjningsstrategi (Särllvik 1978). Särllvik (1982) konstaterar att merparten av gravfälten låg i lägen som innehöll flera möjliga resurser. Undantaget var bara två gravfält (enheter), vilka var kustbundna och saknade möjligheter till "primitiv odling" (Särllvik 1978, 1982). Dessa lokaler ansåg Särllvik var i behov av samarbete med inlandsbebyggelsen. För att få en bättre förståelse för landskapets användning, jämförde hon ensamliggande stensättningars placeringar i landskapet.

Dessa visade sig främst ligga i lägen med endast en resurs. Detta tolkade hon som belegg för att dessa varit säsongsbundna vistelser (Särllvik 1978, 1982).

Under denna period blev de boplatser som låg under, eller i direkt närhet till, gravfälten synliggjorda i teorin, men man hade ändå svårt att se dem i verkligheten. Man undersökte gravfält och gravar som om de vore de enda lämningarna och vid lyckliga tillfällen kom man att gå ner så djupt, att man kunde konstatera bebyggelsepåspår under gravar eller i direkt närhet till dem. Då hade man tyvärr ofta förbrukat sin tid på att dokumentera gravarna och hade därmed endast tid för begränsade boplatundersökningar.

6.3.3. *Boplatproblem*

Nästa stora fas var när man startade undersökningar med avbaning av matjorden som ny metod. Det hade förekommit en del undersökningar där man hade banat av mindre delar av en boplat och detta hade i många fall givit bra material i form av anläggningar. Under 1990-talet ansåg man i princip att alla boplatser var störda av senare tiders markbruk och därmed saknade fyndmaterialet in situ uppgifter. Även mesolitiska boplatundersökningar genomfördes genom avbaning, oftast för att försöka få fram anläggningar. Fyndmaterialet togs fram genom provgropar och sedan sökte man efter boplatlämningarna som hörde ihop med fynden. Detta innebar att alla härdar och gropar som påträffades på mesolitiska boplatser, ansågs vara mesolitiska. Åtminstone fram till det att man C14-daterade dem och merparten fick dateringar som låg inom tidsintervallen yngre bronsålder och äldre järnålder. Istället för att acceptera detta, började man argumentera att C14 inte var tillräckligt på västkusten. Intressant är att man 1979 hade påtalat ett samband i rummet mellan mesolitiska boplatser och järnålder, men detta syntes inte i de påföljande undersökningarna.

Under slutet av denna period började makrofossilsanalyserna att bli vanliga vid undersökningar och enstaka fosfatkarteringar genomfördes redan under tidigt 1970-tal (Särllvik 1972). Riksantikvarieämbetets UV Väst publicerade 1984 en sammanställning av sina undersökningar inom sitt verksamhetsområde, vilket delvis motsvaras av det nuvarande Västra Götalands län. Här framkom återigen i texterna relationerna mellan järnåldersgravar och boplatser och att flertalet av de övriga boplatserna inte var "rena" utan innehöll flera tidsperioder. Samtidigt diskuterades problemen kring vilken del av en boplat som man undersöker och vad detta ger för tolkningsresultat. Det var därmed ett avstamp för fortsatta undersökningar och diskussion kring hur man skulle söka bättre efter de delar som saknades. Samtidigt var det en omskrivning av de sista hundra årens arkeologiska kunskap.

Man hade i sammanställningen fört upp delar av denna gamla kunskap, som inte varit "känd" tidigare till ytan. Denna kunskap borde ha varit välkänd, eftersom man tidigt hade påtalat relationen grav – boplat, boplatsernas blandade innehåll, hur man skall tolka de spår som vi får fram o.s.v. (se avsnitten 6.2.1. och 6.3.1-2). Under denna period spreds kulturgeografers syn på det äldre kartmaterialet in i bilden av hur man skulle se fornlämningens historia i landskapet. Det var genom kartstudier som man skulle få fram hur den undersökta markytan hade fått det utseende som den hade vid undersökningstillfället. Man började dessutom undersöka odlingslämningar i större grad, eftersom dessa var en del av markbruket (se dock avsnitt 6.2.2). Under 1990-talet har det blivit ledstjärnan i undersökningen, att försöka förstå vad som hänt med den undersökta ytan och var eventuellt fler lämningar kan finnas. Under mitten av ovan nämnda årtionde förekom en diskussion, som gick ut på att man bara skulle dokumentera de anläggningar som ansågs vara "typiska" för varje typ av lämning.

Vid ominventeringen 1989-1991 prioriterades liksom tidigare vissa

materialkategorier, vilket innebar en värdering av inventeringsobjekten utifrån förbestämda premisser, i vilka hållristningar prioriterades. Till detta hörde att man hade nya fornlämningskategorier att beakta, som by/gårdstomter och skärgårdslämningar. Det var, och är, ur denna synvinkel problematiskt om man bygger den antikvariska handläggningen på det material som sammanställts utifrån inventeringarna. Detta eftersom en del länsstyrelser bygger sitt agerande efter lagtextens bokstav och inventeringens officiella prägel som en total kunskap, medan verkligheten är den att inventeringen främst fungerar som en mycket grov översikt. Något som de flesta arkeologiska utredningar bevisar. I många fall förekommer det fler bebyggelsespå, från olika tidsperioder, efter en utredning än vad själva området hade efter inventeringen för den ekonomiska kartan.

6.3.4. Läns museet och dess inverkan på arkeologin

En intressant faktor är vad ett växande läns museum kan innebära för länets kunskapsstillväxt. I Bohusläns museums tillblivelse 1978 låg de kulturpolitiska målen som en cementerad grund (Cullberg, Kj. 1990). Dessutom uttalades att "museets verksamhet utgår från en idé om att den västsvenska/bohuslänska särarten är värdefull" (ibid. 1990:7). Detta skulle komma prägla kulturminnesvårdens intressen och insatser. Under uppdragsperioden var den kulturminnesvårdande delen uppbyggd på en fast tjänst och på projektanställningar. Det som utfördes var främst handläggning av de olika byggnadslovsärenden, som länsstyrelsen önskade bistånd med. Merparten av handläggarna var inriktade på bebyggelsesidan och inom den arkeologiska delen av kulturminnesvården utfördes mycket lite aktivitet fram till början av 1990-talet. Enligt vaga beskrivningar bestod den arkeologiska insatsen främst av arbete kring Tanums hållristningar. Att museet inte sysslade med uppdragsarkeologi utan endast med så kallade forskningsgrävningar, märks i den ovan citerade 5-års jubileumsboken. Inget nämns om denna sektor eller ens de egna grävningarna (ibid. 1990). Man kan anta att museets ledning ansåg, att exploateringsarkeologi inte passade in i ett museum. Detta var logiskt eftersom man betraktade läns museet som ett kulturhus.

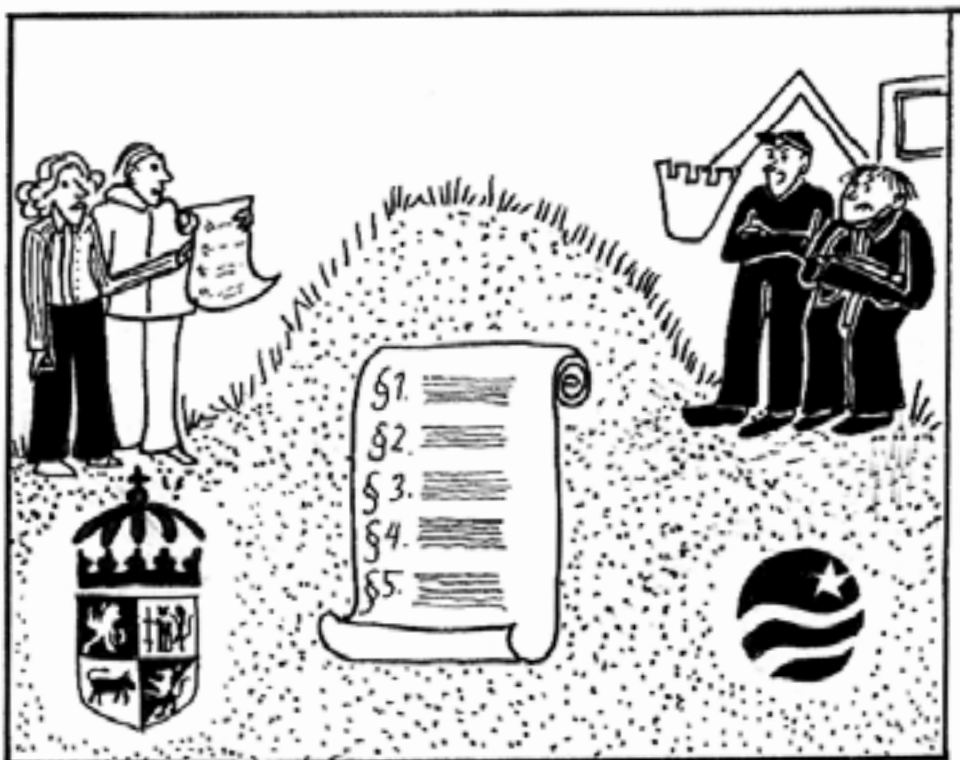
Den uppdragsbaserade arkeologin var snarare att se som en fördjupning i handläggningssektorn, något som inte direkt var förenligt med museets intentioner. Därmed riskerade museet att tappa den informationspotential som uppdragsarkeologin möjliggjorde. Man fick nu denna kunskap utanför sina egna väggar (fram till 1990-talet), samtidigt som man skulle handlägga ärenden inom denna del av kunskapen. Ett ytterligare problem var, att man var man fast i bilden att man skulle värna om områdets särart. Detta innebar att man allt som oftast, i början, värderade stenålder som mer värdefullt än något annat. Den äldre stenåldern har en rikhaltig förekomst, samtidigt som denna period förutsätts ha varit kustbunden, vilket passade områdets moderna särart. Detta framkommer ibland i de äldre utredningar som museet utfört (jfr. Kindgren, H. 1989).

6.3.5. Ambitionerna – visionerna - relationerna

Kontentan av denna period är att länsstyrelsen under de första åren försökte att sammanföra kunskaperna kring fältarkeologin och universitetets arkeologi. Samtidigt växte materialet mycket snabbt och det blev efterhand omöjligt att dra fram riktlinjer ur materialet, som kunde fungera för den antikvariska handläggningen. Exploateringen under slutet av 1970-talet och början av 1980-talet, innebar på sikt ett problem med att motivera inför kommun och andra exploatörer, varför arkeologerna hade rätt att återkomma gång på gång inom samma del av kommunen, rent av inom samma

fastighet. Det går att sammanfatta den arkeologiska kunskapstillväxten i ett ord; passiv. Detta ord passar eftersom kunskapstillväxten var kopplad till en växande antikvarisk verksamhet. Den antikvariska verksamheten var grunden för det behov av kunskap som väcktes då man erhöll mer och mer material. Man kan säga att efter Montelius, Ekhoff och Sarauw, så skedde det inte någon större kunskapstillväxt. Om man inte räknar volym som indikator på kunskapstillväxt. Under 100 år kom tillväxten att ske främst i form av kunskap om fynd eller fornlämningars lägen (se Gren & Olsson 1994). Att man ibland kan läsa att det har funnits en 100-årig forskningstradition inom Bohuslän, beror snarare på att man räknar de olika metodologiska utvecklingsfaserna och den växande volymen av registrerade lokaler och fynd, som bevis på att forskning sker.

Genom att de som byggde upp denna typ av kunskapsbas också fostrade kommande generation, traderades ett äldre synsätt vidare. Detta kan till en viss del kallas för "tyst kunskap", fast inte som Wallén (1993) uttrycker det. Han avser den kunskap som egen inläring skapar och som är svårare att överföra till andra (ibid. 1993). Att det är svårt att överföra kunskap verkar i och för sig stämma. Ett par exempel på att man inte byggde vidare på de gamla kunskaperna är att man kunde iakttä lämningar under gravar, men ändå länge fortsatte att "hitta" dem på nytt varje gång. Odlingsrösen uppmärksammades under 1930-talet och man verkade redan då ha insett, att dessa lämningar tillhörde yngre bronsålder eller äldre järnålder (Niklasson 1938). Faktiskt finns odlingsröseområden markerade i samband med 1970-talets inventeringar, men de saknade då fornlämningsstatus. Det dröjde egentligen till 1990-talet innan dessa blev fornlämningar. Ett annat klassiskt exempel (idag i alla fall), är hur man sett på mesolitiska boplatser. Trots att man vid ett antal tillfällen fastslagit, att det förekommer äldre järnålder inom mesolitiska boplatsoområden, så utfördes det egentligen få undersökningar, där man medvetet misstänkte sådana kombinationer. Under sena delen av 1990-talet skedde det fortfarande undersökningar, där man anser

Figur 36. Paragrafer...paragrafer..vems är lämningarna? Figur av C. Forsman.

att endast fyndmaterialet daterar de tillfällen som lokalen har nyttjats. Det verkar dock som om det endast är i extrema strandlägen som mesolitiska boplatser är "rena" mesolitiska boplatser (jfr. kapitel 7).

Avslutningsvis har vi själva synen på lämningarna, som har förändrats. Man hade en tolkning given, vid de tillfällen man påträffade tomma mittedelar av monumenten. t.ex. så ansågs domarringar vara offerlokaler. Denna tolkning gjorde man utan att reflektera över grävmetodikens betydelse för fyndmaterialets innehåll. Man ifrågasatte inte grävmetodiken, som endast byggde på att det som iaktogs ovan jord var fornlämningen, samtidigt som man var medveten om att t.ex. grav- och boplatsslokaler, har varit hårt ansatta av odling eller bete (se avsnitt 6.1 och 6.2). För att ytterligare verka negativ, kan man dessutom påpeka att motiveringen för undersökningar i äldre tider egentligen saknades. Man dokumenterade undersökningar, men man tycktes inte ta till sig kunskapsstillväxten (se ovan). Detta gäller alla inom kulturvårdsektorn, både inom utförande- som beslutsfattarorganisationerna. Denna seghet anser jag till stor del kan skyllas på, att den allt mer växande och krävande antikvariska verkligheten inte uppmuntrade insikter om hur komplexa lämningarna var, utan snarare uppmuntrade enklare indelning av t.ex. boplatser. Detta att definiera lämningar utifrån flinta innebar även att det var svårt att få fram de lämningar, som inte hade flinta som väsentliga restprodukter. Det som framför allt eftersträvades var att få fram de okända lämningarna runt om de kända.

6.4. Ambitionernas betydelse för materialet

Jag har i detta kapitel försökt skildra Bohusläns arkeologiska materials tillkomst. Därmed har jag inte djupare berört och rent av utelämnat, en del av personerna som skapade detta material. Detta är givetvis på sitt sätt en brist i sammanställningen, men det var aldrig min avsikt att presentera en fördjupad arkeologihistorisk översikt, utan bara en översikt. Kunskapsstöret som drev på undersökningarna under den första perioden, blev samtidigt låst av det faktum att det saknades en egentlig plan för vad man skulle förstå. Stora privata samlingar hamnade ofta inom museernas väggar i samband med donationer och vissa typer av material växte lavinartat. Vi har i vissa fall konkurrens mellan olika lokala museer, olika samlares intressen och de olika inventeringarnas relation till allmänheten. Alla dessa faktorer ledde till att vissa föremål eftertraktades och värderades högre än andra (se ovan). Ganska snart blev informationsintaget ett problem och detta gällde även den egna undersökningsverksamheten. Fast här gällde problemet också mängden grävningssinformation som togs in. Den var en belastning som man inte hade räknat med vid själva grävningstillfället: "Såsom hemarbete har biträdet utfört ritning av planscher eller kartor efter de vid några utgrävningar gjorda synnerligen vidlyftiga ritningarna" (Sarauw 1919:87). Detta fenomen tycks alltid dyka upp med nya metoder eller analysmöjligheter, d.v.s. att man överdoserar insamlingsnivån. Digitaliseringen kom under tidigt 1990-tal att leda till ett stort antal mätningar som nästan inte kunde bearbetas.

Merparten av de äldre fynden i Bohuslän är framkomna under icke arkeologiska arbeten och fyndlokalerna saknar ofta tydliga lägesangivelser. Huvuddelen av dessa äldre lokaler blev sällan efterundersökta, eftersom den arkeologiska personalen saknades. Undantag finns från och med 1912 och ett exempel på ett sådant fall är följande historia: "Drängen på gården Prästbol i Solberga socken hade, i avsikt att hitta skatter, som påvisats med slagruta, uppgrävt och förstört fem små högar" (Sarauw 1915:80). Detta innebär att det alltid förekommer svårigheter att tolka materialet vad det gäller läge

och vad fyndet betyder på ett jämförbart sätt. Under tidigt 1920-tal ökade de s.k. efterundersökningarna p.g.a. inlämnat material. Med undantag för lilla Joredgraven (1925 och 1929), sker inga efterundersökningar kring de guldrikaste eller intressantaste fyndlokalerna. Om detta beror på att man saknade exakta lägesuppgifter är det skrämmande, eftersom man till stor del fortfarande kunde känna igen 1800-tals landskapet under denna period. Dessutom levde fortfarande ett flertal individer som kunde ha hjälpt till att identifiera vilken åker eller mosse som nyttjades vid fyndtillfället.

Till sist, för bohuslänska landskapets kunskapsuppbyggnad, hade alltså ett antal personer stor betydelse. Därmed påverkas kunskapsbasen av vilka geografiska och tidsmässiga områden dessa personer är intresserade av. Detta märks i hur materialet är sammansatt och på vilka sätt informationen sprids. Länsstyrelsen startade en serie seminarier för att samla in och tydliggöra den kunskap som fanns utspridd på olika personer och institutioner (se avsnitt 6. 3). Att vi senare får ett länsmuseum i detta område med en arkeologiskt inriktad ledarduo, som har starka band till den arkeologiska kunskapsuppbyggnaden, märks i museets forskning kring megaliter och den äldsta bosättningen inom Bohuslän. Länsmuseumet är i övrigt passivt inom den antikvariska verksamheten, men kan ursäktas av att det främst är inriktat på aktiviteter inom sin byggnad. Kunskap skulle snarare inhämtas av den stora grävarinstitutionen, RAÄ UV Väst, än genom egen personal. Detta har under 1990-talet ändrats och museet har nu en egen arkeologgrupp som står för den interna och därmed regionala kunskapsuppbyggnaden.

7. Undersökningsområde Stenungsunds kommun

7.1. Inledning

Inom kapitel 7 kommer jag att bearbeta de fynd- och undersökningsuppgifter som jag gått igenom. Jag sammanfattar förekomsten av järnåldersfynd och undersökningar utifrån mina arkiv- och litteratursökningar i avsnitt 7.2.. I avsnitt 7.3. presenteras ett exploateringsprojekt, som fick heta Hallernaprojektet, efter ett äldre områdesnamn inom exploateringsområdet. Denna presentation gör jag eftersom detta material av olika anledningar inte har publicerats fullständigt. Förhoppningsvis kan man genom denna genomgång lättare förstå de tolkningar och diskussioner som sker i kapitlena 9 och 13.

7.2. Material från stenungsunds kommun

7.2.1. Registrerat material – undersökt, uppgift om, eller inkommet

För att redovisa när och varför fynden har påträffats har jag, då det varit möjligt att utläsa sådana uppgifter, delat in dem i tre tidsskikt. Dessa tidsskikt är samma som behandlats i kapitel 6, d.v.s. före år 1900, 1901–1975 och 1976–1995.

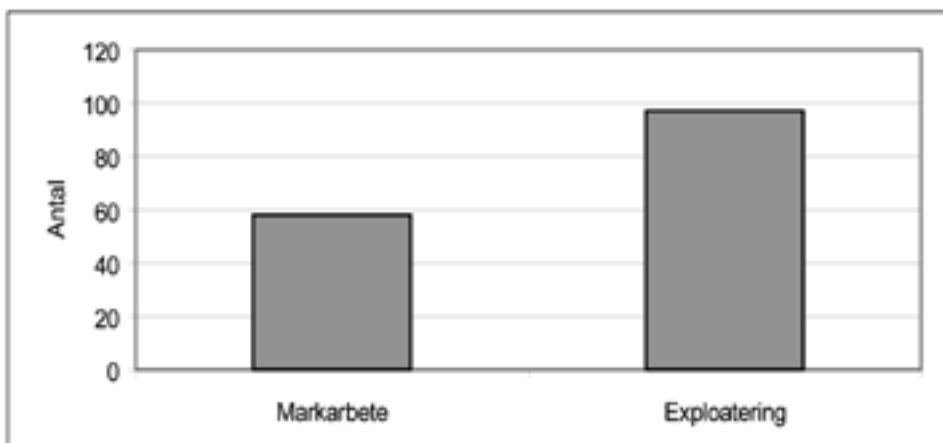
Att den sista intervallen är avsevärt kortare, har att göra med den indelning som gjordes i kapitel 6 och denna indelning påverkar till viss del även de grafiska framställningarna (se t.ex. figur 37). Den raka uppåtgående trenden i det sista skiktet är egentligen missvisande eftersom detta tidsskikt bara motsvarar ca en tredjedel av det mellersta skiktets tidsomfång. Man kan anta att nästa högkonjunktur inom exploateringsarkeologin kommer att lyfta linjen i figuren upp förbi 100 lokaler utan vidare. Merparten av lokalerna i tidsskikten, före 1900 och 1901–1975, har framkommit genom agrara markarbeten. Exploateringarna kommer igång i tidsskiktet 1901–1975, då man övergick från lokala vägorganisationer till den allmänna vägorganisationen. Industri- och bostadsetableringarna dominerar totalt under det sista tidsskiktet, då den agrara verksamheten har minskat kraftigt. Enstaka lokaler framkommer idag i samband med ökade aktiviteter inom skogsnäringen.

Under början av 1900-talet ökade inlämningen av föremål. Även majoriteten av uppgifterna om bortodlade fornlämningar kom under denna tid. Denna information erhöles främst genom Göteborgs Museums kontakter med samlare.

Dessa kontakter skapades genom att man startade de arkeologiska fältin-

Figur 37. Antal registrerade lokalers tillkomstperioder inom Stenungsunds kommun.

Figur 38. Antal lokaler registrerade efter känd eller tolkad orsak till lokalens upptecknande. I denna figur ingår "försunna gravar" (uppgift om).

venteringarna inför Göteborgs stads 300-års jubileum. Även privatsamlare skapade under samma period mindre samlingar från detta område (uppgift från GSM register). Efter denna uppgång vad gäller både informanter och undersökningar, försvinner informanterna i stor utsträckning som källa till fynduppgifter. Uppgifterna kommer till största delen från olika typer av exploateringar (se figur 38). Man kan säga att pendeln logiskt svänger från den agrara näringen till den industriella verksamhetens behov av transporter, bostäder och industriområden. I den äldsta exploateringsfasen var det inte alltid som arkeologiska undersökningar utfördes före byggnation. Ofta resulterade t.ex. arbeten med att förbättra järnvägs- och vägnätet i ökade sand-/grustäkter, vilket påverkade fornlämningslokalerna. I skiktet 1901-1975 ingår ett stort antal osäkra lokaler, d.v.s. försunna gravar, och dessa är framförallt uppgifter om gravar från Göteborgsinventeringen. Under slutskedet av samma tidsskikt, och i nästa skikt, kom det att ske större planerade arkeologiska undersökningar inför allmännyttiga byggnationer (d.v.s. bostadsområden och större vägprojekt).

7.2.2. Materialets rumsliga spridning

De olika tidsskiktens kartor visar tydligt skillnaden mellan de äldre skiktens odlingsarbeten och exploateringsrelaterade markarbeten. De båda äldsta skikten är mer spridda inom Stenungsunds kommun, medan det sista skiktet tydligt är mer tätorts- och kommunikationsrelaterat (se figur 39). Man kan urskilja och följa industri- och bostadsetableringarnas "klumpar" samt motorvägsbyggandets "linjer" igenom landskapet. Detta innebär att vi har ett material som består av uppgifter från i princip alla landskapstyper inom undersökningsområdet. Sämst representerat är kustområdena i norr och söder, samt fjällområdet i sydöst.

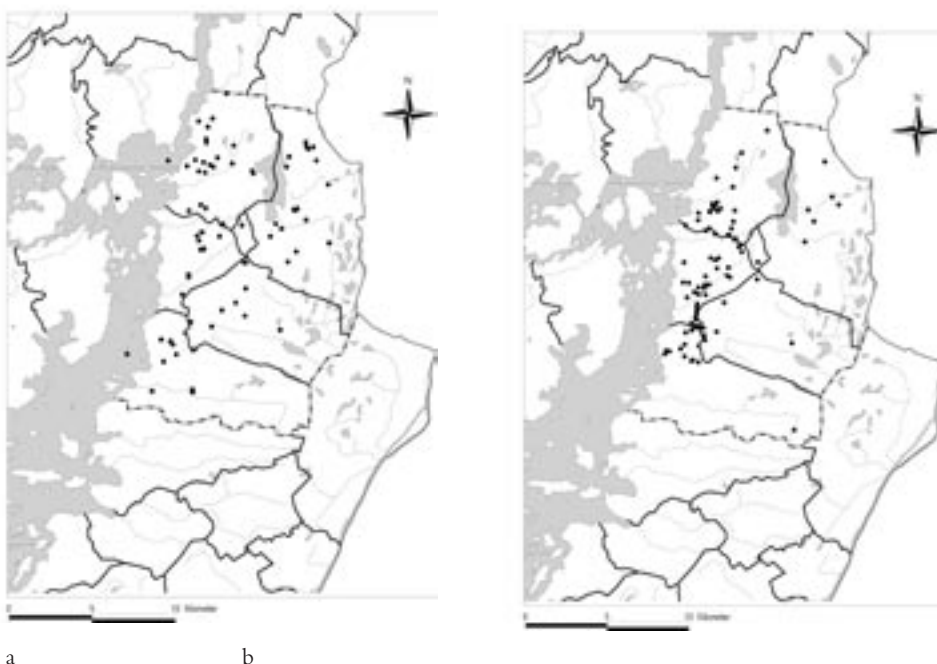
Om vi fördelar lokalerna utifrån uppdelningen i grupperna markarbeten och exploatering, så förstärks bilden av centralortens betydelse för materialets framkomst. E6:ans dragning förbi tätorten och industrietableringen blir mycket tydliga i dessa framställningar (figur 40).

Skillnaden mellan kartorna i figuren ovan har sin orsak främst i de olika markslag som exploateringarna från 1976 och framåt har behövt, samt varför exploateringen har skett. Exploateringarna sker till största delen inom den västra delen av undersökningsområdet och framför allt kring tätorterna (se figur 40). Inom Jörlanda och Ucklums socknar förekommer det mycket få undersökningar, som direkt kan kopplas till olika exploateringstypers markbehov. I jämförelse med effekterna av de grustäkter eller vägbyggnationer som förekom under början och mitten av 1900-talet, berördes inte

Figur 39. Kartor över Stenungsund kommun med registrerade lokaler markerade. a) Till och med 1900, b) 1901-1975, c) 1976-1995. I detta material redovisas även "försunna gravar" (uppgift om).

socknarna nämnvärt av det hektiska 1980-talets exploateringsvåg. Detta exploateringstryck drabbade främst Norum, Spekeröd och i mindre skala Ödsmåls socken. Inom Norum och Ödsmål socknar har man undersökt fler boplatser än gravar, samma sak gäller även Spekeröd socken. I Jörlanda och Ucklum socknar har man undersökt fler gravar än boplatser, jämfört med övriga socknar i detta undersökningsområde. Materialets spridning i tid och inom landskapet gör att vi har tydliga boplatzlämningar från olika ekologiska nischer i landskapet och att vi har gravar från likvärdiga typer av lokaler. De jämförbara rumsliga fördelningarna skapar möjligheter att tolka relationerna mellan gravar och andra bebyggelse lämningar i kronologiska skikt.

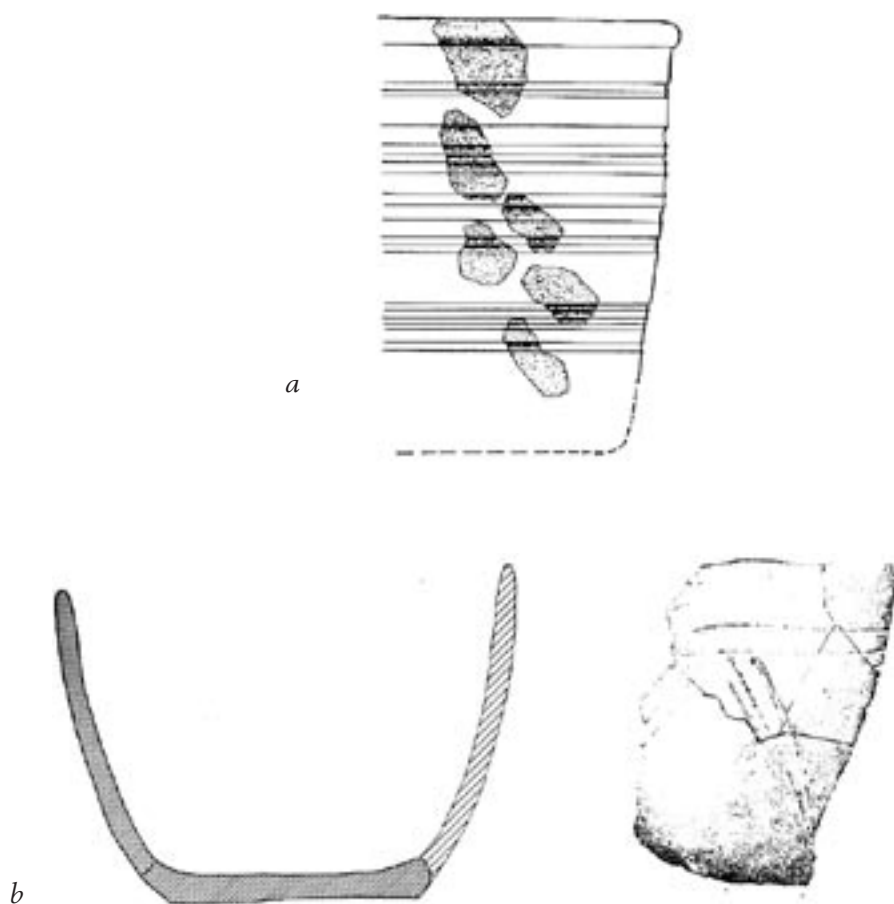
Figur 40. a) Markarbete. b) Exploatering. I denna sammanställning ingår "försvunna gravar" (uppgift om).

7.2.3. Materialets innehåll, fornlämning och fynd

Fyndlokalerna är få och innehåller framför allt fynd av brynen, sländtrissor och eldslagningsstenar. Dessa fynd registreras ofta som lösfynd i samband med äldre markarbeten eller gravundersökningar. Denna fyndgrupp tolkas som gravfynd, utifrån förekomsten i undersökta gravar, även om merparten av de äldre fynden inkommer som lösfynd (se kapitel 2). Sländtrissor saknas som fynd i Jörlanda socken, medan Spekeröd socken saknar uppgifter om eldslagningsstenar (se figur 42). Det som kan nämnas om sländtrissor, är att lösfyndsgruppen domineras av täljsten, medan det material som framkommit vid arkeologiska undersökningar domineras av lermaterial. Keramikfynd inkommer ofta i samband med grustäkter och vägbyggnationer och vanligtvis är det gravar som skadats (Bilaga 1). Givetvis är den största delen av keramikfynden inkomna i samband med arkeologiska undersökningar och detta sker främst under det sista tidsskiktet.

Tyvärr är keramiken ett av de s.k. "massmaterial", som i äldre tider inte bearbetades vidare, om det inte förekom några unika företeelser. Spannformade kärl är ett sådant exempel. Denna materialgrupp är mycket sällsynt i keramikmaterialet. Det finns i Bohuslän fragment av ca 20 kärl fördelade på ett tiotal fyndplatser och merparten av dessa lokaler har fynd av ett helt eller fragmenterat kärl. De äldsta kända kärlen kommer från gravundersökningar, men de senaste årens boplatsundersökningar påvisar att de i princip förekommer lika ofta inom boplatsområden (Nyqvist 1995). Man har fastnat för denna föremålsgrupp för att den är en mycket sällsynt företeelse i fyndmaterialet. Dessa spannformade kärl består till mycket stor del av antingen asbest (sällsynta tillfällen) eller täljsten, som man har tillsatt lera. Man kan genom detta producera mycket tunnväggiga och rikligt dekorerade kärl, som samtidigt tål mycket hög värme. De är dessutom guldgilttriga (asbest) eller silvermetallik (täljsten).

Asbest förekommer främst norr om Bohuslän; närmast är området norr om Oslo och det är rimligt att anta att asbestkärlen kommer från detta område (jfr. *ibid.* 1995). Täljsten kan däremot ha brutits inom Bohuslän

Figur 41. a) Asbestmagrat spannformigt kärl (ur Nyqvist 1991) och b) "spannformigt lerkärl" från Ödsmål 226 (ur Ullberg – Loh 1982d).

(Nyqvist 1991 och 1995). Ett mycket intressant fynd är ett kärl i lera som verkar vara ett försök till ett spannformigt kärl¹⁵ (Ullberg – Loh 1982d). Kärlet skall enligt beskrivning vara svartglättat och är, som figuren ovan visar, betydligt svagare dekorerat och grövre än vanliga asbest-/täljstenkärl (se figur 41).

Ädelmetallerna förekommer även de i ojämna spridningsbilder, vilket kan förklaras av att de främst härrör från gravar som skadats eller bortodlats under uppodlingsfasen, se ovan. Guldföremål framkommer främst under 1800-talet, medan silver till största delen har påträffats under 1990-talet. Intressant är att fynden främst kommer från troliga gravar, även om det förekommer ett fynd från en boplats och då i ett hus (se avsnitt 7.3.5). Bronsföremålen har till största delen framkommit under exploateringsgrävningarna av gravar under 1960-1990-talen. Guldfynden förekommer i vad som kan betraktas som två typer av ytterområden i bebyggelsen.

Jörlanda socken har två uppgifter om guldfynd¹⁶, Bråland och V Torp. I ena fallet anges att fyndet kommer ifrån en gravhög och i det andra omtalas fyndet i samband med dikesgrävning (se Bilaga 1). Båda dessa fynd kommer från den lägre delen av Jörlanda socken och jag tolkar det som att båda fyndlokalerna är gravhögar. I Ödsmåls socken inom fastigheten Öröd har man påträffat tre guldrakteater¹⁷ (se figur 42a) i samband med dikesgräv-

¹⁵ Från 16220226

¹⁶ Fornlämningslokaler 15589001 och 15589003

¹⁷ Fornlämningslokal 16229000

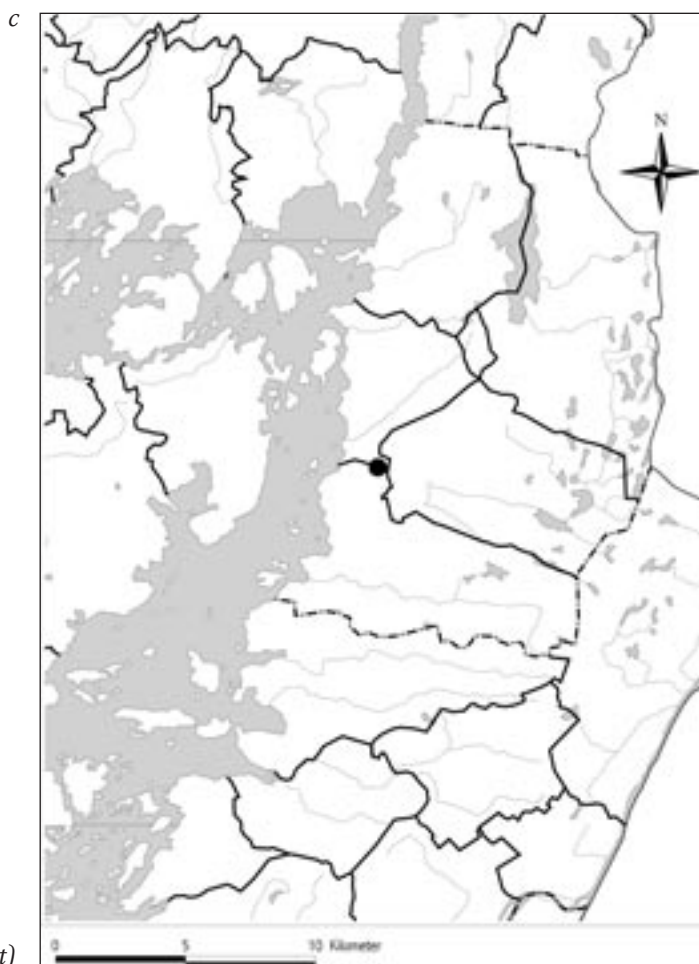
a

b

Figur 42.a) Spannformiga kärl (cirkel), vapen/hästuprustning (fyrkant), guld (stjärna).

42.b) Bryne (cirkel), eldslagningssten (fyrkant), sländtrissa (triangel)

42.c) Glaskärl (punkt)

ning, brunnsgrävning eller liknande arbete (jfr. Sjöberg 1998). Brakteatfynden är från den norra delen av socknen, inom höjdområdet, och skulle passa in i beskrivningen av ett typiskt utmarksområde. Bråland- och Torpfynden kom i betesmark/åker, medan Örödfyndet skall ha framkommit i våtmark. För Örödfyndet är det osäkert om man verkligen kan koppla själva fyndet till den befintliga våtmarken. Egentligen kan man bara fastställa att de framkom i samband med dikes/brunnsgrävning (se Bilaga 1). Tyvärr saknas de båda fynden från Jörlanda socken, medan brakteaterna från Ödsmåls socken har delats mellan SHM och Göteborgs museum (se Bilaga 1). I övrigt saknar detta undersökningsområde fler uppgifter om guldfynd. Dessa tre fyndlokaler kan dateras till yngre romersk järnålder eller folkvandringstid.

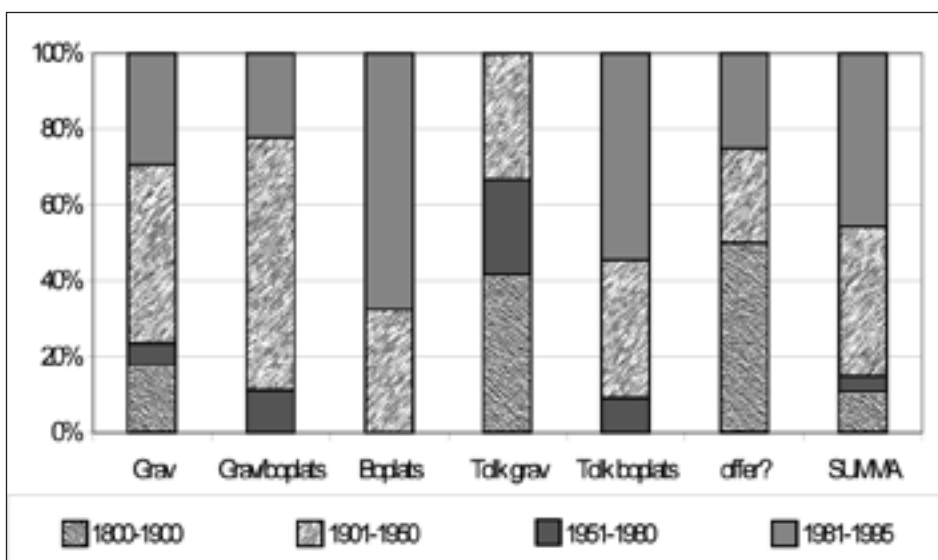
Inom området finns det ett antal vapen/hästutrustningslokaler och ett fynd av glasbägare (figur 42c). Svärden uppvisar en ur tidsaspekt mer splittrad bild. Vi har ett från äldre romersk (förromersk) järnålder¹⁸, ett från folkvandringstid¹⁹ (en svärdsknapp och ett svärd) och ett från vikingatid²⁰. Det vikingatida, respektive det från äldre romersk järnålder, härrör från gravar och det från folkvandringstid påträffades i en depå med smedsutrustning. Glasförekomsten har tolkats som att bägaren kommer ifrån en grav inom ett grav- och boplatskomplex i Spekeröd socken²¹ (Johansson 1995).

¹⁸ Fornlämningslokal 15580120

¹⁹ Fornlämning 15589006

²⁰ Fornlämning 15580003

²¹ Fornlämning 15589003

Figur 43. Kronologiskt schema över fyndens tillkomsttid. Figuren visar kategoriernas procentuella andel inom varje tidsavsnitt av registrerade lokaler, samt tidsavsnittens andel av antalet bearbetade lokaler (se summakolumnen längst till höger). Dessa uppgifter gäller endast de lokaler som har registrerat föremål eller anläggningar som har daterats till järnålder.

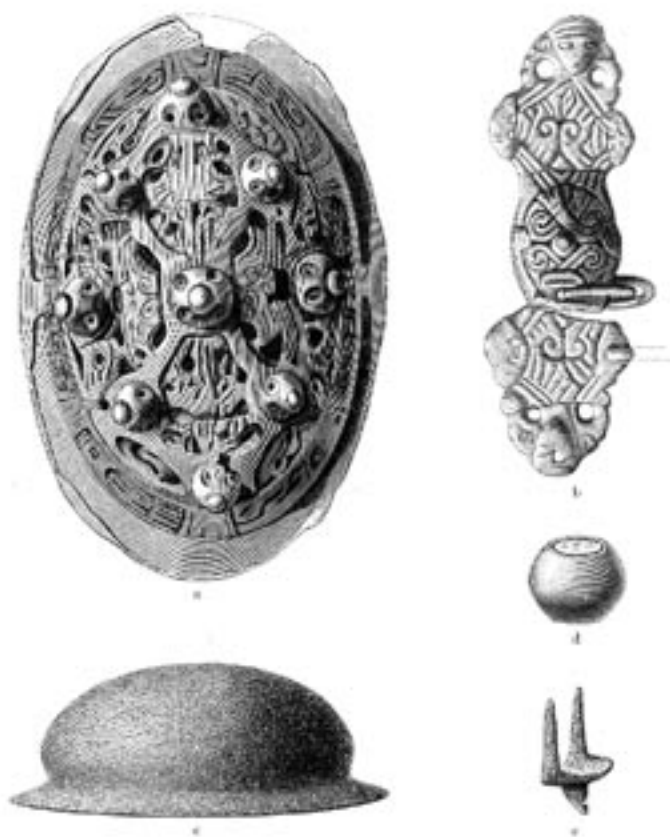
7.2.4. Fynden – lämningarna – av vad?

Jag kommer här att utifrån vad som har undersökts och utifrån mina tolkningar av lämningarnas fynd, samt beskrivningar av läget i landskapet, klassificera lokalerna (se Bilaga 1 och kapitel 2). Nedanstående figur (figur 43) är indelad i mindre tidsskikt och beskriver vilka typer av lämningar som man har fynd ifrån under dessa olika tidsskikt. Det som tydligt visas är att totalt sett har de äldre perioderna lämnat mycket liten andel av de sammanställda uppgifterna (kolumnen längst till höger). Över huvud taget är det först under det tidiga 1900-talet som det förekommer någon arkeologisk uppteckning och först under 1970-talet och framåt som det verkligen är en arkeologisk verksamhet (se även figur 39). Förvisso har vi en gravundersökning under mitten av 1800-talet²², men i övrigt har vi nästan ingen arkeologisk aktivitet inom området före 1950. Detta trots att Sarauw var aktiv i gränsocknarna (Solberga och Håлта), och Orust och Tjörns megaliter undersöktes och karterades av bl.a. Ekman (se avsnitt 2.2.). Den arkeologiska verksamheten inom Stenungsundsområdet verkade starta försiktigt i och med kontakterna med och kunskaperna från Göteborgsinventeringen och genom de vägbyggnationer och grustäkter som kommer igång under sent 1920-tal (se t.ex. Nyqvist 1997).

Vi kan i figuren urskilja att de viktigaste årtiondena är mellan 1951-80, sett till alla kategorier, även om boplatser till största delen är framkomna under perioden 1981-1995. I detta kan vi urskilja att undersökning och tolkning av enbart boplatser är en senkommen lärdom. Totalt dominerar de sista fem årtiondena med mer än 80 procent av de här bearbetade lokalerna. I Stenungsundsområdet har man undersökt mer än dubbelt så många boplatser som gravar. Inom detta område började man att iakttä järnåldersboplatser i exploateringssammanhang redan under mitten av 1950-talet (se figur 43).

Under 1960-1970-talen blev järnåldersboplatser ett återkommande resultat av undersökningarna, men det dröjde till 1980-talet innan man verkligen undersökte boplatser som självständiga företeelser. Merparten av

²² Fornlämning 15589003

Figur 44. Delar av fyndmaterialet från de vikingatida gravarna i Jörlanda socken, ur Sarauw & Alin 1923.

boplatserna som undersöktes fram till mitten av 1980-talet, framkom under gravar. Man måste dock påpeka att Sarauw m.fl., under tidigt 1900-tal beskrev boplatzlämningar under gravar (avsnitt 6.2). Det skulle dock dröja nästan 70 år innan man betraktade boplatser som fristående lämningar, med eget värde att undersökas. Hur många gravar eller gravfält som har spår av bebyggelse, men som inte har beskrivits, går givetvis inte att säga.

7.2.5. Gravvar: undersökta eller "hittade" i arkiv

Genom att läsa beskrivningarna kan man urskilja uppgifter, som kan användas för att förstå vilken typ av lokal som fyndet kommer ifrån. Det förekommer ett antal uppgifter om ensamgravar, som oftast består av att man endast registrerat själva keramiken eller de brända benen. Tyvärr förekommer det sällan någon tolkning av vad man har grävt. Detta beror på att markerna varit så hårt betade eller uppodlade, att man inte kunnat iaktta några tydliga former. Ett tydligt exempel på detta är fyndet av en urna och brända ben, som inrapporterades efter markarbeten i samband med en vägbyggnation²³. Man hade enligt uppgifterna grävt ca 60 cm ned från markytan, innan man hittade keramiken och de brända benen, d.v.s. gravgömmen. Kärlet och de övriga föremålen daterades till folkvandringstid och sett till det kända materialet som kommer från snarlika lägen styrker detta antagandet att fynden kommer från en gravhög.

I materialet dominerar högar som är förstörda av markarbeten eller arkeologiskt undersökta. Undersökningarna koncentrerades främst till de odlade bygderna, men ett par av de fyndrikaste gravarna var belägna på en ö; Dagsholmen, i Hakefjorden utanför Jörlanda socken. Gravarna²⁴, ett långröse och en skeppsformig hög som undersöktes 1860 (se figur 44), inne-

²³ Fornlämning 15580136

²⁴ Fornlämning 15840123 (15589002)

höll svärd, knivar, en vikt, spännbucklor, broddar o.s.v. (se figur ovan samt Sarauw & Alin 1923). Dessutom är dessa gravar från yngre järnålder, troligen 900-talet e Kr, vilket även det är avvikande från den stora massan av äldre järnåldersgravar som har undersökts.

I det äldre järnåldersmaterialet förekommer ett flatmarksgravfält, vilket låg invid en dös²⁵. En av dess gravar innehöll ett svärd och en svärdskada (se ovan); de övriga gravarnas fynd var mer modesta i jämförelse. Detta gäller för övrigt hela det registrerade gravmaterialet. Oftast består gravgåvorna av en mindre mängd bronsföremål (se Bilaga 1). Glas förekommer vid ett tillfälle i form av någon sorts behållare²⁶, men oftast som glaspärlor. Det verkar som om man har förstört eller undersökt fler stensättningar i Ucklum och Ödsmåls socknar än i det övriga området. Men det intressanta är förekomsten av en skelettbegravning i Spekeröd socken, i något som verkar ha varit en hög²⁷. Det finns även tecken på skelettbegravningar från två lokaler inom Hallernaprojektet²⁸. Intill skelettgraven från Spekeröd socken framkom dessutom det första "säkra" huset från järnåldern. Merparten av de övriga gravarna tolkades som stensättningar.

7.2.6. Boplatsmaterialet

Att boplatser syns mycket svagt i det tidigare insamlade materialet, främst inventeringsmaterialet, kan förklaras av att det är mycket svårt att okulärt iakttaga fyndkategorierna, som kopplas till järnåldersboplatser. Det är egentligen endast vid arkeologisk utredning och undersökningar, som man kan anse att det är goda chanser att kunna urskilja järnåldersboplatser.

Dock blev det en inflation av s.k. boplatser som innehöll mörka lager med kol, samt sot som ibland innehöll keramik. I många fall har man kunnat avfärda dem som antingen naturliga lämningar eller delvis skapta av mänskliga aktiviteter. Det är i relativt få fall som man i de äldre gravundersökningarna omtalar boplatsmaterial eller anläggningar samt beskriver dessa på samma sätt som gravkonstruktionen eller gravfyndens lokalisering. Stenungsundsområdet har 64 registrerade undersökta eller delvis bekräftade boplatser, som åtminstone till viss del, kan dateras till järnåldern (se Bilaga 1). Av dessa är mer än 3/4-delar undersökta och registrerade de senaste 20-åren (se avsnitt 7.1.4). Omkring 18 procent av dessa 64 boplatser har framkommit under eller invid gravar från järnåldern, d.v.s. 12 stycken boplatser, och de har främst undersökts före 1990.

Det stora antalet boplatser har till största delen tillkommit som en följd

Antal	Byggnad	Kokgrop/härd/grop	Fynd/K-lgr	Kategori
18	x	x	x	1
1	x	x		2
3	x		x	3
19		x	x	4
5		x		5
18			x	6

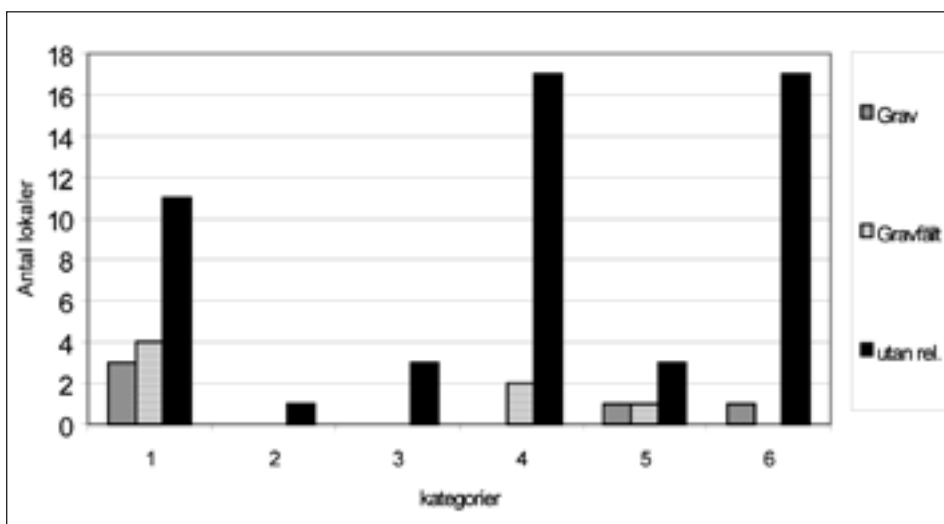
Figur 45. Figuren redovisar fördelningen av de 64 boplatslokaler utifrån deras innehållskombinationer av byggnad, kokgrop/härd/grop samt fynd eller kulturlager. Kolumnen Antal redovisar hur många lokaler som har de markerade kombinationerna. Kolumnen Byggnad innehåller förekomst av huskonstruktioner som stolphål och väggrännor. Kolumnen Kokgrop/härd/grop tolkas som aktivitetsytor om byggnad saknas och kolumnen fynd/K-lgr. indikerar aktivitet och bebyggelse. K-lgr står för kulturlager. Den högra kolumnen anger vilket kategorinumner respektive förekomst har fått.

²⁵ Fornlämning 15580120

²⁶ Fornlämning 15980003

²⁷ Fornlämning 15980008

²⁸ Fornlämningarna 15840140 och 15840160

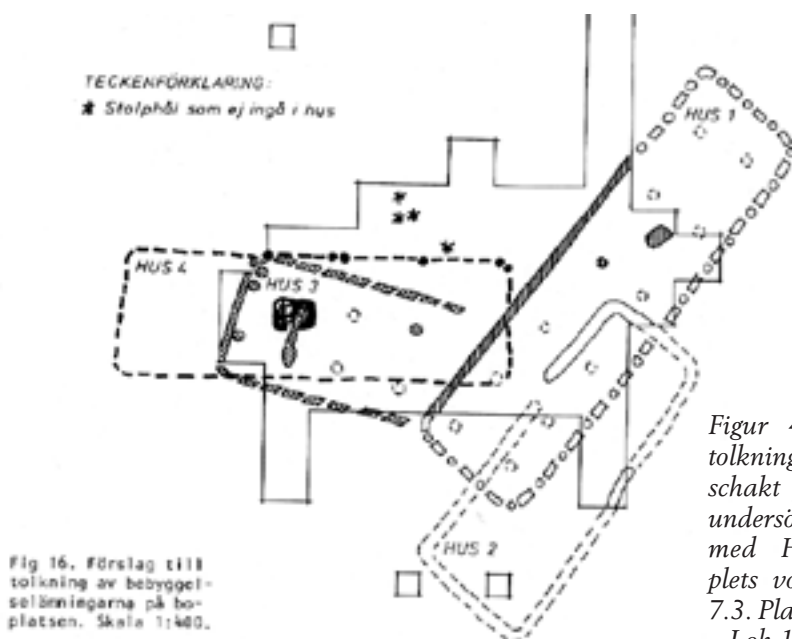

Figur 46. Kategorierna är hämtade från föregående figur. Figuren visar de 64 lokalerna, fördelade efter kategorierna i föregående figurs vänstra och högra kolumn, i olika förhållande till gravar, gravfält samt utan relation (utan rel.). Vad som avses är direkt rumslig relation, att grav/gravfält finns inom samma yta.

av gravundersökningar eller för- och slutundersökningar av boplatssindikatorer. Detta innebär att det ibland finns mycket dåliga uppgifter om antal och beskrivningar av lämningar som jag kan nyttja i min registrering. Det är ca 30 procent osäkra boplatser med i denna bearbetning, d.v.s. de som endast har fynd- eller enstaka anläggningar. I figur 45 försöker jag redovisa de olika kategorier som har påträffats, såsom huskonstruktioner (byggnadsdelar), deponerings- och/eller värmeanläggningar (kockgropar/härdar) samt fyndmaterial i olika koncentrationer och av olika typer.

Av Stenungsundsområdets här registrerade boplatser, kan man konstatera att av de sex olika kategorierna, är följande de största; 1) de som uppfyller alla tre kriterierna, 2) aktivitetsspår som kockgropar/härdar/gropar eller 3) endast fyndmaterial. Går man in och studerar de 64 lokalernas relation till gravar eller gravfält, får man följande indelningar enligt uppgifterna i den vänstra respektive den högra kolumnen. Av de kategorier med hus eller åtminstone möjliga byggnader, d.v.s. 1–3, är det endast kategori 1 som har gravar. Denna har relation till både gravfält- och gravlokal men majoriteten av lokalerna saknar gravrelation. De som saknar byggnader, d.v.s. 4–6, har även de relation till gravar, men även dessa domineras av dem som saknar denna relation (se figur 46). Samtidigt är dessa de mest tveksamma lokalerna, eftersom det inte går att med säkerhet definiera vad det är för boplatser utifrån de iakttagna lämningarna. Problemet härstammar från påverkan av grävtekniken, den antikvariska dokumentationens behov samt bedömning av lämningarna och grävledarens intresse. Dessa orsaker påverkar allt från arealen som undersöks till både bedömningsnivån och dokumentationsbehovet.

Jag kommer dock att dela upp boplatsskategorin i temporära och permanenta boplatser. För att kunna bearbeta boplatsernas olika funktioner, behövs det en modell för vad respektive funktion lämnar för spår. Om man antar att skillnaden i boplatserna mellan välhävda och sparsamt markerade lokaler, har att göra med tid (hur länge) och funktion (t.ex. boende eller jaktstation) på platsen, leder detta till följande tolkning: Att man, inom långtidsutnyttjade boplatser, har mindre ytor som utnyttjades intensivt och invid dem ytor som endast nyttjas temporärt. Genom att boplatserna inte alltid har utnyttjat alla ytor likvärdigt, innebär detta att det är ännu svårare att tolka det äldre materialet (se kapitel 6, samt även Weiler 1984). Det är dock tydligt att de lokaler som nyttjas under en längre period, också har ett rikare fyndmaterial. Att däremot ur fyndmaterialet kunna utläsa om

Figur 47. Visar en tolkning utifrån småschakt från en äldre undersökning. Jämför med Hallernaexemplets volym i avsnitt 7.3. Plan från Uhlberg – Loh 1982d.

man ändrat husets eller ytans funktion är mycket svårt. Detta kan beskrivas utifrån de äldre undersökta boplatserna inom detta undersökningsområde; man undersökte t.ex. inte färdigt boplatserna, trots att hela ytan skulle exploateras. Man arbetade ofta inom sina ytor, som till stor del begränsats av de synliga gravarna. I en del fall kunde man konstatera huslämningar inom dessa ytor, men ibland fick man bara fram "fragmentariska" delar av hus, som till största delen fortsatte utanför schaktkanten (se figur 47).

Vi har i materialet rikhaltiga fyndlokaler som trots detta inte hade hus, utan t.ex. hyddor²⁹, och vi har huskonstruktioner, men med mycket få fynd³⁰. Med andra ord innehåller detta boplatsermaterial dels fysiskt iakttagbara hus, dels endast enstaka skärivor av keramik eller flinta. Det vi kan se i nedanstående figur är att det verkar som om man nyttjar nästan exakt samma yta inom lokalen, flera gånger efter varandra inom en relativt kort period.

Den största andelen boplatser, ca 48 procent, har generellt daterats till äldre järnålder, ca 3 procent till perioden äldre – yngre järnåldern och drygt 1 procent till enbart yngre järnåldern (se Bilaga 1). Av de övrigt daterade framstår förromersk järnålder med ca 7 procent och förromersk – romersk järnålder med ca 17 procent samt förromersk järnålder – folkvandringstid med drygt 8 procent som de största grupperna. Boplatser från enbart folkvandringstid finns inte som ensam period utan förekommer endast i kombination med de båda föregående kronologiska perioderna (se ovan) eller enbart med romersk järnålder.

Vendeltid och vikingatid verkar förekomma i kombination med förromersk och romersk järnålder eller som kronologiskt rena lokaler (jfr. Bilaga 1). Det äldsta boplatsermaterialet skulle kunna vara ännu större. Detta eftersom om man kunde gå igenom alla stenålderslokaler, skulle många mesolitiska boplatser även kunna dateras till äldre järnålder (se avsnitt 6.3).

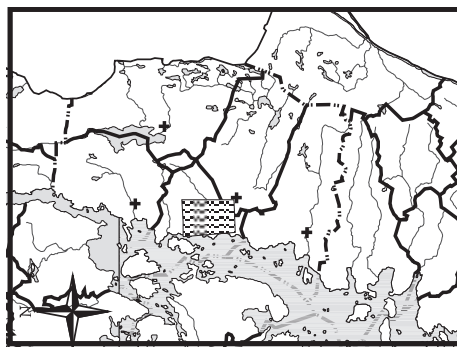
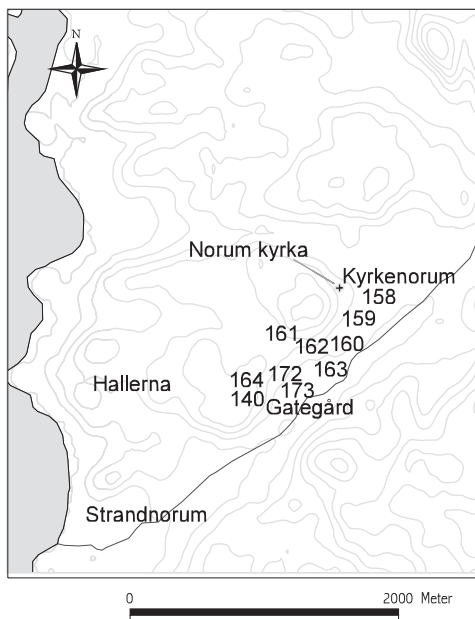
7.3. Hallerna

7.3.1. En serie punkter i ett landskap

Hallerna är beläget strax söder om tätorten Stenungsund och omedelbart söder och sydväst om Norum sockens kyrka. Själva undersökningsområdena

²⁹ Fornlämning 15840217

³⁰ Fornlämning 16220250

Figur 48. En topografisk karta över Hallernaområdet, 10 meters ekvidistanser markerade. Redovisar de fornlämningar som har berörts av undersökningar. Bygger på Nyqvist 1990.

består dels av en höjdplatå (Hallernaplatån) dels av en dalgång (Strandnorum-/Gategårdsdalgången). Detta område har fått namnet Hallerna efter ett av 1800-tals torpen uppe på höjdplatåns södra del. Hallerna undersöktes under 1990, 1991 och 1992 inför en planerad utbyggnad av Stenungsunds tätorts bostadsområden (Nyqvist 1997). I denna redovisning kommer dock inte sockennumret att användas, utan endast fornlämningsnumret.

Höjdplatån är ganska markant i landskapet; den innehåller både kalberg med mindre smågipar och större öppna planare ytor (se figur 48). Geologiskt domineras området av sand- och moränområden samt hållmark med enstaka lerjordsområden (Nyqvist 1990). I samband med exploateringen ansågs det att man saknade större kunskap om järnåldersbebyggelsens rörelse i landskapet och detta blev huvudtemat för de arkeologiska aktiviteterna. Medeltiden inom området var intressant, eftersom delar av undersökningsområdet låg mycket nära den äldsta kända bebyggelsen från 1700-talet, Kyrkenorums by. Sockenkyrkan som delvis givit namn åt en av fastigheterna, har en dopfont från 1100-talet (se kapitel 11). Det är totalt tre fastigheter som har gemensamt grundnamn som är liktydigt med sockennamnet; Högenorum strax norr om Kyrkenorum och Strandnorum, strax sydväst om Kyrkenorum. Äldsta uppteckningen av namnet är Högenorum från 1388, medan Kyrkenorum är känt från 1528 och Strandnorum är känt först under 1600-talet (OGB 6).

Före utredningen var de flesta registrerade lämningarna s.k. stenåldersboplatser (se figur 48). En del av dessa Riksantikvarieämbetets fornminnesregistersnummer kommer från en specialinventering som Ingegärd Särilvik (1972) genomförde under 1970-71, med inriktning på att få grepp om just stenåldersboplatserna inom en del av Stenungsunds kommun. Gravarna som fanns kvar inom nummer 162³¹ förväntades vara främst yngre romersk järnålder fram till vikingatid (se Nyqvist 1997). Nummer 140³² som hade två högar registrerade, nr 140:1 och 140:2, daterade till romersk järnålder och/eller folkvandringstid (Nyqvist 1996).

Efter förundersökningar 1990 och 1991 utvaldes tre större områden, vilka ansågs vara de mest löftesrika som utgångspunkter för att förstå bebyggelsens utveckling och markanvändning. Det fanns ingen egentlig plan på

³¹ Fornlämning 15840162

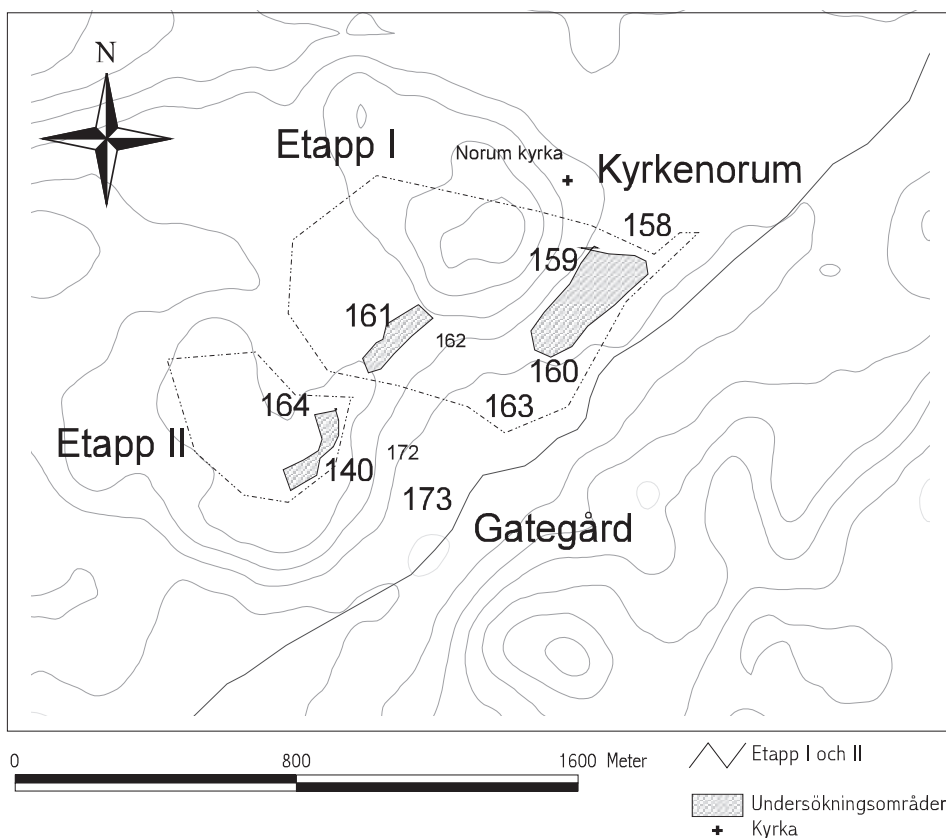
³² Fornlämning 15840140

RAÄ nr	bo-/fyndplats	grav/gravfält
140		x
158	x	
159	x	
160	x	
161	x	
162		x
163	x	
164	x	
172	x	
173	x	

Figur 49. Tabell över registrerade fornlämningar enligt fornminnesregistret 1990.

RAÄ nr	B/F	Gr/GRF	Unders. År	Typ av Undersökning
140		x	1992	un
158	x		1991	x
159	x		1991	un
160	x		1991	un
161	x		1991	un
162		x	1991	(x)
163	x		1991	un
164	x		1992	un
172	x		1995/96/97	x
173	x		1992	x

Figur 50. Tabell över registrerade och undersökta (slutundersökta) fornlämningar (un) samt endast 2§ området berört x eller delundersökt (x). B/F = Boplatz/Fyndplats, GR/GRF = Grav/Gravfält. Unders. År innebär de/det år som lämningen har undersökts.

Figur 51. Hallerna undersökningsetapp I och II grovt markerade. Skrafferade är respektive undersökningsområden som berörts av både för- och slutundersökning. Figur 52a-b samt 53a är foton tagna från söder mot norr ifrån södra delen av 160 alternativt inom fornlämning 160. Figur 53b och 54 är tagna inom 159, dels mot söder dels mot väster.

Figur 52a. Gravfältsområdet Raä 160. De mörka och ljusa ringarna i den nedre halvan av fotot, utgör botten på de gravrännor som har omgivit gravhögen. Nästan längst upp i i mitten av bilden syns en mörk färgning, vilket är resterna av äldre väg. Norr är mot horisonten. Foto: B. Andersson Bohuslän Museum.

Figur 52b. Vid gravfältets ytterkan i öster låg skelettbegravningen som syns som en rektangulär mörkfärgning i mitten åt vänster i bilden. Åt höger i bild syns en ljus färgning som är rester av ett hus.

Figur 53a. Gravarna låg tätt och merparten av dem var helt utplöjda. Undantaget var de i det västra partiet (vänstra delen av figur 52a) eller nederkant av denna. Foto: B. Andersson. Bohusläns Museum

Figur 53b. Under en del av gravgömmörna förekom det intakta anläggningar, som stolphål, härdar och gropar som mörka fläckar (se bild). Oftast var gravgömmnan anlagd direkt på den äldre markytan. Foto: B. Andersson. Bohusläns Museum.

Figur 54a. I bildens överkant är gravfältet, vänster om vägen. Närmast syns svagt de mörka ränder som går från vänster till höger. Dessa är tolkade som bottendelar av de diken som bildas i samband med odlingstekniken som kallas för ryggade åkrar. Åt höger i bild syns gropar som tillhörde ett av husen som hade sin långsida mot vägen. Foto B. Andersson, Bohusläns Museum

Figur 54b. Odlingsspår syns i den högra mittendelen av bilden. Det börjar i bilden strax ovanför dumphögen i högra hörnet och går snett över bilden. Foto. B. Andersson, Bohusläns Museum.

att undersöka ett eventuellt centralområde, eftersom områdena inte ansågs innehålla någon plats av sådan dignitet. Dessutom förekom det inga kända fynd av ädelmetall inom något av de tre områdena eller ens i deras direkta närhet (närmast sådan fyndlokal i Jörlanda och Ödsmål socknar, se avsnitt 7.1.3.). Figur 50 visar vilka av de registrerade fornlämningarna som på något sätt berörts av undersökningar i samband med den redovisade delen av Hallernaexploateringen.

7.3.2. *Hallerna etapp I*

Undersökningarna 1991 utfördes inom de delar av Hallernaområdet som tillhörde etapp I. Undersökningsytorna låg dels nere i dalgången, dels uppe på en mindre yta ovanpå krönet av Hallernaplatån (se figur 51). Vi undersökte fornlämningarna 159, 160, 161 och 163³³; dessutom förundersöktes närområdena till 158³⁴ och 162³⁵ under 1991 (se även figur 50).

Inom 158 påträffades enstaka stolphål och historisk keramik, vilket gör lokalen svår att datera till förhistoriska perioder. Fornlämning 159 innehöll stolphål från hus, odlingsspår och hägnader, en väg och två eventuella högar (en bekräftad via undersökning) samt en flatmarksgrav (se figur 51, 52a och 54). Dessa lämningar daterades enligt följande grupperingar: 1) Husen – förromersk järnålder, romersk järnålder och vendeltid; 2) Gravarna – förromersk järnålder (flatmarksgrav) och yngre romersk järnålder – folkvandringstid (högen); 3) Vägen och odlingsspåren – vikingatid respektive medeltid. Husen var fördelade på två områden, som dessutom verkade vara delvis kronologiskt åtskilda.

Fornlämningsnummer 160 innehöll resterna efter ett bortplöjt gravfält, som ursprungligen varit ett hög- och stensättningsgravfält med ca 40 gravar, med en rest sten, en treudd och en skeppsättning. Av dessa var ca 15 intakta i den mening att gravgömmorna i princip var orörda av markarbeten under historisk tid. Under merparten av dessa gravar och strax utanför påträffades ett antal hus och stolphål (hägnader?). Dessvärre innebar gravkonstruktionerna att stora delar av området var söndergrävt och att husen endast är fragmentariska. Husen kan dock delas upp i två separata förekomster. Dessutom hittades flatmarksgravar inne i den mest nyttjade delen av ytan (för ovanstående se figurerna 52-54).

Fornlämning 161 var registrerad som en stenåldersboplats, men hade huslämningar från yngre bronsålder till romersk järnålder. Inom denna yta påträffades ingen gravgömma, men väl att man återbrukat ytan under bronsålder och äldre järnålder. Ytan var delvis kraftigt skadad av senare tiders odling.

Undersökningarna av 163 avslutades efter förundersökningen 1991, eftersom man inte kunde få fram vare sig nya fyndmaterial eller anläggningar. Nummer 163 hade en eldslagningsflinta i sitt fyndmaterial från Särilviks (1972) utredning 1970/71, vilket indikerar att fyndet kommer från någon bortplöjd grav, troligen inom RAÄ nr 160.

7.3.3. *Sammanfattning 1991*

Gemensamt för undersökningen nere i dalgången (159 och 160) och för undersökningen på platån (161) var att de hade alla skadats kraftigt av odlingsverksamhet. I en del fall så kraftigt att det ställvis inte fanns någon matjord kvar. Boplatslämningar nere i dalgången kan sammanfattningsvis klumpas ihop i bebyggelsefaser från förromersk/romersk, folkvandringstid till vendeltid. Gravarna kan på liknande sätt grupperas i följande tidsavsnitt,

³³ Fornlämningarna 15840159, 15840160, 15840161 och 15840163

³⁴ Fornlämning 15840158

³⁵ Fornlämning 15840162

förromersk, romersk, folkvandringstid samt vendeltid och vikingatid. Dessa gravar var delvis lokaliserade till delar av de ytor som användes för byggnation under respektive perioder.

Dateringen av odlingsspåren, rester av diken mellan ryggade åkrar, bygger på det faktum att dessa överlagrade huslämningar från vendeltid och vikingatid. Dessutom överlagrar de även den förhistoriska vägen, som verkar anpassad till husen från vendeltid/vikingatid (se figur 53) och ett hägnadssystem. Den förhistoriska vägen antas därmed vara samtida med husen från vendeltid/vikingatid och den verkar ha gått mellan nuvarande Norums kyrka i norr och gravfältet (Raä nr 160) i söder. Därefter kan vi inte följa den, men den borde ha bundit ihop det undersökta området med Strandnorum och havsstranden.

Dessutom undersöktes samma år en boplatsyta (fornlämning 161) uppe på Hallernaplatån, där husen och aktiviteterna daterades till yngre bronsålder och förromersk och romersk järnålder. Det intressanta är att man kan urskilja vissa lägen, som utnyttjas för byggnationer under en ganska lång period. Vi kan inom 1991 års undersökta ytor se fem bebyggelseplatser som till delar brukades under hela bebyggelseperioden. Man kan inte se hur lång tid ytorna mellan husen har varit övergivna eller om man har bebott dessa ytor under hela det ovan nämnda tidsavsnittet. Det förekommer två gravområden inom undersökningsytorna, dels den yta som senare blev gravfältet inom raä nr 160, dels inom raä nr 159 där det troligen fanns två synliga gravar. Inom båda dessa områden påträffades ensamliggande flatmarksgravar som båda daterades till förromersk järnålder.

Inom gravfältet (160) framkom en möjlig skelettgrav med endast keramikfynd. Denna grav var placerad på det maximala krönläget inom gravfältet och den daterades till yngre romersk järnålder–folkvandringstid (se figur 52b). Den verkar vara anlagd som den största högen inom området. Läget gör att man kan anta att detta är den första synliga graven inom gravfältet och att det växer upp kring den, främst mot norr. I gravfältets norra del påträffades en mycket skadad stenkonstruktion, som senare tolkades som rest av en treudd. Tidigare undersökningar indikerar att gravfältet i öster, fornlämning 160, har koppling till nummer 162. Man kan tolka beskrivningarna som att dessa ytor har varit sammanhängande (Nyqvist 1997). Därmed skulle detta vara ett av södra Bohusläns stora gravfält, med upp mot 80 – 100 gravar. Dessutom verkar det som om vi har två möjliga startpunkter för anläggandet av synliga monument inom gravfältet, dels på krönet, dels nere vid kistgraven. Förutom detta har vi ”syskongravarna” inom nummer 159, av vilka en blev undersökt och daterad till yngre romersk järnålder – folkvandringstid. Dessa gravlokaler har bebyggelsepå invid eller inom respektive lokal.

a)

b)

Figur 55 a) bältessölja och b) kamfragment. Delar ur fyndmaterialet från gravfältet, raä 160. Foto B. Nicklasson. Bohusläns Museum

Fyndmaterialet från dessa undersökningar var främst boplatssfynd från "normal" agrarbebyggelse, som tidsmässigt härrör från förromersk järnålder till folkvandringstid. En stor del av fyndmaterialet var keramik, men vi hade även anläggningar som var "städgropar". Troligen hade man rivit ett hus eller del av det och deponerat skräpet från detta i gropar. Vi hade perfekta lerkliningsdetaljer i detta material, men en del fragment verkar snarare peka på att lerkliningen kommer från en ugn eller ett lerklinat förrådsutrymme. En mindre del av fyndmaterialet var gravmaterial som till största delen dateras till vendeltid – vikingatid. Detta fyndmaterial innehöll detaljer till bälte, eldslagningstål, brynen, glaspärlor, bergskristallpärlor (en var ca 5.5 cm lång och 3.5 cm tjock). De enstaka gravarna från förromersk järnålder och romersk järnålder/folkvandringstid hade endast i undantag andra fynd än brända ben.

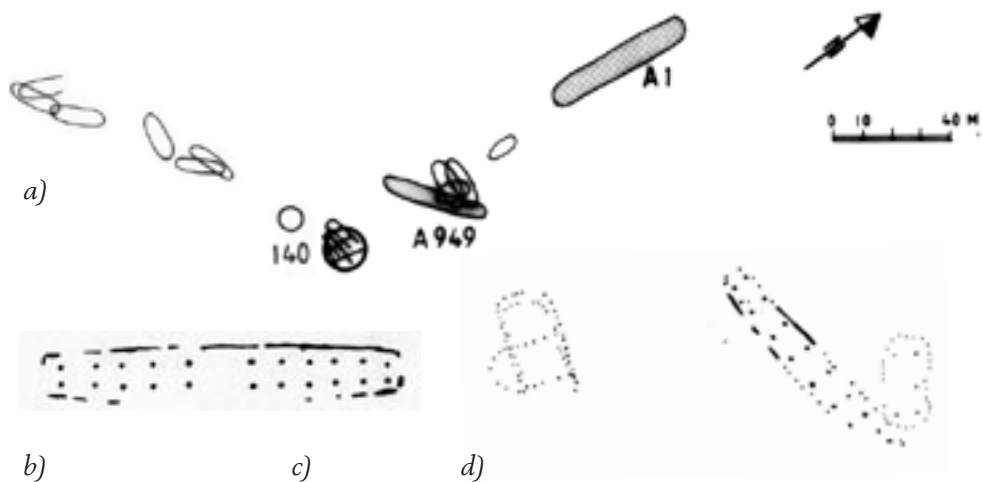
7.3.4. Hallerna Etapp II

1992 års undersökningar (se figur 51) utfördes inom ett område som enligt antikvariska hänsyns- taganden inte borde ha berörts av den moderna bostadsbebyggelsen. Detta eftersom en större del av den planerade exploateringen skulle ske ytor som i princip var orört av markbruk under historisk tid. Endast en mindre del av ytan var skadad av odling och i denna del utfördes avbaning efter en serie provgropar. Den orörda delen av boplatsten avbanades endast delvis ner till steril marknivå. Fornlämning 164 (boplats) var enligt registret inom den odlade ytan, medan fornlämning 140, gravhögar nr 140:1 och nr 140:2, låg vid höjdryggens krön. Även fornlämning 164 hade ett snarlikt krönläge. Indicierna från förundersökningen gav vid handen att det fanns rikligt med boplatsspår och att dessa till stor del påminde om vad som påträffats inom fornlämning 159, 160 och 161. Inom fornlämning 164 framkom ett rikhaltigt område med bebyggelse från bronsålder in i slutet av folkvandringstid eller början av vendeltid. Inom detta område kunde man urskilja fyra mindre ytor som hade nyttjats för husbyggnationer under en lång period. Vi kunde konstatera att man på en av dessa ytor hade anlagt en grav troligen direkt ovanpå ett hus (se figur 56b).

Dessutom påträffades rester av ett hägnadssystem som inramade bl.a. en av de ytor som inte hade nyttjats lika intensivt. I denna del av boplatsten framkom en huskropp som skulle komma att bli Bohusläns största förhistoriska hus, A1 (figur 56a). Läget var avvikande från gängse bebyggelse, då man hade använt en yta som före, under och efter detta hus etablering och övergivande i princip saknade bebyggelse. Detta hus var 51 meter långt och 8 meter brett, vilket är nästan dubbelt så stort som merparten av de övriga undersökta husen.

De övriga bebyggelseytorna har bebyggelse som verkar ha etablerat sig mer permanent under slutet av bronsåldern – början av äldre järnålder. En del av dessa ytor förefaller ha existerat ända in i romersk järnålder – folkvandringstid. De hus som vi kunde fastställa till storlek var inte större än 10–20 meter i längd. Inom det södra området kunde man urskilja tre mycket tydliga huskroppar, som placerats nästan över varandra. Det ena huset hade haft en stenlagd del och en form av dränering eller luftgång in i huskroppens norra del. Under grav 140:1 påträffades tre tydliga huskroppar vilka, utifrån fynd och stratigrafi, borde kunna dateras till förromersk järnålder och äldre romersk järnålder. Troligen finns det minst ett hus till inom gravens omkrets.

Ett hus som i övrigt avvek var det som går under benämningen A949 (se figur 56b). Detta hus fortsatte tyvärr ut ur det exploaterade området och var under åren -95, -96 och -97 föremål för ett gemensamt projekt mellan Bohusläns museum och arkeologiska institutionen i Göteborg. Detta

Figur 56 a) Hus, återbrukade husplatser och gravar. Visar Hus A1 och A949 skrafferade. b) Hus A1 var 51 meter långt, c) Husen under raä 140:1 var 12-20 m långa, d) Hus 949 med några av de närliggande husen. Hus 949 var ca 38 meter långt.

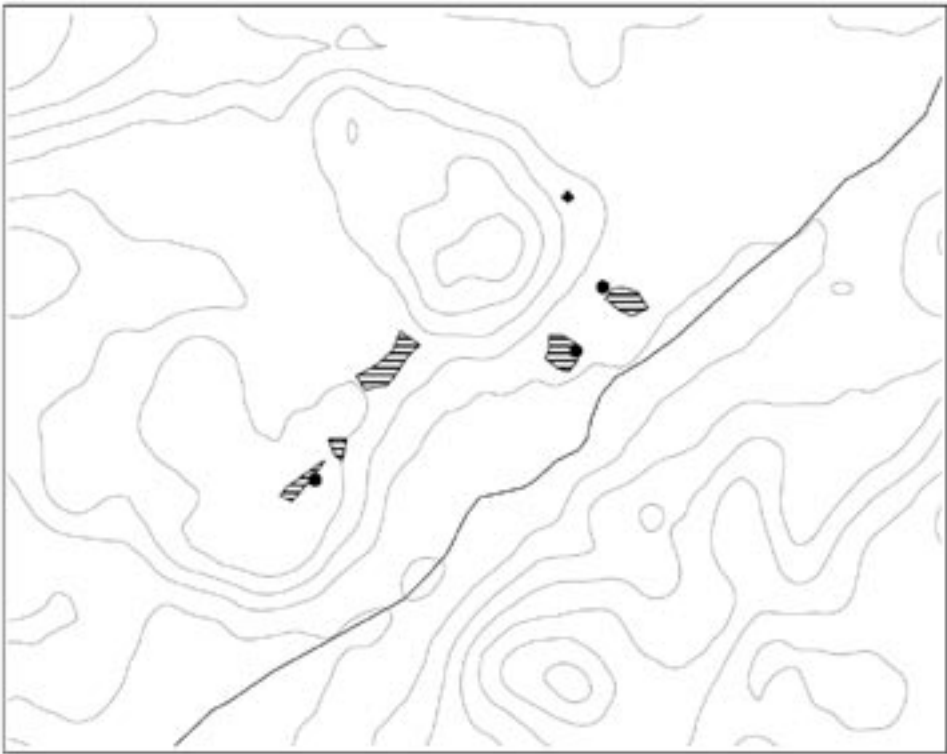
hus undersöktes varje vårtermin under dessa år och huset är idag beräknat till att vara ca 38 m långt och ca 5 meter brett. Kronologiskt tillhör de två ensamliggande gravhögarna, nr 140:1 och 140:2, de båda stora husen.

Den största graven, 140:1, var placerad på det maximala krönläget strax invid hus 949 och visade sig även gömma, förutom ytterligare huslämningar, en flatmarksgrav och en eventuell skelettbegravning. Flatmarksgravens daterades till yngre bronsålder. Grav 140:1 hade dessutom återanvänds som grav åtminstone vid ett tillfälle och blev vid detta tillfälle troligen ombygd från en stensättning till en gravhög.

De båda gravgömmorna innehöll totalt sju keramikkrärl, som alla var hela. I en av gravgömmorna hade man ställt ett kärl upp och ner i en av benurnorna. De var således urnegravar utan att gravsmörja/brandflak kunde iakttas. Inom denna gravs södra del framkom en nedgrävning som tolkades som en skelettgrav med en rektangulär form. Den eventuella skelettbegravningen delundersöktes p.g.a. tidsbrist, men den undersökta delen gav inga daterande fynd och därmed inget som kunde fastställa anläggningens funktion (den är mycket tveksam). Grav 140:2 etableras under folkvandringstid som en "syskongrav" till 140:1, till det yttre liknande den äldre, men med en annan typ av gravgömma. Den hade ett brandflak med en mindre mängd keramikkrärl och de brända benen blandade med gravgåvorna.

Fyndmaterialet från dessa boplatzlämningar gav fynd av ordinär agrarbebyggelse, vilka endast överträffades av lösfynd, som en del av en bronsfibula och av fynden i gravgömmorna. Hus 949 avvek bl.a. genom förekomsten av asbestkeramik och rikhaltiga fynd av vävtyngder. Hus A1 hade både finkeramik och grov hushållskeramik, dock i mycket liten mängd p.g.a. att ytan varit djupplöjd. Ett av de intressanta fynden, som framkom i den södra delen av bebyggelseområdet, var en dekorerad eldbock av lera. Inom denna yta påträffades en skärva av neolitisk keramik. Raä nr 140:1 innehöll följande fynd: en förgylld silverfibula och silverringar, bronsbeslag samt glaspärlor och totalt sju hela keramikkrärl. I 140:2 påträffades inget helt kärl men väl fragment av ett kärl samt metallföremål; en del av en bronsfibula med djurhuvudslut och en silverpärla, samt silver- och bronsdroppar (rester av föremål från gravbålet), samt glaspärlor.

Relationen mellan grav och hus blev intressant när vi undersökte fortsättningen av A949 (1997) och studenterna hittade ytterligare en silverfibula som var likvärdig med den i 140:1. En tolkning är att de är av samma typ och tillhör samma set av fibulor. Därmed skulle man kunna tänka sig att de indikerar samma familj. Detta innebär att mellan grav 140:1 och hus A949

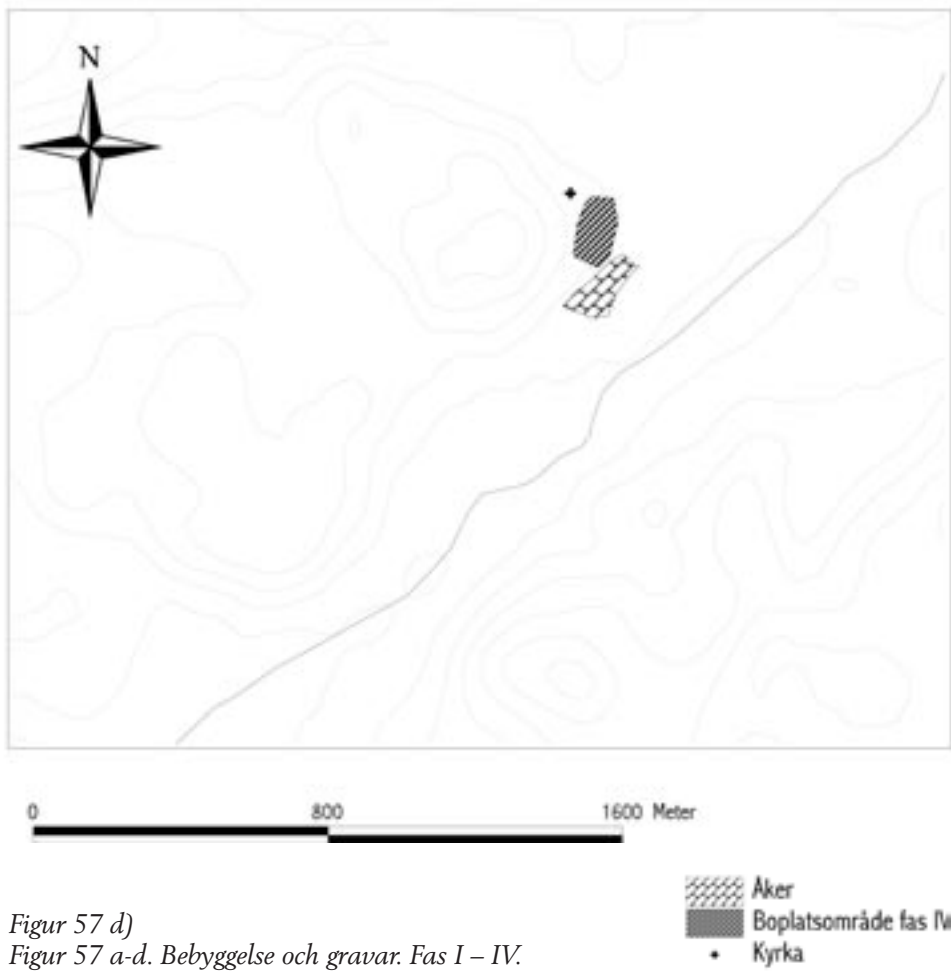
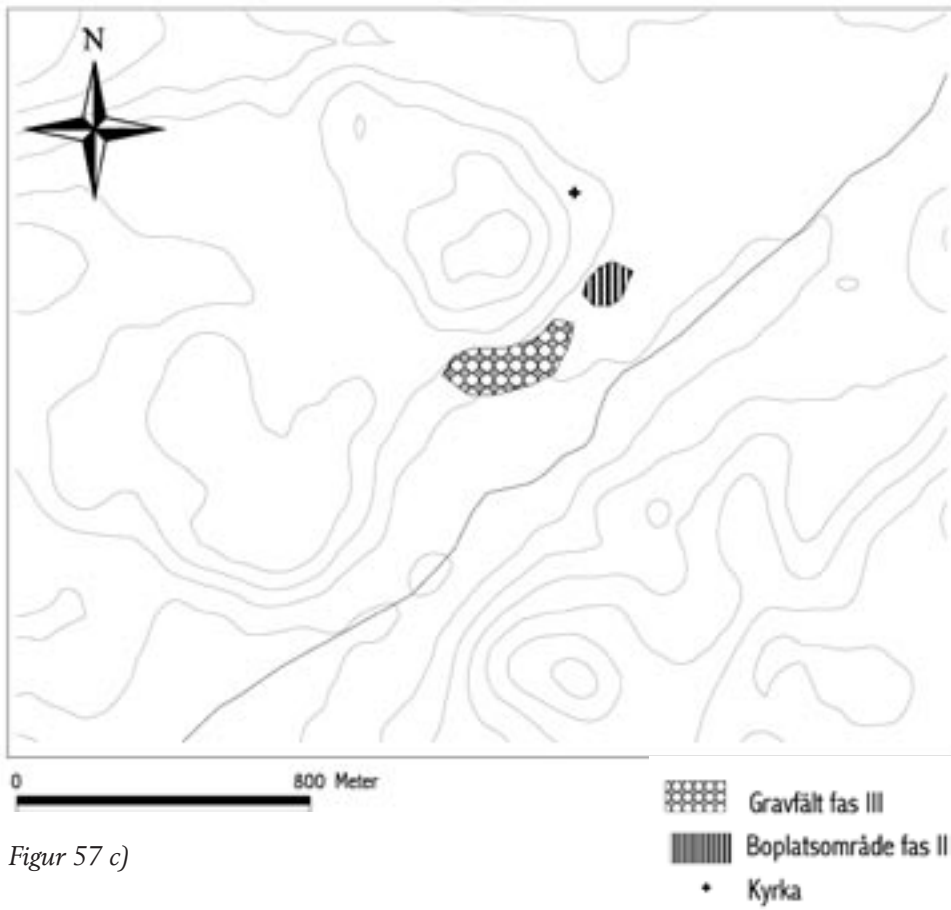
Figur 57 a)

- Grav fas I
- ▨ Boplatssområde fas I
- ✦ Kyrka

Figur 57 b)

- Grav fas II
- Boplatssområde fas II
- ✦ Kyrka

finns det fynd som kan tyda på en kronologisk relation mellan grav och hus.

7.3.5. *Sammanfattning 1992*

Under detta år kunde man konstatera det som till viss del hade iakttagits under 1991 års fältsäsong. Inom bebyggelseområdena har vi ytor som återbrukas, vi har också en flatmarksgrav och synliga gravar. Samtidigt har vi ytor med likadan bebyggelseaktivitet, men utan gravar i någon form. Förutom dessa företeelser förekommer det ytor med aktivitetspår eller ett fåtal tillfälliga byggnader utan gravar. Merparten av fyndmaterialet tillhör vad man skulle kalla ordinär agrar bebyggelse; inget av de stora husen lyser igenom, utom hus A 949 som med sin silverfibula och asbestkeramik utmärker sig markant. Det stora huset A1 saknar sådana typer av fynd och är tyvärr relativt fyndfattigt. Detta beror på att huset ligger på en yta som har varit utsatt för djupplöjning och där i princip inget kulturlager har bevarats vare sig innanför eller utanför huskroppen. Dock påträffades enstaka romersk järnålderskeramik i en del av husets anläggningar. Hus A949 däremot, hade kulturlager välbevarat inom huskroppen och även till stor del utanför den.

Det stora huset, A1, tolkas som ett hus för en storman. För detta talar husets storlek och det exponerade läget samt att själva husplatsen är knappt använd före eller efter huset (jfr. kapitel 4). Troligen kan detta hus ha anlagts under övergången mellan äldre och yngre romersk järnålder och sedan varit i bruk under ca 200 år. Det återuppbyggs inte efter en brand i den södra delen av huset. Det är troligen efter branden som hus A949 anläggs.

Hus A949 innehåller det som A1 saknar, d.v.s. ädelmetall, men det har inte det exponerade läget eller det ensamma läget. Grav 140:1 täcker en av de intensiva husplatserna inom de undersökta områdena, medan grav 140:2 mer verkar vara inriktad på att betona relationen till 140:1. Den yta som grav 140:1 omfattar har förutom husen nyttjats som gravplats för en yngre bronsåldersgrav.

7.3.6. *Tolkning av Hallerna – undersökningarna*

Gravarna som förekommer inom de undersökta ytorna har stor tidsmässig spännvid, den äldsta har yngre bronsåldersdatering och den yngsta dateras till vikingatid. Om man placerar ut gravarna och husområdena, så ser man hur vissa lokaler har hus och gravar i olika tidshorisonter. Dessutom påvisar detta, att förekomst av en flatmarksgrav inte behöver betyda att det förekommer ett flatmarksgravfält. Inom undersökningsområdet Hallerna saknas flatmarksgravfält, men det finns tre lokaler med flatmarksgravar, inom de ytor som har nyttjats mest under yngre bronsålder till äldre järnålder. Alla tre lokalerna har dessutom gravar från romersk järnålder och bebyggelse från förromersk järnålder fram till folkvandringstid. Men det är bara en lokal som har gravar från vendel – vikingatid, samtidigt som det inte är någon av dessa lokaler som har huslämningar från denna period.

Husen från vendel – vikingatid förekommer invid ytor som har nyttjats av tidigare perioder, men saknar själva egentliga spår av äldre hus eller tecken på större tidigare aktiviteter inom vendel – vikingatida husområdet. Den bild som materialet ger, är att under yngre bronsålder – förromersk järnålder existerar bebyggelseenheter inom fyra lokaler och inom dessa har tre enheter rätt till egen gravläggning. Under romersk järnålder till folkvandringstid används ytterligare ytor för permanent bosättning, och de tre äldre lokalerna med gravar anlägger även stensättningar eller högar. Det förekommer bebyggelse på minst fem lokaler; alltså är det två som saknar gravrätt. Under nästa period, vendeltid – vikingatid, etableras all bebyggelse nere i dalgången och gravläggning sker endast vid gravfältet. De dateringar som finns inom de

äldre undersökningarna inom raä 162, pekar på att detta gravfält börjar som två olika enheter (se figur 57b), en på kanten av Hallernaplatån (raä 162) och en nere i dalgången (raä 160).

Gravfältet raä 160 växer fram vid en av de äldre enheterna i dalgången. Alla andra lägen har övergivits, vilket troligen kan härledas till att man har överutnyttjat sina marker så att sandflykt sker. Denna sandflykt täcker relativt stora arealer, vilka inte brukas därefter. Att gravarna (140:1 och 140:2) öppnas tolkar jag som att man med denna handling "river upp" en existerande ordning, likt man river ett testamente eller kontrakt för att markera att det är "ur funktion". Denna tolkning bygger på det faktum att man endast har tömt två krukor av totalt sju i nr 140:1. Det verkar som om man visste ungefär var respektive gravgömma var placerad och från varje gömma tömmer man endast ut en kruka. Man kunde ha rört de övriga krukorna eftersom de troligen var synliga. Ytterligare för denna tolkning talar det faktum att silver- och bronsmaterial låg väl iakttagbart i tömningsmaterialet samt att de delar som saknades i detta material, låg i de intakta krukorna. Även nr 140:2 hade utsatts för liknande ingrepp, men eftersom denna gravgömma bestod av ett brandflak hade ingreppet begränsats till att endast öppna graven och därefter stänga den igen. Dessa händelser skedde troligen i samband med att man lämnade ytan och att man därmed ville bryta de "rättigheter" som deras bosättare hävdade.

Under vendeltid – vikingatid verkar bebyggelsen finnas permanent nere i dalgången och det finns vissa tecken på mycket temporära aktiviteter inom de "gamla" ytorna³⁶. Bebyggelsen förflyttar sig successivt in mot den lokal där den permanenta historiska byn återfinns på de äldre lantmäterihandlingarna. Vid medeltiden verkar man ha lagt vendel – vikingatidsbebyggelsen under plogen, då det över hela bebyggelseområdet finns spår av diken som skapats av de ryggade åkrarna.

I samband med Särilviks (1972) inventering inom kommunen togs det fosfatprover i linje med Norum kyrka och norrut. Enligt rapporten skulle det ha varit höga värden invid det som registrerades som raä nr 158. Detta skulle därmed kunna vara fortsättningen på den vendel-/vikingatida bebyggelsen, eller spår av den medeltida bebyggelsen. Man kan tolka det arkeologiska materialet, ortnamnen och kartmaterialet enligt följande: Kyrkenorum är troligen huvudenheten (primärenheten), senare etableras Högenorum och sist Strandnorum. För denna tolkning finns även stöd i OGB nr 6.

7.4. Sammanfattning Stenungsund

Bortsett från den tidiga undersökningen av gravarna ute på Dagsholmen, Jörlanda socken, har detta område inga större mängder äldre fynd. Det stora materialet är främst från de exploateringsundersökningar, som startades vid 1920-talets slutskede. Till en början i en liten skala för att successivt öka i omgångar fram till idag. I detta undersökningsområde kan vi urskilja stenåldersboplatsernas kronologiska komplexitet eller snarare svårigheten i att använda flintan som grund för datering av en lokal (se kapitel 6 och avsnitt 7.2). Merparten av boplatserna härrör tidsmässigt från övergången mellan bronsålder och järnålder, fastän de före undersökningen, utifrån flinta och övrigt stenmaterial, daterats till någon av stenåldersperioderna. Den kronologiska period som dominerar gravarna och boplatundersökningarna är romersk järnålder till folkvandringstid. Därefter följer förromersk järnålder och yngre bronsålder. Vi har endast två områden med vendeltid och vikingatida lämningar av bo- eller gravplats. I det ena fallet är det endast en enda härd och i det andra är det hus och gravar inom ett begränsat område.

36 Fornlämning 15840164

Vendel- och vikingatida bebyggelse lämningar är mycket sparsamt förekommande inom Stenungsundsområdet. Det finns, förutom Hallernaområdet³⁷, ytterligare en diffus boplatz som har daterats till vikingatid inom odlingskomplexet Munkeröd³⁸. Därefter har vi de gravar som undersöktes under det tidiga 1800-talet och som daterades till 900-talet e Kr³⁹. I övrigt förekommer det två fynd som indikerar medeltid, båda från Spekeröd socken. Det ena är en sländtrissa med runinskrift, som kan dateras till sen vikinga- och tidig medeltid⁴⁰, och det andra är ett 1300-tals spänne⁴¹ (se Zetterholm 1940 och Wideen 1954).

I Jörlanda socken påträffades vapen i en vikingagrav och svärdsfragment från folkvandringstid, i ett fynd av smedutrustning. Norum har fynd av vapen och eventuella hästutrustningsdetaljer i en grav från vendeltid. Det saknas fler registrerade fynduppgifter som berör vapen i detta område. Från Ödsmåls socken har vi fyndet av silverbeslag för häst, vilket kan tolkas som åtminstone statusmarkerande. Är detta tecken på maktens förflyttning inom området, från Norum till Jörlanda och Ödsmål socknar? Skillnaden är än så länge, att Norum har ett större vendel- och vikingatida gravfält i närheten av sin 1100-tals kyrka. Detta gravfält verkar ha två startpunkter; dels på krönet av Hallernaplatån, dels nere i dalgången. Dessa två punkter växer troligen ihop under yngre järnålder, samtidigt som omgivande gravlokaler inte fortsätter att användas. En fråga är givetvis, om respektive enhet är lika "mäktig" eller om det är enheten i dalgången som är den ledande från början.

Det intressanta är att vi närmast kyrkan har ytterligare minst en grav som tillhör det första tydliga hävdandet under fas II, men detta verkar inte påverka det i söder liggande gravfältets fortsatta existens. Gravfältet etablerades inte, och byggdes från denna enhets plats, utan gravfältet etablerades och utvecklades utifrån de båda enheterna i söder. Därmed verkar det som om den ovan nämnda friliggande enheten kom att ingå i en större enhet.

Av fornborgarna inom undersökningsområdet har en fornborgs anläggningstillfälle daterats till yngre bronsålder⁴². Denna fornborg har dessutom boplatser, strax invid foten av fornborgsberget, som är samtida med fornborgens troliga anläggnings- och användningstid. Fornborgen anlades troligen primärt som skydd för boplatserna och som markering av hävd över det närliggande området. Den ligger vid en av passagerna in i det som blir Högenorum-Strandnorumdalgången, och även dalgången Munkeröd-Stenung är nåbar från denna punkt. Samtidigt är fornborgen anlagd vid tröskeln in i högländet, i denna sydöstra del av Ödsmåls socken. Stenungsundsområdets centrum är inte lätt att urskilja och det finns tre möjliga lokaler: Hallerna, Dyrtorp eller Bråland/V Torp. De två förstnämnda har intensiv bebyggelse från fas I och har gravar samt hus som avviker från gängse förekomst. Den tredje har kombinationen gravhög och ädelmetall samt ett typiskt läge för fas II.

I nästan alla socknar inom detta område finns det enstaka fynduppgifter om främst silverföremål, som ett hästbetsel från Ödsmål och ett spänne från Spekeröd socken. Ucklum är den enda socken som saknar denna typ av fynd från fas III, i gengäld har socknen tillsammans med Ödsmåls socken fynd från järnhantering. Totalt sett verkar området ha ett antal lokaler som är stora och tycks hävda sig gentemot omgivningen, men ingen som ger sken av att vara den centrala enheten i området. Möjligen kan Jörlanda-, Spekeröd- och Ödsmålsområdet med sina större slätter vara på väg att särskilja sig ur den äldre strukturen.

³⁷ Fornlämning 15840159

³⁸ Fornlämning 15840217

³⁹ Fornlämning 15580123

⁴⁰ Fornlämning 15980171

⁴¹ Fornlämning 15980096

⁴² Fornlämning 16220038

8. Undersökningsområde Kville/Tanum

8.1. Inledning

I detta kapitel kommer jag att bearbeta undersökningsområdet på likvärdigt sätt som i kapitel 7. Jag kommer att även i detta kapitel först bearbeta fynd- och uppgiftsmaterialet från det större undersökningsområdet (avsnitt 8.2.), för att därefter gå igenom ett mindre område inom det större undersökningsområdet (avsnitt 8.3.). Strukturen är därmed lik den i kapitel 7. Skillnaden är den att jag i detta kapitel inte gör en djupdykning in i ett material som framkommit i samband med exploateringar. Materialet härrör nästan uteslutande från äldre fynduppgifter och i mindre grad från exploateringsundersökningar.

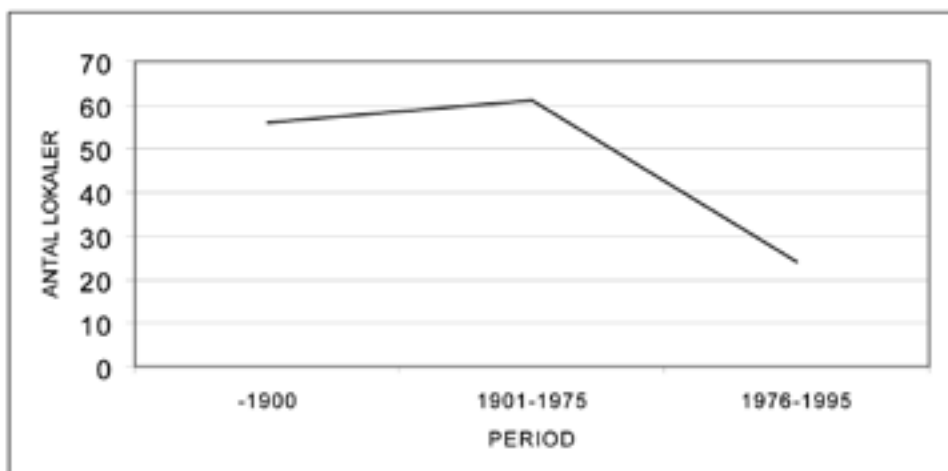
8.2. Material från Kville-/Tanumområdet

8.2.1. Registrerat material – undersökt, uppgift om eller inkommet

Det finns även i detta undersökningsområde ett antal lokaler som saknar användbara dateringsuppgifter (jfr. avsnitt 7.1.). När man börjar arbetet med att sammanställa uppgifterna från detta område, slås man av att detta område nästan helt saknar boplatser. Det andra som blir tydligt är, att detta område har rikhaltiga fynd från samma faser som Stenungsundsområdet. Kville och Tanum socknar har dock aldrig blivit utsatta för samma exploateringstryck som Stenungsunds kommun, inte ens under 1980-talet. Merparten av undersökningarna härrör från 1800- och det tidiga 1900-talet, vilket ofta kan kopplas till intresseinriktningen hos dåtidens arkeologieriktade personer (se figur 58).

Fyndmaterialet därutöver har att göra med det dåtida agrara landskapets behov av odlingsmark alternativt sand-/grustäkt (figur 59). Likheterna mellan Stenungsund och Kville-/Tanumområdet är stora vad det gäller just denna del av hur materialet har tillkommit. De arkeologiskt intresserade, som engagerade sig inom Tanum och Kville socknar, undersökte framför allt gravar. Detta gällde både Montelius och Ekhooffs olika undersökningar.

Inom detta område sker det snarare en omvänd utveckling, jämfört med Stenungsund, eftersom det sker en kraftig nedgång efter 1800-talet och de första årtiondena av 1900-talet (se figur 58). Det stora undantaget är gräv-

Figur 58. Antal fyndlokaler och när de registrerades. Det märks hur kraftigt den äldre tidens intresse för området slår igenom samt hur det agrara landskapets förändring under 1700- och 1800-talet skapar material. I denna sammanställning ingår "försvunna gravar" (uppgift om).

ningarna på Gisslerödsgravfältet (Frödin, Almgren & Hallström 1903-04, Niklasson 1931 och Fredsjö 1947-48). Kville-Tanumområdet har först de senaste fem-sex åren varit föremål för större arkeologiska undersökningar, i samband med E 6:ans nydragningar, men man har dock alltid arbetat med hållristningsdokumentation.

8.2.2 *Materialets rumsliga spridning*

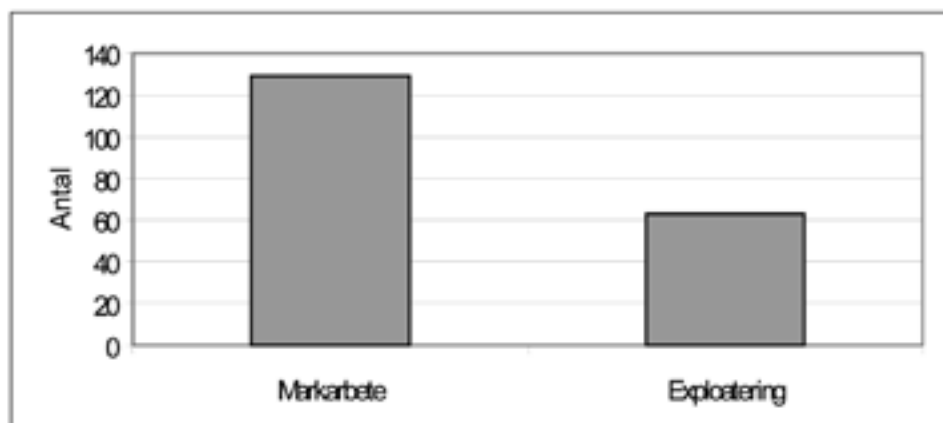
I de nedan återgivna kartorna över de behandlade lokalernas rumsliga fördelning inom de respektive tidsskiktet, tydliggörs det som figur 58 påvisade. Vi kan se en mindre förflyttning av aktivitetstygndpunkten mellan Tanum (60a) i äldsta skikt och Kville (60b) i det mellersta skiktet, för att under det sista tidsskiktet återgå till Tanum (60c).

Detta hänger ihop med det som figur 59 redovisade, d.v.s. att de sentida exploateringarna ökar i betydelse som informationskälla. Exploateringarna sker framför allt i samband med E6:ans förbättrande. Det bearbetade materialet har därmed stora skillnader i vilken typ av information som lämnas. Agrara markarbeten berör nästan hela undersökningsområdet, medan exploateringsundersökningarna framför allt håller sig kring transportleder. Detta kan man urskilja i figur 61a och b.

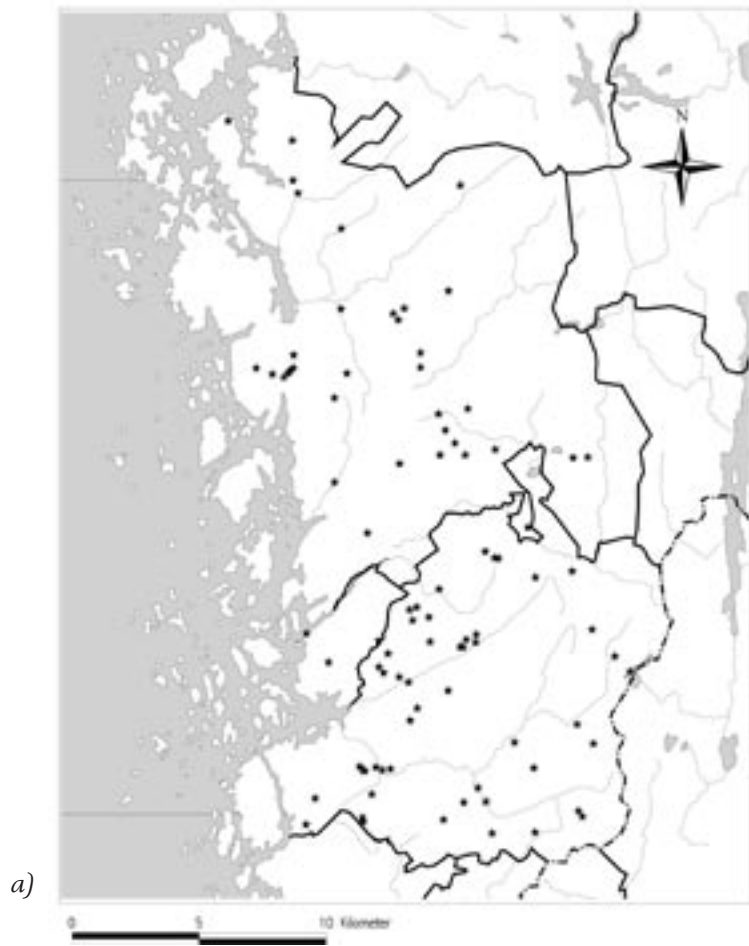
Vi kan därmed få olika tolkningar utifrån en jämförelse mellan det exploaterade och det äldre inlämnade materialet. Skillnaden ligger dels i vad för typ av lämning som påträffats, dels var i landskapet som fynden kommer ifrån. Det sistnämnda beror på vilket topografiskt och geologiskt läge som brukats vid fyndtillfället. Det som redovisas i dessa kartbilder (figur 61a och b) är att vissa delar av undersökningsområdet är överrepresenterat i materialet, medan andra saknas. Intressant är att tätorterna saknar betydelse för materialets skapande och till stor del saknar även exploateringen betydelse. Dock är det så, att mängden material per lokal ökar dramatiskt i samband med den moderna exploateringsarkeologin.

8.2.3. *Materialets innehåll, fornlämningar och fynd*

Dessvärre förekom det, som tidigare påpekats, att stora privatsamlare arbetade inom dessa områden. Detta var givetvis på gott och ont, eftersom vissa av de registreringar som Ekhoff gjorde i princip endast var möjliga tack vare en del av dessa samlare, även om informationen om fyndplats och hur det hittats mycket sällan var tydlig. De äldre arbeten som bedrevs var delar i de planer, som hushållningssällskapet hade dragit upp för de arkeologiska

Figur 59. Antal lokaler registrerade, sett till känd eller tolkad orsak för lokalens upptecknande. Lokalernas tillkomsttid ej med i denna figur. I denna sammanställning ingår "försunna gravar" (uppgift om).

c)

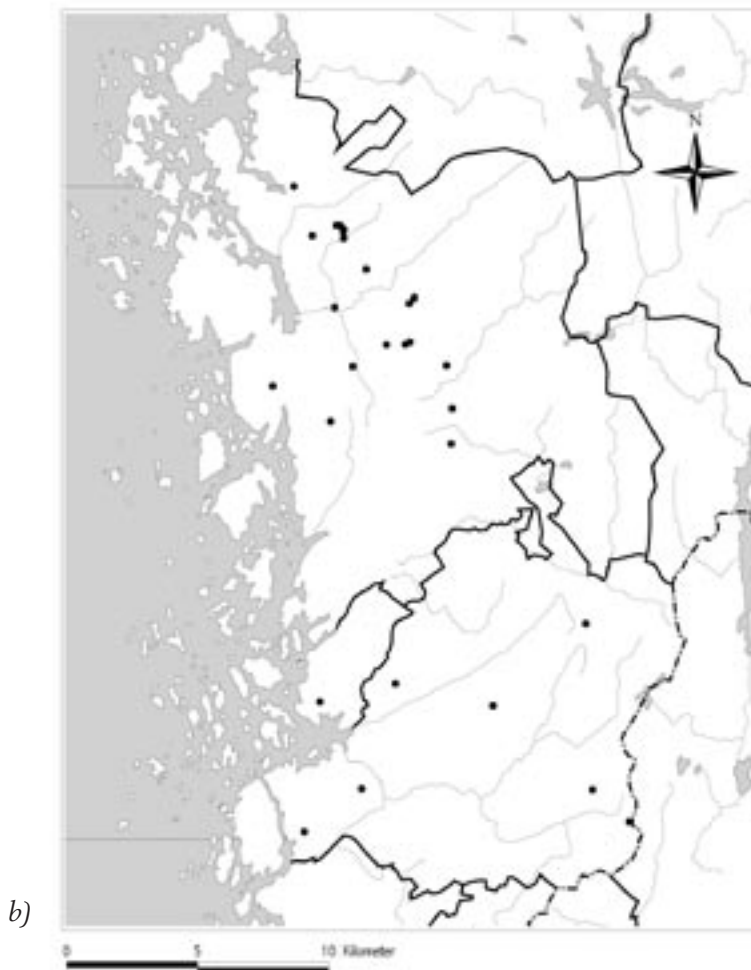
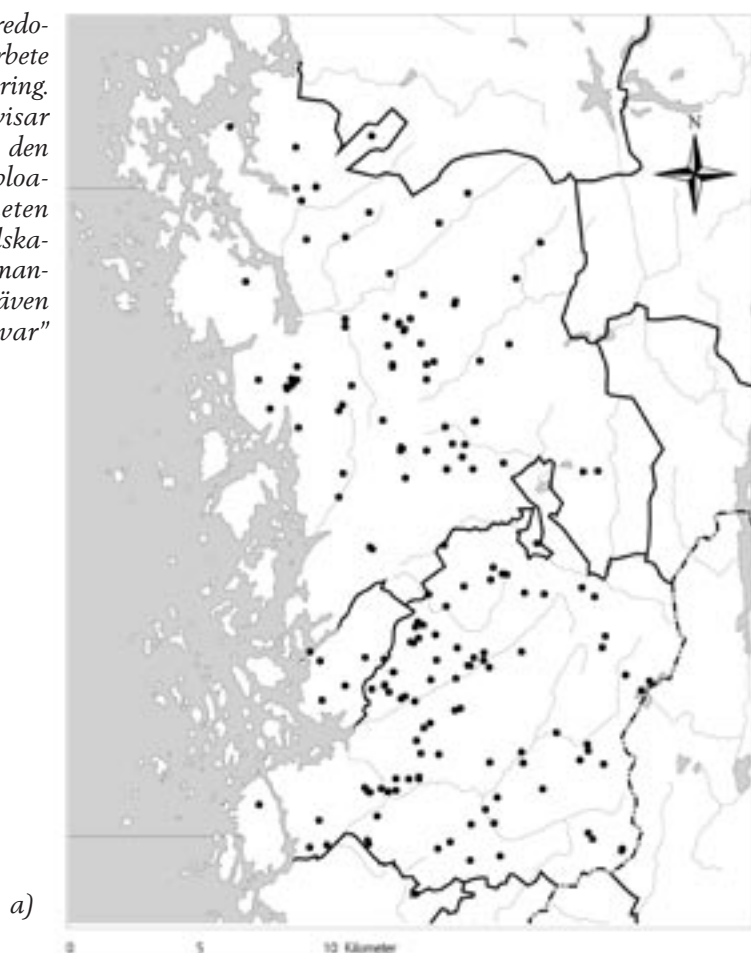
Figur 60. Kartor över Kville/Tanum området med registrerade lokaler markerade: a) Till och med 1900, b) 1901-1975, c) 1976-1995

arbetena. Montelius och Ekhoﬀ byggde vidare på det som deras föregångare Brunius, Åberg och Holmberg hade skapat. Gravarna var, p.g.a. markarbeten, i farozonen och därmed logiska att ta tag i, samtidigt som de var de enda säkra punkter som innehöll daterande föremål. Tyvärr var merparten av dokumentationen inte bra, eftersom kartan i skala 1:100 000 omöjliggjorde detaljerande lägesbeskrivningar. Dessutom användes ortnamnsbegrepp som inte gick att lokalisera, eftersom de var mycket lokala eller kortlivade.

De första spåren av boplatser från brons- eller järnåldern framkom tidigt invid Grebygravfältet, men detta material framkom i samband med husgrundsgrävning och undersöktes aldrig av arkeologer. Även om detta material omtalades och användes som bevis på boplatserns existens, var man inte beredd att göra kopplingen gravar – boplatser i området (se t.ex. Särilvik 1982). Med några få undantag dröjer till 1990-talet innan järnåldersboplatser undersöks av arkeologer, de första i samband med gravundersökningar (se bilaga 1). Det förekommer vissa skillnader mellan Kville och Tanum socknar i fyndmaterialet (se figur 62). I Tanum socken förekommer det fynd av hartspärlor vid två lokaler och eldslagningssten har påträﬀats vid tre. I ca 1/8 del av lokalerna med sländtrissor är dessa gjorda i lera, och resten är gjorda i täljsten. Kville socken saknar hartsmaterial och har färre fynd inom kategorierna sländtrissor och brynen, men har fler lokaler med eldslagningsstenar (se figur 62). Det finns ett eventuellt vapenoffer⁴³ och ett lösfynd av svärd i Kville materialet. Beskrivningen av svärdfyndet är så vag, att det inte

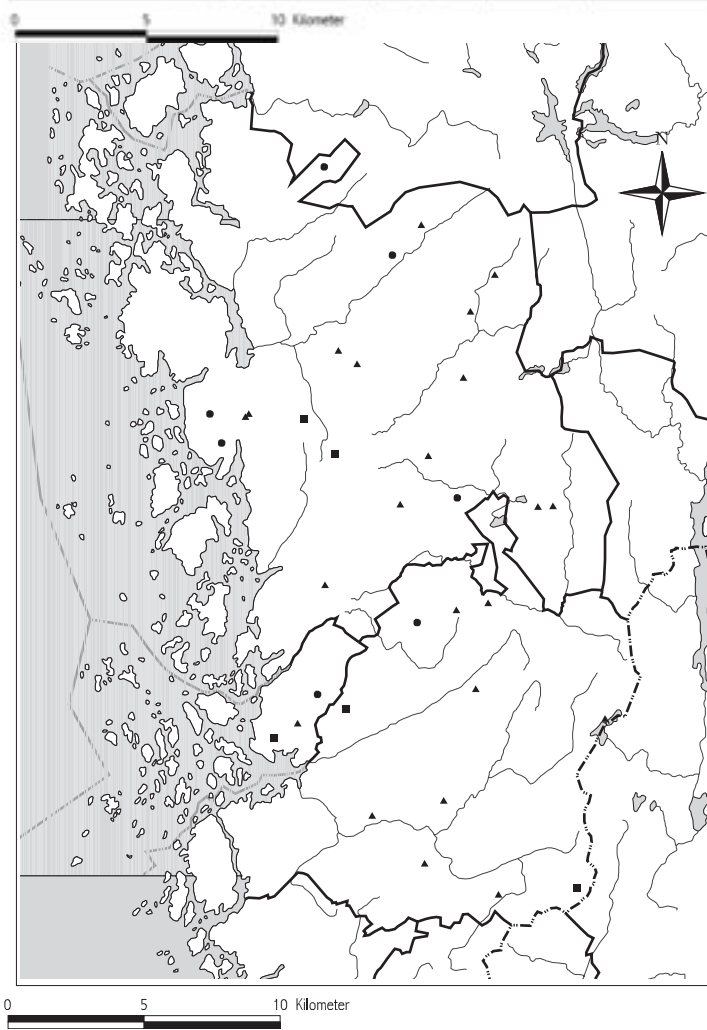
⁴³ Fornlämning 15640640

Figur 61. Kartor redovisar a) Markarbete och b) Exploatering. Dessa kartor visar på hur marginell den arkeologiska exploateringsverksamheten har varit i landskapet. I denna sammanställning ingår även "försvunna gravar" (uppgift om).

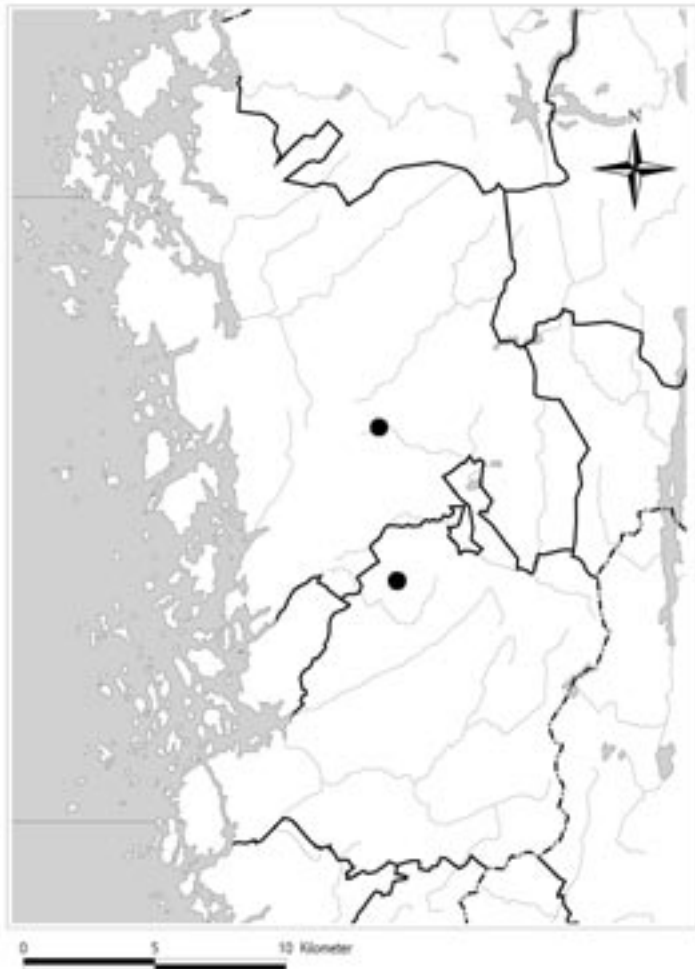

Figur 62 a)

Figur 62 b)

Figur 62 c)

Figur 62. Kartor med spridningsbilder av förekomsten av: a) Spannformiga kärl (cirkel), vapen/hästutrustningsdetaljer (fyrkant), guldföremål (stjärna). b) Bryne (cirkel), eldslagningssten (fyrkant), sländtrissa (triangel). c) Glas-kärl (punkt).

med säkerhet kan härledas till någon specifik datering. Dock kan man vid studier av svärd konstatera, att det förekommer fler indikationer på svärd som gravgåvor i yngre järnålder än i äldre järnålder (se kapitel 2). Utifrån detta tolkar jag detta lösfynd som ett yngre järnålderssvärd. Oftast förekommer vapen eller hästutrustning i gravar, de äldsta torde vara från äldre järnålder och de yngre är från vikingatid (se kapitel 2).

Tanum socken har överlägset flest vapenfyndlokaler (se figur 62), men saknar uppgifter om äldre vapenfynd. Det största antalet vapen finns i Kville socken vid Hög Edsten. Keramikfynd kommer i första hand från gravar, eller uppgifter om gravar, och därmed är det främst från de äldre samlingarna som vi har denna materialgrupp. Även inom detta undersökningsområde har vi förekomst av spannformade kärl, som enligt beskrivningarna verkar vara företrädesvis täljstenskärl. Eftersom vi till stor del saknar undersökta boplatser, förekommer dessa kärlyper framför allt som en del av gravmaterialiet (se figur nedan). Ett av kärlen är särskilt intressant då det har en glasbit inmonterat i botten⁴⁴, vilket påminner om ett kärl från Ytter Restad (se Sarauw 1923.). Detta indikerar tankens rörelse i landskapet, på samma sätt som det ovan angivna försöket till en kopia av ett spannformat kärl i Ödsmål socken (se avsnitt 7.1.3.). Man har eftersträvat att skapa en kopia, fast med ett sämre lämpat material, medan keramik-kärlen med insatt glasbit kan ha skapats lokalt efter en gemensam idé. Givetvis skulle kärlen kunna ha transporterats till båda lokalerna eller från Ytter Restad till Grebbestad, Tanum socken eller tvärt om.

Det fascinerande är dominansen av ädelmetaller och då främst från

⁴⁴ Fornlämning 16060734

området kring Edsten. Men dominansen är delvis en chimär eftersom Tanum socken nästan har dubbelt så många fyndlokaler jämfört med Kville socken. Tanum sockens fyndmaterial är dock mer geografiskt spritt med enstaka fynd per lokal. Kville sockens fyndmaterial domineras av den lilla delen kring Edstens- och Joredsområdena. Läger man till förekomsten av silverföremål, får man ytterligare en kraftfull markering av att merparten av fynden, finns i Tanum även om Kville socken uppvisar en koncentrerad förekomst.

Fingerringar är relativt ofta förekommande i ädelmetallsmaterialet. Dessutom har undersökningsområdet tre lokaler med guldringar och en osäker lokalisering. Här har vi ytterligare en skillnad i fördelningen inom denna materialkategori, då Kville socken dominerar ringfynd⁴⁵ och Tanum socken har flest ringfynd⁴⁶. Merparten av fingerringarna har fler ryggar än två (se figur ovan). Förutom fingerringarna i Edstensområdet så förekommer det tre fingerringar i Kville socken, medan Tanum socken har sju. Dessutom har Kville en armring⁴⁷ och Tanum en halsring⁴⁸. Det finnes dessutom fynd av glasbägare inom undersökningsområdet, mest känd är Lilla Gerumsbägaren⁴⁹, Tanum, från 300-talet e Kr (figur 63). Men vi har även fynd av glasbägare från Åbroten⁵⁰, Kville, som dateras till folkvandringstid. I Kville – Tanum området förekommer det fyra lokaler, som skulle kunna klassas som offer eller depåer. Av dem skulle jag snarast tolka två av dem som rester av gravar och det är guldfyndet vid Hög Edsten och vapenfyndet vid samma fastighet. Detta antagande kommer jag att argumentera kring i den tolkning som presenteras i avsnitt 8.3.

8.2.4. *Fynden – lämningarna – av vad?*

Materialet kommer från de lokaler som har sin fyndhistoria under tiden före 1900 (se figur 64, stapeln längst till höger). Men om vi tittar på respektive kategori, kan vi urskilja att boplats och grav/boplats har procentuellt flest lokaler under den sista perioden. Det är tydligt att man inte reflekterade i högre grad över relationen grav/boplats under den äldsta fasen, vilket innebär att detta material har sina brister på boplatssidan. Gravar har man till största delen undersökt under 1800-talet och den tidiga delen av 1900-talet. Vi har dessutom i materialet några megalitgravar som har undersökts eller uppgivits ha lämnat fynd från järnåldern (se Bilaga 1).

8.2.5. *Gravar - undersökta eller "hittade" i arkiv*

Tanum socken har dubbelt så många undersökta gravar som Kville socken. Merparten av fynden eller uppgift om fynd kommer dock från markarbete i båda socknarna. Det är både äldre järnålders- och yngre järnåldersgravar som har undersökts. Högar dominerar i detta material och de ger ofta keramik och brända ben. Dock finns det mer exklusiva föremål som t.ex. Gerumsglasbägaren från romersk järnålder och en guldring som påträffades tillsammans med brända ben i en hög. Flertalet av dessa gravar framkom i snarlika lägen, ofta på en plåtå invid ett vattendrag, och alla var brandgravar (Montelius 1879).

⁴⁵ Exempelvis 15649020 och 15649049

⁴⁶ Exempelvis 16060557, 16061266 och 16069038

⁴⁷ Fornlämning 15640383

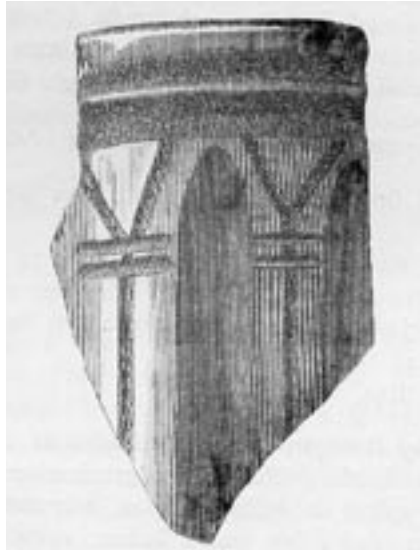
⁴⁸ Fornlämning 16061515

⁴⁹ Fornlämning 16061266

⁵⁰ Fornlämning 15640314

a)

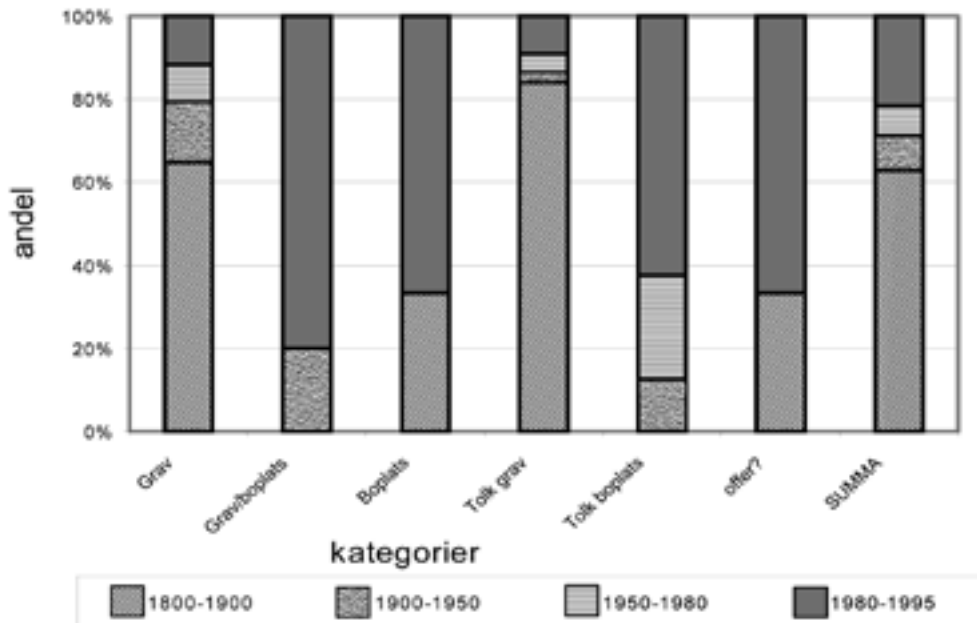
Figur 63 a) Fingerring från Kyrko Ryk samt b) glasbägare från Lilla Gerum. Ur Montelius 1877.

b)

En grav som kallas för Falkonrös⁵¹ är problematisk. Den är enligt Riksantikvarieämbetets inventering angiven som ett röse, men enligt Montelius återgivning av Brunius beskrivning av undersökningarna under 1810-talet, används båda begreppen röse och hög i beskrivningen. Läget och fynden talar emot ett röse. Fynden var fibulor och handtag av brons samt en guld- och silverhaltig ring. Fibulorna daterades till äldre järnålder (ibid. 1879). Läget är heller inte ett typiskt bronsåldersläge, eftersom den ligger på randen av en platå på en moränhöjdrygg.

Tar man fasta på att anläggningen omtalas som ett röse utan inre regelbunden konstruktion (ibid. 1879), kan man tolka detta monument som en hög som möjligen skapades genom att en ursprunglig stensättning påbyggdes. Efter en besiktning av lokalen anser författaren att denna tolkning är mycket trolig, då en jordhög förekom på en yttersida och en stenhög på den andra yttersidan av anläggningen. Det borde vara av intresse att återundersöka monumentet för att se om det går att fastställa ett möjligt återbruk av lokalen.

Vad som allmänt gäller för gravundersökningarna inom undersöknings-

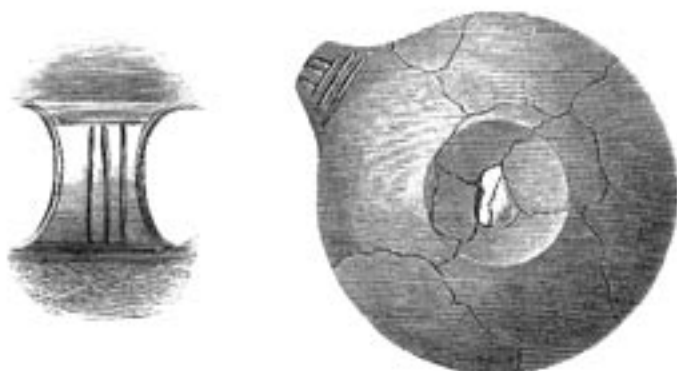
Figur 64. Kronologisk spridning av fyndens tillkomsttid inom Kville/Tanum området. Figuren visar kategoriernas procentuella andel inom varje registrerad lokaltyp, samt fördelat per tidsavsnitt (se summakolumnen).

⁵¹ Fornlämning 16060557

Figur 65. Kärlet från Greby. Ur Montelius 1879.

Fig. 6 n. Lerbäril, funnet i högen 3 vid Greby. 1/2.

området är att de nästan alltid är utförda under den äldsta perioden. De är ofta undermåligt presenterade i text och för det mesta undersökta utan en uttalad plan som förklarade varför man valde ut den eller den graven inom gravfältet eller gravgruppen. Detta gäller t.ex. Greby gravfält⁵² som undersöktes 1873 av Montelius. Av gravfältets ca 200 gravar undersöktes sju långhögar och fyra runda och fynden bestod till största delen av käril med brända ben. Övriga fynd var benkammar, glaspärlor, bronsfragment samt sländtrissor (Montelius 1879). Ett av kärilen hade en glasbit inmonterad i botten av kärlet (figur 65). Strax sydväst om Grebygravfältet ligger Gisslerödsgravfältet⁵³ som undersöktes vid tre tillfällen under 1900-talets första hälft. Gravfältet innehöll gravar som daterades från romersk järnålder upp till vikingatid. Totalt undersöktes ett 50-tal gravar, till största delen högar, men även någon domarring undersöktes. Ingen vet hur stort gravfältet har varit eftersom gravfältet har skadats genom grustäkt, odling och husbebyggelse. Det finns idag ett fåtal icke undersökta gravar kvar inom dagens bebyggelse.

Invid Kville sockenkyrka finns det uppgifter om en tingshög (se kapitel 11) och i närområdet finns det uppgifter om fynd av svärd och andra gravindikationer (se kapitel 2 och avsnitt 8.2.3).

Vad det gäller beskrivningar till de övriga fynd som här kortfattat presenteras, kan en stor del kopplas till just gravar. Ofta förekommer beskrivningar som att fynd framkommer under jordhög (se Bilaga 1). Ser man till mängden rena gravlokaler i förhållande till rena boplatslokaler, är det en mycket kraftig övervikt för gravar.

⁵² Fornlämning 16060734

⁵³ Fornlämning 16060719

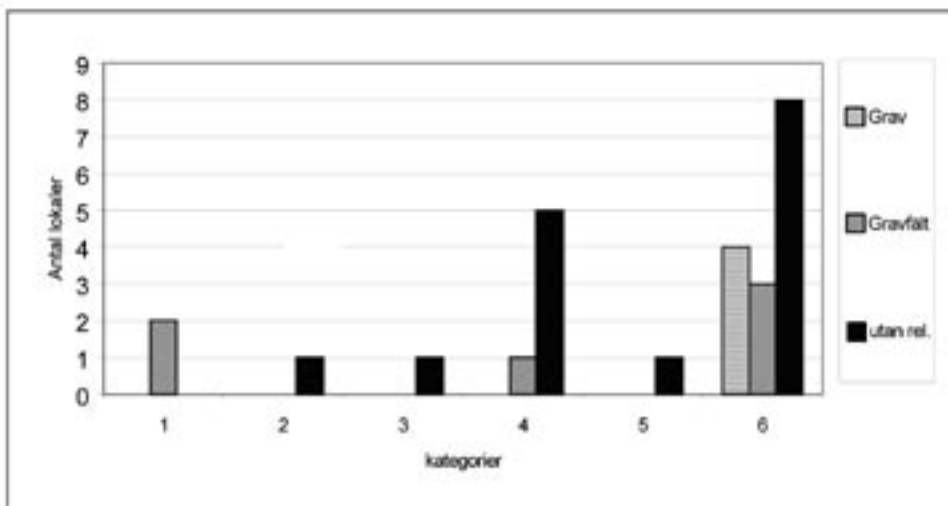
8.2.6. Boplatsmaterialet

Man kan ganska enkelt fastslå att inom detta undersökningsområde har man mycket liten kunskap om boplatser. Att det finns få boplatser Kville-/Tanumområdet kan förklaras med att det inte har skett arkeologiska undersökningar som innefattar större sammanhängande ytor. En annan möjlig och kompletterande förklaring är att det inte har varit några större exploateringar, efter det att järnåldersboplatser blivit uppmärksammade som en egen kategori (se kapitel 6). Detta märks i det att merparten av de boplatser som är registrerade har tillkommit via förundersökningar och specialinventeringar inom de ytor som berörs av motorvägsbyggnationen. En del järnåldersboplatser framkom i de undersökningar som utfördes inom bronsåldersprojektet (Algotsson och Swedberg 1997). Materialet har dessutom vuxit under de senaste åren genom intresserade privatsamlare. Dessa har lyckats att finna en del mycket spännande lokaler som är lite udda belägna, d.v.s. utanför de stråk som nyttjas för dagens exploateringar.

Av de lokaler som jag har med i min undersökning är mer än två tredjedelar tillkomna i samband med förundersökningar eller som resultat av andra undersökningar. Man kan dock fortfarande urskilja en äldre tillkomst-historia för boplatserna, i det att knappt 40 procent av mina boplatser är framkomna under gravar (se Bilaga 1). Boplatserna är svåra att värdera och tolka, eftersom de är otydliga vad det gäller förekomst och beskrivningar av anläggningarna (jfr. avsnitt 7.1.6). Dock gäller denna reservation även de som framkommit under utredning eller förundersökning och som sedan inte slutundersökts. Dateringen är därmed mycket vag och man kan inte till 100 procent räkna dem till järnåldern. Figur 66 visar hur få säkra boplatser som vi har att arbeta med i detta undersökningsområde. Egentligen är nästan 75 procent av de bearbetade lokalerna osäkra lämningar. Fördelen med detta område är att vi inte har det jag kallade för "inflationsboplatser" registrerade. Med detta menar jag dessa ställvis fyndförande svarta, eventuellt sotiga/kolhaltiga lager, som ingen vet vad de står för (jfr. avsnitt 7.1.6). I materialet som har registrerats finns fyra lokaler med anläggningar som kan tolkas som huskonstruktioner medan vi har ytterligare sju lokaler med enbart anläggningar (ej hus) eller i kombination med fynd. Detta gör att nästan hälften av dessa har säkra belegg för boende och/eller aktiviteter (se figur 66). Den största gruppen är dock tveksamma lokaler med endast fynd eller kulturlagerspår (kategori 6 i figur 66). Går man in och studerar de ovan redovisade lokalernas relation till gravar eller gravfält, får man följande grupperingar: kategori 1, d.v.s. de säkra boplatserna, har endast påträffats i direkt relation till gravfält. Kategori 2-5 d.v.s. hus och/eller temporära aktivitetsytor saknar inte denna relation men det är endast ca. 11 procent som har direktrelation till gravfält (se figur 67). Den sista kategorin, nummer 6,

Antal	Byggnad	Kokgrop/härd/grop	Fynd/K-lgr	Kategori
2	x	x	x	1
1	x	x		2
1	x		x	3
6		x	x	4
1		x		5
15			x	6

Figur 66. Figuren redovisar fördelningen av de 26 boplatserlokaler utifrån deras innehållskombinationer av byggnad, kokgrop/härd/grop samt fynd eller kulturlager. Kolumnen Antal redovisar hur många lokaler som har de markerade kombinationerna. Kolumnen Byggnad innehåller förekomst av huskonstruktioner som stolphål och väggrännor. Kolumnen Kokgrop/härd/grop tolkas som aktivitetsytor om byggnad saknas och kolumnen fynd/K - lgr. indikerar aktivitet och bebyggelse. K-lgr står för kulturlager. Den högra kolumnen anger vilket kategorinummer respektive företeelsen har fått.

Figur 67. Kategorierna är hämtade från föregående figur. Figuren visar de 26 lokalerna fördelade efter kategorierna i föregående figurs vänstra och högra kolumn i förhållande till gravar, gravfält samt utan relation.

visar att antalet lokaler med fynd av boplatskaraktär har nästan lika många sådana med gravrelationer som de utan denna relation (se figur 67).

Nästan 60 procent av boplatserna har framkommit de senaste 10 åren och detta pga. motorvägsbyggnationerna (Bilaga 1). Ett problem med boplatser är, att t.ex. mesolitiska boplatser fortfarande undersöks som om de enbart vore mesolitiska (se kapitel 6). Fynd av flintredskap styr både tolkning och arbetssätt, trots allt fler anläggningsdateringar till andra perioder. Trots denna osäkerhets faktor (jfr. avsnitt 7.1.6) går det ändå att dra några slutsatser av de här framskyntande strukturerna. De säkra byggnaderna förekommer i detta undersökningsområde invid eller under gravfält. Även de som kan betraktas som temporära eller osäkra har koppling till gravar. Dock är denna koppling inte lika tydlig som i kategori 1. Detta kan tolkas som att det förekommer boplatser och aktivitetsytor som saknar gravar i sin direkta närhet. Ser man till materialet som har framkommit är det varierande i mängd, men stora fyndrika boplatser saknas. Frånvaron av stora fyndrika lokaler kan snarare bero på när de undersökts än andra faktorer (jfr. kapitel 6).

De som har undersökt fornlämningslokaler de senaste 15 åren borde ha varit beredda på att finna boplatser, men så har trots allt inte varit fallet. Av boplatserna dateras ca 92 procent grovt till äldre järnålder, sedan har förromersk järnålder och vendeltid likvärdiga andelar av dem som kan dateras, d.v.s. 4 procent vardera.

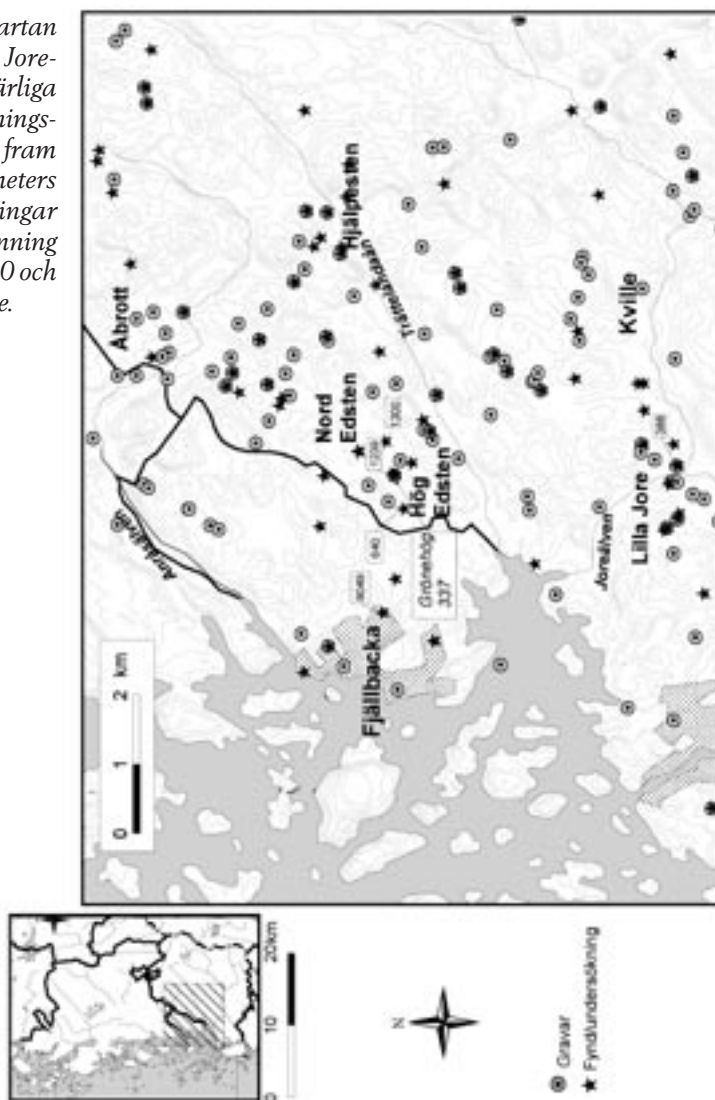
8.3. Edstensdalgången med närområde

8.3.1. En beskrivning av området

Edstenområdet består av en flack och bitvis ganska trång dalgång, som har sin början i väster vid Jorefjorden i Kville socken. Denna dalgång slingrar sig ända upp till Tanumslätten i nordöst (se figur 68) och vid platsen för det senaste fyndet vidgas dalgången till en lite större flackare yta. Ofta placeras alla guldfynd inom denna del av Kville socken till en och samma klump (jfr. Fabeck 1992). Detta material består alltså av tre stora fyndlokaler⁵⁴ samt flera mindre fyndlokaler inom två dalgångar (se figur 68). Det är dock mycket små avstånd som skiljer fyndlokalerna åt. Alla förekommer inom några kilometers radie från varandra. Förutom Edsten tillhör även ett brak-

⁵⁴ Fornlämningarna 15640640, 15641239 och 15640388

Figur 68. Den lilla kartan visar Edsten- och Joredalgångarnas ungefärliga läge inom undersökningsområdet. För att få fram topografien har 10 meters ekvidistans markeringar används och fornlämning 337, 640, 1239, 1300 och 388 är särmarkerade.

teatfynd med osäker fyndlokal från Fjällbackaområdet själva Edstensområdet. Dessa fynd är lokaliserade så att Edstensdalgången är i mitten, med Fjällbacka nordväst om Edsten. Edstensdalgången mynnar ut mot Fjällbacka så dessa båda fyndlokaler verkar hänga ihop även rumsligt. Omedelbart söder om Edstensdalgången ligger Lilla Joredsgraven och joredsdalgången (se figur 68).

Inom dessa båda dalgångar är det bara Jored som omnämns som fräsegrård och denna övergick inte i senare tid till säterifrihet. Troligen lyckades inte denna fräsesläkt att hävda sin existens efter 1300-talet, detta verkar vara något som händer många av de bohuslänska och norska fräsen (Nordström & Rönnäng 1948:39). Många fastigheter konfiskerades och därmed blev de skatte- eller kronojord. I enstaka fall där de hävdats kvarstår de givetvis som fräse och i andra fall som "sämjegårdsrätt" (Nordström & Rönnäng 1948:40). Sämjegårdsrätt är en "övergångsform mellan fräse- och skattejord" (ibid. 1948:40).

8.3.2. Edsten – vapen och guld

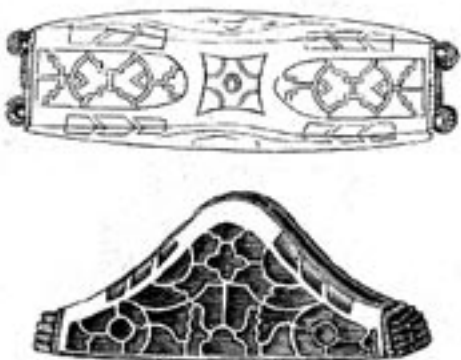
Det finns enbart inom Edstens fastighet ett antal högingressanta fynd. I söder framkom omkring 1890-talet ett stort fynd⁵⁵ av vapen, bestående av

⁵⁵ Fornlämning 15640640

39 spjut- och lansspetsar samt ett eneggat svärd (Tillväxten 1913). Enligt beskrivningarna verkar det som om antalet fynd ursprungligen har varit större än de som lämnades in under 1890-talets början (Weiler 1970). De äldsta fyndtyperna kan knytas till slutet av romersk järnålder och de yngsta skulle kunna kopplas till vendeltid.

Merparten av fynden kan dock kopplas till folkvandringstid (Weiler 1970). Föremålen verkade inte ha skadats medvetet vilket var brukligt för vapenoffer (Moberg 1963). En del är dock så stora att de knappast kunde ha varit avsedda att nedläggas i en kruka, tillsammans med de brända benen. Det finns två förklaringar till detta faktum. Det ena är att de nedlades strax innan gravöverbyggnaden byggdes, eller att de härrör från skelettgravar (jfr. Weiler 1970, Moberg 1963).

På gården Hög Edsten framkom 17 olika guldföremål⁵⁶, bl. a. en svärdsnapp, tre guldgubbar samt guldringar och amuletter (se Arrhenius 1985, Fabech 1992, Fredsjö 1964, Kindgren 1992, Weiler 1970). Dessa guldfynd dateras till sen folkvandringstid och vendeltid (Moberg 1963).

Figur 69. Del ur Hög Edsten fyndet, svärdsnapp. Ur Montelius 1874.

Utifrån fornminnesinventeringens excerpering, har man placerat guldfynden i närheten av Grönhög⁵⁷ och ca 400 m öster om vapenfyndet (se figur 68). Det visar sig i den bearbetning som Weiler (1970) utförde, att dessa båda fyndgrupper eventuellt kommer från samma lokal. En möjlig tolkning är att båda står för någon form av offerhandling (Weiler 1970, Fabech 1992). Inom Edstens fastighet har man, nästan 100 år efter vapenfyndet, påträffat ytterligare en guldring (Kindgren 1992). Även om detta fynd är ganska litet jämfört med de övriga, indikerar det att förekomsten av guldmaterial inte upphör utan fortsätter in mot dalgångens slut i öster. Intressant är att det faktiskt har företagits ett mindre antal arkeologiska undersökningar, dels i förbindelse med det senaste guldringfyndet, dels i samband med ett projekt som Bohusläns Museum startade för att lokalisera fler fynd eller boplatser. Men dessa avsökningar har endast resulterat i ytterligare fynd som saknar en kontext. Det förekommer dock ett eventuellt utkastlager som inte gick att datera då det bestod av skörbränd sten och sotig humös sand. Denna lokal indikerar att det åtminstone fanns en bebyggelse mitt i det fyndrika området.

8.3.3. Lilla Jored – gravfältet bakom guld

Den rikaste dokumenterade fyndplatsen (se figur 68) är dock gravhögen vid Lilla Jored⁵⁸, som utgrävdes 1816 av Lidberg och Brunius (Fredsjö 1952). Den är än idag en av Bohusläns och även en av Sveriges rikaste gravar. Det

⁵⁶ Fornlämning 15641239

⁵⁷ Fornlämning 15640337

⁵⁸ Fornlämning 15640388

dröjde dock ända till 1920-talet, innan man trodde sig ha dokumenterat lokalen för detta unika fynd. Vid detta tillfälle funderade man även på att resa en minnessten över graven (A.T.A. Dnr. 4847/1929:2). Gravhögen dolde en timrad kistkonstruktion med tre delar och hade troligen innehållit en skelettbegravning (jfr. dock Sällström 1943). Fynden bestod av guldringar, en guldmedaljong, silverbägare, textilier, svärdsprydnadsföremål och ett bälte (Stenberger 1964 och Fredsjö 1964). Guldmedaljongen tolkas av Kent Andersson som att det är hövdingen som låter sig avbildas i all sin prakt, "som den romerske kejsarens jämställde" (Andersson K, 1997:125). Guldmedaljongen inkom ett år efter de övriga fynden tillsammans med en brakteat. Det är en tidsskillnad på ca 200 år mellan medaljongen och brakteaten, vilket gjort att man inte räknar in brakteaten som gravfynd (jfr. Sällström 1943). Fredsjö (1952) argumenterar för att brakteatern inte kommer ifrån Lilla Joredsgraven.

Orsaken till återupptäckten av Lilla Joredsgravens var en undersökning av en grav, som dock var fyndtom. Men vid detta tillfälle fick man reda på var Lilla Joredsgraven ungefärligen var placerad samt att brukaren tidigare genom markarbeten hade tagit bort ytterligare två gravar invid Lilla Joredsgraven (Niklasson 1929). Enligt vissa uppgifter verkar det även ha förekommit en domarring invid den fyndrika graven (se t.ex. Sällström 1943). Den gravundersökning som startade aktiviteten under slutet av 1920-talet var enligt anteckningarna fyndtom. Detta resultat kan i sig bero på att man enligt rådande tradition endast undersökte den del av anläggningen som man förväntade skulle innehålla gravgömmen, d.v.s. mittendelen. Det går inte att utläsa ur den publicerade beskrivningen om graven var plundrad (jfr Niklasson 1929).

Egentligen har ingen bearbetat fyndmaterialet eller själva fornlämningslokalen efter Sällströms genomgång av graven 1943. Vi vet inte om medaljongen kommer från Lilla Joredsgraven eller från någon av de övriga gravarna. Vi vet inte heller om lokalen innehållit ytterligare gravar än de som omtalats av markägare samt av Alin och Niklasson. Lidberg, mannen som undersökte den rika graven, omtalar att han hittat urnor kring grävningplatsen (Fredsjö 1952, Ekhoﬀ 1880, Holmberg 1979b). Dessa uppgifter indikerar att lokalen skulle bestå av en större gravhög (Lilla Joredsgraven), två mindre gravar och en domarring strax invid.

Ytterligare en grav (Alins undersökning) fanns ca. 100 meter från själva Lilla Joredsgraven och indikerar att det förekom ännu fler gravar utanför själva Joredsgravens närområde. Uppgifterna om keramikfynd från åkern invid gravhögarna kan antingen tolkas som att det förekommit fler gravar inom lokalen eller att gravarna är anlagda ovanpå en äldre, alternativt bredvid en samtida, boplats. Medaljongen och/eller brakteatern kan komma från någon av dessa gravar som bortodlats under 1800- respektive 1900-talets början eller t.o.m. från den som undersöktes under 1900-talets början. Denna kunskap om det eventuella gravfältet har i princip fallit i glömska och forskningen använder endast det rikhaltiga fyndmaterialet.

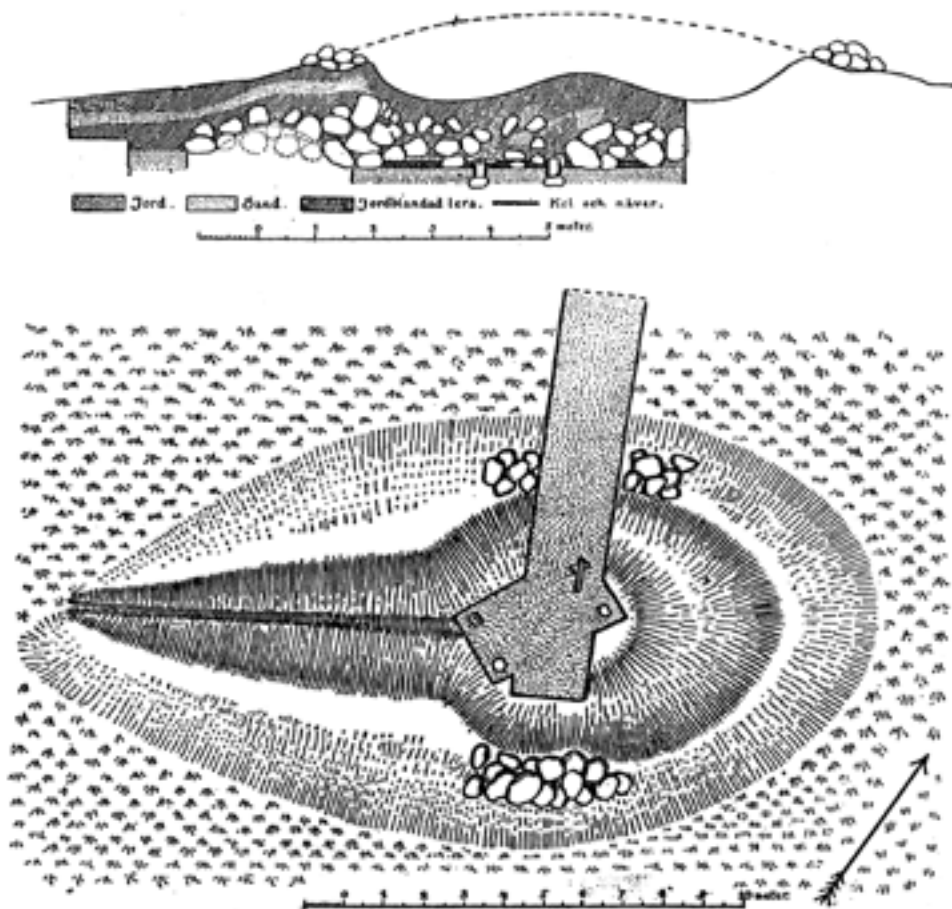
8.3.4. *Tolkning*

Edstens båda stora fyndlokaler har den senaste tiden, tillsammans med Lilla Jored, tolkats allt mer som bevis på ett centrum från yngre järnålder (se t.ex. Fabeck 1992). Hur stort område som detta centrum skulle kontrollera har inte behandlats, utan det som har diskuterats är att fynden indikerar ett viktigt område eller viktig person inom det dåtida samhället. Att det är ett centrum anser Kindgren styrkas av det faktum, att det förekommer rikhaltigt med gravar från järnåldern kring detta område (Kindgren 1992).

Enligt den sammanställning som Kindgren har gjort, är merparten av

Figur 70. Delar ur fyndmaterial från Lilla Joredsgraven ur Montelius 1880:233-224.

Figur 71. Plan över Lilla Joredsgraven ur Niklasson 1929.

fyndmaterialet placerat inom kategorin depå/boplatsfynd (ibid. 1992). Han understryker att gravarna ligger vid kommunikationsleder och att fyndlokalerna för ädelmetall inom Edstenområdet har kommunikativa tendenser (ibid. 1992). Att denna del av Kville/Tanumsområdet är rik på guldfynd går inte att förneka. Men vad dessa står i för relation till de registrerade gravarna har inte behandlats någonstans. Inte heller jämförs dessa fynd med dem från grannsocknen Tanum. Svårast att tolka är dock huruvida de båda eller bara det ena av Hög Edstensfynden verkligen kan vara offer-/depågömmor. Enligt den genomgång (den enda) som Eva Weiler (1970) gjorde av lokalerna, verkar det som om både Hög Edstens magnifika fyndlokal med bl.a. svärdsknapp⁵⁹ och vapenfyndet⁶⁰ kommer från närbelägna ytor.

⁵⁹ Fornlämning 15641239

⁶⁰ Fornlämning 15640640

Själva offer-/depåfyndet, d.v.s. vapenfyndet, anses inte tillhöra de vanliga sydiskandinaviska offer-/depåtraditionerna och det behandlas inte tillsammans med de övriga (se t.ex. Fabech 1991). Inom det norska området förekommer inte heller sådana offer, men detta beror troligen inte på en annan kultradition (ibid. 1991). I kapitel 4 hävdade jag att en ritual, även en lokal sådan, bör upprepas, annars är det ingen ritual. Depåfynd som är offer bygger på ritualer och därmed borde det bestå av material från olika offertillfällen. Ofta verkar det dock vara just samtidighet i nedläggelsen som eftersträvas vid arkeologiska arbeten. Därmed blir depå ofta lika med "alla fynd vilka består av två eller flera föremål nedlagda samtidigt" (Karsten 1994:19).

Det finns i den arkeologiska litteraturen kring depåer en dragningskraft att koppla depåerna till skattgömmor och offer eller till en diskussion om nedläggelsen sker som ett kollektivt eller individuellt agerande (Bradley 1990, Karsten 1994, Stjernquist 1963). Men om nedläggelsen är en del av samhällets behov, varför sker då nedläggelserna ofta på olika lokaler och inte på en och samma plats? Är detta tecken på att det har gått lång tid mellan varje behov av offer och att man glömt vilken mosse/våtmark som brukats sist? Eller är bruket av olika lokaler tecken på att man hävdar individuellt kontra kollektivt depåagerande? Depålokalen är liksom graven och boplatsen en punkt i landskapet som har valts ut för detta ändamål, liksom vad som nedläggs och hur det görs. Även på vilket sätt materialet har behandlats i samband med nedläggelsen har med den existerande traditionen att göra.

Hög Edstens vapenfynd passar ur vissa av dessa synvinklar, som en kollektiv depålokal vilken brukades under en längre period (se Weiler 1970). Detta gäller även guldfyndlokalen, även om den inte brukades under lika lång tid. Jag kommer att här nedan diskutera båda dessa lokaler tillsammans. Detta eftersom de är placerade så tätt intill varandra både geografiskt och kronologiskt, att de händelser som skapat respektive material knappast har kunnat ske utan att man har haft vetskap om varandra. Jag börjar med att diskutera dessa fyndlokaler som offerlokaler. Guldföremålets blandade innehåll skulle då kunna vara delar ur maktsymbolvärlden eller kanske var det "bara" metallskrot som offerades. Föremålen hade i så fall antingen ett socialt och ekonomiskt värde eller endast det "skrotvärde" som det hade vid offerandet (se avsnitten 3.4 och 4.6). De guldgubbar som förekommer i materialet styrker kopplingen till det religiösa handlings- och tankesättet. De senaste guldgubbarna kommer från husrelaterade offer (Lundqvist 1996). Guldfynden utgör ett kronologiskt spritt material, vilket skulle kunna tyda på att det är ett hopsamlat material. Guld och vapen kan därmed ha offerats efter hand alternativt tog man allt som kunde samlas ihop vid ett eller två tillfällen. Offer-/depåhypotesen fungerar enligt mig bäst om man antar att det offeras under en längre period. Ur denna synvinkel har vi här ett troligt återbruk under flera hundra år av en eller två offerlokaler. Detta skulle vara det enda återbruket av offerlokaler som jag känner till i mitt material. De övriga fynden beskrivs som enstaka fynd t.ex. i samband med torvtäkt eller dikning.

Nästa tolkningsmöjlighet är att dessa fyndlokaler är rester från ett eller två gravfält. Även om Weiler (1970) främst tolkade vapenfyndlokalen som offer i vattenbrynet, anser jag att det är troligt att fyndmaterialet är från gravar. Min argumentation för detta bygger på att andra likartade lokaler har uppodlats inom mina undersökningsområden och lämnat fynd från ungefär samma period (se även Sjöberg 1998:112). Lägre lägen är typiska för gravar från slutet av romersk järnålder till folkvandringstid och främst senare perioder (se t.ex. avsnitt 8.2). Fyndlokalernas ungefärliga läge har i samband med en mindre inventering utförd av författaren⁶¹ bedömts som mer passande för bortodlade gravar.

Detta eftersom de närmaste ytorna är sådana som uppodlingen torde ha tagit i bruk under sent 1800-tal och det finns ett par mindre impediment inom närområdena. Invid det ena av impedimenten påträffades ett utkastlager av boplatskaraktär i samband med en förundersökning. Dessutom ligger guldfyndlokalen nära Grönehög, vilket i kombination med tanken på bortodling styrker hypotesen om att detta fyndmaterial har med gravar att göra. Kombinationen av vapen och "statusladdade" föremål är typiskt för sen romersk järnålder och tidig folkvandringstid (se Nicklasson 1997). Dessa indikationer visar tillsammans att dessa lokaler i sin helhet snarare borde ses som grav- än offerlokal. Att tolka Edstensfynden som gravmaterial stämmer både kronologiskt och fyndmaterialmässigt bättre än offer/depåtanken (jfr. dock med Moberg 1963, Nicklasson 1997, Fabech 1991, Weiler 1970). Edstenslokalen skulle enligt ovanstående argumentation vara ett gravfält bestående av endast skelettgravar. Mot detta talar dock att de skelettgravar som har påträffats inom undersökningsområdena⁶² och daterats till motsvarande tidsperiod förekommer endast som enstaka skelettgravar inom en i övrigt brandflaks- och urnegravdominerad gravlokal.

Bradley (1990) menar, att under perioder med enkla gravar förekommer det rikhaltigt med depåer och det motsatta under perioder med mer utvecklade gravar. Hedeager (1990) anser att vid nyetablering av eliter, markerar dessa sig via gravmonument och rika gravnedläggelser. När de väl är etablerade övergår de till att offra för att markera släkternas kontakt med gudarna (Hedeager 1990). Steuer (1982) menar att det är framför allt i depåerna som eliterna gör sin markering och inte i gravarna. När det gäller guldbrakteater påträffas de i sammanhang som kan tyda på att de har relation till gravar (se avsnitt 3.3). Tydligast är denna relation inom det norska och i det engelska området, men är även märkbar i de svenska, danska och tyska fyndkontexterna (Mackeprang 1952:81ff). Vi har troligen brakteatfynd ifrån någon av Lilla Joredsgravarna och man bör därmed uppmärksamma denna fyndkategori som gravindikator. Kategorin förekommer därmed i gravar eller på boplatser och följaktligen borde man se upp med tolkningen av offer kring dessa fynd.

Det förekommer ytterligare en tolkningsbild av guldmaterial i Hög Edsten⁶³, och det är som indikation av en boplats. Denna tolkning stammar här säkerligen från "at både brakteater og guldgubber synes knyttet til bebyggelser" (Fabech 1991:300). En boplatsförekomst under de antagna gravarna, med tanke på grav – boplatsrelationerna under fas II och troligen tidig fas III, verkar trolig och kan inte avfärdas. Dessutom har vi förekomsten av ett utkastlager i närheten av vapenfyndslokalen. Andersson (1997) tolkar Joregravens medaljong som en nordisk hövdingens försök att framhäva sig som likvärdig med romerska kejsare. Arrhenius (1985) påvisade att svärdsknappen från Edstenguldfyndet troligen var från Kölnområdet. Dessa tillsammans indikerar att det fanns en gemensam mental relation mellan Norden och romerska riket eller åtminstone de norra delarna av nuvarande Tyskland. Brakteaternas släktskap i stil och symbolmarkering indikerar en mental relation i en annan geo grafisk riktning; Nord-Edstenbrakteaten⁶⁴ som tillhör en stilistisk sfär vilken omfattar brakteater från västra Sverige till Norge och norra Jylland (Axboe 1992). Delar av keramiken i Lilla Joredsgraven indikerar en koppling mot Norge genom sin dekor och utformning (jfr. Nyqvist 1995).

⁶¹ Inventeringen utförd av författaren samt Linnea Nordell och Simon Rudh

⁶² Lokaler som styrker denna åsikt är t.ex. 15640388, 15840140, 15840160 och 15980008

⁶³ Fornlämning 15641239

⁶⁴ Fornlämning 15641300

8.4. Sammanfattning Kville – Tanum

8.4.1. Likheter och skillnader

Majoriteten av detta undersökningsområdes material härrör från gravar. Syftet med de få arkeologiska undersökningarna i äldre tider var att få fram daterande material. Några andra orsaker beskrivs inte i de artiklar eller rapporter som förekommer. Många av de rika gravarna framkom som lösfynd inom den uppodlade ängsmarken, invid eller i närheten av vattendrag. Dessa är som äldst från yngre romersk järnålder och är ofta anlagda invid eller på sandiga lerjordar eller på impediment. En del av dessa lokaler kan tolkas som gravfält och har i gravfältets ytterområden vendel- eller vikingatida gravar. Oftast är de yngre järnåldersgravarna placerade lågt eller inom kustområdet i landskapet.

Undersökningsområdets boplatser är till största delen osäkra och saknar ofta tydliga boplatzindikationer som huslämningar. Därmed blir diskussionen kring bebyggelsen osäker och detta beror främst på hur materialets tillkomst. Guldföremål och delar av det övriga materialet har enligt några materialstudier kunnat påvisas tillhöra olika möjliga mentala sfärer. Undersökningsområdets material visar på relationer till både det norska och romerska området (Särilvik 1982, Andersson, K 1997).

Inom Tanum socken förekommer det fler lokaler med ädelmetallfynd än i Kville. Även om merparten kommer från gravar, kan vi inte urskilja något som liknar Edstensmaterialet. I Tanums kärnområde förekommer det få fynd av ädelmetall, en guldring och ospecificerade bronsföremål är allt som är känt från en storhögs närområde. De övriga ädelmetallföremålen förekommer mest inom gränsområdet mellan Tanum och Kville socknar. Merparten av guldföremålen är fingerringar med tre eller fyra ryggar, alternativt spiralfingerringar. En halsring och några brakteatfynd är de övriga fyndkategorierna. Det förekommer även ett romerskt mynt bland fynden. Det är frestande att tolka dessa fyndförekomster som lojalitetsbindande gåvor, inom ett område som var omtvistat mellan Kville- och Tanumområdena.

Enligt tolkningen av Falkonrös⁶⁵ är detta en eventuell ombyggnation av en stensättning. Vi har enstaka andra indikationer på att man bygger om typen stensättning till typen hög⁶⁶. Dessa företeelser indikerar, att det är i den runda högens form, som man socialt och/eller religiöst uttryckte tillsammans sig tydligast. Dessutom innebär dessa företeelser att man hade snarlikt symbolspråk och uttryckssätt över stora områden (se även kapitel 7).

Inom Tanum socken finns det få uppgifter om vikingatida fynd av ädelmetaller, endast ett brons- och ett silverspänne har påträffats. Vapen förekommer både i strandzonen och i inlandet i form av svärd i gravanläggningar. Det har dock i närheten till Tanums storhög påträffats en kniv, men inga svärd. Den stora skillnaden mellan Tanum och Kville socknar är egentligen att inom Tanum socken förekommer det fynd av eller fynduppgifter om yxor i gravarna. Ofta är det en kombination av yxa – svärd som anges, men yxor respektive svärd påträffas även som ensamfynd. Dessa ensamfynd kan tolkas som härrörande från bortodlade gravar. Kombinationen yxa och svärd i gravar förekommer i mellan 24–95 procent av gravarna, inom delar av det område som Jakobsson (1992) kallar för Västsandinavien. Inom Kville socken framkommer lika många vapenfyndlokaler som i Tanum socken. Antalet vapen kommer givetvis inte på långa vägar i närheten av Hög Edstenfyndets antal.

Grebygravfältet verkar vara kopplat till den dalgång som leder till

⁶⁵ Fornlämning 16060557

⁶⁶ Fornlämning 15840140:1 och Grönehög, Skee socken

Tanumshede och eventuellt åt andra hållet ut mot havet, till sjöfart. I närheten ligger ett annat större gravfält som har undersökts och till viss del är samtida med Grebygravfältet. Detta tolkas så, att dessa och några andra enheter i närheten drogs ihop under slutet av fas II och i så fall borde Grebygravfältet innehålla den yngre fasen. Gisslerödsgravfältet ligger strax söder om Grebygravfältet och har vissa likheter i utformning och innehåll. Materialet från Gissleröd har sin början i romersk järnålder och slutar i vikingatid. Kanske kan man se Gisslerödsgravfältet som den enhet som tar över efter Greby.

Som jag tidigare påpekat verkar det som om ädelmetallerna förekommer i gränsområdet mellan Tanum och Kville socknar. Det förekommer en del fynd i gränsområdet mot Lur socken i norr. De flesta fynden i norr ligger grovt angett inom den vägkorridor som brukas än i dag för transporter i nord-sydlig riktning. Frågan är om dessa ädelmetallfynd står för samma sak i Tanum som i Kville och varför är de så spridda i Tanum? Tolkningen är här att makten manifesterar sig kring Tanumslätterna och längs med transportlederna genom gravarna med ädelmetall. De ledande områdena under fas II och fas III är kring dagens Tanumshede och i detta område stannar makten under fas IV.

8.4.2. *Maktens vandring mellan dalgångarna i Kville*

Att det förekommer gravar och ädelmetallfynd i så stora mängder inom Edstens- och Joredaldgångarna, innebär att det borde ha funnits maktpositioner som varierade i betydelse och funktion. Betydelsen av guldet ökar i styrka om man kan knyta dessa fynd till gravar (se kapitel 4). Därför att vi då har kopplingen mellan "mobila status-/maktsymboler" (ädelmetall), som blir "stationära" punkter i landskapet som hävdas. Frågan är bara inom vilket område och i relation till vad som man hävdar sig. Troligen sker det en förflyttning av makt inom dessa dalgångar. Lilla Joredsgraven har daterats till ca 300 talet e Kr. Brakteaten som påträffats i dalgången dateras till 400-talet e Kr och den kan härröra från det eventuella gravfält som låg invid högen. Därmed kan man mistänka att även denna punkt fortsätter att hävdas åtminstone in i folkvandringstid och eventuellt in i vendeltid. Edstensdalgångens fynd hamnar som äldst i 300-talet e Kr och fortsätter sedan in i vendeltid. En tolkning är att makten förflyttas från Lilla Joredsdalgången över till Edstensdalgången under folkvandringstid. Vid strandzonen, nästan mitt emellan dessa båda dalgångar, finns ett av de få naustliknande lokaler (båthus), som är kända längs Bohuskusten (se kapitel 10). Detta är osäkert både i tolkningen och i dateringen. Med tanke på det "uppdragna" läget, så borde anläggningen varit i bruk under senare delen av fas II eller först kanske under fas III.

Kring Kville kyrka, inom en ganska snäv radie, förekommer det vikingatida gravfynd och uppgifter om högar. Till detta kommer dessutom ett fynd av ett svärd inom samma område nära kyrkan. Enligt en äldre tradition skall det ha funnits en s.k. tingshög invid kyrkan (se kapitel 11). Topografiskt ligger kyrkan så till att man upplever kyrkolokalen som en höjd och den är markant mot väster. Tyvärr är området idag så bebyggt och marken så bearbetad att det inte går att urskilja några äldre företeelser. Tillsammans indikerar dock dessa fynd att detta område har tagit över betydelsen från Edstensområdet. Förvisso förekommer det enstaka fynd inom Edstensdalgången, men det finns inga vapen inom området (bortsett från de yngsta i Edstens vapenfynd).

9. Nord och syd – olika historia?

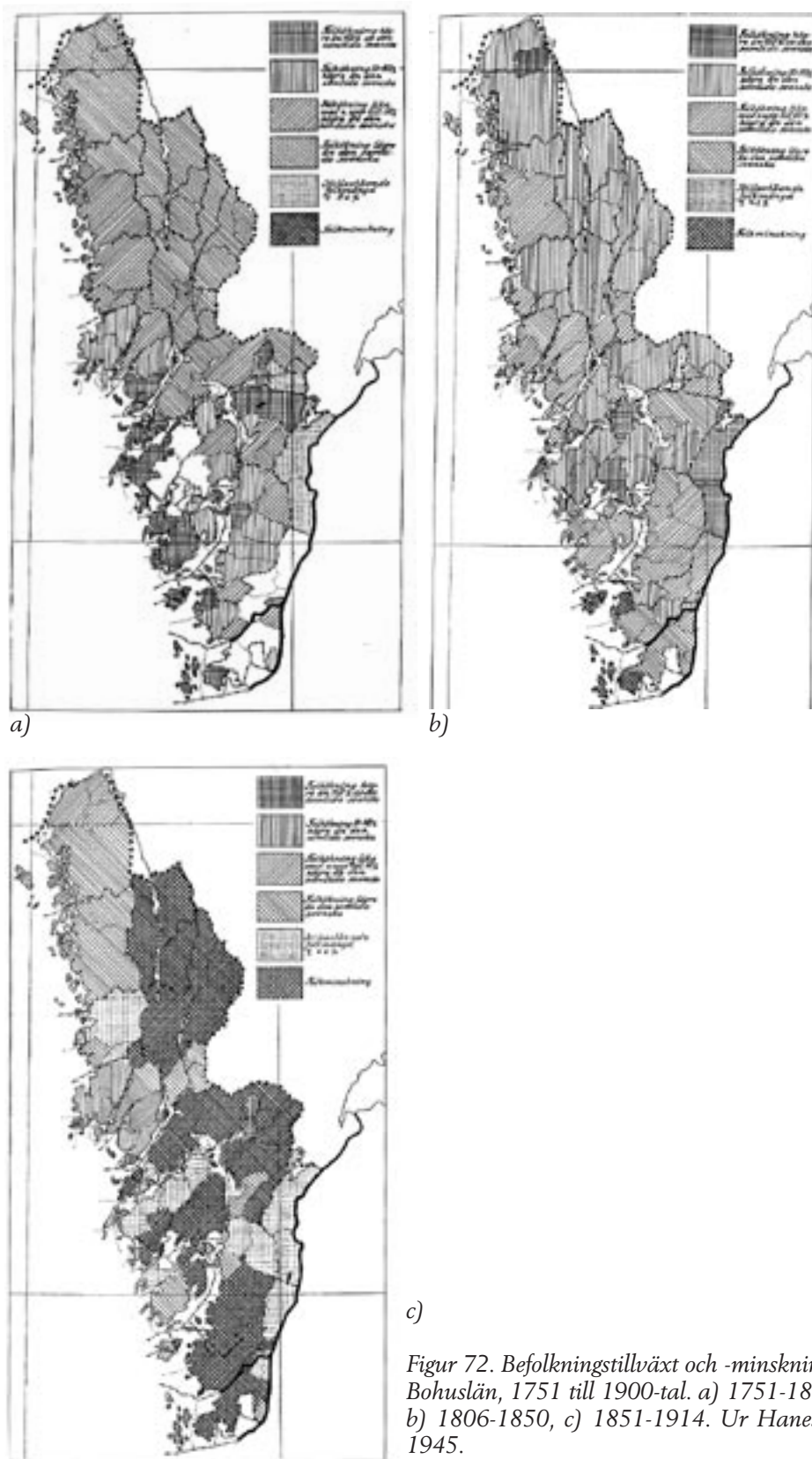
9.1. Diskussion kring materialens tillkomst

Det är en tydlig skillnad i befolkningsökningen mellan norra och södra Bohuslän mellan 1751- 1805 (se figur 72). Norum socken i södra Bohuslän hade under denna period en befolkningsökning som var mer än 150 procent över det övriga Sveriges (Haneson 1946:67). Denna skillnad kan bero på jordartstypernas fördelning, eller den tillgängliga grödan och odlingstekniken, samt fiskerinäringens upp- och nedgång. Under perioden 1806-1850 tappade Norum och Ödsmåls socknar fart i förhållande till övriga sockar inom nuvarande Stenungsunds kommun. Under samma period hade Kville socken den tydligaste folkökningen inom de båda undersökningsområdena. Under perioden 1851-1911 kan vi urskilja att det endast var Norum socken som inte hamnar efter, sett till övriga Sverige (ibid. 1946). Bohusläns befolkning som helhet mer än fördubblades under dessa perioder (Atlas över Sverige 1953-71). Till en början löste man befolkningstrycket med ökad torparbebyggelse och under den senare perioden genom utvandringar. Landsbygdens befolkning påverkades givetvis av de olika skiftesreformerna som skedde från slutet av 1700-talet fram till mitten av 1800-talet. Storskiftet påbörjades under 1750-talet, men till största delen genomfördes reformen mellan 1791-1810 (Lönnroth 1963). Enskifte blev inte så vanligt förekommande i länet, men var oftast förekommande under perioden 1807-1827. Den sista skiftesreformen, Laga skifte, påbörjades 1827 och denna reform genomgick de flesta fastigheterna i länet.

Om man studerar beskrivningarna av markbruk hos Holmberg, Montelius och Ekhoﬀ eller i Statens Historiska Museums redovisning av tillväxten, framskyntar att det främst är i gårdarnas närhet som deras fynduppgifter kommer ifrån under 1800- och tidigt 1900-tal. Förvisso förekommer det parallellt odlingsaktiviteter på utmarkernas sandigare marker, men dessa aktiviteter har ingen större genomslagskraft i materialet under den äldre perioden (se Bilaga 1). Det torde vara ängsmarken som ligger nära gården som uppodlas först innan man odlar upp de mer avlägsna delarna av ängsmarken (se Linderholm 1997). Det som styrker detta är följande exempel på ängsmarkens krympande under perioden 1600- till 1900-tal för Ödsmålsslätten, Kville socken. Ödsmålsfastighetens ängsmarkens andel av arealen minskades från 65 procent 1781 till 7 procent 1940 (Stubelius 1942). Vi har från denna fastighet två fynduppgifter. Den ena av dem är klart uttalat en grav som bortodlas och den andra uppgiften är om ett fynd av ädelmetall i samband med markarbete. Om detta markarbete kan kopplas till uppodlandet av ängsmarken, kan man anta att även denna fynduppgift har med bortodlande av gravar att göra.

Jag anser att man i hög grad kan koppla merparten av de ovan redovisade fyndlokalerna (kapitlen 7 och 8) till bortodlandet av gravfält eller gravar inom ängsmarken. Det är ett generellt förlopp under 1700-talet och i viss mån under början av 1800-talet att man bryter upp ängsmarkerna för att odla havre (jfr. Widgren 1997). Detta innebär troligen att merparten av de äldre fynden härrör från denna uppodlingsfas. Därmed kan man anta att fynden som framkommit är rester av de gravfält och gravarm som låg på ängsmarken nära byarna och gårdarna.

Om man antar att gravfälten och gravarna skall finnas invid gården eller byn, torde ovanstående resonemang innebära att vi inte schablonmässigt kan använda oss av byarnas och gårdarnas läge från 1800-talet, som likvärdigt med vikingatida eller tidigmedeltida by- eller gårdslägen. Dessa tidsperioders gravlämningar finns enligt detta resonemang ute i de gamla ängsmarkerna, ca 200–800 meter från de registrerade by- eller gårdslägena

Figur 72. Befolkningstillväxt och -minskning i Bohuslän, 1751 till 1900-tal. a) 1751-1805, b) 1806-1850, c) 1851-1914. Ur Haneson 1945.

(se t.ex. kapitel 7). Därför borde man söka efter bebyggelsen i närheten av dessa områden.

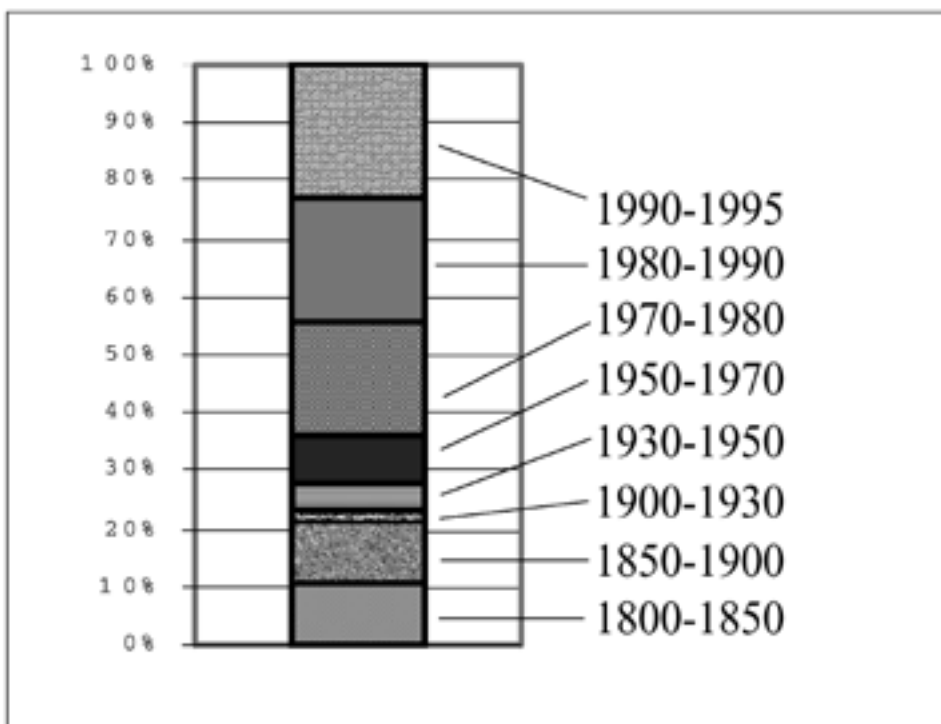
Det kommer under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet mer fynd från de sandiga och grusiga höjdområdena än från de lerigare markerna. Detta materialsammanhang kan tolkas som att fynden kommer från uppodling av de förut relativt ointressanta utmarkerna, samt att man nyttjar sand- och grustag för uppbyggnaden av järnvägs- och allmänna vägsyste-

men. Detta skildrar Sarauw (1915) i sin beskrivning av Ytter Restadsgravfältet, som ligger på ett höglänt område och därigenom har klarat sig undan den annars mycket ofta förekommande förstörelsen genom odling. Detta kan tolkas som att fornlämningarna, trots behovet av sandiga marker för odling av potatis, till stor del överlevde inom dessa till stor del under den tidiga uppodlingen. De äldre fynden skulle därmed kunna ha att göra med markbehov kopplat till åkerbruk invid byn, medan de yngre främst skulle ha att göra med senare uppodling av förutvarande utmark eller sand- eller grustäkt i den samma.

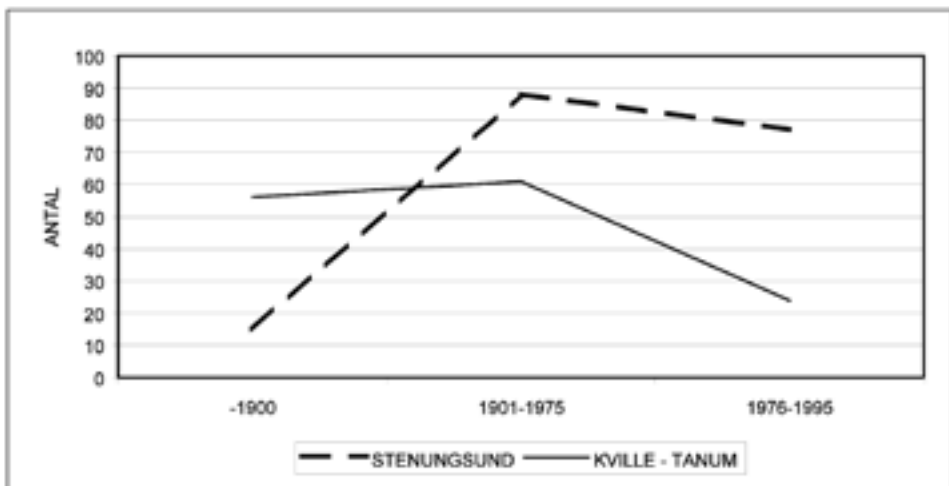
Givetvis påverkas även gravarnas överlevnad av den tekniska sidan av odlingen. I de fall man kan se gravarna efter att de varit utsatta för betesdrift och slåtter under en längre tid, inser man att de knappast var tydliga (se Nyqvist 1997). Gravarna saknade betydelse i odlingslandskapet och de hade främmandegjorts i hävden (jfr. kapitel 6).

I figur 73 kan man urskilja hur viktiga de senaste 100 åren har varit för det totala materialläget. Men som visas i figur 74 är skillnaden stor i hur materialet tillkommit mellan Stenungsund- och Kville-/Tanumområdet. För Stenungsundsområdet dominerar 1950-talet och framåt, medan det är 1800-talets arkeologiska upptäckter som utgör grundstommen för Kville-/Tanumsområdet. Det är parallellt med Göteborgs museums arkeologiska verksamhet under det tidiga 1900-talet, som det skedde en ökad inlämning och man hade täta kontakterna med markägare. Hushållssällskapets inventeringar i norra delen av Bohuslän avspeglas tydligt och faktiskt är de arkeologiska aktiviteterna relativt jämlika under det tidiga 1900-talet.

Man ryckte ofta ut och nödgräver på grund av grustäkter och passiviteten i den antikvariska hanteringen är mycket tydlig. Givetvis var detta beroende på de lagparagrafer som fanns och den arkeologiska kunskapen om lämningarna. De stora faserna av registrerande och inlämnande av föremålen skedde vid två perioder under 1800-talet. Den första var när Holmberg var aktiv i sin materialinsamling under 1830-40-talet och den andra var när Montelius och Ekhoﬀ var aktiva. Detta visar på att det är mycket svårt

Figur 73. De båda undersökningsområdenas förekomst av registrerade fynd eller undersökningar, d.v.s. registrerade i museer eller litteratur, samt vid länsstyrelsen, fördelat över tid.

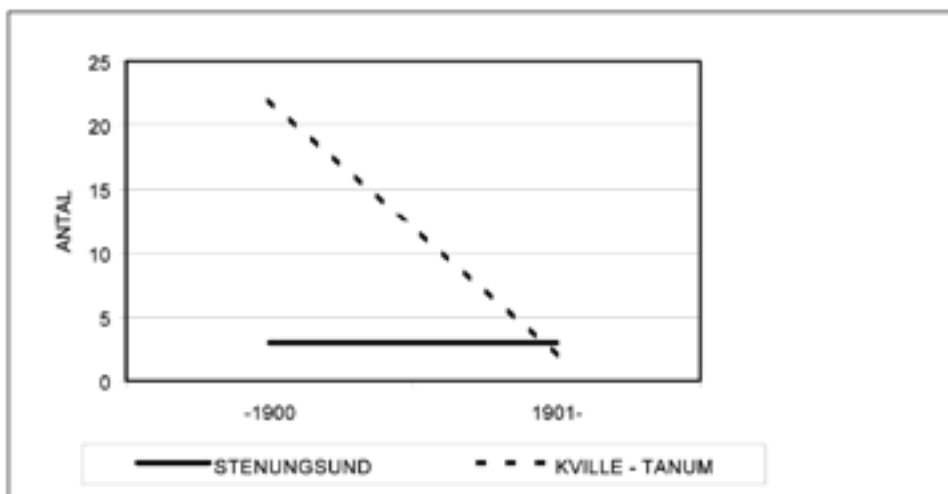

Figur 74. Materialens tillkomst. Stenungsund ökar dramatiskt samtidigt som Kville – Tanum minskar nästan lika dramatiskt. Uppgifterna är hämtade från figur 37 och 58. Observera att den sista tidsperioden är kortare än de föregående.

att egentligen bedöma det antikvariska i hur lokalerna värderades, eftersom ingen antikvarisk bedömning av lokalerna förekom. Ofta var det dock inte bara Holmberg, Montelius eller Ekhoﬀ som samlade, utan det förekom ett antal privata samlare i dessa personers bakvatten. Många gånger var dessa personer handlare eller lärare. Under senare tid (1990-tal) förekommer enstaka privatsamlare som har lokalintresse och som skänker material och uppgifter till både länsmuseum och Riksantikvarieämbetet.

Gemensamt är ändå att merparten av det äldre materialet från privatsamlarna doneras och hamnar främst i Statens Historiska Museums magasin eller löses in av Vitterhetsakademien. Undantag är några av de samlare som Göteborgs Museer kom i kontakt med, i samband med den s. k. Göteborgs-inventeringen. Givetvis påverkades många markägare av denna inventering och en del skänkte sina samlingar till Göteborgs museum. Även Borås museum har haft mindre samlingar från Bohuslän. Kanske kan det vara så att den enda verkliga skillnaden mellan Stenungsundsområdet och Kville-/Tanumområdets guldfyndlokaler är den att det norra området lockade till sig pionjärerna. En annan skillnad, som hänger ihop med den föregående, kan vara hur intensiva 1700- och 1800-talens uppodlingar var inom respektive område, eftersom detta skapar grunden för materialinsamlingen. Sedan finns det ytterligare några möjliga orsaker till denna skillnad och det är att de förhistoriska bebyggelserna inte hävdade sig på samma sätt och att de inte hade de kontakter eller ekonomiska möjligheter som tydligen fanns inom Kville/Tanum området. Skillnaden blir inte mindre om man räknar in silverfynden i materialet. Intressant är dock att Stenungsundsområdet håller en jämn (låg) nivå, om man fördelar fynden i kategorierna före respektive efter 1900, medan Kville-/Tanumområdet mister dominansen och har färre fyndlokaler än Stenungsundsområdet (se figur 75).

Det är märkbart att de äldre fynden i princip är uteslutande av gravkaraktär, ända fram till slutet av 1970-talet. Det är först efter att exploateringsundersökningarna började dominera som boplatsmaterial tar överhanden. Från tidigt 1900-tal minskade lösfynd från troliga gravar i takt med ett det arkeologiska intresset ökade och att merparten av de förutvarande ängsmarkerna hade uppodlats. Tillväxten och registreringen av fynd var inte längre beroende av markägarnas frivilliga inlämning av fynd och lagens formuleringar minskade raderingen av fornlämningar, åtminstone offentligt. Egentligen har man ända tills 1990-talet haft svårt att se spåren från andra bosättningar eller att förbereda sig på planeringsstadiet av en undersökning

Figur 75. Antal fynd av silver och guld inom respektive undersökningsområde, fördelade på äldre än 1900 respektive yngre än 1900.

för att grav indikerar boplats. Detta trots att man upprepade gånger iakttog detta vid utgrävningar av både gravar (järnålder och andra tidsperioder) och boplatser från främst sten- och järnåldern. Samtidigt räknade man inte riktigt med att det inte behöver finnas en järnåldersgrav, för att det skall finnas spår av boplatser från järnålder.

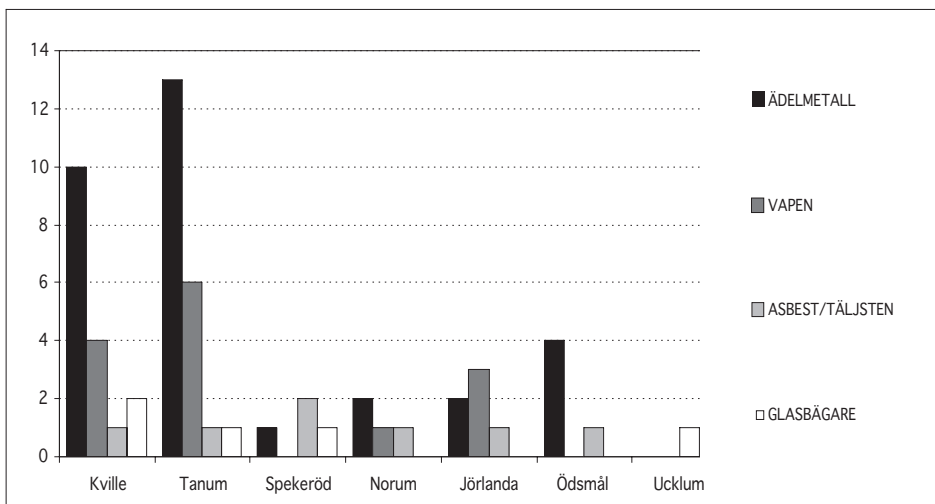
I dagens fyndmaterial har lösfynd som lämnas in till museerna av enskilda markägare i princip helt försvunnet. Det är endast de enstaka och de märkvärdigaste föremålen som framkommer på detta sätt som t.ex. guldbrakteater (Edsten). Det vi kan konstatera är att materialet i äldre tider skapades av en kraftig uppodling och att de flesta gravar som anses ha försvunnit är gravhögar. Ifrån Hallerna⁶⁷ i Norum, Ödsmål, Kville socken och i litteraturen har vi exempel på att gravar som är belägna på höjdplatåer överlever denna dramatiska period. Dessa gravar skadas i sin tur främst av sand-/grustäkt under 1900-talets början (se kapitel 6 och avsnitt 7.1.5).

9.2. Fyndmaterialets tendenser

Tendensen i figuren nedan är nästan övertydlig: Kville – Tanumområdet har ca 65 procent av vapenförekomsten och ca 70 procent av ädelmetallförekomsten samt 75 procent av glasbägarförekomsten. Dock är det inte en fråga om stora kvantiteter. Skulle man göra en kronologisk spridningsbild saknar Kville – Tanumområdet vapen från förromersk järnålder och det är egentligen endast under yngre järnålder som båda områdena har fynd av vapen. Intressant är den rumsliga spridningen av vapen, speciellt inom Tanum socken. I princip verkar alla fas III vapenlokaler ha relation till vattendrag eller ligga i närheten av stranden ut mot havet. De ligger längs med en linje som följer den ungefärliga sträckningen som de allmänna kommunikationsstråken har haft i området under historisk tid (se figur 62 och kapitel 1). Vapenfynden i kombination med guldfynden förstärker denna koppling till kommunikationsleden i Tanum socken. Förklaringen till detta kan vara att den resande upptecknaren besökte de gårdar som fanns längs den dåtida vägen, vilket skulle betyda att spridningsbilden snarare är ett resultat av det sätt som informationsinsamlingen bedrevs på.

Fynden förekommer dock relativt jämnt fördelat mellan de mindre

⁶⁷ Se t.ex. fornlämningslokalerna 15840140 och 15840160

Figur 76. Ädelmetallokalerna och andra indikatorer på rikedom, kontakter eller status. Glaspärlor har dock inte medtagits i figuren.

områden som har bildats genom t.ex. vattendragens genomskärande egenskaper. Detta kan tolkas så att fynden avspeglar en viktig kommunikationsled genom landskapet och tiden. Spridningsbilden ser snarlik ut för Kville socken, åtminstone i fas III, även om den inte är lika tydlig. Däremot är den tydligare om man ser till avgränsningarna som skapas av dalgångarnas bergsryggar.

Inom Stenungsundsområdet verkar Jörlanda socken ha monopol på vapenfynd, bortsett från ett fynd i Norum socken som stör denna bild. Det är också i Jörlanda socken som undersökningens äldsta vapenfynd finns, vilket är daterat till fas I slutskede (äldre romersk järnålder). Jörlanda socken har vapenfynd från fas II och III. Norum socken har vapenfynd från fas III (ett spjutfragment i en grav). Förekomsten av vapen från fas III är alltså spridd inom respektive undersökningsområde och det finns troligen olika mindre enheter som har naturliga begränsningar. I ett fall förekommer vapen i relation till kyrka (ovan nämnda i Norum socken).

När det gäller övriga fyndkategorier är spridningen jämnare mellan undersökningsområdenas socknar. Detta är tydligt när det gäller asbest- eller täljstensmagrad keramik, där varje socken har åtminstone en lokal vardera, vilket betyder att Stenungsundsområdet dominerar med 75 procent förekomst. Asbest förekommer naturligt närmast inom Norge, dock finns täljstensbrott i Kungälv kommun, knappt fyra mil söderut. Därmed torde det ha funnits möjligheter för dem som kunde och visste om dessa förekomster, att få tag på täljsten. Täljstenskärl kan därmed antingen vara en fysisk import av själva kärlet eller en mental import av tanken bakom materialvalet och kärlets form. Ur detta perspektiv blir förekomsten av ett försök till kopiering av ett asbest- eller täljstenskärl i lera mycket intressant. Bevisligen har vi här en hantverkare, som försökte skapa något främmande i sitt egna lokala material. Detta är det enda exemplar som jag känner till från Bohuslän. Ytterligare ett mycket intressant fynd har vi från Grebygravfältet, där en grav innehöll bl.a. ett kärl med en glasbit inmonterad i botten av kärlet. Vi har ett liknande fynd från Ytter Restad i Ytterby socken, Kungälv kommun (Sarauw & Alin 1923). Dessa båda fynd kommer från rika gravfält och båda är viktiga lokaler för förståelsen av respektive område. Man kan tolka dessa fynd så, att de enheter som synliggjorts genom gravfälten har haft kontakt emellan sig eller att de har hämtat idéer från samma källa.

I fyndmaterialet är den största gruppen sett till antalet lokaler fynd av sländtrissor, eldslagningsstenar och brynen. Denna kategori utgör ca 40 procent av de här registrerade fyndlokalerna. Intresseväckande är att ett av de

få spår av runor som vi har från fas III/IV (ett fynd), är på en sländtrissa som omtalar att någon äger den. Detta fynd är intressant, eftersom det södra området helt saknar runstenar (se avsnitt 2.5).

9.3. Bebyggelsen – boplatser och gravar inom områdena

Utifrån det genomgångna fynd- och undersökningsmaterialet kan vi ta fram en grov bild av bebyggelsen. Det verkar som om det etableras en mer permanent bebyggelse under slutet av perioden yngre bronsålder till förromersk järnålder (fas I). En del av dessa lokaler har bebyggelse fram till slutet av folkvandringstid⁶⁸ (fas II). Vi har andra lokaler som endast innehåller enstaka hus⁶⁹, samt lokaler som endast innehåller härdar eller kokgropar⁷⁰. Klippöverhäng nyttjas som jaktstationer⁷¹ vid återkommande tillfällen under hela detta arbetes behandlade tidsavsnitt. Vi har lokaler som verkar ha etablerats under yngre järnålder, utan att ha spår under sig av andra tiders verksamhet. Dessa bebyggelsepår ligger i nya lägen som inte hade varit intressanta under föregående perioder. Det blir dessutom relativt tomt i landskapet om man ser till de få boplatsspår och även sett till daterade gravar, som vi kan urskilja. Bebyggelsen verkar därmed "försvinna" till ett fåtal punkter i landskapet mellan 500 och 600-talet e Kr. I dessa nya lägen eller strax invid, stannar sedan bebyggelsen under vikingatiden och tidig medeltid. I Hallernaområdets närhet kan det finnas en centralbålplats från slutet av vikingatiden eller en lokal som har producerat mycket värme (kanske för ölproduktion) vid Högenorum⁷² (Nyqvist. manus).

Vi kan inom större avbanade ytor iaktta att det finns två typer av husbebyggelse: en som har gravar invid eller ovan på de äldre delarna av husområdena⁷³ och en som saknar en sådan tydlig relation. Skillnaden mellan dessa två är oftast att de som har gravrelation har en längre bebyggelseperiod. Dessutom finns det en skillnad i mängden hus som har lokaliserats till vissa få lägen inom en större boplatssyta. Detta tolkas så, att det var särskilda punkter inom boplatssområdet som man valde att stanna vid. Det finns inom boplatssbegreppet en stor variation, men jag kommer inte att fördjupa mig däri i detta arbete, utan hänvisar till de partier som belyser dessa problem i de texter som jag har arbetat med. På vissa lokaler kan man enbart urskilja en typ av funktion av boplatssytan, men ibland har man återkommit under längre tidsperiod.

⁶⁸ Fornlämningarna 15840159, 15840161, 15840164, 15980003 osv.

⁶⁹ Fornlämningarna 16220250, 16220251, 15580185 osv.

⁷⁰ Fornlämningarna 15641054 och 15840209

⁷¹ Fornlämning 15840211

⁷² Fornlämning 15840219

⁷³ Fornlämningar 15980003, 15980008, 15840140 osv.

10. Registrerade fornlämningar

10.1. Inledning

För att kunna få en så fullödlig bild som möjligt, av bebyggelsens rörelse i landskapet, kompletteras de kända fynd- och undersökningslokalerna med de icke undersökta, men registrerade, grav-, runstens- och fornborgslokaler, inom de båda undersökningsområdena. Fornborgarna liksom runstenarna har redan till viss del presenterats och de kommer i detta kapitel att redovisas utan detaljbeskrivningar (se avsnitt 2.5 och 2.6). Tyngdpunkten kommer att ligga på de lokaler med gravar och gravfält som respektive område har. Jag går inte in i materialet i detalj eftersom det finns ojämnheter i registreringen. Det finns viss osäkerhet när det gäller dateringen, eftersom enstaka lokaler har tolkats utifrån läget. Dessa saknar en användbar beskrivning. Gravlokalerna behandlas som likvärdiga punkter oavsett antalet anläggningar inom lokalen. Gravarna grupperas efter det kronologiska schema som jag konstruerat (se kapitel 2) och därefter redovisas de olika kombinationerna av typ och form inom varje gravlokal för respektive undersökningsområde. I detta kapitel kommer jag att variera redovisningen av fornlämningsnummer mellan att ge nothänvisning och att bruka registernumret utan sockenumret före. Detta eftersom vissa avsnitt annars nästan enbart skulle bestå av sifferredovisningar.

10.2. Stenungsundsområdet - gravfält

Inom detta undersökningsområde förekommer omkring 45 gravfält som är mycket jämnt spridda mellan socknarna; Jörlanda har flest med 13 gravfält, Ödsmål och Spekeröd har 11 vardera och Norum har endast 5 stycken. Ett problem är de gravar som undersöktes under Hallernaundersökningarna 1991 och då som nr 160. Redan i fält bedömdes dessa gravar i stället tillhöra det gravfält som är registrerat som nr 162. Denna bedömning bygger på att mellan ytan vi undersökte 1991 och dagens rest av fornlämning 162, har förstörts genom olika typer av markarbeten (jfr. Nyqvist 1997). Att dessa lokaler hänger ihop är tydligt om man beaktar de borttagna gravarnas lägen och Niklassons tolkning av det då kända gravfältet (se avsnitt 7.3). I detta arbete räknas dessa båda lokaler som ett gravfält med ca 70 gravar. Enligt ovanstående figur har Norum socken minst antal gravfält inom undersökningsområdet, med nästan hälften av det antal som t.ex. Ucklum socken har. I den nedanstående figuren kan man utläsa att sett till antalet registrerade gravar, så har i princip alla de övriga socknarna större gravfält än Norums socken. Det enda avvikandet är det stora gravfältet nr 162 i Norum socken (se ovan). Frågan är då, med tanke på hur detta gravfält har vuxit efter undersökningarna, om det finns risk att Norum socken har fler "dolda" gravfält än vad de övriga socknarna har, p.g.a. högre bortodlingstal (se kapitel 9). Detta skulle kunna vara en trolig tolkning eftersom man har en mycket kraftig befolkningsökning inom socknen under senare delen av 1700-talet (se kapitel 9).

Holmberg (1979) omtalar också att bönderna bortodlade fornlämningar under 1800-talets början. I Stenungsundsområdets material kan man urskilja att de flesta gravfälten har mellan 5 – 15 gravar registrerade, vilket motsvarar ca 67 procent av områdets gravfältslokaler. Det finns bara ett riktigt stort gravfält registrerat inom detta undersökningsområde och det är Jordhammar i Ödsmål socken med ca 100 gravar⁷⁴. Detta gravfält motsvarar

⁷⁴ Fornlämning 16220024

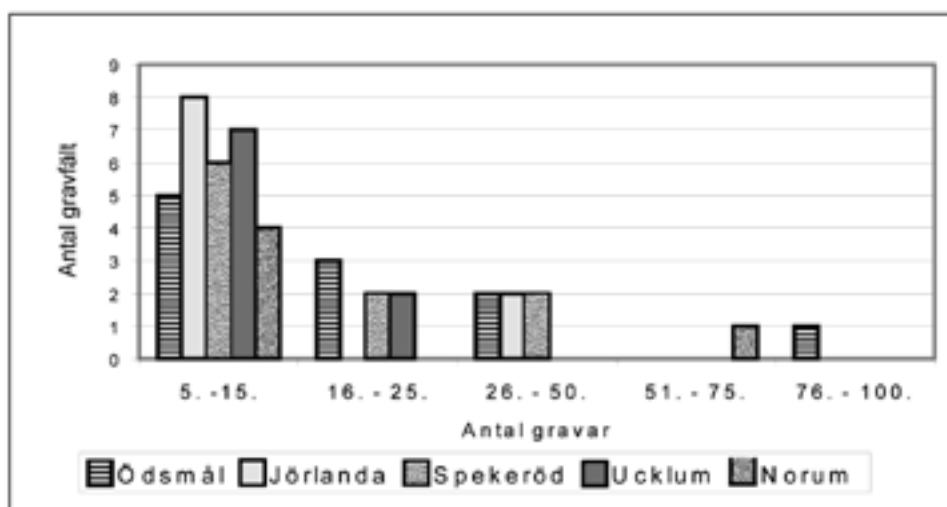
ca 2 procent av gravfältslokalerna. Även detta gravfält är påverkat av senare tiders markarbeten vilket kan ha haft inverkat på både antal och utseende på gravarna. Enligt uppgift skall gravfältet tidigare ha haft en del gravhögar som kantats av en ring med stenar (Bergemo 1985).

Det ovan nämnda gravfältet⁷⁵, på Kyrkenorums fastighet i Norum socken, skulle kunna matcha Jordhammarsgravfältets antal gravar. I sammanställningen nedan räknas Kyrkenorumslokalen till gruppen 51 till 75 gravar, eftersom de i fält dokumenterade och tidigare undersökta och registrerade gravarna hamnar på omkring 70 stycken (Nyqvist 1997).

Mellan den stora gruppen av smågravfält och den betydligt mindre gruppen med de stora gravfälten, finns de två grupperingarna på 15 procent respektive 13 procent. Läger man in spridningen mellan socknarna, visar detta på stora variationer mellan undersökningsområdets socknar (se figur ovan). Ödsmåls socken visar på den största spridningen; det är endast i den näst högsta gruppen som det inte finns något gravfält. Spekeröd sockens gravfält fördelas på de tre första grupperna, medan det saknas markeringar i de övre grupperna. De övriga socknarna liknar varandra genom att de endast förekommer i två av grupperna, men där upphör likheterna. Ucklum förekommer endast i de två lägre grupperna, Jörlanda i sin tur förekommer i den lägsta och den mellersta gruppen och slutligen har vi Norum gravfält i den lägsta och i den näst högsta gruppen.

10.3. Gravformer och -typers variation

Man kan urskilja en viss tendens till att de större gravfälten oftare förekommer nere i dalgångar eller närmare kusten eller kustzonen⁷⁶. De mindre gravfälten figurerar vanligen i mer höglänta områden eller på impediment nere i dalgångarna⁷⁷. I diskussioner kring fornlämningarnas kronologi, antar man ibland att de större gravfälten oftast är de som har minst variation mellan gravformerna (se kapitel 2). Orsaken till detta är att man utgår ifrån att dessa är anlagda under yngre järnålder och att de därmed enbart består av högar och stensättningar. Men i gravfältsmaterialet förekommer egentligen

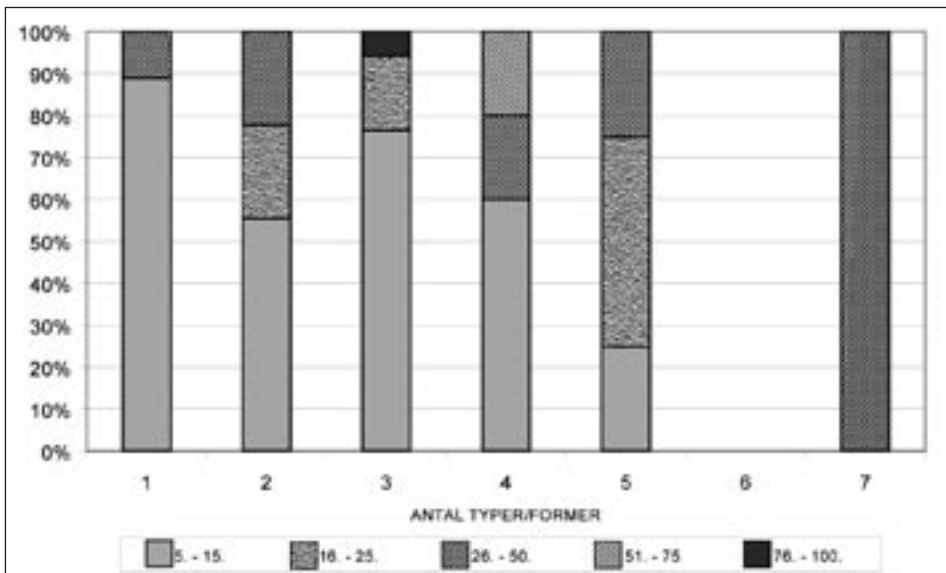

Figur 77. Spridning av antal gravar per gravfält och socken. I denna figur saknas de som inte har uppgifter om hur många gravar som fanns vid registreringen.

⁷⁵ Fornlämning 15840162 (samt 15840160)

⁷⁶ Fornlämning 16220024

⁷⁷ Fornlämning 16220026 eller 15980128

Figur 78. Gravformer och typer fördelat per gravfältens storlek. Formspråkets andel av gravfälten inom respektive kategori (antal typ/form) redovisat i procent .

fler former än typer av gravar. De gravar som anläggs skapas efter en idé av vilken symbol som är den rätta (se kapitel 4). Man väljer en typ, t.ex. hög eller stensättning, därefter väljs en form, tex. rund eller avlång. Detta innebär, anser jag, att man måste räkna med både typ och form av grav, eftersom de skapas ur en idévärld. Därmed bör vi anta att de beroende på dessa faktorer skulle förmedla något till sin samtid och framtid. Den tankevärld som är rådande vid anläggandet av gravar, förändras tillsammans med övriga delar av samhället (se kapitel 4).

Vi kan urskilja att det under romersk järnålder förekommer flera mindre gravfält som endast består av en typ, men som kan ha två eller flera former. Detta är kriteriet för gravfält från romersk järnålder och folkvandringstid. I den mån det förekommer större gravfält med ett stort antal registrerade gravar, förekommer det ofta ett mindre antal gravar som har stora variationer i form och typ (se kapitel 2). För att undersöka detta antagande sammanställdes gravtyper och former enligt den information som kan erhållas ur fornminnesregistret.

I ovanstående figur kan man klart urskilja att det inte förekommer några större gravfält med endast två former. De största gravfälten har enligt detta schema tre gravformer och/eller typer. Man kan fastställa att merparten av gravfälten inom detta undersökningsområde generellt har tre former eller typer (se figur 78). Det är tydligt att gravfältsgrupperna 5–15 gravar, respektive 26–50 gravar uppvisar den största variationen i antal typer eller former. Gruppen 5–15 förekommer i fem olika form- och typgrupper. Gravfälten är till största delen små och har stor spridning, sett till antalet former och typer, men de domineras av 1–3 former eller typer. Gruppen 26–50 gravar finns å andra sidan inte i kolumnen för 3 former eller typer, men har ett gravfält i kategorin för 7. De stora gravfälten finner vi i den dominerande normalkategorin för 3 former eller typer. Detta innebär att det är svårare att bearbeta dem ur ett kronologiskt perspektiv eftersom många av dem därmed har variationer i form- och typregistret. En förklaring till detta kan vara att de som har mindre antal varianter på form och är mindre i storlek, anläggs under en kortare tid, och de större gravfält som har rik variation anläggs under längre tid.

För att försöka komma åt detta byggde jag mina kronologiska indelningar på de undersökta gravarna, dels inom mina båda områden, dels inom

Göteborg och Bohuslans område (se kapitel 2). Många gravfält med kombinationen domarringar, högar och stensättningar har troligen påbörjats under romersk järnålder och upphör under folkvandringstid. Bland dessa kombinationer fortsätter enstaka lokaler in i vendel-/vikingatid. Högar förekommer på ca 67 procent av gravfälten inom detta undersökningsområde. Det som är en tydlig skillnad mellan socknarna och den som sänker genomsnittet är Jörlanda sockens gravfält som till 90 procent saknar högar inom gravfälten. Återigen hamnar Norum socken som en egen grupp, där ca 60 procent av gravfälten har högar. I topp ligger Ucklums och Ödsmåls socknar med högar på nästan 80–90 procent av gravfälten (Bilaga 3). Inom Norum förekommer resta stenar i lika hög frekvens som högar, men resta stenar kan vara rester från förstörda domarringar lika gärna som självständigt resta stenar.

Skillnaden mellan socknarna i dessa redovisade frekvensuppgifter kan ha med kulturella faktorer eller med den svårbedömda bortodlingsgraden att göra. Klart är dock enligt det genomgångna materialet, att bortodling har haft stor betydelse tillsammans med täktverksamhet av sand eller grus (se kapitel 6 och 7). Möjligen så kan bortodlingen förklara varför det finns så få gravfält i Norum socken och varför Jörlanda socken saknar högar i sitt gravfältsmaterial.

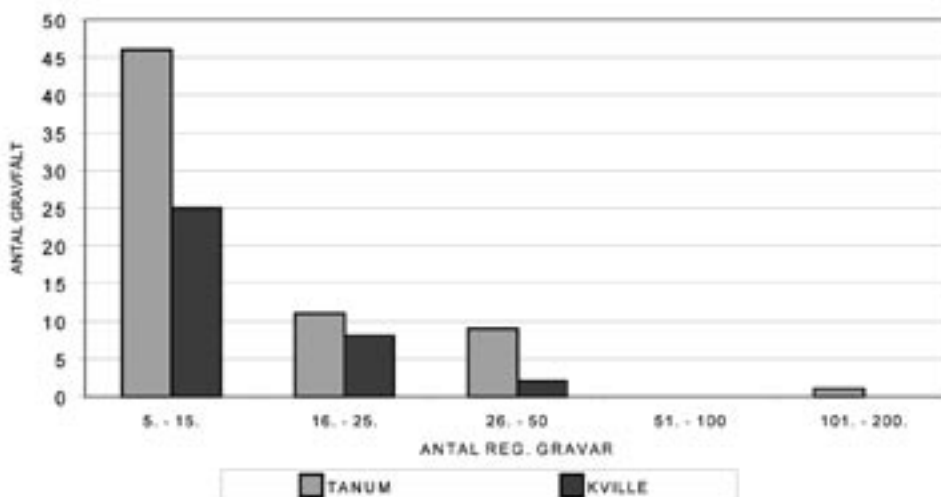
10.4. Stenungsunds kommun - gravlokaler

Till gravfälten läggs de registrerade gravlokalerna, vilka inte når upp till det magiska femtalet som avgör fornlämningarnas status. Inom Stenungsundsområdet förekommer 316 gravlokaler, som jag anser främst ha med järnålder att göra. I detta material dominerar stensättningar med olika former och fyllningar. Mer än 2/3-delar av dessa lokaler består av övertorvade eller stenfyllda stensättningar. Det finns vissa skillnader mellan socknarna inom detta undersökningsområde. Icke övertorvade stensättningar (fyllda stensättningar) är markant förekommande i Jörlanda och Ödsmål medan Ucklum, Norum och Spekeröd socknar har något färre registrerade. De övertorvade stensättningarna dominerar i Norum, Spekeröd, Ucklum, Jörlanda socknar och minst har Ödsmål socken. Merparten av stensättningarna är ensamliggande.

Förekommer flera gravar inom lokalen, är även dessa till största delen stensättningar, men det förekommer även kombinationer med högar. Högar är som grupp sett mycket färre i antal och i antal lokaler. Inom denna kategori kan man rangordna socknarna enligt frekvensen och få följande ordning: Norum, Spekeröd, Ödsmål, Jörlanda och Ucklum. Om man studerar kombinationer vid flera anläggningar inom lokalerna, så domineras dessa av kombinationen hög och stensättning. Beståndet av resta stenar är relativt litet sett till både antal och lokaler. Även denna kategori domineras av Norum, Spekeröd och Ucklum socknar och sedan kommer Ödsmål före Jörlanda socken. Kategorin domarringar domineras av Norum och Ödsmål socknar eftersom de övriga saknar sådana lokaler.

10.5. Kville-/ Tanumområdets gravfält

Inom dessa socknar påträffas ca 104 gravfält som fördelas på 69 gravfält inom Tanum socken och 35 inom Kville socken. Att Tanum dominerar kan bero på att socknen nästan är en tredjedel större än vad Kville är. Antalet registrerade gravfält i Tanum är i princip dubbelt så många som i Kville. Bebyggelsen skulle kunna därmed kunna vara dubbelt så stor som den i Kville socken.

Figur 79. Antal gravfält indelade efter antal registrerade gravar per gravfält inom respektive socken.

Storleksfördelningen är likvärdig med undersökningsområdet Stenungsund, d.v.s. med en massiv dominans av de små gravfälten. Tanum och Kville socknars gravfält har liksom alla de övriga berörda socknarna i denna undersökning merparten av de registrerade gravfälten inom 5–15 intervallen (se figur 79). Kville saknar större gravfält än de med 50 registrerade gravar, medan Tanum har ett gravfält med ca 200 registrerade synliga gravar. Detta gravfält är det största inom de båda stora undersökningsområdena (Stenungsund och Kville/Tanum).

Tanums sockens andel är ca 69 procent medan motsvarande del för Kville socken är ca 60 procent. Intressant är att Kville har fler i intervallen 16 – 25 än vad Tanum har. Procentuellt sett syns skillnaden av registrerade gravfält tydligare: ca 28 procent för Kville och ca 16 procent för Tanum. Detta kan bero på bebyggelsens struktur och folkmängd eller på senare tiders markbruk och därmed på bortodlingsgraden (jfr. kapitlen 6 och 9). Lagg dock märke till att de i princip följer varandra och den enda stora skillnaden är just inom den minsta kategorien (se figur 79). Inom gravintervallen 26–50 dominerar Tanum socken även sett till antalet lokaler, d.v.s. 12 procent mot nästan 7 procent. Man kan därmed sluta sig till att gravfälten oftast i både Tanum och Kville socknar är som schablonbilden av bohuslänska gravfält; d.v.s.. små och många.

Det stora Grebygravfältet⁷⁸ med sina ca 200 gravar är i detta material unikt och motsvarar ca 2 procent av gravfältslokalerna, men om man skulle räkna samman antalet gravar så skulle det stå för en mycket stor andel gravar. Detta gravfält motsvarar ca 15–20 av den minsta intervallgruppen. Kan detta innebära att gravfältet används under 15–20 gånger längre tidsrymd eller att det har 15–20 gånger större område kring sig? Inom ett begränsat område kring Greby förekommer det dock ett antal mindre gravfält vilket borde begränsa arealen kring Grebygravfältet. Gravfälten inom detta undersökningsområde tenderar att ha samma spridning i landskapsrummet som i Stenungsundsområdet. Dessutom borde Lilla Joredsgraven⁷⁹ räknas som ett troligt gravfält (se kapitel 8).

För att utreda om det föreligger en kronologisk skillnad kommer här de olika formerna/typerna att redovisas. Om man lägger till de olika variatio-

⁷⁸ Fornlämning 16060734

⁷⁹ Fornlämning 15640388

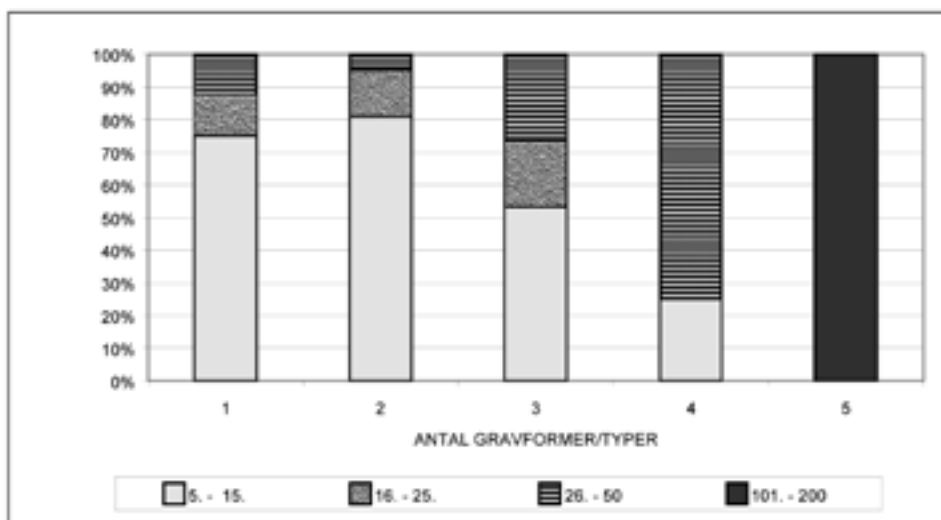
nerna i gravformer och gravtyper fördelade på storleken per gravfält, finner man att variationen av gravformer/typer är mindre inom de mindre gravfälten. Omkring 40 procent av gravfälten i Tanum socken har två gravformer/typer medan ca 16 procent har tre gravformer/typer. För att tydligare se skillnaderna och likheterna i materialet kommer jag att splittra upp dessa på ovanstående intervaller per socken (se figur 80).

10.6. Gravformer och typers variation

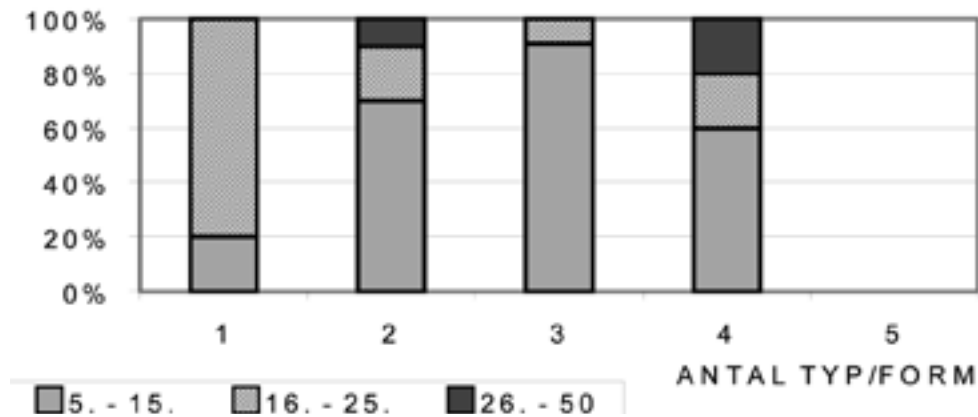
Två gravformer/typer dominerar inom Tanum socken och det största gravfältet har flest gravformer/typer (se figur 80). Bland gravfälten förekommer det upp till fem gravformer/-typer, men märk väl att intervallen 16–25 gravar som mest har tre former/typer, medan 5–15 och 26–50 intervallerna har så många som upp till fyra. Utgående från detta kan vi inte säga mer än att det givetvis är mycket vanskligt att datera gravfälten utifrån antal respektive typer/former och detta innebär självklart en osäkerhetsfaktor vid de kronologiska uppdelningarna. Det är svårare att hävda schablonbilden av yngre järnåldersgravfält med denna tabell i handen, detta eftersom vi inte kan tydligt urskilja att det är de större gravfälten som innehåller mindre variationer av gravorm/-typ. En möjlig hypotes är att den stora gruppen av små gravfält egentligen består av två grupper: En som tillhör den äldre järnåldern med små gårdsgravfält och en som egentligen är spillror av större yngre järnåldersgravfält. Detta skulle förklara en del av dessa små stereotypa gravfält med en eller två synliga former/typer. Orsaken till dessa spillror är uppodlingen av ängsmarkerna invid byarna under 1800-talet, vilket givetvis innebär att man bör kontrollera med lösfynden och uppodlingsgraden för att testa hypotesen. Lösfynd av sländtrissor, eldslagningsstenar och brynen sker enligt uppteckningarna ofta på ängsmarker eller betesmarker (se kapitlen 2 och 9 samt Bilaga 1).

Kville socken saknar som sagt större gravfält och figuren 81 visar att största andelen av gravfälten antingen har två eller tre gravformer/-typer. Det framkommer en intressant förskjutning inom gravfältsmaterialet. Inom 5-15 intervallgruppen förekommer få gravfält med bara en form/typ.

Nästa storleksintervall har ett motsatt fenomen; denna grupp har flest i enkelform/-typ men minskar i antal lokaler ju fler typer/former som förekommer på gravfälten. Gravfälten inom intervallen 16 – 25 är den grupp som förekommer inom alla ovan redovisade typ-/formkategorierna. Dock

Figur 80. Tanum sockens gravfält. Procentuell fördelning av antal form-/typelement inom respektive gravfältstorlek.

Figur 81. Kville sockens gravfält. Procentuell fördelning av antal form-/typelement inom respektive gravfältstorlek

har 50 procent av dessa gravfältlokaler endast två gravtyper/former. Ser man på gravfälten inom den största gravintervallen, förekommer dessa endast med två eller fyra gravtyper/-former och materialet domineras av kategorin med fyra typ-/formelement.

10.7. Kville-/Tanumområdet - gravlokaler

Inom Kville/Tanum området förekommer ca 423 gravlokaler som jag daterar till främst järnålder. När det gäller de icke övertorvade, fyllda stensättningarna och de övertorvade stensättningarna, har Tanum nästan dubbelt så många lokaler som Kville (inom båda typerna). Enligt sammanställningen är fördelningen 1/3 icke övertorvade, fyllda stensättningar och 2/3 övertorvade stensättningar. Man slås av att den totala avsaknaden av kombinationer med andra gravtyper för de icke övertorvade, fyllda stensättningarna. Dock kan vi urskilja skillnader mellan Tanum och Kville. Tanums övertorvade stensättningar är ofta kombinerade med resta stenar eller högar, medan Kville oftast har andra stensättningar inom lokalen. Lokaler med högar dominerar dock i Kville, åtminstone de ensamliggande, men i fråga om fler gravar per lokal dominerar Tanum. Dessa lokaler har ofta även resta stenar eller stensättningar. Resta stenar domineras av Tanum, med mer än dubbelt så många lokaler. Merparten av Kvilles lokaler har inga kombinationer med andra gravtyper.

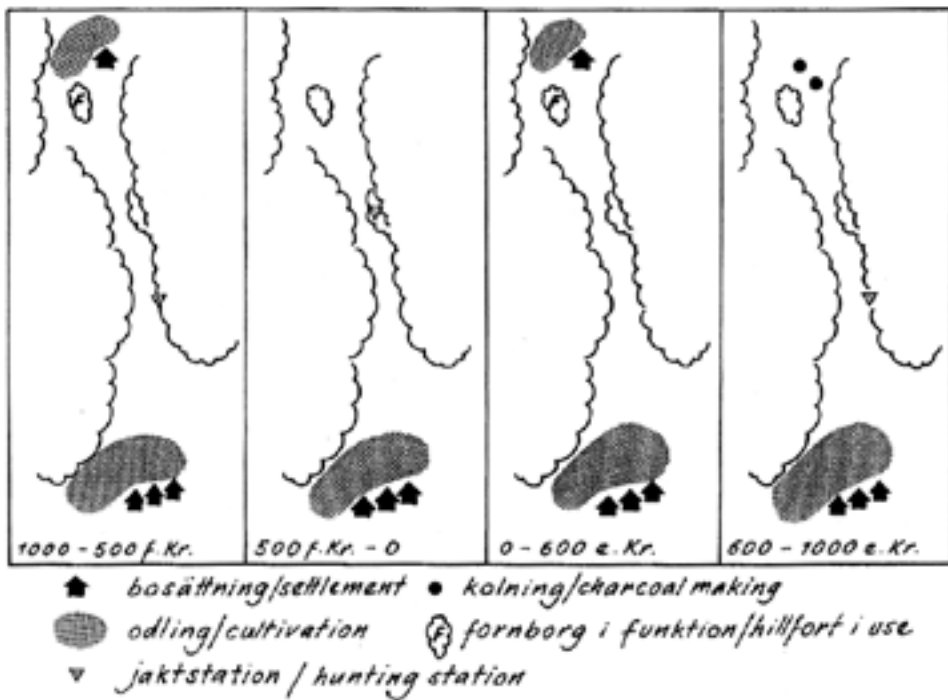
10.8. Fornborgarna inom undersökningsområdena

10.8.1. Kunskap om fornborgar

Jag har tidigare diskuterat nyttan av att studera själva fornborgsanläggningen (Nyqvist 1989a, 1992a). Fornborgarna behandlas i detta arbete på samma sätt som gravarna, d.v.s. de presenteras som ett skikt av lämningar. Annars skulle det endast bli en uppräknings av deras läge i terrängen samt antalet murar. Inom dessa båda undersökningsområden har bara en fornborg berörts av undersökningar⁸⁰. Den undersöktes under 1987/88 av författaren (se Nyqvist 1995). Fornborgen visade då inga tydliga spår av strider, d.v.s. man fann inga vapen eller något som tyder på att den bränts ned eller raserats. Det var dock endast en mindre undersökning och man ska därmed inte dra allt för stora slutsatser utifrån den i en sådan diskussion (jfr. avsnitt 2.6).

Det var dock möjligt att datera anläggningen till ungefär samma perioder som boplatserna i dess närhet. Fyndmaterialet som påträffades var, som

⁸⁰ Fornlämning 16220038

Figur 82. Ödsmål nr 38 och omlandet. Ur Nyqvist 1992.

brukligt, vävtyngder och ett kulturlager i den svacka som utvaldes för provgrottningen. Fornborgsmuren hade åtminstone två faser av byggnation, den ena daterades till yngre bronsålder och den andra till romersk järnålder. Fornborgen tolkades inom sin närmiljö och utifrån det topografiska sammanhanget enligt figuren ovan. Utifrån fyndmaterialet tolkades det som om anläggningen endast varit aktiv vid två perioder. De övriga fornborgarna saknar i princip uppgifter och behandlas här endast som byggnationer från det undersökta tidsavsnittet.

10.8.2. Mönster i landskapet

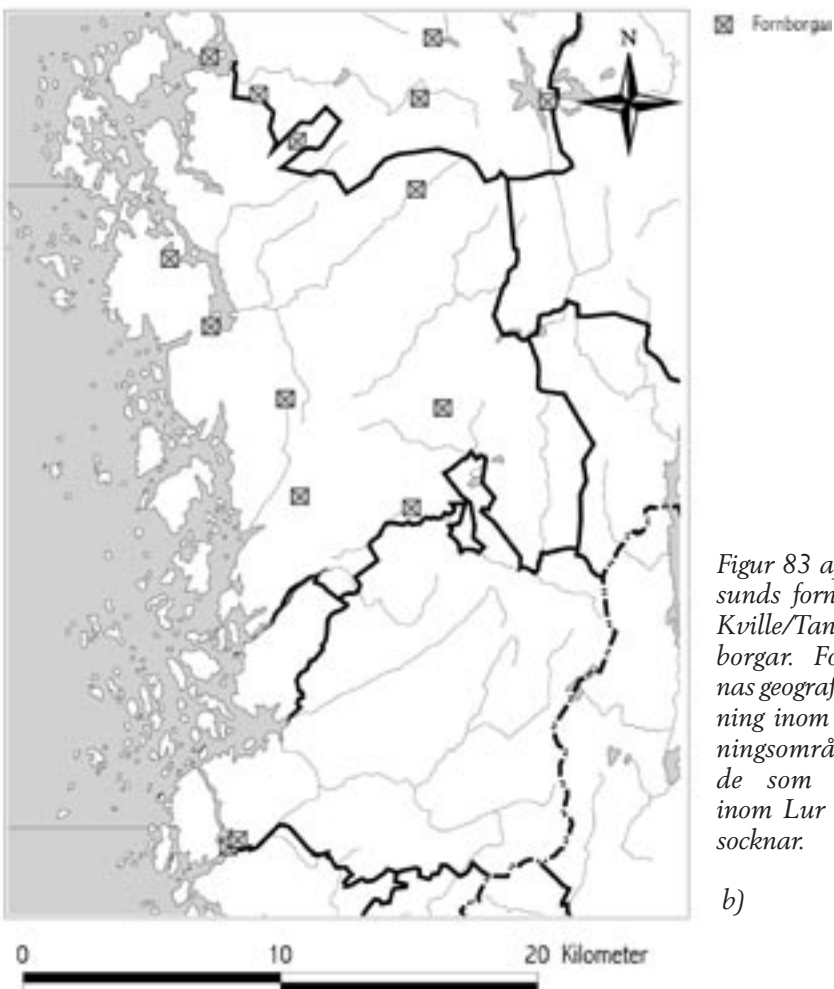
För att förstå fornborgarna bättre har jag i detta arbete lagt till fornborgarna i Lur och Ljungs socknar. Vissa av fornborgarna har troligen inte anlagts som försvarsanläggningar, vilket man kan sluta sig till utifrån deras murkonstruktioner. Denna typ av bearbetning kräver dock ett större beräkningsarbete, som inte ryms inom detta arbete. De registrerade fornborgarna har dessutom utökats med en nyupptäckt inom Tanum socken. Andreas Toreld (Vitlycke Museum) står för nyfyndet. Jag kommer endast att bearbeta dem som punkter bland det övriga materialkategorierna gravar och boplatser samt lösfynd. Detta är ett arbetsätt som jag har provat i mindre offentliga studier (Nyqvist 1986).

Grovt sett verkar fornborgarna i norr passa bra in kring bebyggelseområdena, medan de i söder endast ställvis förekommer i sådana lägen (Nyqvist 1998). I nedanstående figur har jag konstaterat ett gemensamt drag hos flertalet fornborgar: de förekommer i områden strax utanför det som skulle kunna tolkas som ett centrumområde enligt mina premisser (se kapitel 3). Från början var funktionen som gemensamma och kollektiva försvarsanläggningar del i en strategi, som omfattade större områden än själva punkten där de är placerade. De som inte fungerade i denna struktur kan vara sådana som anlades för individuellt bruk eller av andra grundorsaker än försvar. Dock kommer jag att i detta arbete endast att beakta det sistnämnda.

Inom landskapet har ett tiotal fornborgar blivit delundersökta och de har en mycket stor spridning i tid (Lindman 1986, Nyqvist 1989). De flesta har fynd eller C14 dateringar som binder dem till romersk järnålder/folk-

a)

b)

Figur 83 a) Stenungsunds fornborgar, b) Kville/Tanums fornborgar. Fornborgarnas geografiska spridning inom undersökningsområdena och de som medtagits inom Lur och Ljung socknar.

vandringstid, även om en del har äldre eller yngre dateringar (se avsnitt 2.6). Även dessa monument anläggs under den period då vi kan urskilja en ökad grad av markeringar i landskapet. Intressant är att fornborgarna kan ha börjat användas under yngre bronsålder och därmed har de ha varit i bruk inom traditionen under en lång period. Fornborgarna borde därmed ha haft en stor symbolisk innebörd som man utnyttjade när man anlade fornborgarna.

Frågan är om det räckte att återbruka de befintliga fornborgarna eller om man var tvungen att bygga en egen borg? Eftersom fenomenet med fornborgar som ligger mycket nära varandra ändå kan iakttas, kan man tolka det som att det trots allt var nödvändigt att bygga en egen borg. Behovet kan uppstå ur det faktum att kontrollmöjligheten från fornborgen är begränsad, och därmed kan en liten förflyttning i landskapet tvinga fram en nyanläggning av kontrollpunkt (jfr. Nyqvist 1989, Hall 1989). En annan tolkning av fenomenet är att dessa fornborgar kanske är samtida med förändringen inom traditionen att återbruka, vilket borde datera dem till som äldst yngre romersk järnålder – folkvandringstid. Därmed är vi tillbaka till deras datering och det verkar bli minst fel att hävda att merparten av dem brukades under fas II. I den mån närområdet till bohuslänska fornborgar har undersökts, har merparten av dem allt från vaga spår (fynd), till mer tydliga spår (hus eller härdar osv.). Det verkar finnas olika orsaker till att bebyggelsen valde just detta läge för etableringen av fornborgen, eftersom man kan lokalisera berg som torde vara mer lämpade för en fornborgsanläggning. Fornborgarna har alltid någon form av boplatsyta inom eller invid sig, men troligen är det inte själva boplatsytan som fornborgen skall skydda (se avsnitt 2.6). Det finns flera bevis på att fornborgar har boplatser inom närområdet. I mitt material finns endast en sådan förekomst⁸¹ men utanför mina undersökningsområden finns ett antal sådana lokaler (jfr. Lindman 1985 och Ortman 1999). I en del av de undersökta fornborgarna finns det minst lika mycket fynd per undersökt ytenhet inom murarna, som det gör i de närliggande boplatserna⁸².

10.9. Diskussion kring materialen

10.9.1. Gravar och gravfält

Antalet gravfält som ingår i denna del av undersökningen är 156 stycken. Delar man upp dem mellan de båda undersökningsområdena är det en frapperande skillnad mellan områdena. Det norra området (Kville/Tanum) har omkring 2/3 delar av de registrerade gravfälten. Inom det norra området dominerar Tanum socken med nästan samma fördelning (2/3) gentemot Kville socken. Som tidigare redovisats saknar vi en sådan kraftfull dominans inom det södra området. Det är tydligt att de gravfält som är bland de stora i detta material i princip innehåller hela tidsspännet från romersk järnålder fram till vikingatid, med enstaka flatmarksgravar från förromersk järnålder insprängda i gravfältet⁸³. De mindre gravfälten som har undersökts hamnar oftast i tidsavsnittet romersk järnålder – folkvandringstid. Fördelningen av de ca 740 grav- eller gravgruppslokaler har ungefär samma proportioner, men inom denna kategori av lokaler dominerar Tanum sockens än mer tydligt. Att Tanum socken dominerar så stort torde givetvis bero på storleken på socknen eller den forntida bebyggelsestrukturen inom den. Vi har lokaler med både ensamliggande gravar, gravgrupper (under fem registrerade) och stora gravfält (100–200 gravar). En del av lokalerna med ensamliggande gravar, gravgrupp och/eller gravfält ligger så nära varandra att man kan tänka sig

⁸¹ Fornlämning 16220038

⁸² Fornborgen 16220038 hade fler fyndnummer sett till undersökt yta, än vad boplatserna 16220250 och 16220251 hade

⁸³ Fornlämning 15840162 (15840160)

att de egentligen har hängt ihop, men att senare tiders markarbete (1700-/1800-talet) har radera ut delar av gravområdet (se kapitel 9). För andra ytor är det tydligt att de inte har något gravfält kopplat till sig, utan att de ofta har anlagts som två eller tre gravar. Det finns ingen skillnad i relationen mellan grav, gravgrupp eller gravfält och boplatzförekomst (se kapitel 7 och 8). Vi kan se att den största gruppen gravfältslokaler är den med 5-15 registrerade gravar och att denna grupp oftast har minst variation sett till gravens typ och form. Större gravfält verkar innehålla fler former och typer och detta motsäger schablonbilden av att dessa stora gravfält skulle vara mer likartade i utseendet än de mindre. Inom undersökningsområdena har enstaka av dessa större gravfält berörts av undersökningar (se kapitel 7 och 8). Dateringarna från de undersökta gravarna och gravfälten pekar på att de startar ungefär samtidigt och att enstaka av dem fortsätter in i yngre järnålder. Vissa gravfält från äldre järnålder har dock enstaka gravar eller fynd som kan dateras till främst 900-talet⁸⁴. Dessa gravfält har mycket ofta få registrerade gravar.

När det gäller ensamliggande gravar eller gravgrupper kan många av dem dateras till perioden sen romersk järnålder till vikingatid⁸⁵. Gravarna ute i kustbandet eller strandområdet kan ofta dateras till yngre järnålder, t.ex. Dagsholmen⁸⁶ i Jörlanda socken och Raftötången⁸⁷ i Tanum socken. Denna företeelse förstärker bilden av att de gravar som förekommer i de lägre partierna till stor del kan dateras till perioden sen romersk järnålder till vikingatid. Att dessutom rösen och stenfyllda stensättningar i dessa lägen kan dateras till yngre järnåldern innebär att det är svårt att i dessa terräng-avsnitt vara entydig i sin tolkning.

Det finns en del skillnader i materialet. Tanum har t.ex. fler storhögar än övriga socknar. Den största högen finns på fastigheten Tanums prästgård och är 30 m diameter. Skillnaderna mellan områdena märks mest i fråga om antalet lokaler med högar och med resta stenar. I båda fallen rör det sig om kraftiga skillnader, med mellan 100 till 300 procent fler lokaler i Kville-/Tanumområdet än vad Stenungsunds kommun har (Bilaga 2 och 3). När det däremot gäller stensättningar som är övertorvade förekommer endast avvikelser på 10–20 procent. Jag tolkar dessa differenser som främst beroende på olika befolkningsunderlag eftersom vi kunde urskilja markanta skillnader i antalet gravfält. Det finns i materialet säkerligen flera skadade gravfält som idag endast innehåller mellan en till fyra synliga gravar. Detta är speciellt troligt i de fall vi har äldre uppgifter om gravfält och markarbete.

En sak som kan vara intressant är att vi, i två fall, kan urskilja att det förekommer ombyggnation av en gravtyp från stensättning till hög. Detta har skett i Stenungsund- och eventuellt i Kville-/Tanumområdet⁸⁸ vilket kan tolkas som att det finns ett behov av att omforma sina symboler för att de skall fungera i sitt sammanhang. Dessa två exempel är hämtade från en ensamliggande respektive en gravgruppslokal. Företeelsen förekommer även på gravfält. Storhögen i Skee socken som Sune Lindqvist (1929) undersökte och tolkade som en ombyggd grav finns på ett gravfält. Detta styrker min tes att man eftersträvade ett giltigt symbolspråk, eftersom exemplen kommer från alla kategorier av lämningar, d.v.s. från ensam-, grupp- och gravfältslokaler.

10.9.2. *Kronologisk fördelning av gravmonument*

I den följande presentationen har gravfälten och ensamliggande gravar eller gravgrupper daterats enligt redovisningen i avsnitt 2.7. Jag redovisar grav-

⁸⁴ Fornlämning 15980003 eller 16220066

⁸⁵ Fornlämning 15640388 och 15580136

⁸⁶ Fornlämning 15589002

⁸⁷ Fornlämning 16069035

⁸⁸ Fornlämning 15840140:1 och 16060557

fälten med respektive kombinationsgrupper I + II och II + III. De övriga gravlokaler saknar redovisning med denna blandning i mitt schema och det blir därmed något svårare att jämföra båda sammanställningarna. Alla gravar och gravfält redovisas genom spridningskartor (se figur 86 a-e).

Socken	FAS I	FAS I + II	FAS II	FAS II + III	FAS III
Kville	3	1	30	4	0
Tanum	2	1	52	14	0
Jörlanda	5	0	5	1	2
Norum	1	0	3	1	0
Spekeröd	0	2	8	1	0
Ucklum	0	0	7	2	0
Ödsmål	0	0	7	4	0
TOTALT	11	4	112	27	2
%	7	2.6	71.8	17.3	1.3

Figur 84. Gravfälten fördelade enligt det kronologiska schemats fasindelningar (se avsnitt 2.7). Här redovisas även kombinationsgrupperna I + II och II + III, vilket är gravfält där första fasen och fortsättningen är tydlig i gravkombinationerna.

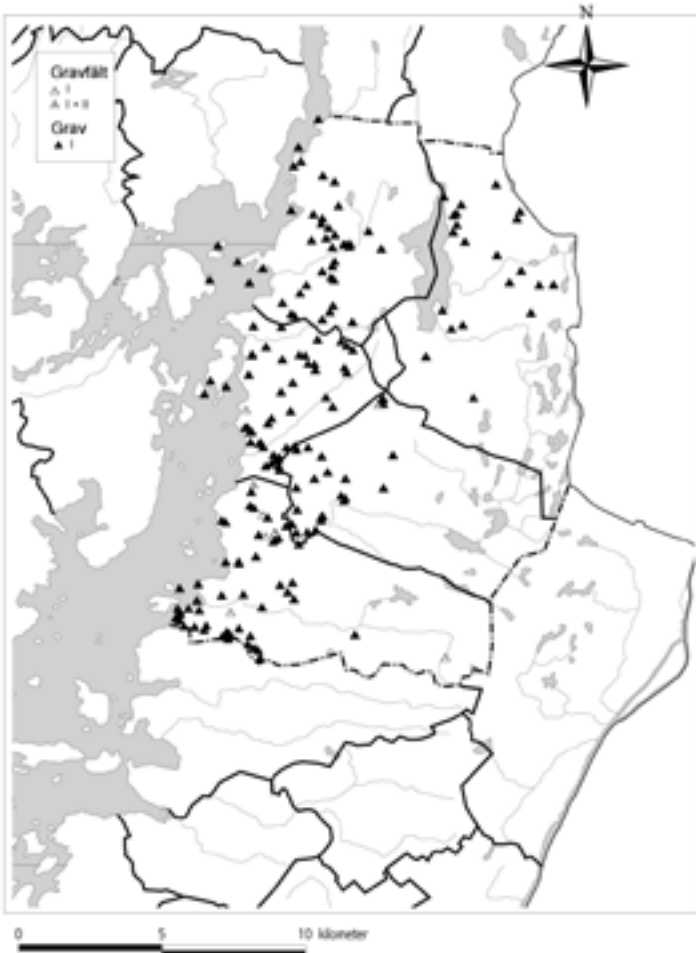
Ovanstående figur över gravfälten understryker det som kunde anas redan i avsnitten 7.2 och 8.2, nämligen att det sker ett tydligt synliggörande av bebyggelsen i form av gravar under den mellersta delen av järnåldern (fas II). I en sådan här uppställning blir fas II mycket tydlig som den mest intensiva fasen eftersom de enheter som börjar i fas I och fortsätter in i fas II räknas med. Detta gäller även de som startar i fas II och fortsätter in i fas III. Enligt detta skulle mängden synliga bebyggelselokaler som maximalt skulle kunna existera samtidigt vara 143 stycken, d.v.s. 91.7 procent av denna materialgrupp kan ha existerat samtidigt (se figur ovan).

Socken	FAS I	FAS II	FAS II
Jörlanda	51	30	8
Norum	48	26	0
Ödsmål	40	22	0
Ucklum	21	26	0
Spekeröd	23	21	1
Kville	68	103	2
Tanum	110	140	0
TOTALT	361	368	11
%	48.8	49.7	1.5

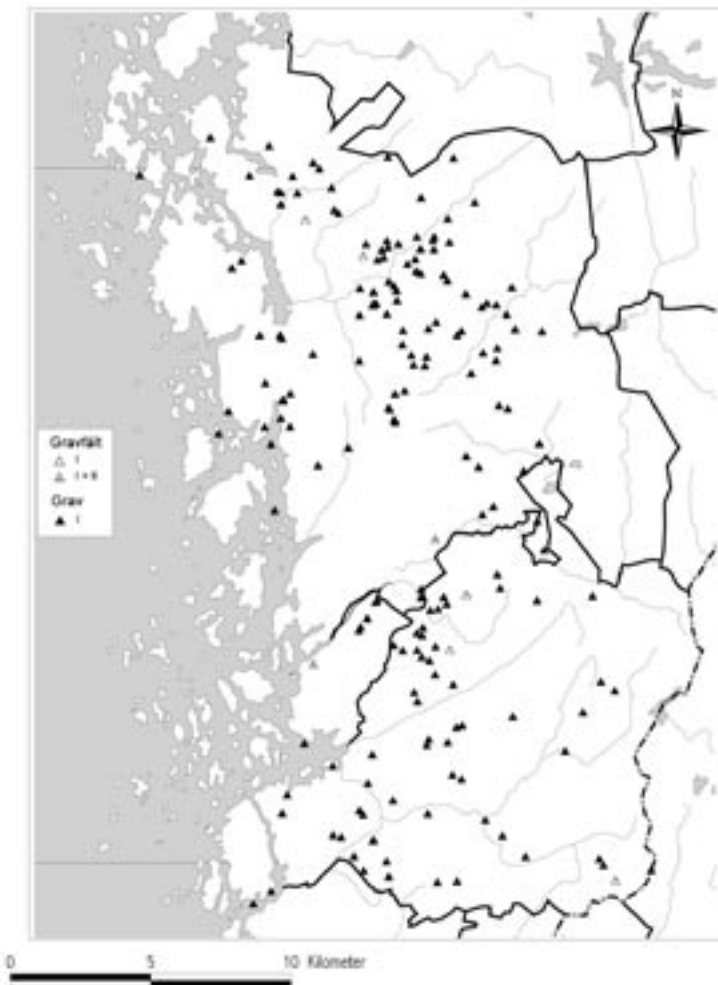
Figur 85. Gravlokaler (1-4 gravar) fördelade enligt den kronologiska indelningen

Om man jämför denna bild med gravgruppernas fördelning i tid och antal, kan man konstatera att fas I är mer tydligt företräd i denna kategori av lämningar. Merparten av de gravlokaler som kan dateras till fas I innehåller vanligen en eller två gravar (se figur 86a och b). Största andelen av dessa lokaler består av stensättningar ibland i kombination med rösen eller resta stenar. Fas II är något större än fas I, sett till antal lokaler, och dessa lokaler har mer än en grav per lokal (d.v.s. gravgrupp). Det är bland de ensamliggande eller i grupp förekommande gravar som de flesta större gravarna påträffas, men även på en del mindre gravfält från fas II. Fas III är den med minst antal lokaler med registrerade ensamgravar och dessa är till största delen undersökta (se avsnitt 7.2 och 8.2).

Tanum sockens dominans är mycket tydlig bland grav-/gravgruppslokalerna under fas I och II, medan Jörlanda socken är den dominerande under

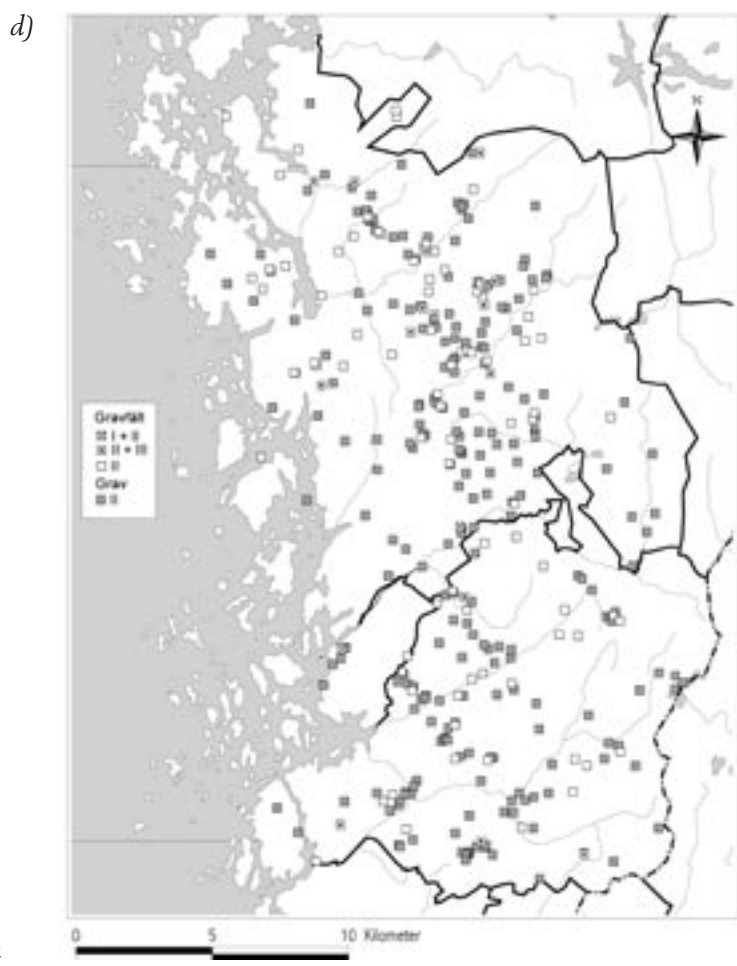

a)

b)

Figur 86.Fas I:
a) Stenungsund
b) Kville/Tanum

Figur 86. Fas II:
 c) Stenungsund
 d) Kville/Tanum

e)

f)

Figur 86. Fas III:
e) Stenungsund
f) Kville/Tanum

Antal?	1	2	3	4
17	500	135	59	29

Figur 87. Antal (0-4) gravar per registrerad gravlokal. Antal? kolumnen står för uppgift om grav utan att antal är angivet.

fas III (jfr. figur 86a och b med 86 e och f). Dessa lokaler indikerar att som mest 361 enheter kan ha varit aktiva under fas I, 368 enheter under fas II och endast 11 under fas III. Mellan de båda undersökningsområdena har faktiskt det södra området flest lokaler under fas I, men under fas II förändras detta kraftigt med 2/3-dels övervikt till det norra områdets fördel. Fas III består av ett mycket litet material men det är tydligt att det södra området har återtagit dominansen (82 procent av det daterade).

Studerar man antal gravar per lokal (se figur 87) framträder följande struktur: av ovanstående 500 i kolumn 1 (ensamliggande gravar) dateras ca 70 procent till fas I och resterande anses tillhöra fas II samt en mindre del fas III. Det viktiga är att man kan konstatera att det förekommer ensamgravar under mina tre faser samtidigt som det också förekommer gravfält (se figur 86). Det går inte att urskilja några entydiga eller säkra särskiljande drag mellan de båda undersökningsområdenas innehåll. Det är snarare så att vissa särskiljande drag är tydligare inom områdena än mellan. Det enda som kan fungera som särskiljande är förekomsten av stensättningar. Det verkar som om Stenungsundsområdet är det område som har en större andel stensättningar och mindre andel högar i relation till respektive andel av gravlokalerna. Kville socken har flest ensamliggande högar och Tanum socken har flest lokaler med fler än en hög.

Ovanstående bild blir dock mer nyanserad för gravfältskategorin, eftersom den är uppdelad i övergångsfaser medan gravkategorin inte är det. Men den allmänna tendensen är ändå tydlig i det bearbetade materialet. Antalet lokaler visar på att ensamgravar är dominerande under fas I och detta även om man räknar med det totalt kända gravmaterialet (se figur 86). Så sett hör flatmarksgravfält snarare till det avvikande än det normala. I fas II är det bättre balans mellan grav- och gravfältskategorierna sett till antalet kända gravar. Det är först under fas III som gravfälten dominerar både antalet gravar och i lokaler.

11. Medeltida spår i landskapet

11.1. Det medeltida materialet

11.1.1. Inledning

Under detta arbetes gång har det blivit uppenbart för mig att man bör ta fram det medeltida materialet för att kunna diskutera landskapets symboliska innehåll ur ett långtidsperspektiv. Man får då en lång tidslinje som i slutfasen av studien dock får andra typer av undersökningsmaterial. Spåren av medeltidsbebyggelsen är koncentrerade till de punkter som består av de medeltida kyrkorna och en del är raserade och flyttade så att det i princip är omöjligt att urskilja de enskilda enheterna. Jag kommer i detta kapitel försöka att kortfattat presentera det medeltida materialets innehåll. Under denna fas har vi en koppling till det politiska historieskeendet i samband med de nordiska staternas framväxt.

Västkusten skall ha tillhört det danska rikets intressesfär under 800-talet e.Kr., för att under början av 900-talet övergått till den norska makten inom Viken (jfr. Lönnroth 1963, Lönn 1999, Löfving 2001). Under mitten av 900-talet hamnar det norska området under dansk makt, men blir snart självständigt igen. Detta pendlande mellan den danska och den norska maktsfären avbryts under en mycket kort tid omkring år 1000 e.Kr., genom att den svenska maktsfären tar över hela eller delar av Bohuslän. Men strax därefter hamnar Bohuslän inom den norska maktsfären igen, men delas lite senare i ett norra (norskt) och ett södra (danskt) område (jfr. Lönnroth 1963, Lönn 1999). Efter en kortare period som kluvet område återförenas områdena under mitten av 1000-talet som norskt område.

Bohuslän förblir därefter ett norskt och senare norskt/danskt område fram till 1658. I ovanstående beskrivning kan vi ana att det kan ha förekommit olika historiebeträffningar för de båda topografiska delarna (norra och södra). Att det finns en historisk relation mellan Sydostnorge och Bohuslän visar även en del av de äldre ortnamnen (se t.ex. Lindroth 1918, 1946). I denna kortfattade beskrivning kan vi urskilja att det sker omändringar av de olika politiska gränserna och därmed tillhörigheterna under hela den historiska tiden.

Delar av gränserna är troligen enbart en följd av politiska händelser, nämligen Norges konflikter med danska och svenska intressen; andra gränser som härader och andra strukturer är troligen främst skattetekniska lösningar. Det finns exempel på att tillhörigheten varierade mellan en politisk och en kyrklig sådan som i sin tur påverkade vad som blev svenskt i samband med freden 1658. Ett exempel på detta är Enningdal i Østfold som "var eget prestegjeld i katolsk tid, men etter reformationen ble den anneks till Nafverstad i Bohuslän. Verdslig vedble den imidlertid å høre til Akershus hovedlen, og det var det som avgjorde hvor grensene skulle gå da Bohuslän ble svensk." (Johansen 1963:6).

Min tanke är att även detta ortnamnsmaterial kan grupperas inom landskapets ramar, för att skildra bebyggelsens lägen i landskapet. Materialet kommer först att presenteras utifrån landskapet som helhet, därefter kommer de båda undersökningsområdenas medeltida material att redovisas. Tyngdpunkten kommer att vara en diskussion kring namngivandets betydelse, innehåll och användbarhet av organisations- och ortnamnen, detta tillsammans med en bearbetning av förekommande kyrkors ålder synliggör det medeltida landskapet. Detta eftersom alla organisationsbegrepp som dyker upp under medeltiden är tillkomna när man försökte organisera de olika landskapen efter en gemensam mall.

11.1.2. *Det medeltida landskapets verbala material*

Ett av stamnamnen, klippbyggare, som Jordanes på 500-talet nedtecknade, anses avse en stam på västkusten (Hyenstrand 1982). Man kan tolka detta som att Jordanes syftade på fornborgsbyggande grupper. Bohuslän har viss förekomst av klippbyggnader (fornborgar) och man kan fråga sig om Jordanes menade att det inom Bohuslän fanns en stam. Samtidigt omtalas ragnaricii, vilket skulle kunna syfta på Ranrike i Bohuslän (norra delen) (jfr. Svennung 1967). Därmed skulle man kunna tolka det som att Jordanes avsåg två stammar, en i norr och en i söder (jfr Hyenstrand 1982). Under perioden 1000–1500 e.Kr. möts tre växande kungamakter kring Göta älvs mynning och i dessa kungariket organiserades territorierna olika.

Dagens Bohuslän ingick i det område som under tidig medeltid benämndes Viken och detta områdesnamn omfattade hela området på båda sidorna kring Oslofjorden. Bohus län är ett förvaltningslän och har sitt namn efter Bohus fästning, som anlades under tidigt 1300-tal. Själva förvaltningslänet är först känt skriftligen under 1400-talet och motsvarade då främst området söder om Lane härad (se fig. 9). De äldsta uppgifter som föreligger omtalar att dagens Bohuslän var uppdelat i två större områden. Det som varierar är vilka begrepp som används och därmed kan man tänka sig att gränsdragningen varierade mellan de olika varianterna. Man måste komma ihåg att det saknas kartor och alla eventuella gränser är kopplade till punkter eller områden som existerar i ett verbalt landskap.

Vi saknar egentligen uppgifter om gränserna för dessa indelningar. Men det är inte säkert att det organisatoriska landskapet bestod av bara två större enheter. Vi har Vette härad (i nordligaste Bohuslän) som omnämns på ett sådant sätt, att man kan anta att området haft en likvärdig ställning som Ranrike och Elfsyssel (Lönnroth 1963). Därmed skulle vi ha tre större områden omnämnda. Men samtidigt uppges det i Borgartingslagen att det fanns två fylkeskyrkor inom det bohuslänska området, en i Ranrike (Svarteborg) och en i Älvsyssel (Kungahälla). Detta indikerar att den kyrkliga organisationen inom Ranrike åtminstone omfattade Svarteborgsområdet, men om Vette härad ingick i detta område vet vi däremot inte. Båda dessa nämnda fylkeskyrkor ligger vid kommunikationsleder Svarteborgs kyrka ligger vid en transportled som går från Åbyfjorden i söder längs Bullaren via Färlevfjorden upp i Kärsjön (ibid. 1963). I Röde bok från slutet av 1300-talet uppges dessutom det norra området som Vikens eller Ranrikes prostdöme (Brink 1998).

Landskapets indelning i två delar finns upptecknad i jordeboksuppteckningar 1542 och 1544, där benämningarna Bohus län för södra delen och Viken för den norra delen förekommer (Widgren 1997). En mindre variant på detta tema påtalar Karlsson (1984) i det att den norra delen av Bohuslän kallas för Ranafylke och den södra för Älvsyssel. Detta Älvsyssel är skriftligen känt sedan 1200-talet och är även det troligen ett förvaltningsområde, liksom det ovan nämnda Bohus län. Man antar att öarna Tjörn och Orust skall ha ingått i förvaltningsområdet, men det finns från år 1353 ett dokument som bl.a. utelämnar ön Orust ur Älvsysselområdet (Lönnroth 1963). Geografiskt "passar" dock öarna in i förvaltningsområdet, men det finns alltså inte uttalat någonstans att de faktiskt skulle göra det.

Bortsett från den första områdesbenämningen och begreppet ragnaricii, verkar benämningarna främst vara förvaltningsnamn. Thorsten Andersson (1984) anser att man inom den norra halvan av dagens Bohuslän inte kan fastställa om det finns något annat än de gamla bygdenamnen. För den södra delen räknar han med att denna områdesindelning och namngivning har påverkats av och tillhört det dansk/götiska intresseområdet. Ur detta kan man konstatera att det inom Bohuslän går att urskilja minst två skilda områden, som under medeltiden "bultas samman" till ett förvaltningslän under

den dåvarande "centralmaktens" borg vid Göta älv, Bohus fästning. Man kan jämföra detta med kartan i avsnitt 1.5. och den där föreslagna indelningen av landskapet.

Att Bohuslän kan indelas i flera olika delar pekar Hasslöfs (1931) studie av fiskenäringen på (se även kapitel 1). I denna vill han hävda att i det bohuslänska kustområdet borde man kunna urskilja fyra delområden, även om han främst hävdar att Bohuslän var tvådelat, utifrån dialekt, bebyggelsestruktur och byggskick (ibid. 1931). Men samtidigt påpekar han att man bör ta hänsyn till inflytande från väster och även betänka att "Gamla administrativa och ecklesiastiska gränser ha haft en rätt stor skiljande kraft" (ibid. 1931:59–60).

11.1.3. Organisationens beståndsdelar – skeppsredor och härader

Vi känner inte till vare sig ålder eller några gränser för de äldsta varianter av skeppsredor och härader inom Bohuslän (se dock figur 88). Lönnroth menar att det är tydligt att Bohuslän "så naturligt sönderfallit i geografiska enheter, att en konstlad indelning på likformighetens grund haft svårt att göra sig gällande" (Lönnroth 1963:102). Jag antar att dessa större enheter har en äldre historia än de mindre (se kapitlen 4 och 5). I detta fall borde det vara så att på organisationsnivån av skeppsredor eller härader ligger det ett äldre system i botten.

Under medeltiden är både Ranrike och Elfsyssel indelat i totalt 16 skeppsredor vilka skulle utrusta var sitt så kallade ledungsskepp. Dessa 16 skeppsredor omtalas först 1277 (Andersson, Th. 1984). Själva indelningen "skeppsredor" är enligt gängse mening från 1100-talet (Lönnroth 1963, Cullberg 1993, Varenius 1998). Organisationen i skeppsredor skall ha sitt ursprung i ledungväsendet, d.v.s. krigstjänst på kungens skepp (Karlsson 1984). Var och en av dessa skeppsredor bestod av 40 lider, som i sin tur innehöll fyra gårdar per lid. Därmed omfattade varje skeppsreda 160 gårdar (Cullberg 1993). Varje lid utrustade en krigare och man höll samfällt ett skepp för 40 roddare. Detta innebar 16 skepp med totalt 640 man som denna militäriska organisation kunde uppbringa och befolkningen skulle utifrån dessa siffror kunna bestå av ca 20 000–25 000 individer (ibid. 1993). Denna organisation avlöstes av bestående skatter med utgångspunkt i samma indelning som förutvarande skeppsredarorganisation.

Lönnroth (1963) och Lund (1996) anser det troligt att även skeppsredor eller ledungen, i princip redan från början, var en skatteorganisation och inte en krigsorganisation. Liden var skattegrunden och gårdarna som ingick i liden kunde ändra storlek utan att det påverkade kronans inställning till liden som enhet (Nordström & Rönnäng 1948). Själva begreppet lid är främst känt inom östra Borgartingslagen, d.v.s. främst dagens Østfold och Bohuslän (Lönn 1999). Under medeltiden ändras organisationsbegreppet skeppsredor till härader med i princip samma storlek och innehåll, men några byter namn.

Vissa forskare anser att det finns en äldre häradsindelning under skeppsredorindelningen (se Bull 1920, Hafström 1961). I Norge påträffas inte begreppet härad överallt, utan främst i sydöstra och södra delen av Norge (Lindroth 1918). Förvaltningsorganisationerna i Sverige och Danmark påminner mycket om varandra, medan Norge har en annan typ av struktur (Andersson, Th. 1984). Härad är dock ett gemensamt nordiskt begrepp som skall betyda bygd och används som ett jurisdiktionsdistriktsbegrepp (ibid. 1984).

Häradet var indelningen för "rättskipning, förvaltning och krigsväsen, troligen också för kult" (Karlsson 1984:12), vilket syns i det att själva tingsplatsens namn ofta kan utgöra basen för häradets och ännu tydligare i valet

a)

b)

c)

Figur 88. Bohusläns medeltida indelning enligt Cullberg 1993. a) Medeltida indelning i tre områden b) Medeltida indelningen i skeppsredor. c) Bohusläns indelning under 1400 till slutet av 1500-talet.

SKEPPSREDA	PUNKT	OMRÅDE	TINGSPLATS	S	HÄRAD
HISING		X			VÄSTRA/ÖSTRA
FAXE	X		X		INLANDS SÖDRE
GRÖSSBACKE	X		X		INLANDS NORDRE
TJÖRN	X				
ORUST		X			VÄSTRA/ÖSTRA
TORPE	X		X		INLANDS TORPE
FRÅKNE		X			INLANDS FRÅKNE
LANE		X			
STÄNGENÅSET	X				
SOTENÅSET	X				
TUNGE		(X)			
KVILLE	(X)		X	X	
SÖRBYGDEN		X			
BULLAREN		(X)			
LUDERLAG	X		X	(X)	TANUM
VÄTTE	X				

Figur 89. Skeppsredorna och de äldre häradsnamnen. Uppgifterna kommer från Lindroth 1918. Parenteser i punkt eller områdeskolumnerna markerar eventuell osäker tolkning om det är specifik punkt eller vagt område som avses i namnet. S-kolumnen står för om skeppsredan eller häradsnamnet har sockennamn i sig, parentes innebär att det endast är häradsnamnet som har sockennamn.

av skeppsredornas namn (se figur 89). Vi kan i samma figur utläsa att av 16 skeppsredor så har 5 namn efter en säker eller osäker tingsplats. Inom den norska delen av den medeltida Borgartingslagens område (se figur 90) existerade häradar som egentligen inte var större än socknar, medan man inom Bohuslän hade häradar som innehöll fler socknar än en (Lindroth 1918). Lindroth argumenterade för att även de bohuslänska häraderna hade varit små, men att de har vuxit under inflytande från Sverige och Danmark (ibid. 1918). För att detta skall kunna stämma bör häradsnamnet syfta på ett mindre område inom häradet, t.ex. så att namnet är lika med ett sockennamn (ibid. 1918). I figur 89 verkar det som att det är endast inom det norra området som detta fenomen kan iakttas. Skulle vi godta att namnet har sin härkomst från en punkt inom respektive område växer detta antal till 9 av 16. Vi kan även urskilja att i samband med införandet av häradsnamn får flera skeppsredor namn som kopplar dem till en större områdesindelning (6 av 16). Det är 3 som helt tappar sina gamla namn. Luderlag blir Tanum, Faxe blir Inlands Södre och Grössbacke blir Inlands Nordre. Att 3 erhåller nya namn kan förklaras med att de punkter som varit basen för namnet inte nyttjas i den nya organisationen.

11.1.4. Kyrklig organisation av bohuslän – medeltida kyrkor

Det finns en tydlig koppling mellan Norge och det engelska området från 900- till mitten av 1000-talet. De tidiga kyrkliga ämbetsmännen eller munkarna som var verksamma inom det norska området kom till stor del från det engelska området (Hellström 1996). Huruvida detta märks i lagar och organisation har jag inte fördjupat mig i eftersom detta saknar betydelse för mitt arbete. Wisløff (1966) ansåg att det fanns en skillnad mellan Vikenområdet och Västnorge inom kyrkoorganisationen angående vem som tillsatte prästen. Detta menade han hade att göra med inflytande från den engelska eller den tyska kyrkan eller kulturen.

I Borgartingslagen från 1100-talets slut särskiljer man dels häradskyrkor vilka egentligen motsvarar sockenkyrkor, dels högindiskyrkor som var en form av "privatkyrkor". Enligt nämnda lag så hade bönderna rätt att välja präst och skyldigheten att underhålla honom och kyrkan (Lönroth

Figur 90. De tidigmedeltida lagområdena i Norge. Ur Smedberg 1973.

1963). Samtidigt kunde "biskopens uppbördsman, årmanen, kalla bönderna till kyrkan för betalning av tionde" (ibid. 1963:99). Bönderna skulle då komma och betala samt diskutera tiondeskyldigheterna. Enligt Eidsivatinglagen omtalas även två typer av kyrkor, "hovedkirker og høgendeskirker" (Skre 1998:71). Alla Bohusläns kyrkor (se figur 90) var underställda Vikens biskop i Oslo (Lönnroth 1963).

De medeltida kyrkorna i Bohuslän, liksom i Sverige, blev antingen raserade eller kraftigt om- eller tillbyggda under 1800-talet. Endast 7 av Bohusläns kyrkor överlevde något sånär intakta. Inom mina båda undersökningsområden finns det inga intakta medeltida kyrkor kvar, men strax invid det norra området finns medeltidskyrkor i Svenneby och Bottna samt Naverstad socknar. Detta innebär att när man arbetar med medeltidsmaterial, så utgår man ofta från när kyrkan eller socknen först omnämns eller från åldern på dopfunten. Bohuslän har haft ca 70 egna sockenkyrkor med egna dopfuntar, dock är det endast 42 dopfuntar som är bevarade (Hallbäck 1961). Av dessa är 32 fortfarande kvar i kyrkorna medan 10 förvaras på olika museer. Västsveriges äldre dopfuntsmaterial domineras av tre stilistiska grupperingar; fyrkant-, cylinder- och kalkformade (se figur 91b). De fyrkantformade är de äldsta och har sina motsvarigheter främst inom det engelska området, men saknas i princip inom det tyska området (Roosval. 1918). Detta passar in i bilden av en tidig kyrklig inriktning mot det engelska området (se ovan).

11.1.5. Begreppet socken

Socken härleddes ibland till ordet söka vilket passar in i bilden av att kyrkan var anlagd i ett område inom vilket allmänheten sökte sig till sin kyrka (jfr. Lindroth 1918). Ordet socken kan även ha haft en mer juridisk betydelse,

som i att lagsöka. I Danmark existerar socknar under mitten av 1100-talet, i Norge anses socknarna ha mer eller mindre anpassats till en äldre existerande struktur och för Sveriges del skall anpassningen ha skett utan någon central styrning och avslutats under 1300-talet (Nilsson 1998). När denna organisation har uppkommit är omtvistat och vissa hävdar att kyrksocknarna bygger på redan existerande förkristna strukturer (jfr. Karlsson 1984).

Socken förekommer redan i de äldre landskapslagarna som den minsta kyrkliga indelningen (ibid. 1984). Carl Cullberg (1993) beskriver socknetableringen som att den var klar under 1200-talet och det är från denna tid som de flesta landskapslagar härstammar. Man har trots olika analyser inte kunnat fastställa direkta kopplingar mellan en förkristen struktur och kyrkornas placering (jfr. Andersson, G. 1981), även om Bertilsson & Winberg (1984) anser att det finns samband mellan storhögar och medeltida centrum, vilket är lika med kyrkans placering. Men Lönnroth anser att "socknarnas starkt varierande storlek och folkrikedom har berott på att kyrkorna kommit till på enskilda initiativ utan planmässig kyrkopolitik" (Lönnroth 1963:97–98, se även figur 88b). Själva begreppet kyrksocken saknar dessutom ett enhetligt innehåll i det kyrkliga Europa (Smedberg 1973). Man anser att under perioden 1150 till 1350 genomfördes sockenkyrkosystemet inom det norska området (Johnsen 1905).

11.1.6. Kyrkplatsens betydelse för sockennamnet

I Bohuslän är det svårt att urskilja generella drag för själva kyrkplatsen. Danielsson (1985) omtalar i och för sig tre olika lägen; vattendrag, utmärkande höjdlägen och på eller invid gravfält, men dessa lägen kan nog anses vara generella för merparten av kyrkorna i Sverige. Att förhistoriska gravar och medeltida kyrkor kan existera invid varandra, menar Gräslund (1991a, 1991b) kan förklaras av att gravarna låg centralt i socknen. En annan för-

Figur 91a) Bohusläns medeltida kyrkor. T. Brandt karta och sammanställning. b) Dopfunter och deras tillhörighet. Ur Hallböck 1961.

klaring kan vara att dessa punkter redan var existerande mötesplatser och att närheten inte indikerar någon form av kultkontinuitet. Kyrkornas läge i "en relativt tätbefolkad ort med goda kommunikationer och centralt läge i bygden innebär blott en anpassning till existerande förhållanden" (Karls-son 1984:10). Givetvis förekom det att "starka individer/grupper" försökte påverka socknens utformning, men det var ytterst biskopen som bestämde och godkände både kyrkans läge och socknens gränser (ibid. 1984). Frågan blir då givetvis vem som namnger kyrkan och därmed socknen. Sockennamnet är ofta namnet på den by eller gård där kyrkan är placerad och dessa gårdar är ofta stora och gamla (Lindroth 1918). Det förekommer inom det tidiga kyrkobyggandet s.k. privatkyrkor (högindiskyrkor), vilket försvårar tolkningen av kyrkobilddandets struktur eftersom de i princip kan övergå till sockenkyrka (t.ex. Morlanda socken på Orust).

I Bohuslän förekommer det även att själva kyrkan har givit namn åt socknen, som t.ex. Stenkyrka socken (Andersson, Th. 1984). Kanske var det detta byggnadsskick som särskiljde sockenkyrkor från övriga högindiskyrkor, d.v.s. man byggde i sten till skillnad från de övriga som var av trä (jfr. Lönnroth 1963). Även den plats som kyrkan byggdes på kan ha gett namn åt kyrkan och senare även åt kyrksöcken (Andersson, Th. 1984). Det finns, enligt Andersson, fåtaliga bygdenamn bland sockennamnen, oftast är dessa öar. "De allra flesta socknarna utgör, fortfarande av namnet att döma, nybildade enheter, artificiella distrikt organiserade med kyrkan som centrum. Ytterst är de olika typerna av sockennamn beroende av de växlande topografiska förhållandena och därmed sammanhängande kommunikationsbetingelser." (ibid. 1984:4). Om man utgår ifrån att socknarna skulle bestå av helt nyskapade artificiella territorier borde detta ytterligare peka på att det sker en omdaning av landskapet och de lämningar som nyttjas av det tidigmedeltida samhället. Men enligt vissa forskare skulle det norska sockensystemet ha etablerats från ett äldre system som tillhört den föregående perioden (se ovan). Detta håller inte Stefan Brink med om, men medger att man till viss del bör beakta möjligheten att det ligger en äldre struktur i botten, vid konstruktionerna av de kristna socknarna (Brink 1990).

Bertil Nilsson (1998) framlägger en, ur min synvinkel, mycket acceptabel hypotes om hur kyrkorna etablerades och hur de namngavs. Denna hypotes går ut på att namngivning och etablering kan struktureras i fyra nivåer: 1) består av en mindre grupp namn som utgör nybildningar och som utnyttjar kristen terminologi i namnet; 2) namnen kommer utifrån själva kyrkobyggnaden; 3) är de som har helgonnamn eller "beteckningar från kyrkans språkbruk" (ibid. 1998:102), vilket ofta är fallet i städer och 4) är så kallade övertagna namn från äldre system (Ibid. 1998:102 f). Denna fjärde grupp är den största och kan i sin tur delas in i fyra kategorier: 1) gårds-/bynamn, 2) bygdenamn, 3) äldre distriktsnamn, 4) namnet kommer från kyrkplatsen (ibid. 1998:102 ff). Enligt Nilssons sammanställning av Sveriges medeltida landskap (den berör således tyvärr inte Bohuslän), så är kategori 1 den dominerande i Götaland medan kategori 2 dominerar de "norrländska" landskapen. Detta menar Nilsson beror på att kyrkobyggandet i söder främst initierades av stormän, medan det i norr var en mer kollektiv insats (ibid. 1998). Stormän som byggde kyrkor på sin mark gjorde detta i eget intresse och kyrkans centrala organisation ogillade denna ordning, speciellt eftersom inkomsterna från kyrkans aktiviteter inte kom kyrkoorganisationen tillgodo (jfr. Johnsen 1905, Hällström 1996, Lönnroth 1963). För stormannen var det säkerligen både ekonomiskt och statushöjande att "äga" en kyrka (jfr. Nilsson 1998, Brink 1998).

Att det förekom intima relationer mellan stora markägare och kyrkan syns i donationshandlingarna. I en del fall verkar dessutom stora markägare samtidigt ha varit kyrkans män, som t.ex. "Eilif Steinarsson som prest i

Nesinge, den samme mand, som i sin tid skjænkede fem öresbol jord til Skee kirke for sin faders (Steinars) sjæl" (Johnsen 1905:9). Ännu större motvilja mot stormannakyrkor blev det troligen efter det att man infört tiondet som avgift istället för den förutvarande avgift som man hade rätt till per utförd aktivitet/tjänst. Denna omorganisation påbjöds för Norges del kring 1100-talets mitt (Nilsson 1998). Men det finns ett undantag från detta: I "Øvre Telemark ble tienden aldri innført" (Wisløff 1966:129). Lönen grundade sig på ett äldre system som borttogs först 1897 (ibid. 1966). Oavsett system så var det biskopens sak att ordna kyrkans ekonomi och samtidigt se till att kyrkorna utförde de uppgifter de skulle.

11.1.7. Medeltidskyrkan ett tecken på äldre centrum?

Fabech (1994) antar att medeltidskyrkorna visar var bebyggelsens viktigaste lägen förekommer under medeltiden, och de äldsta ortnamnen skall då grovt visa var den yngre järnåldersbebyggelsen finns. Även Lönnroth anser att man kan utgå ifrån att "kyrkplatserna vittnar om var bygdecentra och rika gårdar var belägna på 1000-talet" (Lönnroth 1963:98). Om man godtar att en av flera eventuella kyrkor inom ett område valdes ut till att bli sockenkyrka förstärks kopplingen mellan den kyrkoetablerande enheten och kyrkobyggnaden (Brink 1998, Lindroth 1918). Därmed kan kyrkans läge och namn användas till att indikera stormäns lokalisering i socknen. Diskussionen huruvida socknarnas struktur verkligen bygger på en äldre maktstruktur påverkas av hur man ser på både kyrkoplatsens läge och socknens gränsdragningar. Hypotetiskt finns det två huvuddrag i själva placeringarna av kyrkobyggnaden för en storman: 1) inom enheten 2) utanför den egna enheten men på mark inom bygden. Det första alternativet leder till bekräftelse av den egna enheten och troligen bygger man vidare på den egna historiciteten. Det andra alternativet innebär att man kan utöka sitt inflytande. Dessutom blir marken kring kyrkobyggnaden obrukbar för andra ändamål. Placeringen av kyrkobyggnaden påverkas även av vilka behov man har av historicitet. Det finns en diskussion om huruvida en geografisk närhet mellan kyrkobyggnaden och förkristna gravar innebar en kontinuitet i kultutövandet (jfr Brink 1992, Nilsson 1992).

I de äldre medeltida texterna kring kyrkans förhållningssätt till förkristna gravplatser finns egentligen ingen entydig eller ens tydlig negativ inställning till dessa gravar (Nilsson 1992). Frågan är varför kyrkobyggnaden etableras i dessa lägen som senare utgör något som man blir uttalad motståndare till (ibid. 1992). Förklaringen torde vara att de som anlade byggnaden och begravningsplatsen i första hand eftersträvade historisk kontinuitet. Begravningsplatsen hamnade inom samma lokal som de tidigare generationernas gravhögar och därmed fortsatte i övergångsfasen lokalen som historisk punkt. I den äldsta kristna strukturen kan man "anta att enskilda gårdsägares privata kapell spelat en betydelsefull roll i kristningsprocessen" (Nilsson 1992:40). Ovanstående tankegångar innebär att fler kyrkobyggnader etableras som en fortsättning på tidigare historiebehov och av dessa blir en utvald som sockenkyrka. Troligen skapade eller förstärkte detta handlande enhetens sociala ställning inom det egna närområdet. De som ägde kyrkan och begravningsplatsen hade nämligen, under medeltiden, inom det norska området "haft vittgående dispositionsrätt, inte endast till kyrkojorden, utan även till kyrkogårdarna" (Nilsson 1989:67).

Varför skulle kyrkan godta namn som inte bar rätt språkdräkt och kunde utgöra minnespunkter för att icke önskvärt förflutet? Det verkar som att det fanns en tröghet i att ändra namnkulturen, eftersom merparten av de som döps under äldsta medeltid får förkristna lydelse (Lönnroth 1963). Detta kan peka på att i äldsta kristna tid fortsätter namngivningstraditionerna och

detta troligen eftersom den verbala historien är svår att förändra med en gång. En del av de tidiga kristna begreppen ger sken av att vara likvärdiga med de förkristna och samtidigt dyker vissa likheter upp mellan översatta latinska texter och de äldre sagotexterna (jfr. Hultgård 1992). Detta innebär att det föreligger risker i att direkt bruka äldre texter utan djupare reflexion, t.ex. förekommer begreppet ättehög i yngre medeltida texter i betydelsen kyrkogårdsgravar medan haugr snarast syftade på hednisk begravningsplats (Nilsson 1989). Enligt Bertil Nilsson verkar förekomsten av förkristna namn och platsnamn peka på att de inte var aktiva eller inte hade kvar sin betydelse vid tillfället då de fixerades, d.v.s. under perioden då man gav sockenkyrkan namnet (Nilsson 1998:101ff).

Att namnen kan brukas torde innebära att någon nyttjar deras historiska släktskap bakåt i tiden, men detta innebär också att namn som inte är direkt bundna till en plats kan flyttas i landskapet. Detta eftersom de i sitt nya bruk inte ges någon annan betydelse än som historiska relikter, samtidigt som de förutvarande symbolerna, d.v.s. gravarna, har blivit oanvändbara som historiska bevis och all historicitet är koncentrerad till kyrkogården. Att samla alla gravar till en punkt raderar alla särmarkerande punkter i landskapet och det är rätten till en grav inom en kyrkogård som är det väsentliga. Kyrkan är troligen inte direkt en fysisk markör av bygdens centrum, utan snarare kan den indikera att det finns en enhet inom bebyggelseområdet som kan hävda sig själv och sitt närområde. Detta sker troligen inom de befintliga skeppsredornas territorier. Gränserna sätts förmodligen kring dessa punkter utifrån vad som tidigare var underställt den ledande enheten och med inräknande av dem som under kristnandets period sökt sig till denna kyrka. Gränserna torde ha placerats i ytterområdena kring varje lokal maktsfär inom skeppsredorna. Därmed blir socknarna stora och förblir så, om de kan hävda sig mot eventuella försök på självständighet.

11.1.8. Ortnamn och fastighetsnamn – en stabil historia?

Ortnamn har brukats inom bebyggelsehistorisk forskning sedan övergången mellan 1800- och 1900-talen. En av portalfigurerna inom ortnamnsforskningen för Bohusläns del är Hjalmar Lindroth. I två arbeten bearbetar han bebyggelsenamn och ortnamn (1918, 1946). I det senare verket arbetar han med arkeologiska och geologiska material som komplement till namnmaterialet. Han kopplar ihop hållristningar, gravfält och fastigheternas kamerala storlek med olika namntyper och testar dessa på höjdkurvorna (Lindroth 1946). Han kommer fram till att ortnamnen inte kan bidra till kunskap om den första bebyggelsen (ibid. 1946). Bohusläns gårdsstruktur skildras ofta som bestående av ensamgårdsbebyggelse, med ett fåtal större byar (Cullberg, Kj 1982, Lönn 1991). De flesta äldre ortnamnen upptecknades i samband med kyrkans redovisning av de fastigheter som man hade sina intressen i och den har fått namnet Röde bok och är daterad till 1388.

Jag har främst tagit fram fastighetsnamnen inom de berörda socknarna och därtill försökt få fram vilken ålder och eventuell skattenatur de hade enligt OGB och övrig litteratur. Socknarna kommer att behandlas inom respektive område. Ortnamn som är rester av vikingatida och medeltida centralplatser är enligt Stefan Brink (1996) t.ex. karle, husaby, bo, hov, vi, hög, tuna, husa, åker, harg, tegn, svennar, rinkar och drängar. Dessa namntyper anses tillhöra kult och sociala namngrupper, begrepp som Lindroth (1946) tyvärr använde utan att förklara innehållet i dessa. Dessutom är hans sammanställning inte riktigt likvärdig med Brinks, eftersom han har andra och fler namn som har kultiska och sociala innebörder (ibid. 1946). Angående dessa namngrupper är det svårt att förklara varför de blir kvar i ett landskap där de inte fyller någon funktion och dessutom tillhör det

föregående systemet. Lönnroth (1963) påpekar att Tanum möjligen kan ha "fått namn av en kungsgård, men gården Håkeby, som verkligen beboddes av Olav Kyrre på 1000-talet, ligger i samma socken utan ha avsatt en kyrka" (Lönnroth 1963:98). Denna fastighet fungerade därmed som en kungsgård utan att det finns något socialt namn knutet till fastigheten. Därmed tolkas inte Håkeby som en socialt viktig enhet. Sett ur denna aspekt frågar man sig om man verkligen kan ta fram ortnamnen och därmed bygga en bild av bebyggelsen vid tiden före kristnandet.

Vi kan anta att fornborgar har varit viktiga för skydd och hävdande. Dessa anläggningar bär namn som visar deras funktion, men är verkligen namnet som anses syfta på fornborg kopplat till krigisk, social eller politisk funktion? Dessa monument som använts in i historisk tid torde ha varit livaktiga i folkminnet (jfr. datering avsnitt 2.6). I en undersökning av Orust kommun kontrollerades om fornborgsförekomsten stämmer överens med de lokaler som har namn som skall indikera en fornborg (Lönn 1992). Fornborgsnamn anses ofta vara t.ex. Borg/Borreberget, Slottet/slottsberget eller Börsås och inom Orust så hade 43 procent av namnlokalerna en fornborg, samtidigt som 36,7 procent av Bohusläns registrerade fornborgar hade fornborgsnamn (Lönn 1992). Att så pass få av fornborgarna har kvar namn som indikerar fornborg kan bero på att lång tid gått sedan de användes. Intressant blir det när man ser på mängden lokaler som har dessa fornborgsindikerande namn, men som saknar själva den namngivande lämningen. Majoriteten (ca 60 procent) av namnen saknar fornborgar och slutsatsen är att man brukar namnet därför att berget kanske tolkas som ett fornborgsberg, d.v.s. namnet har blivit ett naturnamn (ibid. 1992). Det finns en möjlighet att det är tvärt om, att fornborgsberget har ett naturnamn och inte ett namn efter fornborgen. Alternativt ger benämningen (fornborgsnamn) ett positivt värde inom det egna landskapsavsnittet i det tidsskikt då namnet ges. Problemet är att inget av dessa namn har en direkt koppling till fornborgens funktion.

Svårigheten med ortnamn är att vi inte kan veta av vilken orsak namnet har brukats eller för vilken del av fastigheten eller socknen som det ursprungligen har myntats och åsyftat. I en licenciat avhandling och senare i en doktorsavhandling diskuterar Lönn (1991, 1999) ortnamn utifrån dateringsaspekten. Hon kommer då in på problemet om ortnamn kan dö (namndöd) eller om de är konstanter. Brink (1996) tycks anse att namnen är stabila medan Lönn (1989, 1991) menar att namndöden omfattar mindre bebyggelseenheter. En orsak till att ortnamnen är svåra att bearbeta är förutom den ovan nämnda namndöden, vilken i sig berodde på digerdöden och ödeläggelsen i mitten av 1300-talet, att en skatteomläggning genomfördes under slutet av medeltiden. Denna innebar att man övergick från ett system baserat på liden och öresbol till gårdar (fastigheter) och mantal (Nordström & Rönnäng 1948). "Ödegårdsbildningen i slutet av medeltiden bär sålunda icke ensam skulden till de många försvunna gårdsnamnen utan även det nya skattesystemet, vilket åtminstone hindrade de ödelagda smågårdarne att återuppstå" (ibid. 1948:35).

Enligt ovanstående diskussion bör man komma ihåg att en del fastigheter ej behöver erhålla sociala namn trots att de kan ha fungerat som sociala kontrollpunkter – en del punkter skall ha varit punkter för försvar eller krigiska händelser utan att dessa benämningar har överlevt. Vi har till detta att ta hänsyn till senare tiders återbruk av namn som ger ett ålderdomligt intryck eller socialt värde i sin omgivning och är utan relation till den egentliga bäraren av funktionen. I en del fall erhåller lokaler förklaringar som passar det historiska sammanhanget och det allmänna behovet av passande historia (jfr. kapitel 6). Jag är därmed inte säker på att det går att använda ortnamnen. Frågan varför namn ges och om samt hur de överlever kvarstår.

Dessa tveksamheter påverkar namnkronologins säkerhet och användbarhet. Undantaget borde vara fastigheterna med kyrkobyggnaden med hänsyn till tankar om hur och varför läget har valts ut. Jag kommer dock inte att bearbeta denna infallsvinkel i materialet vidare. För olika bearbetningar som gjorts se Lindroth (1918, 1946), Lönnroth (1963) och Brink (1996, 1997, 1998).

11.1.9. Namnkronologi

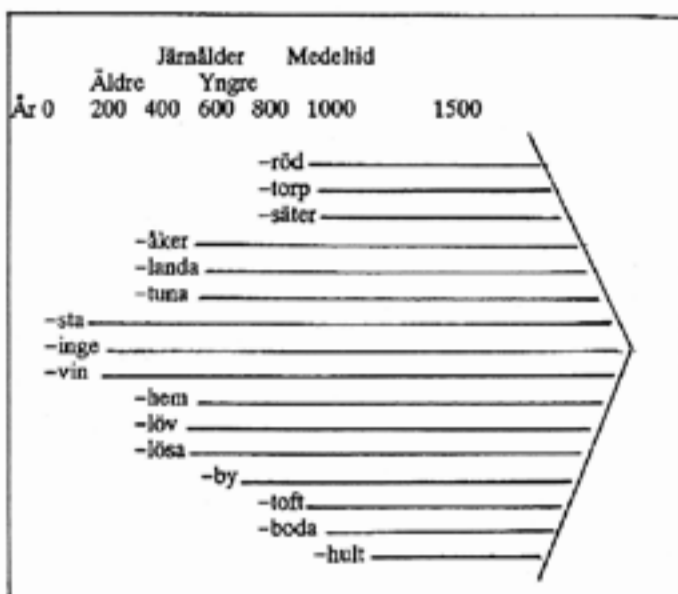
För att namnbruket skall kunna härledas ner i yngre eller äldre järnålder förutsätts det egentligen att man har tron på en stabil och fast bebyggelse (och namnbruk), samt en kontinuerligt växande bebyggelse i jordbrukslandskapet i princip från Kristi födelse (jfr. figur 92). Jag har ovan uttalat mitt misstroende mot ortnamnforskningens möjligheter att kunna fastställa sociala strukturer i landskapet. Detta gäller speciellt om man försöker dra namnens existens och betydelse ifrån medeltidens uppteckningar ner till äldre järnålder. Man kan bruka Lönnns konsensus till att understryka denna tveksamhet: "Då är ortnamn knappast användbara i denna typ av forskning, eftersom de inte alls speglar äldre järnålderns förhållanden och då heller inte eventuella förflyttningar mellan äldre och yngre järnålder eller medeltid" (Lönn 1991:64).

Dessutom har vi inte kunskap om huruvida de som namnger eftersträvar historicitet genom att använda äldre historiska namn (se ovan), eftersom det nya samhället är i ökande grad ett bokförande och inte ett fysiskt samhälle. Detta kan innebära att om man tar namn som ger historia, d.v.s. självständighet, så kan ingen motsäga detta sedan det finns nedtecknat. Liknande fenomen kan vara det återbruk av monument eller lokaler som vi kan registrera under föregående faser (se kapitel 12).

Dessutom finns det enligt en del uppteckningar osäkerheter kring vad man ägde och vad det man ägde hade för namn. Ett exempel på detta är en arvsskifteshandling från första halvan av 1600-talet, "en gaard paa Tiörn er 6 örisboell jord" blir senare mer inringat än Tjörn "desse 6 öresbol berättas at wara den halfve gård Rönnäng" (arvsskiftesbrev redovisat i Nordström & Rönnäng 1948:34). Märk väl att det ändå råder en viss osäkerhet. Denna osäkerhet kan bero på att gården har ett annat namn i släktens äldre skiften (ibid. 1948).

Jag misstror därmed ortnamn eftersom de är resultat av ett tidsskede då man för första gången egentligen förevigar fastigheter genom deras namn. Detta innebär att om fastigheterna tidigare haft naturnamn eller brukarnamn som växlat beroende på hur länge enheten varit i drift, så erhåller dessa sedermera namn som måste vara fasta av den anledningen att det skriftliga bokföringssystemet annars inte fungerar. Detta kan vara en av förklaringarna till att många gårdsnamn skrivs mycket olika under början av dessa uppräkningsår.

Detta sker ännu under 1800-talet, t.ex. Lilla Jored som 1816 skrevs Toreld (Thordeman 1924). Ytterligare problem finns i värdet av de äldsta upptecknade gårdarna eftersom detta är uppräkningsår för kyrkans räkenskaper. Det innebär att de gårdar som inte skänkte mark för sina anhörigas eller sin egen självärd saknas i registret. De syns inte förrän staten försöker skapa ordning i sina finanser och genomför en uppräkningsår av jordegendomar som kan skattläggas eller definieras som skattefria. Dessutom påvisade jag att platser erhåller namn som inte har med förklaringen eller funktionen att göra (jfr. kapitel 6 och avsnitt 11.1.8). Detta eftersom den historiska kopplingen och behovet av förklaringar alltid är något som ändras från de tillfällen då lämningarna skapades.

Figur 92. Namnkronologi enligt Lönn 1991.

11.2. Stenungsundsområdet

11.2.1 Kyrkor

Inom Stenungsunds undersökningsområde förekommer det fem kyrkor som alla har etablerats under de första århundradena av medeltiden. Idag är dock ingen av dem en intakt medeltidskyrka utan alla har blivit drabbade av senare historiska perioders behov av nydaning. Därför går det inte att direkt datera kyrkornas anläggningstid utifrån byggnadsdetaljer utan det blir mycket grova dateringar utifrån dopfunten. Jörlanda och Norums kyrkor anläggs under 1100-talet e.Kr. och Norums kyrka har en dopfunt från 1100-talet som är gjord i glimmergnejs med runinskriftionen Sven gjorde mig (Kulturminnesvårdsprogram för Stenungsunds kommun 1988). På funten i Norums kyrka finns en bildserie där den isländska sagans "Gunnar i orm-gropen" spelar med sina fötter på harpan (se figur 93). Detta skulle då vara indicier på det engelska inflytandet, eftersom denna version inte förekommer i annat än de engelska äldre versionerna av "saga" (Roosval 1918).

Denna dopfunt tillhör en speciell typologisk och ganska lokal konstnärlig tradition som betecknas som "de karformade funtarna" (Hallbäck 1961:13). Formen påträffas även i Harested, Kareby och Resteröd kyrkors dopfuntar (se figur 91b). Dessa kyrkor finns inom följande häraden: Inlands Fräkne och Inlands Södra, dessutom finns det exempel även på Tjörn, Valla socken (se figur 91b). Det finns två namn bevarade av dessa dopfuntars formgivare nämligen ovan nämnde Sven eller Torbjörn. Norums dopfunts runinskriftion anger alltså mästaren som gjorde den, på samma sätt som vi kan se på en del runstenar.

Roosval (1918) anser att det är troligt att dopfunten i Norum är tillverkad omkring år 1100. Norberg (1958) sätter dateringen till före 1100-talets mitt. Orneringen visar på en koppling till runstensornamentiken, "ett djurhuvud som avslutning på en ranka visar också, att Norumsmästaren stått under inflytande av de gamla runmästarnas konst" (Hallin 1954:128). Denna typ av kardopfuntar kan kopplas till följande norska dopfuntar: Solum, Borgund och Stedjes vilka även de har koppling till det engelska materialet. Norums kyrka är omnämnd 1388 i den s.k. Röde bok tillsammans med Jörlanda, Ucklum, Spekeröd och Ödsmål (se Lindroth 1918). Ser man till de övriga dopfuntarna dateras Ödsmål och Ucklum till 1200-talet och dessa är lokalt producerade enligt Hallbäck (1961). Den enda socken som saknas

i denna presentation är Spekeröd, som dock torde ha anlagts under samma period som de övriga (jfr. *ibid.* 1961). Svårigheten är att dopfuntarna egentligen inte kan användas för en säker datering av kyrkornas anläggningstid, eftersom de är fristående från själva kyrkobyggnaden och kan tillkomma före eller efter kyrkobyggnaden.

11. 2. 2 Socken

Namnet Ödsmål förekommer inom Bohuslän på nio lokaler som gårds- eller bynamn och på ett fåtal lokaler i övriga Sverige och sydöstra Norge (Lindroth 1918:97 f). Namnet anses syfta på "ett avgränsat område, som röjts upp på förut obrukad mark" (*ibid.* 1918:99) vilket är intressant ur bebyggelsehistorisk synvinkel då socknen har flera intressanta äldre järnåldersgravfält. Ett av de största gravfälten från yngre järnålder i Bohuslän ligger dessutom inom sikthåll från den medeltida kyrkan. Är det så att namnet syftar på platsen för själva kyrkan och inte dalgången? För Spekeröds del kan man diskutera om namnet har med "trång, smal" eller "torr, mager" att göra vilket skulle kunna kopplas till den lokal där kyrkan ligger. Namnet skulle också kunna syfta på den mer leriga dalgången i Spekeröd eftersom namnet även kan tolkas som "fett" eller "späck" (*ibid.* 1918:75 f). I ett namn märks den historiska kopplingen till Norge, nämligen Ucklum som står som det enda i sitt slag inom Bohuslän. Dock påträffas motsvarande namn inom den sydvästra delen av Norge (*ibid.* 1918:69 f). Tolkningen skulle kunna vara "den öppna terrängen vid den kilformiga udden" (*ibid.* 1918:70) och alltså inte, vilket man först kan tro, en äldre form av -um d.v.s. hem. För Jörlanda kan man koppla namnet till Joreån. Detta är ett relativt vanligt namn på vattendrag, med ett motsvarande i Kville socken, ett i Hjärtum socken och även ett antal i Norge (*ibid.* 1918). Intressant är dock att ån skrivs redan 1594 som Jörlands å (*ibid.* 1918), vilket borde kunna betyda att ån tappat sitt eget namn och erhållit socknens namn. Norum anses betyda "en trång passage" eller som i norskt material "där en ström från en liten insjö faller ut i en flod eller om en liten gren eller arm av själva floden" (*ibid.* 1918:51). Ser man till hur det ser ut kring Norums kyrka så finns där en mindre å eller en större bäck som skär igenom dalgångens botten och den mynnar ut i Hakefjorden invid Strandnorums by.

Figur 93 Norums dopfunt med runinskrift. Ur Montelius 1877.

SOCKEN	GÅRD/BY	BYGDE
Jörlanda	(?)	X
Norum	X	
Spekeröd		X
Ucklum	X	
Ödsmål	(?)	X

Figur 94. Kyrksocknens historiska koppling via namnet. (?) Osäker fastighet, X fastighet och bygdenamn finns med samma namn som kyrkan.

Figur 94 bygger på Nilssons (1998) tankegångar om kyrksockennamnets innebörd. Enligt detta schema skulle endast två socknar ha en tydlig relation till en fastighet emedan två av de tre övriga kan vara gårdsnamn och en har ett mer diffust områdesnamn. Det finns dock i detta material ett problem med de medeltida ödegårdarna, som är svåra att få riktigt grepp om. Mycket har dock börjat hända, tack vare Gösta Frammes ihärdiga arbete kring dessa lämningar. Framme har i sin senaste bok (Framme 1999) behandlat den bohuslänska jordnaturen vid tiden för det svenska maktövertagandet. I denna bok förekommer det knapphändiga diskussioner kring ödegårdarna i mitt område. En av dem är gården Jörland som skall ha högmedeltida belägg, men brukas under 1500-talet som ödegård under en annan fastighet (Framme 1999). Därmed skulle sockennamnet kunna komma från denna gård, men kyrkan verkar inte ha placerats på mark tillhörande Jörland. Denna fastighet är dessutom, enligt de kamerala uppgifterna, endast en mindre gård. I närheten av Ödsmåls medeltida kyrka har vi en fastighet som har benämnts Byn. Denna var enligt Widgren (1997) i äldre tider underställd Stenungs by. Möjligheten finns att denna by skulle kunna vara en kyrkobyggnad som försökte hävda sig som självständig enhet. Annars kan det möjligen vara så att det inflytande som Stenungs by haft över Byn uppkommit under senare historisk tid (jfr. *ibid.* 1997).

11.2.3. Skeppsreda – härad

Området som går under namnet Stenungsunds kommun omfattas av en enda skeppsreda och senare ett härad, dock är själva skeppsredan och häradet större än det nu undersökta området. Förutom de socknar som ingår i dagens kommun tillkommer Solberga och Hålta socknar i dagens Kungälvskommun. I denna del av arbetet kommer jag att utgå från en diskussion om hela skeppsredan och häradet. Under medeltid anges detta område som Grötsbacke skeppsreda och benämningen lever kvar in i mitten av 1600-talet (Lindroth 1918). Namnet skall komma från tingsplatsen på den större grusåsen i den östra delen av Spekeröds socken och namnet Grötsbacke härleddes till "naturlig stenterräng" (*ibid.* 1918:26). På denna ås har flera resta stenar registrerats, av vilka en del har tolkats som domarringar (Holmberg 1979c, Lindroth 1918, Brusewitz 1975). Fornlämningslokalens läge är relativt centralt eftersom tre av dagens sockengränsar möts invid den (Ucklum, Spekeröd och Norum) samt att även Ödsmåls sockengräns ansluter en bit bort (Lönn 1999).

Det finns dock inga säkra uppgifter om tingsplatsens exakta läge, utan man kopplar tingsplatsen till fornlämningslokalen. Att denna plats valdes till tingsplats beror troligen på att den gav den rätta historiska kopplingen med sina synliga gravar, samtidigt som det inte finns någon by vid denna plats som kan göra anspråk på att vara centrum för detta organ. Detta kan tolkas som att den institution, som ligger bakom detta system, vill ge sken av att det är med historisk rätt som man samlas på denna plats. Det verkar som att det vid detta tillfälle inte fanns någon annan motstridig lokal makt som

kunde hävda sitt intresse eller kontroll över institutionen. Dessutom kan man anta att denna federation inte såg sig som en självklar enhet. Därmed kan man givetvis diskutera om organisationen hade varit sammanbunden vid det tillfälle som skeppsredan etablerades. Skeppsredan blir i övergången till härad benämnt Inlands Nordre härad. Vid detta tillfälle blir området inte ens benämnt utifrån den egna gemensamma punkten, utan utifrån områdets läge i relation till övriga häraders läge. Att man saknar ett eget namn kan tolkas som att området saknade en stark enhet som kunde hävda sig eller att detta område inte var framvuxet som en gemensam enhet. Nyligen behandlades hela skeppsredans område ur ortnamns- och fornlämningsynvinkel utav Marianne Lönn (1999), som ansåg att skeppsredan kunde delas in i tre områden eller bygder (se figur 95). Hon såg en gräns mellan Jörlanda och Solberga socknar och ytterligare en gräns någonstans mellan Ödsmål och Norum socknar. Gemensamt är att gränserna skapades under äldre järnålder och även kvarstår under yngre järnålder (ibid. 1999).

Lönn anser att den ”sydliga gränsen är tydligast” (ibid. 1999:115). Detta stämmer till viss del väl in i vad man kan utläsa ur bilden från gravarnas och gravfältens spridning (se figur 86). Jag anser dock att det är troligast att två områden lagts ihop till en skeppsreda och inte tre som Lönn antar. Detta eftersom det förvisso finns topografiska gränser mellan dessa tre områden,

Figur 95. Gränser inom skeppsredan enligt Lönn 1999.

men frågan är när dessa har blivit så starka att de kan hävdas utåt mot en likvärdig enhet. Man bör dock komma ihåg att gränsen mellan Ödsmål och Norum socknar innehåller större sandiga områden med rikhaltig förekomst av järnåldersboplatser och gravar (se kapitel 7). Dessa lämningar är dessutom troligen tillhörande de båda bebyggelseområdena i respektive socken. Man skulle kunna hävda att detta höjdområde mellan Ödsmål och Norum socknar likna det som utgör Hallerna. Det har samma intensiva äldre järnåldersbebyggelse och båda har var sitt yngre järnåldersgravfält och sockenkyrka från medeltiden. Vad vi saknar i materialet är större hus eller "storslagna" gravar som på Hallerna. Problemet är att man här inte skulle dra gränsen i mindre hävdade områden utan genom ett relativt tätt bebyggt område, något som torde skapa otydligheter och dispyter. Jag tror inte på att området skulle kunna avskilja sig från övriga delar av bebyggelseområdena. Detta eftersom det norr om Ödsmål ej existerar en möjlig kärnbebyggelse förrän man är i närheten av dagens Ljungskile.

11.3 Kville-/Tanumområdet

11.3.1 Kyrkor

Ser man på kyrkorna inom Kville-/Tanumområdet så härrör Tanum kyrkas dopfunt från 1200-talet och kopplas till Östfolds–Markerna-skolan. Enligt Hallbäck (1961) är denna funt en import från detta område i Norge. Enligt Brink (1998) kan Tanum kyrka ha uppförts som en stormanskyrka som senare blivit en sockenkyrka. Kville kyrka saknar enligt uppställningen en daterbar dopfunt, men kyrkan finns troligen från 1200-talet (Hallbäck 1961). Enligt tradition skall det ha funnits en tingsplats, tingshögen kallad, strax invid kyrkan (Stubelius 1947). Vrem socken saknar uppgifter om en kyrka och det förekommer ingen tradition om någon sådan byggnad (Niklasson 1949). Under 1300-talet ägde kyrkan dock andelar i fastigheter utanför Vrem som bland annat skulle täcka kostnaden för belysningen (Niklasson 1949, Stubelius 1947). Dess ställning som socken är otydlig och från 1590-talets slutskede tycks denna benämning ha upphört (Hallbäck 1961, Stubelius 1947, Niklasson 1949).

11.3.2 Socken

Tanum sockens namn anses betyda "inhägnad plats, gårdsplats" (Lindroth 1918:54), vilket gör att man kan anta att byplatsen åsyftades. Tanum är ett ortnamn som man träffar på relativt ofta inom det norska området, och även i Bohuslän förekommer det på fler lokaler (t.ex. Stångenäset, i Brastad socken). Sockennamnet Tanum omnämns första gången på 1290-talet. Kville anses komma från en lokal i närheten av kyrkan och skulle kunna tolkas till "ställe där en mindre å rinner in i en större" (ibid. 1918:45) och inte till betydelsen i tolkningen som "källa".

Till Kville socken benämns Vrems socken som annex på 1590-talet (ibid. 1918) och Vrems betydelse skulle kunna syfta på "ett undangömt hörn i terrängen" (ibid. 1918:54). Arealen som Vrem socken innehåller motsvarar ca 1/6 av nuvarande Kville socken (Stubelius 1947). Vrem är ett av de äldsta adelsgodsen i Bohuslän och det finns bortsett från detta ytterligare ett adelsgodse inom dagens Tanums kommun, Apelsäter i Lurs socken (Tanum Kulturminnesvårdsprogram 1996). Vrems socken nämns för första gången 1326 och Kville 1315 (Stubelius 1947). Även Tanum socken har annexkyrkor enligt uppgift ur Jens Nilssons visitationsböcker, dels Lur kyrka, dels något som uppges heta "Thonums Borsse" (Brink 1998:6 manus). Det är mycket osäkert om den sistnämnda kyrkan motsvaras av en socken och i så

fall var den då skall ha legat, en osäkerhet som förstärks utav Johan Pettersson (1954) i hans argumentation kring läget.

I äldre tider hade kyrkorna en splittrad ägobild och enligt uppgift så ägde bl.a. Vrems kyrka och Tanum kyrka gårdsandelar i t.ex. Kville socken (jfr. Lindroth 1918, Brink 1998, Nilsson 1998). Bilden av ägande är mycket förvirrad eftersom kyrkorna hade vad som skulle kunna kallas för korsvist ägande; ingen verkade egentligen bry sig om att ha en egen grund inom närområdet. I schemat som presenteras redovisas Thonums Borsse inom Tanum socken och Vrem som egen självständig kyrksocken (se figur 96). Troligen uppgår Thonums Borsse i Tanum socken strax efter Röde boks notering, eftersom det inte går att lokalisera platsen för denna kyrkliga inrättning.

11.3.3 Skeppsreda – härad

Det norra undersökningsområdet innehåller två skeppsredor och senare två härad. Kville skeppsreda och härad innehåller ett större område än vad som behandlas i detta arbete. I denna skeppsreda ingår förutom Vrem socken även Svenneby och Bottna socknar, vilka dock inte behandlas i detta arbete. Inom skeppsredan kan man härleda den dominerande enheten till Kville fastighet inom socknen med samma namn, vid det tillfälle skeppsredan skapades. Intressant är att Kville skeppsreda är indelad i fyra fjärdingar (Lönnroth 1963). Tiselius (1926) omtalar dessa fjärdingar som att indelning skulle kunna vara ett allmänt indelningssätt bland skeppsredorna. Detta skulle kunna kopplas till att det skulle bli enklare att organisera människorna alternativt som ett mått på hur tätbefolkat området var eller annars att det kan ha funnits fyra maktlokaler inom Kville.

Vilka Kville skeppsredas fjärdingsdelar var, varierar lite, men enligt Lönnroth (1963) skall följande fjärdingar ha existerat; Edsten och Jore fjärdingar vid kusten med inlandet representerat av Lössbo och Torp fjärdingar. Enligt Tiselius (1926) är Torp ingen egen del, då Torp ingår i Jore fjärding. Istället är det Vrem som är den sista av fjärdingarna. Oavsett om det är Torp eller Vrem som är den sista fjärdingen, är det intressant att dessa fjärdingar är mer eller mindre topografiska till sin grund, att de alla utgör större sammanhängande ytor som avgränsas av bergryggar (ibid. 1926). Varje dylikt område antas ha få sitt namn utifrån den dominerande enheten inom respektive område. Vi har därmed varje dominerande enhet namngiven inom varje topografiskt avgränsad del av skeppsredan. Dessa delar borde rimligen kunna betecknas bygder. Logiskt sett så borde Vrem vara den sista fjärdingen, eftersom den topografiskt är mycket välavgränsad gentemot övriga områden. Problemet uppkommer då man har velat se Kvilleenheten som den dominerande enheten inom skeppsredan. Detta verkar logiskt eftersom det är den enhet som namnger skeppsredan och senare även socknen samt häradet. Men som påvisats ovan så dominerar enheten tydligen inte en egen fjärding.

Frågan varför skeppsredan får namn efter en fastighet som inte har en dominerande ställning i den undre uppdelningen blir då ofrånkömlig. Min genomgång av skeppsredornas namn påvisar att de ofta har punktangivelser som grund för namnet (se avsnitt 11.1.3). Kan det vara så att dessa

SOCKEN	GÅRD / BY	BYGDE
Tanum	X	
Tanum ?	Thonums Borsse	
Kville	X	
Vrem	Vrem	

Figur 96. Kyrksocknens historiska koppling via namnet. Fet stil markerar kyrksocken och X markerar att fastighet finns med samma namn som kyrkan.

namn egentligen inte betecknar maktfaktorerna inom varje skeppsreda, utan endast kända punkter inom varje område? Dessa punkter borde vara respektive tingsplats inom varje organisation. Därför byter man namn på de områden där tingsplatsen har spelat ut sin roll, i samband med införandet av häradsnamnen.

Det förekommer flera olika typer av tingsplatser och de kan förekomma på olika punkter inom respektive område (Lindroth 1918, Lönnroth 1963, Tiselius 1926). Man kan tänka sig att man i en organisation som bestod av likvärdiga enheter lät tingsplatserna "turnera" runt till respektive bygds tingsplats. Detta antagande innebär att man på detta sätt undanröjer permanentande av kontrollen över tinget. Enligt uppgifter skall det ha funnits en tingshög invid Kvilles sockenkyrka. Därmed finns det en möjlig koppling mellan tingsplatsen och enheten. Det finns dock uppgifter om andra tingsmötesplatser som t.ex. 1346 då man möttes på ting i Vrem (Tiselius 1926). Till skillnad från de flesta tingsplatsenheterna lyckas tydligen enheten kring Kville tingsplats få kontroll över sitt område och dessutom befästa det i socken- och häradsnamnet.

Tanum ingår i skeppsredan som kallas för Luderlag vilken förutom Tanum även omfattar Lur socken. I detta arbete behandlar jag dock endast fornborgarna i Lurs socken och går inte in på övrigt material från socknen. Detta påverkar givetvis mina tolkningsmöjligheter. Den gängse tolkningen är att Tanum ingått i en federation med Lur. Brink (1998) menar att trots att det kan se ut som om Luderlag har "utgjort ett slags lagområde" (ibid. 1998:5) så finner han det osannolikt att de har en äldre gemensam historia. Frågan är om Lur och Luder verkligen är samma sak eftersom de flesta skeppsredorna har namn efter tingsplatsen (eller den giltiga vid namngivningen) och de flesta tingsplatser har koppling till fornlämningar (se avsnitt 11.1.3). Om man godtar att namnet på megaliten⁸⁹, som ligger strax väster om dagens Tanumshede, har äldre hävd så kan lokalen vara en tingsplats eftersom denna lokal heter Ludersten. Dessutom ligger megaliten relativt centralt sett till kommunikationsstråken mellan kust och inland samt till övriga fornlämningar. Därtill tillkommer möjligheten att Tanumsområdet under fas II och troligen under delar av fas III har dominerat Lur socken.

Gränserna för Tanums hävd kan man se genom fornborgarnas spridning inom Lur socken och det fanns troligen inga fastställda gränser mellan det som senare blev Lur respektive Tanum socknar. Man skall snarare se Lur socken som en buffert mellan Tanums området och Vetteområdet. Till stöd för detta tolkningssätt har jag uppgifterna om att Vette härad under historisk tid hävdade kontroll över de norra delarna av Lur (Framme 1985). Luderlag är ingen federation med Lur specifikt utan det är en federation med ett antal starka enheter inom nuvarande Tanums socken. Detta innebär att Tanumenheten inte hade kontroll över området utan att de olika enheterna alla hade bestämmanderätt.

11.4. Fastigheter – ortnamn

11.4.1. Spåret i materialet

Det medeltida ortnamnmaterialet som jag har sammanställt i denna del av arbetet innehåller egentligen inga fysiska spår av bebyggelsen som skulle kunna bekräfta bebyggelseernas läge. Jag har p.g.a. tidsbrist och tveksamheter om vilka lägen som är de korrekta, valt att utnyttja ungefärliga x- och y-koordinater. Dessa är hämtade från den röda kartan och skall ses mer som en markering av fastighet än som bebyggelsepunkter. Jag har alltså inte över-

⁸⁹ Fornlämning 16060206

fört registreringen av den äldsta kända byplatsen enligt fornminnesinventeringen eftersom endast ett fåtal undersökningar i Västsverige har bevisat förekomsten av en direkt koppling (se dock Lundqvist & Schaller-Åhrberg 1998). Flertalet undersökta bytomtsslagen saknar dock en tydlig koppling.

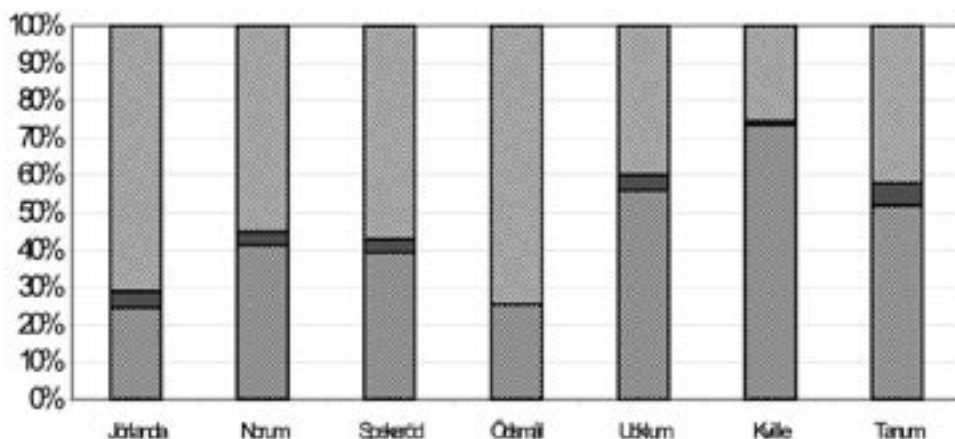
Det enda fysiska vi har från denna fas är än så länge de enstaka lösfynden. Ortnamnens skriftliga registrering möjliggör det fjärran ägandet, vilket det tidigare systemet inte klarade av eftersom det behövde en fysisk markering. Samtidigt kräver detta skriftliga system stabila namn (jfr. kapitel 4). För socknarna inom Stenungsundsområdet och för Kville socken har man tidigt publicerat och dokumenterat ortnamn och fastighetsnamn (OGB 6 och 16), medan man i Tanum aldrig kom att publicera de arbeten som var utförda. Tanum socken bearbetades av Lindroth tillsammans med övriga Bohuslän och i detta arbete gör han i och för sig en djupdykning i norra Bohuslän, men inte på ett sätt likvärdigt med OGB-publiceringarna (jfr. Lindroth 1946). De är därmed egentligen inte publicerade enligt samma struktur och det kan därför vara lite svårare att jämföra dem. Det föreligger idag ett manus framställt av Stefan Brink (1998) som endast bearbetar ortnamnens ålder och tolkning – däremot anges inte skattenatur och klassning.

Vi kan tydligt urskilja 1300- och 1500-talen som de stora århundradena då det gäller upptecknande av fastigheter (se figur 97). Störst andel 1300-talsnamn utav det totala antalet gårdsnamn per socken har Kville, Ucklum och Tanum socknar med över 50 procent, minst har Jörlanda och Ödsmåls socknar med omkring 25 procent. Norum och Spekeröd socknar är i en egen liten mellangrupp med omkring 40 procent. Att Tanum trots sin storlek har mindre andel 1300-talsnamn än Ucklum kan t.ex. bero på att socknen inte är genomgången på samma fullständiga sätt, alternativt inte sveptes med i kyrkans värvningsvåg av själar i behov av lösen. Detta kan till viss del gälla båda undersökningsområdena (jfr. Lönnroth 1963). Registreringen under 1400-talet anser en del forskare ha att göra med en förnyad donationsvåg till kyrkan (Widgren 1997). Denna registrering verkar dock inte ha haft något större genomslag i mina undersökningsområden. Ödsmål socken saknar denna period och Kville socken har endast ett fåtal fastigheter som tillkommer medan Tanum och Jörlanda socknar har störst andel jämfört med de övriga.

11.4.2. Egendomsförhållanden

Här kommer jag inte att behandla ägandet på annat sätt än att jag redovisar den sammanställning som Johnsen (1905) har gjort och som Widgren (1997) använder sig av. Detta eftersom mitt arbete inte omfattar ägandeförhållanden och jag gällande detta, saknar jämförbara uppgifter mellan mina områden. Dessutom gäller de flesta uppgifterna endast hur ägandet såg ut i slutet av medeltiden. Ser man på ägofördelningen mellan skatte-, krono-, kyrko-, kastell- och adelsgoods inom de båda undersökningsområdenas socknar så har de år 1573 följande utseende, enligt Johnsen (1905:176).

I detta syns hur ojämn markägarstrukturen är inom Stenungsundsområdet, med två socknar som har markant skatteägda bruk och en socken som har stor kronoandel av bruken (se figur 98). Intressant är hur lite adeln trots allt ägde inom området. Det är endast i Ödsmåls socken som adeln har ett större ägande än kronan. Dessutom är det i Norum endast ett bruk som år 1573 skall ha haft adligt ägande. Denna frånvaro kan eventuellt kopplas till att adeln hade valt fel sida under riksbildningen och att de aldrig lyckats med att återta sin andel. Andelen kyrkogods är minimal, då dessa uppgifter avser tiden efter reformationen. För kyrkogodsens uppskattade andel se figur 98. Enligt ovanstående figur är det svårt att urskilja Kville-/Tanums-

Figur 97. Fördelning av kända fastigheter per århundrade (första tillfället) i procent inom respektive socken för båda undersökningsområdena. Rutigt = 1300-tal, Mörkt lager = 1400-tal, snedstreck = 1500-tal.

områdets fördelning eftersom skatte- och kronogårdsbruken är sammanlagda. Stenungsund- och Kville-/Tanumområdena har ungefärligt samma förhållanden när det gäller adelns ägande, vilket motsvarar omkring 1/7 av gårdsbruken (ibid. 1905). Det intressanta är hur man skall tolka Jörlanda och Norums socknars höga andel av kronogårdar eftersom Jörlanda socken har hög andel adel emedan Norum socken nästan helt saknar adel.

Det vi vet angående ägarstrukturen är vad som redovisas enligt Gripenhjelmets karta från 1690 och de uppgifter som t.ex. Framme (1999), Widgren (1997) och Johnsen (1905) tagit fram utifrån bearbetningar av Bohusläns äldre kamerala uppgifter. Det finns egentligen ingen komplett uppräkningsförrän i slutet av 1600-talet (Johnsen 1905, Widgren 1997, Framme 1999). Dessa olika uppgifter har Widgren tolkat till nedanstående figur över jordegendomens struktur under 1500-talet. I Bohuslän var enligt denna figur 40 procent skattejord och 25 procent kronojord. I min genomgång har kronan i de fem socknarna inom Stenungsundsområdet mellan 20–50 procent och självägd bondejord samma proportioner. Man kan som jämförelse se att ca 1/3 av Kville sockens fastigheter var kronojord omkring mitten av 1300-talet (Tiselius 1926).

Bohuslän är något av ett särfall inom det norska området och även sett till grannlandet Sverige. De siffror som syns i Stenungsundsområdet från 1500-talet visar att något hänt i en del av socknarna. Den största skillnaden torde dock bero på kronans övertagande av kyrklig jord i samband med reformationen under 1500-talet. Troligen har kronan slagit ner oppositionen mot den nya kungamakten före 1200-talet och överfört rätten till motståndarnas jord till den kungliga maktapparaten (jfr. Christophersen 1982). Detta sker i form "av hela gårdar, inte gårdsparter som senare" (Widgren 1997:30). Detta kan förklara den bild de centrala delarna av Tanums socken uppvisar utifrån Gripenhjelmets uppgifter (Lindholm 1997). Inom det område som har blivit världsarvsområde för hållristningar har kronan 30 gårdar medan bara 8 är ägda av bönder (ibid. 1997). De som under 1100-talet gjorde

SOCKEN	SKATTE	KRONO	KYRKO	KASTELLE	ADEL
Jörlanda	14	37	3	0	11
Spekeröd	25	8	0	0	6
Ucklum	17	11	0	0	10
Norum	16	17	2	1	1
Ödsmål	20	13	0	0	15
Kville	99	0	0	21	
Tanum	138	0	13	19	

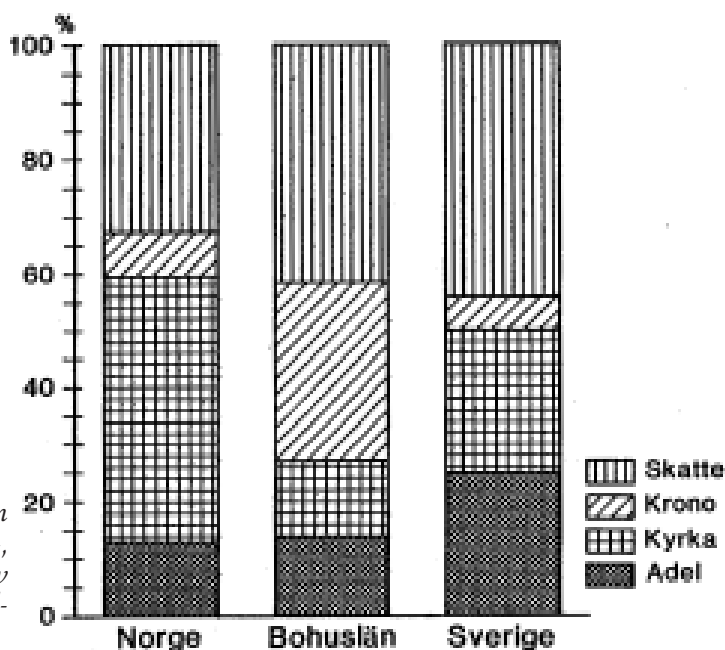
Figur 98. Antalet gårdsbruk år 1573 enligt Johnsen 1905.

motstånd torde vara grupperingar av både stormän och självständiga bönder tillsammans med deras underställda enheter. De som förlorade miste sina marker eller blev underställda kronan. Detta scenario förklarar frånvaron av adel och den höga andelen kronogods i vissa delar av Bohuslän, samtidigt som kronans ägande används som argumentation för kopplingen mellan kronan och kyrkan. (jfr. Widgren 1997).

För kungamakten och stormännen framstod kyrkobyggandet som en möjlighet till att erhålla och förstärka kontrollen över sina intresseområden (jfr. Nilsson 1998, Lönnroth 1963). Denna möjlighet till andlig expansion utanför sitt närområde gjorde att den äldre maktbasen kunde urholkas. Detta är något som Knut Helle (1995) hävdar sker i delar av Norge under riksbyggandet. Under denna tidiga kristna fas fanns inte socknar vilket innebar att man egentligen inte var bunden till den närmaste kyrkobyggandens närområde. Båda dessa aktörer (kungen och stormännen) var sannolikt ivrigt påhejade av kyrkan som säkerligen inte hade invändningar mot att kyrkor etablerades – åtminstone så länge de själva ingick i de strukturer som byggdes upp (jfr. Lönnroth 1963, Nilsson 1998). Vi har dessutom olika kyrkliga riktningar, nämligen den tyska och den engelska (egentligen fler), vilket medföljde möjliga förhandlingar om vem som skulle ha överhuvudskap för kyrkan (jfr. Hellström 1998). Det är först när det finns möjlighet till en självständig stabil ekonomi, genom införandet av tiondet, som det sker en utgallring av enheter som inte kan göra sig gällande som kyrka för socknen. Att sockenstrukturen innebar uppsplittring av landskapet inom de äldre större områdena (skeppsredor) och stadfästelse av dessa områden som enskilda enheter skapade möjligheter för aspirerande enheter att bryta sig ur de äldre strukturerna.

11.4.3. Fastigheternas storlek i relation till kyrkobygganden

Om man antar att det var stormännen som byggde kyrkorna som sedermera blev sockenkyrkor så bör kyrkorna ligga på de fastigheter som är äldre och större än de övriga (jfr. Lönnroth 1963). I följande test av denna relation kommer jag endast att använda mig av Stenungsundsområdets material eftersom Kville-/Tanumområdets del inte är likvärdigt genomgången. Min diskussion kommer därmed att bygga på ett ojämnt material. Jag använder mig av förkortningen mntl för mantal som är ett begrepp som avser enhe-

Figur 99. Figuren visar Skatte-, krono-, frälse-, kyrkoandel av fastigheter enligt Widgren 1997

tens skattemöjligheter under historisk tid. För geografisk orientering hänvisar jag till områdeskartorna i kapitel 1.

Ser man till storleken på fastigheterna urskiljs vissa märkbara drag i materialet. I Stenungsundsområdet förekommer de största fastigheterna vid strand- eller kustzonen. Bråland (3 mntl), Kyrkby (3 mntl) och Anrås (4 mntl) i Jörlanda socken, i Norum socken är det Askerön (4 mntl) som är störst, men om man lägger samman de tre Norumfastigheterna (Strand-, Höge- och Kyrkenorum) får man 4,1 mntl och därmed är denna urstamfastighet störst. Dessa tre Norumfastigheter dominerar Strandnorum – Munkeösdalgångens sträckning från strandkanten och nästan ända in i fjällmarkerna. För Spekeröd socken är de flesta större fastigheterna placerade i de lägre delarna av socknen, störst är Groland (2,5 mntl). Dessa terränglägen kan till viss del liknas med de generella dragen för strand-/kustzon.

I Ucklum socken ligger en fastighet som har ett namn snarlikt skeppsredan, nämligen Grössby, som också är den största (3,5 mntl), och fastigheten Sköllunga som är den näst största (3,1 mntl). Intressant i dessa fall är att båda fastigheterna till stor del är belägna på grusåsar, vilket skulle kunna peka på en äldre historia. Ödsmåls socken är egentligen avvikande eftersom den saknar en riktigt stor fastighet vid strand- eller kustzonen. Den största fastigheten, Berg med 2,5 mntl, ligger nästan i mitten av själva Ödsmålsdalgången. Denna fastighet ligger dessutom strategiskt till ur kommunikations-synpunkt (jfr. Bergemo 1985). I Ödsmåls socken har vi en fastighet som hade namnet Byn. Denna fastighet ligger i närheten av kyrkobyggnaden och skall ha varit underställd Stenung by i Norum (Widgren 1997).

För mina socknar stämmer inte schablonbilden utan att man godtar justeringar (se figur 100). Spekeröds kyrka skall t.ex. enligt uppgifter från 1700-talet ha byggts på samfällad mark (Johnson 1954). Norums sockenkyrka ligger i och för sig på Kyrkenorums marker som bara är 1,75 mntl, men lägger man ihop de övriga Norumgårdarna blir summan totalt 4,1 mntl, och dessutom är denna fastighet känd från 1300-talet. Enligt Lindroth (1918) skall Strandnorum ha varit det nya namnet på Norums by eftersom det i jordeboken 1573 omnämns följande tre Norumsfastigheter; Norum, Högenorum och Kyrkenorum (ibid. 1918). Jag kan tänka mig att tolka det så, att Norum är byn där kyrkan har etablerats och att Kyrkenorum är den del av fastigheten som kyrkan ligger på eller har intresse i. Strandnorum

	1300-tal	1400-tal	1500-tal	1600-tal
JÖRLANDA				
Anrås	x			
Bråland			x	
Kyrkby ?		x		
NORUM				
Askerön	x			
Högenorum	x			
Kyrkenorum	x			
Strandnorum				x
SPEKERÖD				
Groland			x	
Apleröd	x			
ÖDSMÅL				
Grössby	x			
Sköllunga	x			

Figur 100. Några av Stenungsundsområdets största fastigheter och när de är först kända. Understrykning avser fastighet med kyrka och ? tecknet innebär att denna är osäker.

etableras som en avknoppning av Norumfastigheten (jfr. OGB 6). Detta eftersom inte bara kyrkan ligger vid Kyrkenorum utan även det större gravfältet⁹⁰, som sträcker sig in i vikingatid.

Strandnorum har i och för sig ett mindre gravfält (fas II) i dess närhet. Kyrkenorum kan vara en stormannaenhet som anlägger en egen kyrka och som möjligen har gjort motstånd mot kronan och förlorat. Högenorum består liksom Strandnorum av antingen "sämjegods" och/eller frälsegods⁹¹ (Nordström & Rönnäng 1948). Troligen har fastigheten ursprungligen bestått av dessa tre (Kyrke-, Strand- och Högenorum) och de kringliggande fastigheterna t.ex. Gategård, Torp, Munkeröd, Måröd, Lusseröd och Inlag. Att det funnits lågfrälse i Norum är belagt av Nordström & Rönnäng i deras studie och de finner det troligt att Norumsfastigheterna har varit en större fastighet som inte går att avgränsa (ibid. 1948). Dessa fastigheter dominerar en hel dalgång och namnet på fastigheten kommer säkerligen från en punkt i dalgången som är belägen inom fastigheten. Det är tydligt att det finns en koppling mellan fastighet, sockennamn och kyrkobyggnad.

För Jörlanda stämmer detta inte, utan där är det snarare ett traktnamn, dock finns där en fastighet som är känd från 1500-talet. Den är registrerad som en mindre underställd enhet (gård) till fastigheten Halleby, tillsammans med Åker (Framme 1999). Om kyrkan skulle ha anlagts på den största fastigheten, borde den ha placerats på Anrås eller Kyrkbyn. En förklaring till att fastigheten skulle kunna vara att Jörland var en självständig enhet med en egen kyrka, men som valde fel sida under rikets enande och raderades. Kronan tog över fastigheten och kyrkan upphöjdes till sockenkyrka. Å andra sidan så skulle Kyrkbyn kunna vara den enhet som anlade kyrkan så att namnet erhöles efter läget invid kyrkan som hade namn efter trakten Jörland. Framme (1999) tolkar dessa underenheter som medeltida ödegårdar med hänvisning till Röde bok. Enligt Larsson, Andersson & Axelsson (1959) skulle just dessa gårdar ha nedbränts under en historisk fejd.

Vad gäller Ucklum kyrka så ligger den vid Ucklums fastighet och man kan återigen koppla ihop sockennamn och fastighet. Men denna fastighet är inte den största, utan det är fastigheterna Grössby och Sköllungaröd. Kyrkan ligger på samma fastighet som prästgården, invid gårdstomten. Men Ucklum socken verkar ha haft mer kontakter med kyrkan och man har donerat fler andelar till kyrkan än övriga socknar.

Under 1400-talet verkar inte så mycket ske och Ödsmål socken saknar t.ex. inregistrerade fastigheter under denna period. Stor skillnad uppstår under 1500-talet då antalet registrerade fastigheter skapar stor variation mellan socknarna. Jörlanda och Ödsmåls socknar är markanta i tabellen med 32 registrerade vardera, samtidigt som Norum och Spekeröd har hälften vardera och sist kommer Ucklum med knappt en tredjedel så många fastigheter som Jörlanda eller Ödsmål. Detta kan tolkas som att det är nu som Jörlandas och Ödsmåls självständiga enheter för första gången blir registrerade. Detta skulle kunna betyda att de områden med äldre registrerade fastigheter som inte hade en tydlig ökning under 1500-talet inte hade lika hög grad av självständiga enheter. Norum och Ucklum samt Spekeröd skulle därmed ha färre självständiga enheter än vad Jörlanda och Ödsmål hade.

11.4.4. Kyrkobyggnadens relation till förhistoriska gravar och kult

Man har stundtals kopplat kyrkornas lägen till kultcentra eller att man åtminstone har begravt sina döda vid denna lokal, innan kyrkan etablerades (jfr. Lönnroth 1963, Nilsson 1992). Kyrkobyggnaden skulle då ha nyttjats

⁹⁰ Fornlämning 15840162 tillsammans med 15840160

⁹¹ Se dock Johnsen 1905

för att antingen spinna vidare på kulten eller för att radera den. I och för sig kan man undra över hur man kan tolka ut att gravar och kultutövande är likvärdiga företeelser i funktionen som kultcentrum. Troligen borde kultutövandet, som skulle kunna liknas vid en kyrka, snarare hänföras till mer centraliserade punkter i landskapet så som hallar (se kapitlen 3 och 4). Givetvis är gravar resultat av religion men de fungerar, enligt mitt synsätt, främst som ekonomisk och social punkt genom sitt läge i landskapet. I enlighet med det som jag tidigare diskuterat (se ovan) anser jag att kyrkobyggnadens läge indikerar anläggarens behov av historicitet. Avståndet till förhistoriska gravar (helst fas III) har därmed att göra med vilken relation som eftersträvades till föregående fas av dem som byggde kyrkobyggnaden (historicitet). Jag har tolkar skeendet som att de förhistoriska gravarnas historiska funktion inte raderades förrän under sen medeltid d.v.s. under perioden för sockenkyrkoorganisationens fastställelse.

Problemet är givetvis att det vi har kvar av detta material endast är de utvalda sockenkyrkorna och socknarnas gränser. En undersökning har gjorts som prövade om det förekom någon kontinuitet genom att undersöka relationen mellan förhistoriska gravar inom fastigheten som hade sockenkyrkoplatsen (Lönn 1987). Lönn kom fram till att det inte fanns någon kultkontinuitet i 75 procent av hennes undersökningslokaler (ibid. 1987). För att kunna bedöma detta måste man tydligt definiera avståndet mellan de förhistoriska gravarna och kyrkobyggnaden. Det finns uttalade åsikter om att kyrkogårdarna var fortsättningen på de förhistoriska gravarna vilket vore fullt försvarsbart om dessa låg invid eller på varandra. Att majoriteten saknar relation pekar på att anläggandet av kyrkobyggnaden eller utav kyrkogården raderade de äldre gravfälten⁹² (se t.ex. Tanums kyrkogård). Enligt Hällström (1998) fanns det i början likheter i betraktelsen av förhistorisk gravhög och kristen grav (se även Nilsson 1989).

Socken kyrka	läge	fornlämning invid
Norum	Högt	Nej, i närheten
Spekeröd	Högt	
Ödsmål	Lågt, invid vattendrag	Nej
Jörlanda	Lågt, invid vattendrag	Nej
Ucklum	Lågt, invid vattendrag	Nej
Tanum	Högt	Ja, en kvarvarande
Kville	Högt	Nej. Tingshögen (?)

Figur 101. De behandlade sockenkyrkornas läge och relation till fornlämningar. Med Högt menas här läge på t.ex. höjdrygg, Lågt betyder t.ex. att den ligger i ett slättlandskap, men den kan dock vara på en mindre höjd i detta slättlandskap (givetvis blir detta en mycket subjektivt bedömnig, eftersom en markant höjd i ett slättlandskap borde klassas som Högt läge). Fornlämning invid innebär en grov och likaledes subjektiv bedömning av avstånd till fornlämningar. Här är det främst den direkta närheten till fornlämningar som värderas med ett ja eller nej och möjligen med en angivelse av antal eller art/namn.

Problemet är återigen bortodling av gravar inom ängsmarken under sent 1700- och under hela 1800-talet (se kapitlen 6 och 9). Enligt nedanstående sammanställning saknar nästan alla kyrkor direktkontakt med kända förhistoriska gravar. Vi skulle därmed kunna utesluta att dessa kyrkobyggnader eftersträvade koppling till föregående fas. Ser vi på läget som har valts för byggnaden är detta relativt jämnt fördelat med Spekeröd, Norum, Kville och Tanums kyrkor placerade i höga lägen.

Skillnaden mellan dessa kyrkplatser är den att det enligt en äldre uppgift

⁹² Se fornlämning 16060575

skall ha funnits en tingshög (se figur 101) invid Kville kyrka. I kyrkans när-
område förekommer det spridda fynd av gravmaterial (se kapitel 8). Tings-
högar som företeelser tolkas vara kopplade till kult då de förekommer invid
kyrkor (jfr. Stubelius 1947). Genom att hålla ting invid fornlämningar vann
man laga kraft åt de beslut och eder som man tog. Tanum socken har en hög
som benämns Tingshögen⁹³ men denna ligger långt från sockenkyrkan och
den mera centrala delen av socknens bebyggelseområde. Tingshögen ligger
inom den södra delen av Tanum socken och skulle snarare kunna kopplas till
en mobil form av tingsmöten vid olika lokaler. Det finns ett antal liknande
högar i Sverige och de är i princip alla av samma typ, form och storlek.
Ovanstående tyder på att det inte finns en tydlig kombination av kyrka och
tingshög. Möjligheten finns att tingshögen i Tanum socken har haft en kyrk-
byggnad, men att denna inte blev en sockenkyrka. Påpekas bör att det finns
en viss koppling mellan Kville antagna tingsplats och skeppsredans namn,
dock saknas bevis härtill.

11.4.5. Sociala namn

Jag har framfört mina tveksamheter till att alltför okritiskt använda sig av
ortnamn och vad de skall stå för. Delar av Bohuslän har bearbetats ur denna
synvinkel av Lindroth (1946, 1918) och Brink (1997). Kville och Tanum
härader ingår i Brinks ovan hänvisade studie i dessa områden. Han urskiljer
för Kville härads del Svenneby och Tuna vilka indikerar centralitetsfunctio-
ner. I Tanum förekommer Karl- och Tegnamn, vilka skulle ha likvärdiga
centralitetsfunktioner (Brink 1997).

Om man accepterar den bild som Brink visar, se figur ovan, och godtar
namnens innebörd, så har Svenner (Svenneby) en koppling till att tjänst-
göra hos "en herreman, en biskop, fogde eller en aristokrat, till vars följe han
hört" (Brink 1997:73) och Tuna- namnen skall indikera centralitet. I detta
fall skulle man kunna koppla dessa begrepp till att svennen var underställd
enheten Kville. I Tanums fall har Karlar (Kalleby) ofta tolkats som fria all-
mogemän, som var "i tjänst hos rikets härskare, konungen eller hans repre-
sentant" (ibid. 1997:73). Dessa skulle då kunna kopplas till att de var i tjänst
hos konungen som då hade tagit över Tanum socken.

Ser man till fyndmaterialet så saknas vapenfynd inom de närliggande
områdena kring fastigheterna Kalleby och Tegneby. Jag anser att eftersom
namnen indikerar en militär apparat borde vi finna vapengravar inom respek-
tive enhet. Men vapen förekommer främst i den norra delen av Tanum socken
samtidigt som de sociala namnen förekommer i det mellersta området.

I Marianne Lönns avhandling "Fragment av samtal" från 1999 behandlas
Grötsbacke skeppsreda och inom området förekommer det namn som kan
kopplas till naust/båthus i Ödsmål och Norum socknar. Det skulle dess-
utom förekomma ett tegn-namn i Solberga socken. Därmed har även mitt
södra område namn som eventuellt kan vara kopplat till militär organi-
sation. Dessa sociala namn borde indikera en mycket stabil institutionell
organisation med vissa fastigheter som enbart disponerades av bestämda
"tjänstemannakategorier" om tradingen skall bli synlig i de medeltida upp-
teckningarna (likt indelningsverkets organisation).

En andra möjlighet borde vara att det som syns i ortnamnen är att någon
försökte framställa fastigheten som äldre än vad den var och att den också haft
mer betydande funktioner än vad den ursprungligen egentligen hade haft.
Intressant är att just dessa militära namn skall ha överlevt medan t.ex. forn-
borgarna och deras eventuella namngivelse inte överlevde, utan blev något
av ett allmängods i form av topografiskt beskrivande namn i språkbruket.

⁹³ Fornlämning 16060392

11.4.6. Självständiga fastigheter – ett test

Ett problem med dessa uppteckningar av äldre dato är att de inte redovisar vad som fanns utan vad som var intressant att registrera, d.v.s. kyrkans ägandeförhållande. För att undersöka eventuell förekomst av icke registrerade gårdar eller byar utfördes en mindre test av endast relationen mellan ensamgrav fas III och äldsta kända belägg för fastigheten. I denna enkla undersökning visade det sig att vi har omkring 40–50 procent koppling mellan självständiga enheter och yngre datering av namnet (jfr. Bilaga 1 och 4). Resultatet som sådant innebär att man kan anta något av följande två alternativ som beskrivning av enheternas historia; 1) de har varit självständiga hela perioden från deras etablering under sen fas III och bokförts först under 1500-talet av staten;. 2) dessa lägen kan också vara sådana som man återkommer till vid varje expansion ut i landskapet. Detta skulle innebära att man inte nyttjar dessa lägen mer än under korta perioder före historisk tid.

Vi saknar tyvärr undersökningar som kan bevisa att dessa enheter har haft en kontinuerlig och självständig existens mellan och under fas III och fas IV. Man skulle däremot kunna dra den historiskt kända självständiga ensamgårdsbebyggelsen ner till mitten av fas III. En av de få kända "självständiga" enheterna som skulle kunna styrka min hypotes att kyrkbyggnade användes som maktspråk är fastigheten Vrem, i Kville socken. Denna enhet

Figur 102. Sociala namn inom Bohuslän. Ur Brink 1997.

var huvudfastighet i en egen socken och hade egen kyrka. Dessutom var Vrem ett av Bohusläns största och äldsta frälsegods. Men enheten lyckades ändå inte hävda sig som en helt egen socken när kyrkan och staten ordnade upp det vildvuxna kyrklandskapet.

Jag menar dock inte att en förekomst av självständiga enheter automatiskt skall ses som blivande frälsegård bara för att dessa enheter inte tillhör den kollektiva strukturen som byarna utgör. Av dessa självständiga enheter är det endast enstaka som kan hävda sig med både kyrka och makt-anspråk utanför den egna enheten. Det var säkerligen främst de som kunde hävda historicitet och ha många underställda enheter som senare kunde bli frälse (de skulle sätta upp en riddare o.s.v.). Dessa enheter bör ha etablerat kontroll över stora områden genom sin historik inom området, eller så kunde de hävda sin självständighet och kontrollrättighet över andra, gentemot kollektivet.

11.5. Fastigheters rumsliga spridning

Jag kommer här att presentera bebyggelsen utifrån fastighetsnamnens rumsliga spridning. Dessa lägen som redovisas är inte vilka by-/gårdstomter som förekommer, utan snarare en markering av inägorna. Jag har delat upp dem i 1300- och 1500-tal i figur och även gjort en uppdelning i skattestorlek, d.v.s. i mantalsklasser. Kortfattat innebär dessa figurer att man tydligt kan urskilja att de flesta 1500-talsgårdarna är belägna i de inre delarna av Stenungsundsområdet (se figur 103). För Kville-/Tanumområdet är bilden inte lika tydlig. Allmänt sett så verkar 1500-talsgårdar/byar ofta vara mindre än de som registrerats under 1300-talet.

Bland de största enheterna är de områden som uppmärksammas under fas II och III, t.ex. Jore, Edsten och Vrem i Kville/Tanum och Bråland, Grössby och Norum i Stenungsund. Det finns vissa delområden under fas IV som saknar synlig bebyggelse från fas II och III, men tydligast är bebyggelsekontinuiteten inom Tanums två slättområden. Detta är tydligt också inom Stenungsundsområdet, även om dessa delområden är mycket mindre här.

11.6. Medeltida borgar

Som nämnts ovan förekommer det en senmedeltida borg/befästning vid det som anses vara Ranarikets tingsplats, Hornsborg (Slottet) i Kville socken (Cullberg 1993). Denna borg är troligen byggd på resterna av en fornborg och blev en stödjepunkt för Karl Knutsson Bonde år 1455 i samband med hans strävan efter att erhålla den norska kungakronan (ibid. 1993:113). Borgen omtalas även som Karlsborg, troligen efter Karl Knutsson Bonde, men blir ingen viktig punkt i det omväxlande maktspelet och därmed fastnar inte namnet likt Bohus fästning. När Gustav Vasa höll Olsborg vid Bullaren under mitten av 1520-talet flyttades fogden från just Olsborgen till Hornsborg, troligen för att komma åt kustseglationen. Borgen förstördes år 1531 av Kristian II:s trupper. Detta är den enda borgen inom mina undersökningsområden och den är dessutom egentligen för ung för att jag skall behandla den.

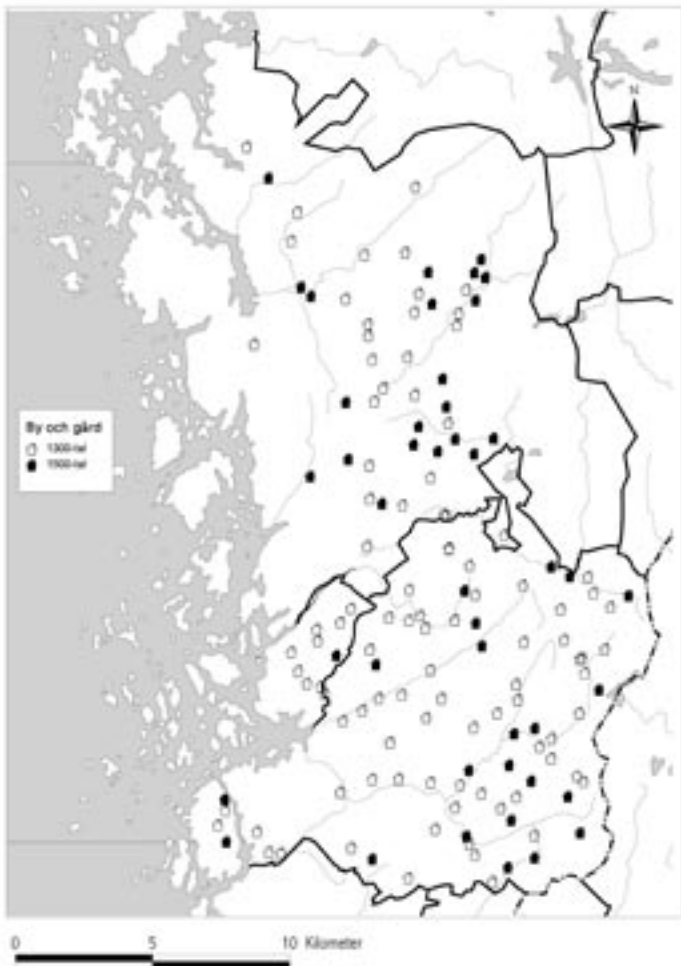
11.7. Sammanfattning och diskussion

11.7.1. Kyrkor och fastigheter

Jag har i detta kapitel beskrivit det kända medeltida materialet inom mina båda områden. Det medeltida materialet består av kyrkor och lösfynd samt

a)

b)

Figur 103.
 a) Stenungsund 1300-tal svart och 1500-tal grå markör för bebyggelse. b) Kville/Tanum. 1300-tal vit och 1500-tal svart markör för bebyggelse.

uppteckningar av ort-, socken- och häradnamn. En stor del av dessa fastighetsnamn koordinatsattes och dessa brukas därefter för att ge en bild av det medeltida bebyggelseområdet. Merparten av kyrkorna etablerades under 1100–1300-talen och ortnamnsmaterialen tillkom mellan 1300- och 1500-talet. Det som egentligen går att diskutera utifrån de fysiska lämningarna är endast relationen mellan kyrkobyggnaden och det förhistoriska grav- och boplatismaterialet. Boplatsslägen under den första delen av fas IV är dessvärre till viss del lika lite kända som varför kyrksocknarnas gränser blev som de blev. De kyrkor som berörs av detta arbete har i enstaka fall en direkt koppling till idag kända fornlämningar. Tanums kyrka har troligen rester av ett gravfält inom kyrkogården och av detta finns det idag en grav kvar. Det som sedan kommer närmast är Norum kyrka, med ett yngre järnåldersgravfält strax invid och boplatsspår från äldre järnålder inom den nuvarande kyrkogården. Man måste dock komplettera detta med en uppfattning om vilken upplevelse de hade av gravfältet och vad som var syftet med denna upplevelse. Norums kyrkobyggnad är placerad så att den riktade sig mot den norra dalgången bort från gravfältet in mot nästa dal. Ett problem är dock att många kyrkobyggnaders närområde är kraftigt påverkat av medeltid och senare tiders markbehov och bebyggelse.

Vi kan inte urskilja ett gemensamt drag gällande kyrkobyggnadernas placering i landskapet. Men vi kan konstatera att flertalet av dem har kyrkobyggnaden på större fastigheter (se avsnitt 11.4.3). Till detta kan vi lägga att vi i äldsta tid har fler kyrkor än senare sockenkyrkor. Tillsammans pekar detta på att under den äldsta kyrkbyggnadsfasen anlägger de som kan en egen kyrka. Rumslig koppling mellan förhistorisk grav och kyrka indikerar snarare en strävan efter fysisk koppling mellan gamla gravtraditioner och sålunda nya varianter av dessa. Relationen skapar därmed en historicitet och det var detta som eftersträvades. Den bild som kyrkans äldre ägobild ger kan tolkas som att kyrkan var ett sätt att skapa inflytande över större områden. Man kan förmoda att det spridda ägandet av jord visar att kyrkorna fortsatte under 1300-/1400-talen att skapa ägande och därmed dominans utanför det egna närområdet. Dessutom så bör denna ägobild tyda på att sockenstrukturen inte var genomdriven, eftersom man tydligt värvade själar (mark) utanför sitt närområde. Äldsta kyrkbyggnadsfasen sker troligen med en blandning av olika aktiva, icke kyrkliga intressen och olika kyrkliga intressen bakom etableringarna.

Att jag ser kyrkoetableringen som ytterligare ett sätt att etablera eller konfirmera makt låter som om jag bortser från den religiösa sidan av kyrkan. Jag tror att andligheten är en given del, men inom maktsfärerna styrs handlandet i större grad av realpolitiska än religiösa behov (se grundantagandet i kapitel 4). Ser man till sockennamnen inom mina undersökningsområden, så verkar dessa peka på att det främst är enskilda enheter (fastigheter) som etablerar kyrkan. Det finns en skillnad i materialet och den är att i Kville-/Tanumområdet är majoriteten av kyrkobyggarfastigheterna stora medan i Stenungsundsområdet är endast en av fastigheterna stor.

Då det gäller äldre ortnamn så verkar det vara en skillnad mellan Stenungsund- och Kville-/Tanumområdet. Det sistnämnda området har en markant dominans under 1300-talet och Stenungsundsområdet dominerar under 1500-talet. Sociala namn har registrerats inom Kville-/Tanumområdet: två inom Tanum och två inom Kville skeppsreda/härad. För det södra området förekommer namn som har med naust att göra, d.v.s. militärorganisation, och inom skeppsredan, men utanför mitt undersökningsområde, finns det ett tegn-namn. Ägobilden under mitten av 1500-talet är splittrad och svåröverskådlig, p.g.a. de olika redovisningssätt som använts.

Inom Stenungsundsområdet kan man urskilja att både kronan och självägande bönder har mellan 20–50 procent av de registrerade hemmanen i de

olika socknarna. De ingående socknarna domineras antingen av kronan eller av bönder, men däremot är adeln aldrig dominerande. Generellt sett är dock Bohuslän avvikande från både det norska huvudområdet och från grannlandet Sverige. Ortnamn brukades i detta arbete endast för att ge en bild av den medeltida bebyggelsen. Möjligen kan man se bruket av ålderdomliga typer av fastighetsnamn i medeltiden som ett försök att skapa historicitet (istället för att som i tidigare faser utnyttja egna gravar invid bostället). En intressant skillnad är att trots likheten mellan Kville sockens Edsten och Norums sockens Norumsdalgång, så kom Edsten aldrig att bli en egen socken, men väl en egen fjärding av skeppsredan. Vi vet inte om Norumsdalgången på liknande sätt var en egen fjärding inom Grötsbacke skeppsreda.

11.7.2. Kville, luderlag och grötsbacke skeppsredor

Vad finns då att säga om de tre skeppsredorna/häraderna inom mina undersökningsområden? Skeppsredorna tillkommer innan socknarna gränssätts. Skeppsredorna skall ha etablerats under 1100-talet och kyrksocknarna tillkommer under perioden sent 1100- till 1300-talet. Vid en första anblick har vi följande namnstruktur: en skeppsreda har ett tydligt namn efter en tingsplats (*Grötsbacke*), en annan har ett namn efter en federation (*Luderlag*) och den sista skeppsredan har namn efter en fastighet (*Kville*). Jag argumenterar för att det i princip alltid är tingsplatsen inom respektive område som används för namngivningen (se avsnitten 11.1.3, 11.2.3, 11.3.3.). Följaktligen torde namnen på skeppsredorna hänvisa till sådana kända punkter så att även en utifrån kommande makt hade kännedom om dem. Detta kan förklara varför en del redor byter namn när man övergår till häradsbegreppet samt även indikerar vilka enheter som hade relationer till "övermakten" (d.v.s. konungamakten eller kyrkan). Eftersom de kända punkterna varierade mellan århundradena, beroende på hur länge de var aktiva.

Lönnroth (1963) är av åsikten att organisationen påfördes området utifrån och främst skulle vara en form av skatteregleringssystem. Skeppsredornas ekonomiska bas var enheten lid som skall motsvara 4 gårdar. Enligt Nordström & Rönnäng (1948) skulle det inte spela någon roll för kronan hur den inbördes storleken var mellan dessa enheter, utan man verkade vara mer inriktad på summan per lid. Begreppet lid användes endast inom Bohuslän och Østfold (Lönn 1999). Att talet fyra är en grundstruktur i uppordningen av samhället indikerar det faktum att kyrkornas begravningsplatser indelades i fjärdingar (Nilsson 1989). Även tiondet indelades i fyra delar (Wisløff 1966). Om det är så att detta är ett gammalt eller ett nytt sätt att dela in världen från och med medeltiden, går inte att fastställa inom ramen för detta arbete. Talet fyra återkommer i indelningen av Kville skeppsredas område. Det är dock så att dessa lokalindelningar alla verkar finnas inom dagens Kville socken. Hur de övriga delarna av skeppsredan skulle relatera till dessa framgår inte. Enligt Tiselius (1926) verkar denna typ av geografisk indelning kunna förekomma inom de övriga skeppsredorna. Bland de beskrivna fjärdingarna i Kville skeppsreda saknas Kville som namngivande enhet och således borde Kville ingå i någon av dessa fjärdingar. Trots att Kvilleenheten namnger skeppsredan och senare socknen är den alltså osynlig i grundstrukturen. Detta tolkar jag som att Kvilleenheten från början endast hade kontroll över tingsplatsen som senare namnger skeppsredan. Därefter blir den egna kyrkan dessutom utvald till sockenkyrkoplats och därigenom kan enheten bevara sina anspråk (se diskussion ovan om Edsten – Norum).

Den andra skeppsredan inom detta norra undersökningsområde är Luderlag och den skall enligt gängse tolkningar bestå av en federation mellan Lur och Tanum. Brink (1998) anser att Lur och Tanum i denna fede-

ration inte har en längre gemensam historia (se avsnitt 11.3.3). Jag har i detta arbete hävdade att gränsen mellan Tanumsområdet och Vette härad går igenom Lur och att fornborgarna kan ses som gränsmarkeringar under främst fas II. Fornborgarna ligger framför allt inom det södra området av Lur socken och kompletterar fornborgarna inom Tanumsdelen. Enligt Framme (1985) hävdade Vette härad sin kontroll över de norra delarna av Lur socken i äldre tid, detta hävdande försvann först under 1700-talet. Man kan tolka detta som att Lurområdet hamnade i en mellanställning mellan Tanumsområdet i söder och Vette härad i norr redan under fas II och fram till sent 1700-tal e.Kr. Därför tror jag även att skeppsredans namn Luderlag indikerar en federation. Men inte en federation mellan Tanum och Lur som gängse mening, utan en federation som består av ett antal självständiga och likvärdiga enheter inom dessa båda områden som tidigare (i fas II) dominerades av Tanumsområdet. För detta talar dels namnet på skeppsredan, dels uppgifter om ytterligare kyrkor inom Tanumsområdet, samt uppgifter om tingshögar utanför Tanumsbygdens kärnområde. Det kan vara så att även storhögen i närheten av dagens sockenkyrka fungerade som tingsplats inom Tanumsområdet.

På grund av att alla socknars kärnområden skyddas av bergsryggar blir dessa områden svårkontrollerade, eftersom de inte kan inordnas i större organisationer innan de förlorat sin egen historicitet. Att Tanum och Kville blir, eller är, den dominerande enheten inom häradsindelningen kan ha att göra med kontrollen som kronan har inom respektive område. Tanum och Kville fastigheter har kontroll över respektive kyrka som blir sockenkyrka och kronan har intresse i att hålla Tanums- och Kvilleområdet intakt. Grötsbacke skeppsreda blir intressantare ur detta perspektiv, eftersom namnet är en lokal med fornlämningar, men ingen tingshö. Platsen är dessutom inte belägen inom någon stor fastighet utan lokalen kan uppfattas som en neutral punkt inom området. Denna skeppsreda byter fullständigt namn vid häradsnamngivningen och ingen punkt i landskapet blir angiven igen.

Stenungsundsområdet blir namngivet utifrån sin placering i förhållande, till den centrala organisationens uppfattning av områdets omgivning. Detta är egentligen inte förvånande. Troligen saknades ett kraftfullt centrumområde och genom att rama in området som helhet försvinner alla aspirerande enheter och ingen punkt är därmed användbar.

Det genomgående är annars tingsplatsernas betydelse för makt, vilket gör att kontrollen av respektive områdes tingsplats blir viktig. Om man kan kombinera denna med historisk rätt av hävd till platsen, kan man hävda kontroll över tingsområdet. Detta antagande stärks av att skeppsredornas namn snarare verkar vara kopplade till en tingsorganisation än till specifika enheter/fastigheter. Enligt Cullberg (1993) så skall Ranrikes tingsplats ha legat strax nedanför Hornsborg, Kville socken, som då var en fornborg. Detta är svårt att belägga, men platsen är passande eftersom det finns gravar från fas II och III nedanför fornborgsberget. Denna plats gav dock inget namnavtryck i benämningarna av området. Men detta är en mer logisk struktur om man räknar det större området som en federation. Man kan tänka sig att man inom en federation har en ambulerande tingsplats mellan mer eller mindre jämbördiga bygder. Samtidigt passar det ambulerande systemet som motvikt till det behov av att manifesteras sig som varje ledande enhet inom respektive område troligen hade.

Jag menar att det var folklandet som var grunden för skeppsredan och denna styckades upp i olika bygder, d.v.s. socknar. Troligen fanns dessa som hävdade bygder redan under fas II, men det är först genom organiserandet av större enheter under fas IV som de blev fastställda och avgränsade. Jag anser att merparten av sockengränserna har med hävdande av ägo- eller inflytandestruktur att göra och att de större fastigheterna försökte skapa sig

en egen accepterad position som självständiga enheter inom skeppsredan.

11.7.3. *Medeltidens innebörd*

Ranrike och Älvsyssel kan betraktas som bestående organisationer under medeltidens slutskede och detta beror främst på att området organiseras inom det politiska systemet som kyrkan bygger upp med sin administration (Lönnroth 1963). Dessa stora enheter torde senast i någon form ha funnits under, föregående fas slutskede. För detta talar att man har uppgifter om uppror mot påförda skatter men inte mot dessa organisatoriska enheter (jfr. *ibid.* 1963). Vi har insyn i den kyrkliga organisationens ekonomiska grund först under sent 1300-tal, när uppteckningarna av kyrkgodsens redovisas (Röde bok). Men det finns vissa områden där kyrkan, eller vissa kyrkor, får en stor ägande andel genom donationer från kungamakten (Wienberg 1991). Den mängd gods som redovisades i Röde bok är dock liten sett till det övriga Vikenområdet (Lönnroth 1963). Detta tolkar Lönnroth som "att landsändan saknade rikedomar och låg långt från Norges kyrkliga centra" (*ibid.* 1963:100). Jag har tolkat detta fenomen som att dessa områden förvisso är långt ifrån kyrkans politiska och ekonomiska centra, men främst som att de är självständigare. Genom att varje enskild enhet i de gynnsammaste lägena, under fas III och IV, kan klara en hög nivå av självförsörjning minskar behovet av andra enheter för försörjning och därmed kvarstår utöver behovet av gemensam historia endast behov av social natur. I detta fall blir kyrkan den organisatoriska mittpunkt, kring vilket landskapet binds samman genom synupplevelser (högt, kommunikationskopplat läge) och ljudförnimmelser (kyrkklockor). Det är med hjälp av kyrkans administration som man successivt inkorporerar dessa landsändor i en större enhet.

Med bokföring och frysning av landskapet, av andra än de som bebodde och nyttjade det, skapas ett ännu stelare och mer likriktat landskap. Det finns efter mitten av fas IV inga egna skapade punkter i landskapet utöver den egna gården. Kyrkan blir lika med centrum av landskapets historik, eftersom gravarna binds till kyrkan och dess värld. Man måste komma ihåg att kyrkans historik var evig och omfattade hela den kända och okända världen. Områdets lokala historia inflikades där det så passade och därmed bands historien starkare till kyrkan och dess kyrkogård. De enskilda gårdarnas historia hade därmed inget eget fysiskt bevis på sin historia. Dessutom övergår hävdandet av ägandet från fysiska lämningar till dokument – det skrivna ordet blir bärare av kontroll och historicitet. Troligen nyttjades dock förekommande gravar inom ägorna som bevis på en historia, men dessa behövde inte ha med den ursprungliga fastigheten att göra. Eventuellt spelar dessa gravar ut sin roll när kyrkan har fått kontroll på allvar, d.v.s. omkring tiden för kyrksockenstrukturens införande. Kanske får vi nu en starkare kyrka som fördömer hedniska bruk. Därefter måste man lämna de fysiska relationerna med gravarna och det blir viktigare att bruka ålderdomliga namn till sin husplats som åter växer i betydelse.

Dessa gamla namn ger en historia samtidigt som de till stor del har blivit meningslösa för kyrkan. Genom dessa historiska kopplingar via namn gör man det möjligt att skapa historicitet på rätt sätt, nu när hävdande inte längre sker fysiskt på gårdsplanen utan genom dokument och det skrivna ordet.

Bertil Nilsson (1998) hävdar att de förkristna namnen troligen hade mist sin funktion och innebörd. De skulle därmed bara vara relikter som kunde användas för att ge ett ålderdomligt intryck. Kyrkan hade tagit över historie-hävdandet genom begravningarna på kyrkogården och man var emot andra gravlokaler än den utvalda sockenkyrkans kyrkogård. Genom att återbruka de ålderdomliga namn som man kunde uttyda ur det verbala folkminnet,

erövrade man en större egen identitet i det tomrum som kyrkan egentligen eftersträvade. Innebörden och skrivningen av dessa äldre namn, behöver inte stämma med ursprunget. Troligen var nog även den spirande kungamakten intresserad av att skapa dessa lokala tomrum, eftersom man inom tomrummen inte kunde hävda sig emot en påbörjad centraliserad struktur. Det är först efter pestepidemier och eventuella förändringar i bebyggelsen som man börjar återbruka forntida gravar som bevis på markrättigheter. Efter detta blir det staten som brukar dem som bevis på sin äldre historia.

11.7.4. Tolkning

Jag tolkar det som att kyrksocknarna skapas under en längre period, med början i slutet av 1100- fram till och med 1300-tal. Eftersom skeppsredorna etablerades under 1100-talet skapades därmed socknarna inom de befintliga skeppsredorna. Kyrkorna utgjorde egentligen ingen ny symbolpunkt i det mentala landskapet, eftersom det redan under fas III hade etablerats huvudgravfält för varje bygd. Dessutom visar äldre kyrkolagar och begrepp att det fanns likheter i betraktandet av gravar – förkristna som kristna (se avsnitt 11.1.7). Inom dessa bygder anlades kyrkor av dem som hade möjlighet och av dessa kyrkor blev de som kunde fortsätta att hävda sig troligtvis sockenkyrkor.

Vad gäller skeppsredorna och häradsindelningens eventuella föregångare, så hävdas det att de bohuslänska häradena har sin grund mindre delar av desamma, men att de skall ha vuxit i storlek under inflytande från Danmark och Sverige (Lindroth 1918). En skillnad mellan norr och söder i Bohuslän är att de norra häradena skall ha äldre bygdenamn, medan man saknar detta i söder.

Exempel på detta är Kville härad i norr och Inlands nordre härad i söder. Utifrån dessa uppgifter och min undersökning (se ovan), tolkar jag förloppet som följande: Namngivningen sker utifrån de tingsplatser som var i funktion vid registreringsstillfället, d.v.s. jag tolkar Luderlag, Kville och Grötsbacke skeppsredors namn som tingsplatser.

Dessa namn borde till största delen ersättas med andra namn i samband med övergången till en häradsnamngivning. I mitt material är det endast Grötsbacke som har uppgifter om att vara tingsplats, även om dessa är mycket vaga. De övriga är enligt mina antaganden möjliga benämningar av punkter i landskapet som fungerade som tingsplatser. Luderlag kan löst knytas till Ludersten (en megalit) och Kville har en uppgift om en tingshög vid kyrkan.

Av dessa skeppsredor var det endast Kville som behöll sitt namn i samband med övergången till häradsbenämning. Detta skulle alltså betyda att Kville, vid skeppsredarorganisationens införande var en dominerande enhet med en tingsplats vilken gav namn åt skeppsredan. Samtidigt saknas namnet Kville på en egen fjärding, vilket kan tolkas som att dominansen är begränsad till tingsplatsen. I tiden mellan namngivandet av skeppsredan och häradet, etablerades sockensystemet. Kvilleenheten behöll eller skapade sin ledande position genom innehavandet av den blivande sockenkyrkan och tingsplatsen.

Att Tanum ersätter Luderlag indikerar ett snarlikt fenomen. En dominerande enhet med en blivande sockenkyrka och ny tingsplats under sin kontroll ger namn åt häradet i samband med namngivandet.

För *Grötsbackes* del byter man namn till *Inlands Nordre* och namnets funktion består egentligen, eftersom man byter från en punkt i ett landskapsområde till en geografisk lägesbeskrivning av var hela området befinner sig i relation till andra förvaltningsområden.

Skeppsredorna och häradena i norr verkar dock vara en mer tydlig

avspegling av olika folkland än de i söder. I norr har vi större dominerande kärnområden. Dessa kärnområdens grundområden blir senare skeppsredor och socknar. För det södra området understryks bilden av att området verkar vara en federation som består av fler "jämlika" enheter, utan en tydlig dominerande enhet.

12. Hus och grav som manifest

12.1. Inledning – en plattform presenteras

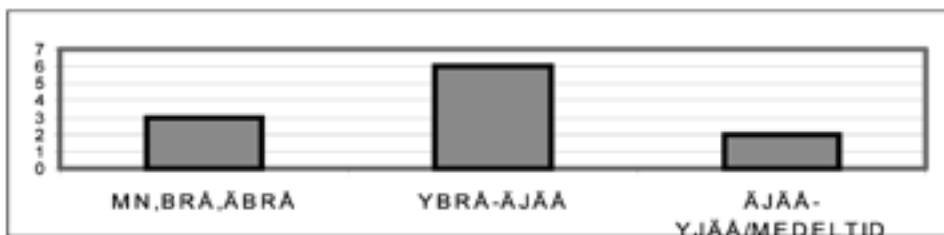
I det genomgångna materialet är det ett fenomen som är påfallande framträdande; återbrukandet av lämningar eller lägen (se kapitlen 7 och 8). Ibland är det tydligt och klart att det finns en koppling mellan samma aktivitet under lång period som t.ex. boende eller gravläggande. Under slutet av Fas I har vi indikationer i boplatsmaterialet på att det sker en uppstramning av vilka lägen man stannar vid. Vissa ytor återanvänds så många gånger att marken nästan enbart består av stolphål, samtidigt som andra ytor i stort sett är helt tomma. Man verkar inte vilja lämna sin husplats och ett likadant eller ett snarlikt fenomen kan utläsas i gravmaterialet.

Jag kommer i detta kapitel att argumentera för att fenomenet är ett medvetet återbruk av lokaler och givetvis kommer jag även att beröra det omedvetna återbruket av lokaler. Frågan är om återbruk är medvetet eller omedvetet. I en strävan efter att ha ett större material att bygga mitt argumenterande kring, kommer jag att använda mig av vissa delar av de övriga undersökningarna som har utförts inom och ibland utanför Göteborg och Bohus län. Detta beroende på att det kan saknas ett större material inom mina undersökningsområden. Jag kommer att diskutera återbruket utifrån följande kategorier av material 1) hällristningar 2) boplatser 3) gravar.

12.2. Hällristningar – punkter av återbruk

Hällristningar har under senare tid blivit betraktade som osäkra bronsålderslämningar i Bohuslän (se diskussion i Algotsson & Swedberg 1997). Tveksamheten härrör från diskussionen kring hur högt vattnet stod under bronsåldern (Svedhage 1999).

I en strävan efter att fånga aktiviteter som varit kopplade till ristningstillfället eller till kulten kring ristningarna, har man i olika hällristningsområden i Sverige och Norge sökt kring ristningshällen efter anläggningar eller fynd. Dessa försök redovisas kortfattat i en sammanställning inom Tanumprojektet gjord av Martin Östholm (2000). I sammanställningen framgår att det är nästan omöjligt att veta vilka aktiviteter som har utförts framför eller kring ristningshällarna. Jag kommer här endast att diskutera de eventuella dateringarna på aktiviteter framför hällen. Det är givetvis osäkert om aktiviteterna har att göra med vare sig ristningstillfället eller med kultaktiviteter. Av de 22 undersökningarna saknar 3 dateringar, anläggningar och fyndmaterial, medan 8 dateras till allmän förhistorisk period. De resterande 11 undersökningarnas dateringar utifrån fynd eller C14 redovisas i figur 104. Det är tydligt att yngre bronsålder och äldre järnålder dominerar spåren kring ristningarna. Ingen av dessa 22 undersökningar har motiv som uttalat kan tillhöra järnåldern. Men om man studerar ristningarnas figurer, kan man

Figur 104. Sammanställning av undersökningar invid hällristningsytor efter Östholm 2000. MN= Mellanneolitisk tid, BRÅ=Bronsålder, ÄBRÅ=Äldre bronsålder. YBRÅ=Yngre bronsålder, ÄJÄÄ=Äldre järnålder, YJÄÄ=Yngre järnålder.

enligt Lasse Bengtsson, Vitlycke Museum, urskilja järnåldersfigurer på ett antal lokaler inom t.ex. Tanums socken. Främst avses ryttare med fyrkantiga sköldar men även i viss mån andra ryttarfigurer samt eventuellt vissa av skeppsfigurerna. Lasse Bengtsson redovisade nio lokaler⁹⁴ inom Tanum socken vilka med stor sannolikhet innehåller järnåldersristningar och han menar att det finns fler inom mina undersökningsområden.

Sammanlagt visar denna hållristningsundersökning att de spår som finns kring ristningarna ofta har dateringar inom perioden yngre bronsålder och äldre järnålder. Dessa ristningar verkar inte innehålla järnåldersfigurer utan är antingen skålgropar eller vad man kan anta är figurer kopplade till bronsåldern. Att järnåldersfigurer dessutom ofta förekommer vid bronsåldersristningslokaler, pekar på att det finns ett behov att fortsätta ristningstraditionen på samma ytor eller att åtminstone ha aktiviteter invid bronsålderslokalerna. Det finns enstaka järnåldersristningar som inte har rumslig direktkontakt med de äldre ristningarna. Vi kan alltså ana ett återbruk av bronsålderslokaler under äldre järnålder, samtidigt som vi ser tecken på att vissa ristningslokaler enbart tillhör äldre järnålder.

12.3. Boplatser – återbruk av landskapets rum

12.3.1. Boendets premisser

Boendet avspeglar den tid vi lever i och även vilka vi är, eftersom vi väljer bostad efter möjlighet, intresse och behov. Valet präglas av vår uppväxt i kombination med den ekonomiska möjlighet som vi har eller anser oss ha, utifrån de olika regler som finns, t.ex. skatteregler, låneregler och bidragsregler. Reglerna är samhällets normer och visar om det finns stöd för individuellt ägande och boende. Med andra ord påverkas individens boendestruktur av den samtida inställningen till detta. Platsen som blir vårt hem väljs idag ofta efter vår bedömning av hur långt vi kan pendla till vårt arbete, jämfört med övriga kostnader och den trivsel eller sociala nytta som den tilltänkta byggnaden kan ge. Jag kommer här att anta att boplatsens innehåll kan kopplas direkt till det ekonomiska system som bebyggelsen vilar på. Lokalen som väljs för bebyggelse utgör en "logistisk" utgångspunkt för den försörjningsstrategi som man lever efter (se kapitel 4). Man bosätter sig nära den resurs som kräver tyngre investeringar, medan man nyttjar lättare läger för kortvariga aktiviteter (säsongsbundna) som t.ex. jakt. Vissa aktiviteter kräver kortvariga intensiva säsongsbetonade insatser vid en lokal som man återanvänder till, därför att läget är det bästa utifrån vilken näring man bedriver. Boplatsmaterialet borde därmed vara skiktat beroende på när den brukas och under vilken försörjningsstrategi som den etableras.

12.3.2. Boplatsstruktur

Att kalla av mig registrerade platser för boplatser är givetvis vanskligt. Boplatsbegreppet innehåller material som påverkats av lokalens funktion eller funktioner under förhistorisk och historisk tid eller p.g.a. det nutida dokumentations sättet. Det finns flera mörkertal bl.a. i de boplatser som förekommer invid eller under gravar. Detta bero på att boplatsens innehåll inte registrerades med samma noggrannhet som själva gravgömmen. Ytterligare ett problem är att man kan konstatera att äldre järnåldersboplatslämningar ofta förekommer på samma yta som vissa mesolitiska boplatser.

⁹⁴ Lokalerna är 16060033, 16060057, 16060072, 16060075, 16060124, 16060208, 16060242, 16060216060369 och 16060474. Lokalerna är utvalda utifrån de som är publicerade i *Aekeologiska rapport 1 från Vitlyckemusset 1995*

Dessa yngre lämningar (äldre järnålder) försvinner i de mesolitiska boplatsoundersökningarna (jfr. Schaller – Åhrberg 1996). Det verkar som en del av dessa äldsta järnåldersboplatser var inriktade på någon verksamhet med kokgropar och härdar, ofta i mesolitiska terränglägen⁹⁵, medan andra lokaler verkade mer inriktade på betesmarker⁹⁶ (jfr. Lönn 1993). Gemensamt för båda typerna av aktiviteter var att de i hög grad saknade iakttagbara permanenta huskonstruktioner. Vissa andra typer av lägen är ständigt brukade som tillfälliga aktivitetslokaler, varav den mest typiska är s.k. klippöverhäng⁹⁷. Dessa lokaler återbrukas periodvis från bronsålder fram till sen vikingatid som jaktstationer och som arbetsplatser för preparerande av byten (Ängeby 1996, Nyqvist 1992).

Som kontrast till dessa korttidsutnyttjade lokaler har jag registrerat lokaler som kan dateras från yngre bronsålder till förromersk järnålder. En del av dessa lokaler har bebyggelse fram till slutet av folkvandringstid⁹⁸, samtidigt som andra friliggande lokaler innehåller enstaka hus men kan dateras till förromersk - romersk järnålder⁹⁹. Totalt sett så sker det en ökning under hela den förromerska järnåldern för att nå ett maximum under romersk järnålder och sedan avklingar de dateringar som finns. Vi har lokaler som verkar ha etablerats under yngre järnålder utan att ha spår under sig av andra tiders verksamheter. Dessa bebyggelsespår ligger i nya lägen som inte har varit intressanta under föregående perioder. Det blir dessutom relativt tomt i landskapet om man ser till de få boplatsspår som vi kan urskilja. Bebyggelsen verkar nästan försvinna och det är endast ett fåtal punkter i landskapet som brukas under 500 och 600-talet e.Kr. I dessa lägen eller strax invid verkar bebyggelsen stanna under vikingatiden och tidig medeltid¹⁰⁰. Det finns vid Högenorum¹⁰¹ dessutom indikationer på att det förekom centraliserade bålplatser under slutet av vikingatiden.

12.3.3. *Temporära – permanenta boplatser*

För att det skall vara möjligt för en boplatz att klara en längre existens på en och samma lokal bör den ha flera viktiga resurser inom relativt kort avstånd. En kortlivad boplatz borde enligt detta resonemang endast ha ett fåtal brukade resurser i sitt närområde. Husen står för en mer permanent existens på en punkt inom en boplatzyta. Därmed borde lokaler med flera hus vara placerade i sådana lägen att man kan förvänta sig förekomster av flera resurser inom närområdet eller att man kunde erhålla bra avkastning från huvudresursen. Endast hyddor eller härdar/kokgropar tolkas utifrån detta som att man nyttjade lokalen och resurserna i närheten under återkommande kortare tidsavsnitt. Boplatser med flera hus kan dock ha lokaler i sin närhet som antingen är temporära under hela försörjningsstrategin eller övergår från temporärt till permanent utnyttjande under en kortare period. Det arkeologiska järnåldersboplatzmaterialet innehåller därmed allt från enstaka skärvor av järnålderskeramik eller bränd lera, till områden med rikliga stolphålsförekomster och hus. Boplatzmaterialet innehåller även spår av vissa sociala markeringar eftersom hus kan dekoreras eller byggas större än omgivande samt på ett markerande läge i terrängen (se kapitel 3).

Uppdelningen i temporära och permanenta boplatser är givetvis behäftad med felkällor och man kan inte ta dessa siffror som exakta och säk-

⁹⁵ Fornlämningarna 15641054 och 15840209

⁹⁶ Fornlämning 15840209

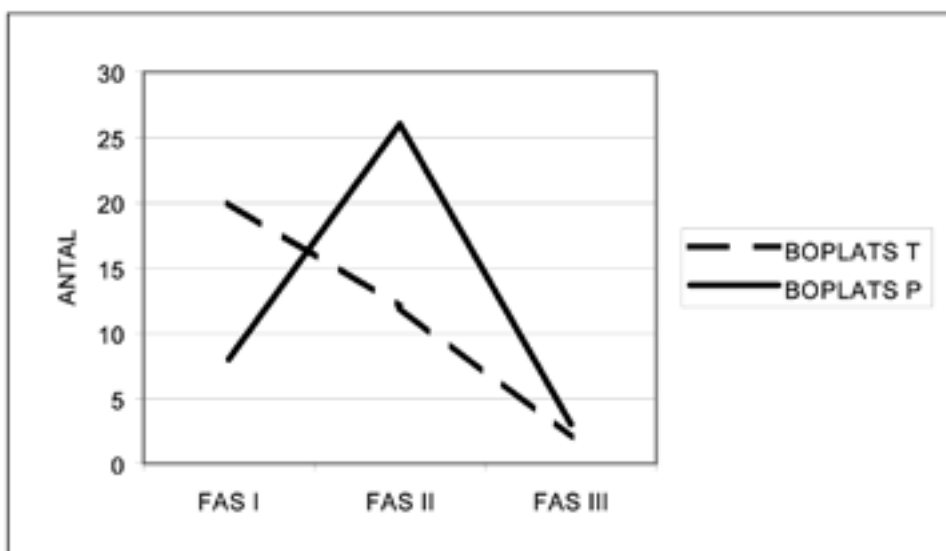
⁹⁷ Fornlämning 15840211

⁹⁸ Fornlämningarna 15840159, 15840161, 15840003

⁹⁹ Fornlämningarna 16220250, 16220251, 15580158 m.m.

¹⁰⁰ Fornlämningar 15840158, 15840159, 15850161 och 15840162

¹⁰¹ Fornlämning 15840219

Figur 105. Temporära boplatser (T), Permanenta boplatser (P) fördelning mellan faserna I 700 f.Kr-1/200 e.Kr, II 100/200-600 e.Kr och III 600-1100 e.Kr (se kapitlen 2, 7 och 8). Tolkat ur undersökta boplatser och gravar.

ra. Detta beror på att det är få boplatser som har totalundersökts och de beskrivningar som finns innehåller inte alltid säkra uppgifter om boplatsernas innehåll av lämningar eller fynd. Jag tolkar mitt material enligt följande: Till temporära boplatser (T), tolkas de som har uppgifter om härdar och gropar eller rent av enstaka mindre huskonstruktioner, men är utan gravar; De permanenta boplatserna (P) är de som har flera huskroppar. Det finns dessutom en grupp av permanenta boplatser som består av vaga uppgifter om boplatsspår under gravfält.

Enligt figur 105 så har vi få permanenta boplatser under fas I samtidigt som vi har mer än dubbelt så många temporära enheter. Under fas II är det omvända förhållanden och även om fas II innebär en nedgång i antalet lokaler, så har vi tydligen en stor bebyggelseförändring under övergången mellan fas I och II. Temporära enheter försvinner aldrig helt ur bebyggelsestrukturen, men det är en typ av aktivitet på nedgång. Det intressanta är om denna förändring är falsk eftersom dessa lokaler i princip alla är inlandslokaler. Kanske får havet en ökad betydelse som buffertresurs under fas III och framåt i historien. Denna aspekt syns dock inte i det ovan redovisade materialet. Vi har enstaka temporära boplatser som verkar specialinriktade under fas III¹⁰².

12.4. Återbruk av husplatser – husen som manifest

12.4.1. Återbrukets orsaker

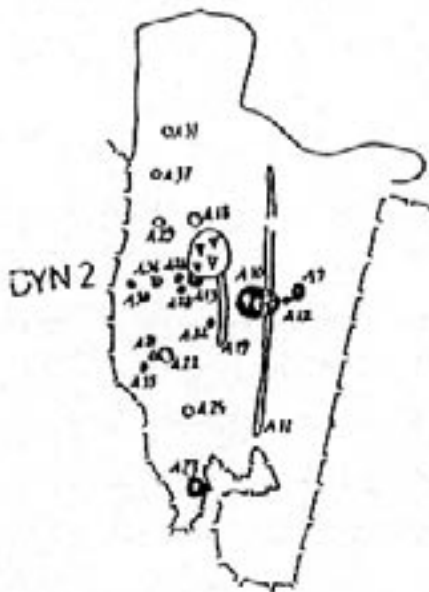
Det finns två typer av återbruk av boplatser; den som sker utifrån brist på lämplig boplatismark och den som beror på att lokalen har den maximala närheten till den brukade resursen (se avsnitt 12.3). Dessa orsaker behöver inte ha med ett direkt behov av att hävda lokalen, åtminstone är det svårt att bevisa ett sådant hävdande. Det som är intressant är att vi har ett antal lokaler¹⁰³ som indikerar att man under slutet av fas I och början av fas II återbrukar i princip samma husplats (se figur 106). Det verkar som om man måste stanna vid den etablerade platsen inom en större boplatssyta. I vissa

¹⁰² Se t.ex. fornlämning 15840213

¹⁰³ Fornlämningar 15980003, 15840164 och 15840160

a

b

Figur 106. A) Husplats som återbrukas. Figuren visar spår efter ett antal hus i form av husrännor. B) Husplats med kortare bruk. Platsen har troligen nyttjats av färre hus eftersom vi här har färre spår av hus i form av husrännor och stolphål. Hämtade från Johansson 1995.

fall kan man diskutera om det verkligen är självklart att det är själva platsen som hävdas eller om det är det enda användbara läget¹⁰⁴.

Samtidigt som mitt boplatSMaterial innehåller boplatser med tomma eller nästan tomma ytor, uppvisar andra delar av boplatserna mycket välanvända husplatser¹⁰⁵. Dessa huslägen hittar vi inom de områden som har längst historia inom den aktuella försörjningsstrategin och till viss del även i föregående strategi. Anledningen till att man stannar kvar och vidmakthåller husen vid sina husplatser, har troligen med det som syns i figur 105 att göra. Enligt figuren sker en ökning av permanenta enheter under fas II och troligen blir landskapet allt mer välhävdad. Varje enhet kan utnyttja historiciteten kring det egna hushållets hus; detta gäller både för dem inom den äldre boplatserna liksom för de nya permanenta enheterna (se kapitel 4). Man tjänade inte alltid på att bli ett eget hushåll med en egen historia, utan det kunde löna sig att bekräfta tillhörigheten till det hushåll som man kom ifrån. Huset och dess plats inom boplatserna är nyckeln till förståelsen av hur man strukturerade sitt landskap. Detta beror på att husets läge och möjliga ålder är avgörande för att man skall kunna definiera varifrån man har sitt ursprung och vem man är. Detta tankesätt finns representerat i det sätt som man använder huset som liknelse för ättens ursprung i skrift (t.ex. Davids hus i Bibeln eller jfr. kapitel 4).

12.4.2. Huset – historiens början

Hus har egentligen en dubbelbottnad existens; samtidigt som det är kärnan i vardagslivets varande och drömmar om framtiden, så är själva byggnaden i sig kärnan för flera generationer av invånarens minnen och traderingar av historiska händelser. I själva husets läge existerar därmed historien ständigt och även så i de ängar och åkrar som finns kring huset. Om man godtar

¹⁰⁴ Fornlämning 15980003

¹⁰⁵ Fornlämning 15840164

att historien är grundelementet i uppbyggnaden av samhället, folklandet, bygden och det egna hushållet kan man anta, att när man börjar etablera sig permanent ökar behovet att manifesteras sin historia inom bebyggelsen. Accepterar man att huset är centralt för hushållets historiebildning blir det viktigt att kunna hävda de första husplatserna eftersom dessa då finns i de bästa lägena¹⁰⁶. De övriga husetableringarna hamnar i tydliga sekundärlägen inom bebyggelsen eller boplatser. Innan man kan manifesteras sin historicitet med andra medel än själva huskroppen, kan man inte lämna platsen för det egna huset. Byggnaden är i sig ett monument över hushållets historia och den är distinkt och tydlig som mänsklig skapelse i ett landskap som kan tyckas vara evigt.

Sammanfattningsvis kan jag i detta boplatsermaterial konstatera att det finns lokaler som har boplatser som återbrukas från slutet av fas I till och med fas II. Detta återbruk kan tolkas som att det sker av andra skäl än topografiska och ekonomiska. Orsaken till återbruk är behovet av den historicitet som ligger i den plats huset har, i landskapet och i bebyggelsen.

12.5. Gravar – monument av historia

12.5.1. Återbruk av monument – platsens historia återbrukas

Det förekommer i undersökningsmaterialet uppgifter om återbruk av megaliter både enligt äldre beskrivningar och arkeologiska rapporter inom och utanför mina områden. Att man återanvänder megaliter är ett välkänt fenomen inom hela västra Sverige och i äldre tider tolkades dessa monument till och med som tillhörande andra perioder än stenålder (jfr. Holmberg 1979). Montelius ansåg i och för sig att dessa megaliter, oavsett typ, återanvändes främst under bronsåldern (Montelius 1906). Han räknar upp ett antal exempel på återbruk från både äldre och yngre bronsålder (ibid. 1906). De exempel som han anför för bronsålderns återbruk kommer från Danmark och västra samt södra delen av Sverige. Men han har även ett exempel på återbruk från järnåldern, vilket dock är från Frankrike (ibid. 1906). Även Enqvist (1922) ansåg att megaliter återbrukades främst under bronsåldern, eftersom man ofta hittade brända ben eller föremål som inte hörde till stenåldersmaterialet inne i gravkammaren.

I mitt material förekommer både arkeologiskt undersökta megaliter¹⁰⁷ och uppgifter om fynd¹⁰⁸. Det är ofta så, att de fynd som påträffas, kan tolkas som nedlagda under slutet av bronsåldern och fram till äldre romersk järnålder. Frågan är givetvis om alla megaliter har utnyttjats och om så är fallet kan vi anta att alla äldre tiders fornlämningar kan ha återbrukats. Jag tror inte att man skall anse att dessa återbrukade gravar blev föremål för exakt samma religiösa föreställningsvärld som när de anlades, även om behovet av ett monument skulle kunna vara likvärdigt. Gustafson (1886) ansåg att merparten av "Bohusläns stora stenåldersgravar äro i forntiden utgräfdas och 'undersökta'" (Gustafson 1886:446–447). För att försöka utreda om det finns tydliga indikationer på återbruk, har jag gjort en mindre sammanställning som presenteras nedan. De megaliter som redovisas är framförallt de som innehåller fynd och om det finns en datering gjord av författaren. Mina uppgifter bygger på det som har redovisats i litteraturen och innehåller både undersökningar av och uppgifter om fynd (jfr. Enqvist 1922, Gustafson 1886, Niklasson 1943, Ekhoff 1880).

¹⁰⁶ Ur denna synvinkel blir 15980003 en husplats som hävdas därför den är en ursprunglig bebyggelseyta inom denna del av dalgången.

¹⁰⁷ Fornlämning 15580120

¹⁰⁸ Fornlämning 15640338

Totalt har 23 av 78 megaliter undersökts eller har uppgifter om fynd. Dessa kommer från mina båda undersökningsområden (Kville/Tanums och Stenungsunds områden) samt följande närbelägna områden: Lur socken, Orust, Tjörn, Sotenäs och Stångenäs Häraden. I en del fall förekommer dessa megaliter strax invid eller eventuellt på samtida boplatser (Frödin 1911, Enqvist 1922 och Gustafson 1886). Frödin (1911) dokumenterade ett antal megaliter inom Tanums härad och undersökte två av dem (en megalit i vardera Lur och Tanum socknar). I megaliten¹⁰⁹ i Tanum socken påträffades ett material som främst har daterats till stenålder, även om det finns vissa indikationer till sen brons- respektive äldre järnålder.

Därför markeras denna datering med ett frågetecken i tabellen. I den undersökta dösen i Lur socken påträffades däremot en begravning från äldre romersk järnålder (Frödin 1911).

Läge	Typ	Fynd	Datering
Tanums Prästgård, Tanum sn	Dös	Stenåldersföremål, brända ben, keramik	Äldre järnålder ?
Dusgård, Kville sn	Hällkista	Obränt skelett, flinta	Yngre stenålder
Hög-Edsten, Kville sn	Dös	Brända ben och kol	Brons-/järnålder
S. Ödsmål, Kville sn	Dös	Guldarmring	Brons-/järnålder
Lindesberg, Jörlanda sn	Dös	Brända ben, keramik	Förromersk jää
Toltorp, Mölndal	Hällkista	Brända ben, dolk, eldstenar m.m.	Äldre järnålder
Kega, Lyse sn	Gånggrift	Flintredskap (dolkskäft/spjutspets?)	Yngre stenålder
Ryksö, Brastad sn	Dös?	Urna fylld med brända ben	Brons-/järnålder
Ryksö, Brastad sn	Gånggrift	Ben, flintmejsel	Yngre stenålder
Töntorp, Brastad sn	Gånggrift	—	
Hunnebo, Tossene sn	Gånggrift	Skelett, keramik, flinta, hängprydnad	Yngre stenålder
Tossene sn		Stenåldersföremål	Yngre stenålder
Hessland, Lur, sn	Dös	Keramik Ä	Romersk järnålder
Kyrkefjäll, Klövedal sn	Dös	Urnor, brända ben	Brons-/järnålder
Habborsby, Valla sn	Dös	—	
Ö. Röd, Valla sn	Gånggrift	Stenåldersföremål, brända ben, urnor	Yngre stenålder
Höviksnäs, Valla sn	Gånggrift	Stenåldersföremål	Yngsta stenålder
Lunden, Tegneby sn	Gånggrift	Brons-föremål?	Äldre järnålder?
Leby, Tegneby sn	Gånggrift	Järnföremål, 4 lerpärlor	Äldre järnålder?
Koltvet, Tegneby sn	Gånggrift	Läder, järnföremål, harts, keramik	Äldre järnålder?
Holm, Tegneby sn	Hällkista	—	
Haga, Stala sn	Dös	Brända ben, guldföremål, bronsfibula	Äldre romersk jää
Haga, Stala sn	Dös	Stenåldersföremål	Yngsta stenålder

Figur 107. Undersökta megaliter och/eller megaliter med uppgifter om fynd. I figuren presenteras läge, typ, fynd och datering. Dateringen som anges är den yngsta. All information från Enqvist 1922, Holmberg 1979, Ekhoff 1880, Gustafson 1886, Niklasson 1934, 1943 samt Särllvik 1964.

Fem av mina totalt 14 megaliter inom de båda undersökningsområdena har uppgifter om fynd (se figur ovan). Men om man endast skall utgå från arkeologiska undersökningar, så har bara ytterligare en megalit undersökts av en arkeolog (efter Frödin). En megalit i Jörlanda exploateringsundersöktes 1964 (Särllvik 1964, 1965), med fynd av gravar från förromersk och äldre romersk järnålder i och utanför megalitens gravkammare.

Åtta av 23 megaliter dateras enbart till yngre och yngsta stenåldern och dessa har troligen återbrukats i övergången senneolitikum/äldre bronsålder (se Montelius 1906). Tre saknar fynd och det är osäkert om dessa har återbrukats. Tolv stycken har uppgifter om fynd och registrerade fynd från yngre

¹⁰⁹ Fornlämning 16060579

bronsåldern till och med äldre romersk järnålder (se figur 107). Ovanstående genomgång visar på att återbruk under övergången mellan brons-/järnålder hamnar i närheten av 50 procent av de redovisade megaliterna. Även om detta kan tyckas vara en mycket hög siffra, så verkar den ändå stämma med det som Gustafson, Holmberg, Montelius och Enqvist framförde (se ovan). Skillnaden ligger snarare i vilken tid som återbruket skedde.

Följden blir att man inte kan räkna bort megaliter när man diskuterar det äldre järnålderslandskapet monument. Enligt den litteratur som jag har använt har man undersökt få hällkistor inom mitt område och de som finns med i sammanställningen saknar uppgifter om brons-/järnålders återbruk. Man kanske kan anta att dessa ligger i felaktiga terränglägen eller saknar rätt typ av monumentalitet för att vara intressanta för denna period. Detta är en tankeväckande diskussion men den faller dock utanför detta arbetes huvuduppgift.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att enligt denna sammanställning så sker återbruk av megaliter under perioden yngre bronsålder till romersk järnålder, alltså saknas folkvandringstid fram till vikingatid i dessa anläggningar. Dock finns det antydningar att man kan ha återbrukat megaliter under medeltid/historisk tid i Falbygden, Västergötland (Strinnholm 1995). Det sker återbruk under fas I och därefter är det först under fas IV som det verkar förekomma enstaka återbruk.

12.5.2. Monument – eviga eller förnybara punkter?

Återbruket som beskrivits ovan handlade om nyttjandet av monumentets gravkammare utan att förändra det. Under nästan samma period som de ovan nämnda förekom det att vissa megaliter byggdes till i den yttre gravkonstruktionen (högen) och andra megaliter övertäcktes med en hög och i enstaka fall placerades gravgömmen på megalitens tak (se Montelius 1906, Niklasson 1943). Under bronsåldern återbrukades framför allt den yttre gravkonstruktionen (Montelius 1906:177). Återbruket under yngre bronsålder märks även i den återgivna figur 108 genom de tre urnegravarna.

Detta innebär att megaliten som användes som grund för en äldre bronsåldershög i sin tur blev återbrukad av kommande generationer. Återbrukarna under yngre bronsåldern hade säkerligen ingen kunskap om megaliten i botten av högen, utan för deras del var det själva högen som symboliserade den äldsta historien. Här kan man se att ombyggnationer raderar det äldre symbollandskapet. Givetvis kan man dra nytta av den äldsta historien (megaliten) när man bygger högen, men efter någon generation saknas minnet om megaliten och den synliga lämningen är grunden för traderingen. Det finns ingen registrerad överbyggd megalit och det borde heller inte finnas någon eftersom äldre bronsålderns gravsymbol inte är högen utan röset i Bohuslän.

Bronsålderns rösen verkar inte ha samma tydliga koppling till återbruk men å andra sidan så har de inte heller blivit undersökta så ofta. Hallström (1918) räknar upp och beskriver ett antal rösen med brända ben i Tanums socken. Man kan anta att dessa fynd av brända ben eller kol kan ha att göra med att de återbrukas ganska snabbt, d.v.s. under yngre bronsålderns början. Antagandet bygger på att de rösen som dateras till äldre bronsålder ligger främst i krönlägen på bergstoppar, utan direkt koppling till någon husplats. Det finns dock ett registrerat röse som har tydliga tecken på återbruk under samma period som många megaliter (äldsta järnålder) och det är Falkonrös¹¹⁰ i Tanum socken. Detta röse är avvikande eftersom det ligger inne i

¹¹⁰ Fornlämning 16060557

Figur 108. Återbrukad gånggrift, påbyggd med en äldre bronsåldershög. Denna återbrukas i sin tur under yngre bronsålder. Ur Montelius 1906.

moränmarkerna till skillnad från vanliga bergskrönsrösen i kustbandet. Vid besiktning av Falkarös, ansåg författaren att detta inte var ett röse utan att det varit ett jordtäckt röse. Man skulle kunna kalla det för en hög med kraftigt kärnröse eftersom man kunde urskilja ett utkastlager av sten åt söder medan man i norr kunde urskilja ett utkastlager av jord. Förvisso är mängden sten i det presumtiva kärnröset imponerande och detta leder till följande tolkning: de kända föremålen från den tidiga undersökningen daterade anläggningen till äldsta järnålder vilket skulle kunna indikera att man först har konstruerat en stensättning. Denna har sedan påbyggts med ytterligare stenkonstruktion och en jordmantel. Detta för att passa sen romersk järnålder och tidig folkvandringstids behov av monument av högtyp (se avsnitt 7.3).

Vid övergången till romersk järnålder/folkvandringstid verkar återbruket ändra form. Man använder inte megaliter utan det man bygger om är de stensättningar eller högar som har anlagts av tidigare generationer. Det finns dock avvikande anläggningar, t.ex. en uppgift från Kville socken om en relativt ytlig begravning i en hög¹¹¹ med föremål som grovt dateras till förromersk järnålder eller äldsta romerska järnåldern (Ekhoff 1880). Denna uppgift om en ytlig begravning kan tolkas som ett återbruk av en grav som enligt uppgifterna borde vara en hög. Detta betyder att högar användes som ett synligt form- och typspråk åtminstone under slutet av förromersk eller början av romersk järnålder. Ett ytterligare exempel kan den ovan nämnda lokalen Falkarös vara och den hamnar i samma tidsintervall som Ekholfs uppgift.

I materialet förekommer det en grav som enligt tolkningen anläggs som en stensättning under romersk järnålder och strax efter detta byggs den om till en hög¹¹². Vid en ytlig genomgång framkommer det enstaka uppgifter

¹¹¹ Fornlämning 15640302

¹¹² Fornlämning 15840140:1

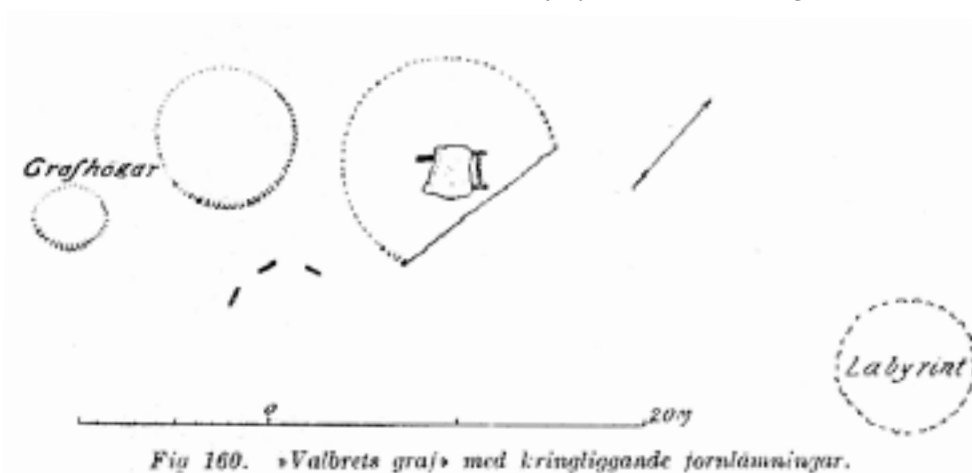
om återbruk av stensättningar på detta sätt, men i Skee socken finns den storslagna storhögen Grönehög som är byggd ovanpå en stensättning (se Lindqvist 1929). Dessvärre består merparten av det material som har bearbetats av skadade högar och därmed saknas i många fall sådana uppgifter att man kan bedöma mängden av eventuella ombyggnationer. De högar som enligt beskrivningar är intakta vid undersökningstillfället saknar ofta tecken på ombyggnation eller återbruk efter det att själva högkonstruktionen är anlagd. Är det möjligt så att vi kan anta att man under romersk järnålder och folkvandringstid bör vara gravlagd i hög om man var en betydande person?

12.5.3. Monument – från punkt till lokal

I Bohuslän förekommer det att megaliter har intilliggande gravfält eller gravar från främst äldre järnålder (Gustafson 1886). Jörlanda, Tanum och Kville socknar har vardera en megalit som har intilliggande gravar eller gravfält från förromersk till äldre romersk järnålder (1 st) eller romersk järnålder (2 st). Det är inte bara gravar som dras till dessa lokaler; Tanumsløkalen har även en labyrinth (se figur 109). Man kan tolka detta som att man önskade eftersträva en koppling till äldre lämningar när labyrinten anlades. Kanske erhöill den ytterligare kraft ur denna omgivning eftersom platsen hade historiska rötter och kanske tog man byggstenar från gravar för att förstärka detta. Det är möjligt att man fuskade ihop historia genom att återanvända lokalen för en megalit men utan att ha brukat själva megaliten, men den ovan redovisade genomgången borde motbevisa ett sådant förfarande (avsnitt 12.5.1).

I 12.5.1. redovisades återbruk av megaliter och samtida monument. Rösen saknar tydliga tecken på återbruk av själva röset men vi kan däremot konstatera att det förekommer stensättningar inom samma lokal som röset. Stensättningarna kan grovt dateras till yngre bronsålder och eventuellt till förromersk järnålder (se kapitel 2). De lägen som rösen förekommer i indikerar att man inte ansåg att det var viktigt att binda ihop det landskap som man brukade och levde i med historien, utan i ett annat landskap som inte hade med det fysiska livet att göra, medan de som återbrukar lokalen verkar vilja återknyta till den historia som den första graven anknyter till i det egna samtida samhället.

Under både fas I och fas II har vi dels nyttjandet av befintligt monument,

Figur 109. Valbrets grav. Hällkista med intilliggande järnåldersgravfält. Ur Frödin 1911.

dels att lokalen återbrukas genom att gravar anläggs invid varandra. Detta är ytterligare en variant av återbruk genom att man via intilliggande etablering binder sig till historien inom lokalen. Detta fenomen är en vidareutveckling av att samla de döda i megaliter eller anlägga ensamliggande gravar. Dessa båda sätt innehåller olika hävdande; kollektivets bekräftelse av gemensam historia och individens särskiljande från kollektivet. Flatmarksgravfält är individuella gravar, men eftersom alla i princip är anonyma är detta första steget mot att markera förekomsten av en större mängd individer inom kollektivet. De följande synliga gravarna under fas II används för att återbruka och hävda koppling till lokalen. Man tycks under en del av fas II att övergå till lokalthävdandet före den enskilda punkten, för att under slutet av fas II återbruka enstaka monument (se avsnitt 12.5.2).

12.6. Återbruket – ett historieskapande skeende

12.6.1. Fyra yttringar av samma fenomen

Jag hävdar att det föreligger likheter i återbruket oavsett om det gäller delar av själva hällristningslokalen eller gravar och hus. Enligt mina redovisade sammanställningar finns det fyra typer av återbruk vilka står för olika typer av behov av historicitet. Dessa fyra kan alla anses vara giltiga med vissa undantag eller med en viss modifiering för antingen hällristningsyta, gravanläggning eller husplats, eller för användandet av respektive lokal.

1) Monument återbrukas utan ombyggnad eller tillbyggnad. Det är detta som är grunden i själva det medvetna återbrukandet, d.v.s. det är själva punktens historia som man vill koppla ihop sig med. Man förlänger den egna historien genom att nyttja äldre monument och ett sådant anspråk kan läggas fram i sammanhang då man saknar tydliga mallar för monumentens utseende.

2) Monumentet/punkten återbrukas genom tillbyggnation som innebär att man lägger något eget till en redan nyttjad tradition. Man bygger vidare på det synliga monumentets historia men särskiljer sig även från den genom tillbyggnaden; eller så behövde själva ritualens utövande lokalens historicitet för att kunna fortsätta (om lämningarna består i hällristningar). Dessa båda varianter (1 och 2) indikerar att man eftersträvar en obruten koppling till förfädernas historia genom att existera inom den föregående historiens område.

3) Nästa variant är övertäckandet eller en större ombyggnation av monumentet/punkten. Under en kortare tid kan man bruka kopplingen till det föregående monumentets historia. Men efter ett par generationer kommer traditionerna att bygga vidare på det synliga nygamla monumentet. Ombyggnationen är ett tecken på att man har dragit upp riktlinjer för vad som är de rätta monumentformerna. Därigenom sker en radering av det äldre symbollandskapet och därmed en justering av de framtida traditionerna. Detta är dock bara nödvändigt om man vill justera sin gamla historia.

4) Innebär att man återbrukade framför allt lokalen och inte själva monumentet/punkten. Detta kan tyda på att varje gravlagd kan hävda sin historia både som självständig och som kopplad till föregående historia.

Enligt denna uppdelning kan man anta att det som eftersträvades för 1) och 2) var en koppling till den första graven. Detta tolkas här som att det var en obruten relation till förfäderna som eftersträvades. Det som 3) kan tyda på är att man vill inplantera en nyare symbol över en äldre och i övergången nyttjar man den historicitet som det gamla monumentet har. Detta innebär en förändring av landskapets symboler, eftersom denna metod egentligen är ett effektivt sätt att radera äldre historia. Men samtidigt utnyttjar man minnet av det gamla monumentet och den relation som detta ger. Man existerar

inom gemenskapen i landskapets historia, samtidigt som förändringen sker och nyare tider skapar nyare spår i landskapet. Den sista nivån, 4) innebär återbruk och hävd av själva lokalen och inte någon specifik punkt.

12.6.2. *Olika relationer eller är hus och grav samma sak?*

Enligt ovanstående genomgång finns det en likartad tanke med återbruk av monument eller lokaler som kan brukas för att hävda historicitet, antingen för en självständig del eller för att tillhöra en enhet. Detta borde även kunna urskiljas i hur relationen mellan hus och grav är. Bilden inom den äldre bebyggelsearkeologin var att det nästan uteslutande fanns en relation mellan boplatser och gravar och att det inte fanns gravlösa boplatser (se kapitel 6). Jag har påvisat att denna bild mycket väl kan bero på när lokalerna undersöktes, eftersom de flesta fristående boplatzlokaler är undersökta under slutet av 1980- och början av 1990-talen. Mitt material av undersökta lokaler kan delas upp i fyra led: a) är lokaler med både gravfält och hus, b) lokaler med grav och hus, c) lokaler med hus men utan grav och det sista är d) en blandad grupp av korttidsutnyttjade lokaler utan huslämningar (se kapitlen 7 och 8). Det går att lägga till ytterligare en nivå i bebyggelsestrukturen och det är lokaler med specifika typer av byggnader (t.ex. stormannahus). Denna nivå förekommer sällan utan en koppling till gravar eller gravfält.

Uppdelningen i de ovan redovisade grupperingarna har antingen att göra med tiden som man vistades inom lokalen eller vilken social och ekonomisk position de olika lokalerna hade. Det ovan redovisade fenomenet med försök till bruk av äldre monument eller ombyggnation av sådana lämningar, visar på att det var viktigt inom bebyggelsen med historia och platsen i sig. Bebyggelsens stillastående på vissa delar av boplatzlokalerna, medan andra delar aldrig används, pekar på att platsen är viktig. Man kan konstatera att i en del fall så verkar stillastående husplatser dessutom erhålla en grav som lås (se avsnitt 7.3.4). Om husets plats är till för att markera rättigheter och härkomst leder detta till att gravar etableras för att man vill bekräfta sin självständighet och därmed ägandet av eller delaktighet i sitt närområde (se kapitel 4). Gravmarkeringen innebär att man kan lämna boplatzens husplatser och placera sig där det är mest passande för den existerande produktionen. Graven blir länken mellan den gamla husplatsen och det nya huset. Varje självständigt hushåll har en egen gravlokal och detta förklarar den stora mängden små gravfält och även att det förekommer ett stort antal ensamliggande gravar (1–4 gravar). Man kan tolka detta som att de lokaler som innehåller flera gravar borde bestå av flera enheter som klumpats ihop till ett gemensamt gravfält eller så kan gravfältet ha brukats under lång tid. För att diskutera detta krävs tyvärr totalundersökta gravfält, vilket är något som i princip saknas.

Huset och graven blir på detta sätt likvärdiga i sina funktioner som grund för historiciteten. Troligen är det viktigt att den första graven hamnar på den äldsta delen av boplatzen eller på den äldsta husplatsen. Husplatsens historiska värde ökar troligen om man får anlägga en grav och därmed är gravläggandet viktigt och med det de symbolformer som får användas.

12.6.3. *Historien – synlig eller osynlig*

Husen ges snarlika former och troligen kunde man inte variera allt för mycket med husets höjd i förhållande till dess bredd. Vi vet inget om husen mer än att de hade snarlika grundplaner och byggnadstekniska lösningar. Hur de såg ut innanför dörrarna vet vi inte. Därför koncentrerar jag mig på gravarna och deras utformning och innehåll. Att vi får likartade gravformer och typer kan tolkas som att de som är underställda och i beroendeställning snabbt

påläggs att utforma sina gravar likvärdigt med dem från huvudgården. Men eftersom detta är ett gemensamt drag över stora delar av det samtida samhället kan man anta att man vill undvika att någon särskiljande markering kan uttryckas. Man raderar och förenklar den förutvarande historien. Detta skulle förklara varför de mest likformiga gravfälten är de små standardgravfälten (5–15 gravar). Troligen sker denna uniformering för att ingen skall kunna hävda sin särart (se kapitlen 7 och 8).

De mer varierande gravfälten skulle kunna tyda på: a) att man strävade mot att särskilja sig inom den gemensamma gravplatsen eller b) att man saknade fastställda regler för form eller typ av grav. Fas I innehåller en mindre mängd varierande gravtyper och former, vilka dyker upp främst under slutet av fas I. Under fas II kan vi till en början fortfarande urskilja stora variationer i det yttre form- och typspråket. Resta stenar och domarringar tillsammans med vissa typer av stensättningar verkar vara det äldre typspråket (fas I) som till viss del kan återbrukas. Under fas I slut och början av fas II har vi en blandning av att ha regler och att inte ha dem. Successivt övergår man till stor del att manifesteras sig genom högkonstruktioner som runda högar eller långhögar. Vi har här en successiv likriktning av typvalet och formspråket mot runda anläggningar. Samtidigt som man eftersträvar att endast använda högkonstruktioner eller stensättningar börjar man använda storleken på anläggningen som en markering av ställning. Under detta tidsskede sker ombyggnationer av t.ex. stensättningar till högkonstruktionen vilket styrker antagandet att man eftersträvar rätt markör i landskapet.

När det gäller innehållet av gravmaterialet kan vi urskilja att det förekommer både skelett- och brandgravar under början av fas II, även om vissa skulle kunna dateras till fas II:s slutskede. Det verkar som om dessa skelettgravar är rikare utrustade än samtida brandgravar. Under mitten av fas II framkommer dessutom en ny företeelse i materialet. Man vänder en del av kärnen upp och ner för att täcka delar av de brända benen eller för att tillsluta/övertäcka gravkärlet. Det verkar som om man under fas II:s sista del övergår från brända ben och gravgåvor i kärl till att främst nyttja brandflak med urna.

12.6.4. *Guldet och graven*

Enstaka guldföremål verkar komma från återbruk av äldre monument eller genom nedläggningar i gravar under fas I. Den största andelen ädelmetallföremål kommer dock från troliga gravar, vilka kan dateras till fas II. Flertalet av dessa gravar är placerade i mer utåtriktade lägen, ofta invid vattendrag och nere i de lägre delarna av terrängen (se Montelius 1879, Ekhoﬀ 1880, Niklasson 1929). En del av dessa lägen känns inte som normala boplatzlägen. Detta gör att man kan diskutera om de innebär en nyetablering av hus och grav eller bara är en revirmarkering i landskapets mest expansiva ekologiska nisch. En del av dessa lägen innehåller förhållandevis rika gravgömmor.

Ser man till ädelmetallförekomsten dominerar egentligen en tydlig gravlokal och det är Lilla Joredsgraven. Graven är unik både i sin fyndsammansättning och i sin träkonstruktion. Den blir än mer intressant om man räknar med att det finns tre eller fyra gravhögar i dess närhet och en eventuell domarring (se avsnitt 8.3). Dessutom verkar det förekomma antingen en boplatz under gravarna eller så finns det ytterligare bortplöjda gravar. Det andra fyndområdet är det med dels fynd av vapen, dels svärdknapp, guldringar o.s.v., från Hög Edsten¹¹³. Dessa lokaler borde enligt min tolkning också tillhöra en eller två sönderplöjda gravlokaler, liksom så många av de övriga fyndlokalerna. Dessa fyndlokaler kan tolkas som att det är två enheter som lyckas hävda sig utåt och inåt. Lägena är ur den synvinkeln mycket

¹¹³ Fornlämningarna 15640640 och 15641239

bra då de båda befinner sig nära vattendrag och i mynningen av respektive dalgång men ändå utan direkt koppling till kusten.

Kville/Tanum uppvisar intressanta spridningsbilder av ädelmetallföremål (se avsnitt 8.2.3). Dessa verkar finnas i tre grupperingar: 1) kring nämnda Lilla Jored och i nästa dalgång (Edsten); 2) en spridd skur i gränsområdet mellan Kville och Tanum socknar; 3) enstaka fynd kring nuvarande tätort Tanumshede. De flesta föremålen förekommer tydligt i den södra delen av Kville-/Tanumområdet medan den norra delen av detta undersökningsområde är nästan fyndtomt. Föremålen uppges i flertalet fall komma från gravar eller från lokaler vars beskrivningar är sådana att man kan anta att det är gravar. Detta gäller även de guldföremål som påträffats i Stenungsundsområdet. Två uppgifter är kopplade till gravar i låg terräng: Enstaka föremål har framkommit i samband med olika arbeten i våtmarker. Brakteater påträffas i mitt material antingen i våtmarker eller i gravar.

Jag tolkar alla brakteater inom mina undersökningsområden, som har hittats på torra land, som gravgods och det är endast om de tydligt framkommer i torvtäkt, som man kan koppla dem till offer-/depåkategorin. Ödsmålsbrakteaterna är ur denna synvinkel svårare att tolka eftersom man ofta har kopplat fyndet till dikes- eller brunnsgrävning. Dock skulle man kunna se även denna lokal som ytterligare ett gravfynd utifrån de vaga beskrivningar som finns av fyndtillfället. Att gravar och återbrukade gravar har ädelmetallföremål, medan de på boplatser och i depåer är sällsynta, kan tolkas som att man försöker koppla ädelmetallerna till ett historicitetsbehov.

12.6.5. Nygamla markörer

Under yngre järnålder saknas mycket av guldet i gravarna, istället påträffar vi vapen och föremål som kan kopplas till hästen. Fortfarande dominerar fynden av "normala gravgåvor" såsom keramik, täljstensgrytor, sländtrissor, brynen, eldslagningsstenar, pärlor, vävtyngder och bronsföremål. När det gäller förekomsten av vapen är bilden mer splittrad, både i tid och mellan undersökningsområdena. Yxor förekommer t.ex. främst som yngre järnåldersfynd; till största delen påträffas de i gravar inom Kville-/Tanumområdet, medan Stenungsundsområdet helt saknar denna kategori. I Stenungsundsområdet finns det ett svärd från förromersk/äldre romersk järnålder registrerat. Detta område har ytterligare två vapenfynd. Det ena var en svärdsnapp som daterats till 500-talet samt ett svärdsfragment: de framkom i ett smedsdepåmaterial. Det andra vapenfyndet, en spjutspets, påträffades i en grav¹¹⁴ och daterades till yngre järnålder. Kville-/Tanumområdet har två vapenförekomster i romersk järnålder till folkvandringstid och tre i vikingatid och alla tolkas som gravlokaler.

Det verkar som om en mindre del av de äldre gravfälten fortsätter in fas III. Under fas III etableras till en början en nästan stereotyp form av högbegravningar. De överlevande gravfälten kan därför ha en större mängd högbegravningar från fas III och därmed är merparten av dessa högar relativt små¹¹⁵. Dessutom så verkar merparten av de övriga gravfälten att upphöra. Gravinnehållet ändras från fas II till fas III. De som har möjlighet skaffar sig egna storslagna manifesteringar i form av mängder av djur o.s.v., som offras i samband med begravningen. Att sparsmakade gravgåvor kan förekomma samtidigt i granngraven visar på att samhället är redo att låta individerna framskymta på samma sätt som de gjorde i föregående fas. Varför skulle man formge graven så likartad och ändå låta dem särskilja sig i skapandet av gravgömmen, d.v.s. vid begravningsceremonin? Detta borde vara ett sätt att

¹¹⁴ Fornlämning 15840160

¹¹⁵ Fornlämning 16220024

låta det stela samhället andas, genom att vid begravningsceremonin ge sken av att man fortfarande kunde skapa eller manifesteras en position.

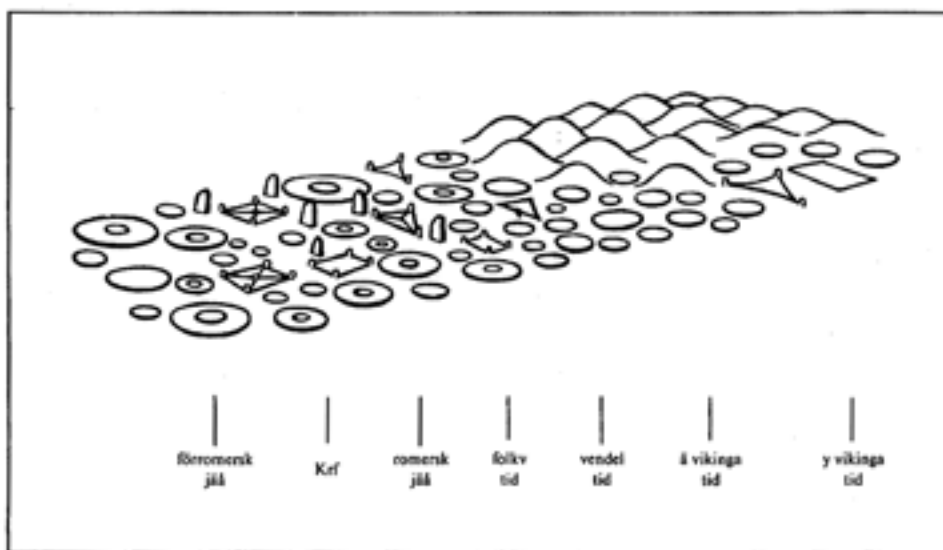
Men denna bild verkar ändras under slutet av vikingatid, då det återigen sker en uppdelning i gravfält och ensamgravar. De ensamgravar, från yngre järnålder, som förekommer inom mina undersökningsområden, dateras ofta till 900-talet e.Kr¹¹⁶. En del av dessa återfinns i direkt kontakt med äldre gravfält. Graven är huset för den döde och beviset på att historien är sann. Graven innebär att boendet eller hävdandet utifrån graven kan fortsätta så länge minnet återskapas det.

12.7. Landskapets kod

12.7.1. Variationer – olika sidor eller samma tema?

Vi ser denna pendling av gravarnas utformning och innehåll under hela förhistorien. I Lagerlöf (1991) kan man konstatera hur likformighet ersätts av variation och senare ersätts denna i sin tur med likformighet (se figur 110). Figuren är intressant trots att den skall ha sin största giltighet inom Mälardalen, i det att vi kan urskilja snarlika tendenser i mitt material. Vi kan anta att en noggrannare studie av gravformer utifrån de undersökta lämningarna skulle kunna frammana en liknande bild. Men det mest intressanta är att under de perioder då gravfält förekommer och främst under de perioder när man verkar eftersträva likformighet så dyker fenomenet ensamgravar upp igen. I detta kan vi spåra en pendelrörelse. När man har etablerat likformighet verkar det som om det kommer en rekyl med avvikelser inom en relativt kort tidsrymd. Rekylen består av variation i form, typ eller läge, men successivt tycks behovet av gemensamma och likformiga symboler dyka upp igen. Detta fenomen menar jag har att göra med det individuella hävdandet av särart och rätten till ägandet.

Många arkeologer kopplar dessa förändringar i "gravspråket" till religiösa förklaringar (t.ex. Kaliff 1997, Lagerlöf 1991). Förändringarna anses bero på olika riter, förändring av synen på kroppens behandling (t.ex. Furingsten 1985). Fyndförändringarna inom vikingatid skulle då kunna kopplas till

Figur 110. Figuren visar att likformigheten under yngre järnålder endast existerar en kortare tid. Notera vad som händer efter äldre vikingatid. Ur Lagerlöf 1991.

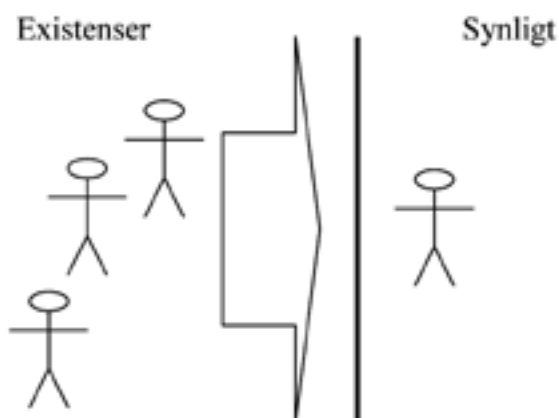
¹¹⁶ Fornlämningar som kan användas för att belysa detta är t.ex. 15580123 och 15980039

synen på vad den döde behövde (Lagerlöf 1991). Dessutom påvisar Cassel (1998) tecken på att under vikingatid spelar gravarna rollen som markörer igen. Samtidigt redovisar hon skillnader i hur man behandlar den döde. Trots detta tror Cassel i och för sig inte på någon skillnad i religionen.

Jag emotsätter mig inte att religionen är viktig för förståelsen av samhället. Som jag har hävdad i kapitel 4 så stötts försörjningsstrategin av religionen. Det är svårt att förstå religionens konstruktioner och betydelse i människornas samtida samhälle, eftersom vissa akter eller riter inom religionen kanske aldrig försvinner, utan bara ändrar betydelse. Genom att allt tolkas som resultat av religiösa föreställningar blir betraktande endast en spegling av författarens egen inställning (se kapitel 4). Jag menar att man inte kan tillräkna det andliga ett primärt egenvärde utan att man bör se religionen och traditionen som styrmedel för att få medlemmarna att gå i rätt riktning.

De individuella markörer som är synbara i materialen är just detta därför att det i så fall är sanktionerade av samhällets regler. De individer som finns är synliga eftersom de får synas (se figur 111). Hur kan vi då arbeta vidare med gravarna i vår strävan att förstå deras värld och landskap? Jag hävdar att det finns en mer given koppling mellan graven och de efterlevande än en enbart andlig förklaring. Även om andligheten i sig kan vara viktig så kommer merparten av orsakerna till beteendet av att man vill förstärka, förtydliga och förhindra regelbrott. Dessa regler är i grunden till för att få samhällets försörjningsstrategi att fungera. Reglerna är främst kopplade till behovet av historia för att organisera fördelning av föda, rättigheter samt skyldigheter.

Behovet av historiciteten är, anser jag, den givna orsaken till att man brukar monument. Jag menar att detta innebär att skillnaderna i form, typ och läge indikerar hur samhällets regler uttrycks. Synlighet eller osynlighet, återbruk eller icke återbruk av gravmonument eller gravlokal ger spår som innehåller information om ägande, social struktur och bebyggelsemönster. Gravar blir synliga när man behöver identifiera punkterna i landskapet och låsa fast dessa i ett evigt "förr". Givetvis är rösen inte helt med i detta resonemang då jag anser att de dels markerar arealer, dels är mer tydligt kopplade till en religiös tanke som behöver punkter i landskapet. Arealmarkeringen indikerar att det finns ett behov av att markera större områden, troligen beroende på att man nyttjade en försörjningsstrategi som behövde stora arealer. De blir dock involverade i behovet av historicitet genom att ett mindre antal av dem antingen återbrukas eller får närliggande gravar från följande period (fas I). Det är först när man eftersträvar kontroll över eller ägande av sitt närområde som gravar anläggs invid hus eller på äldre boplatser och i enstaka fall knyts den döde till ett specifikt hus genom gravläggningen¹¹⁷. Samma funktion har osynliga gravar (flatmarksgravar) men de

Figur 111. Vilka individer kan och får urskiljas ur gruppen?

innehåller snarare uppgifter som verkar fungera som korttidsminnen. De är alternativt tecken på att man låser fast och rör sig mycket litet i landskapet, så att traderingen hålls vid liv. Dock är graven i alla lägen så nära bebyggelsens kärnpunkt, d.v.s. husplatsen, som det går. Detta beror givetvis på att det här är det egna husets historia som hävdas och inte tillhörigheten till en större enhet.

12.7.2. En synlig enhetlighet – större jämlighet?

Fördelen med att skapa en enhetlig symbolform inom och mellan enheterna är att ingen kan eller får särskilja sig synligt. Tendensen borde vara att de enheter som överlever längst är de som kan få fler enheter under sig. Detta borde medföra fler gravar inom det egna gravfältet, om inte de personer som kommer i beroende saknar gravrätt (se kapitel 4). Detta resonemang leder till följande möjliga tolkning av gravar: gravar är lika med enheter/bruk som är självständiga och detta innebär att vi bör räkna alla gravfält och enstaka gravar som likvärdiga när vi diskuterar bebyggelseutvecklingen. Detta gäller åtminstone när vi diskuterar strukturen under fas II. De gravar som förekommer borde därmed innehålla huvudgård samt dess eventuellt underställda gårdar. Vid blandade gravlokaler och gravfält har vi troligen etablering och existens under perioder då man tillåter individuella markeringar. Men då vi i materialet har likartade gravlokaler eller gravfält har man tagit bort den synliga individuella markeringen. Samtidigt har vi uppgifter om både likartade gravgåvor och likbehandling under båda dessa varianter av markering av individen. Till detta har vi under hela tiden en periodisk förekomst av självständiga gravar som kontrast till de gravfält som har etablerats. Gravvar som anläggs som synliga monument är grunden för all långlivad historicitet eftersom döden och kunskapen om den döde blir visuellt "evig". Givetvis är evigheten beroende av traderingens fortlevnad och i traderingen kan naturligtvis historien förändras så att den följer med och alltid är aktuell. Olikheter i gravgömmans innehåll kan tolkas som att man i denna låter de individuella behoven av särmarkeringar få utrymme, dock under gemensamma yttre symboler. På detta sätt döljer man allt från sociala och religiösa till ekonomiska skillnader under en och samma synliga historiska symbolvärld. Därmed upplever de berörda personerna historien som en gemensam grund även om deras nu skiljer sig åt.

12.7.3. Återbruk är nyckeln till landskapets innehåll

Vad vi har diskuterat detta kapitel är återbruk på olika nivåer och som tillgodoser olika behov. Jag hävdar att man kan dela upp återbruket i fyra olika nivåer: a) direkt återbruk av äldre monument utan att åtgärda konstruktionen, b) delvis ombyggnation (genom tillbyggnation) av äldre monument, c) övertäckande och tydlig ombyggnation av monument som förändrar formen och/eller typen, d) återbruk av lokal med äldre monument d.v.s. man anlägger fler gravar invid varandra. Detta är en tydlig trend i materialet och även i de båda mindre undersökningarna av hållristningar och megaliter. Vad gällde järnåldershållristningarna så förekom de både inom samma yta som bronsåldersristningarna och som separata ristningar invid eller på en egen lokal. Sammanställningarna omfattar inte så stora material att de är självständiga, utan de är främst stöd till hur boplatserna nyttjas.

Somliga boplatser har både kort- och långlivade husplatser inom samma boplatssyta, samtidigt som det finns boplatser som är enbart kort eller långlivade. Husets läge i landskapet och inom boplatssytan utgör grunden för upp-

¹¹⁷ Fornlämning 15840140:1

fattningen av landskapets geografiska utseende och även för fördelningen av rättigheter och skyldigheter (se avsnitt 4.6). Därmed blir det väsentligt att förstå att hävdandet av historia endast kan göras i landskapet och endast genom synliga monument (se kapitel 4). Huset kan överleva under flera hundra år genom renovering och detta förlängs eventuellt av att man återbrukar själva husplatsen vid nybyggnation. Det är på detta sätt som huset kan fungera som ett manifest av existens och rättigheter. Men det är troligen genom att knyta synliga gravmonument till husplatsen som historien blir evig och oomtvistad. Huset har föga möjligheter att utgöra ett synligt manifest åt individer, utan snarare åt kollektivet i form av släkten. Möjligen kan individer markera sig kortsiktigt genom byggande av större hus eller rikhaltigare utsmyckning av huset. Men eftersom huset utgör medelpunkten i både en historisk existens och i en alltid existerande nutid, försvåras individens hävdande. Graven kan lättare användas för att hävda individer, eftersom den kan byggas för en individ och trädningen kan knyta en specifik individ till graven. Mina bearbetningar visar att graven kan återbrukas för att binda ihop historien med nutidens behov av anor.

12.7.4. Historicitet som grund

Jag har i detta arbete utgått ifrån att samhällen behöver historicitet, eftersom varje försörjningsstrategi har en begränsad livslängd. Detta eftersom inget är stabilt eller i jämvikt och allt förändras i olika riktningar och i olika hastigheter (se kapitel 4). Stabilitet är egentligen vad alla samhällen strävar efter och helst skall det egentligen inte finnas en okänd morgondag (jfr. kapitel 4). Eftersom man behöver stabilitet och ordning blir historien i landskapet mycket viktig. Historiciteten skapar en bild av sammanhang och att inget ändras utan gudars vilja eller anfäders insats. I historien ligger grunden för värderingar av social stratifiering, religion, ägande, släktskapets behov och andra relationer utanför den egna kroppen. Det blir genom att skapa punkter av historia, som man kan bekräfta vem man är. I de perioder när man detta till trots måste genomföra större förändringar inom samhället, då skapas möjligheter för de individuella grupperingarna att "flytta" fram sina pjäser. Den största gråzonen för denna typ av rörelse är under slutet av fas III och början av fas IV, d.v.s. i samband med medeltidens början och införandet av kristendomen som enhetlig religion.

När kristnandet sker går inte att fastställa i materialet; de äldsta kristna symbolerna i materialet dateras till 1100-talet e.Kr. Vi saknar tydliga boplatser som kan knytas till de ortnamn som förekommer från 1300-talet e.Kr. samtidigt som vi saknar enskilda gravar som symboler i landskapet. Dock har vi kyrkorna som markörer i landskapet och dessa skall, enligt min tes, till största delen ha byggts av dem som hade ekonomiska möjligheter. Kyrkorna blir enligt detta antagande manifest som kombinerar och förbättrar alla de tidigare trädningens instrument som man haft. Dessa monument binder ihop trädningen lokalt med en annan evighetshistoria, samtidigt som man troligen successivt uppmuntrade radering av de äldre tidernas manifest i landskapet. Detta gjorde man antagligen först sedan man slutit greppet kring tankevärlden, så att man genom att betona vikten av att tillhöra en kyrka kunde bortförklara de äldre monumenten som hedniska eller troll- och jättegravar. Det enda som kvarstod var att bruka namngivandet som historieskapande och trädningens grund.

12.7.5. Individuellt eller kollektivt hävdande

De spår vi har av bebyggelse blir enligt det redovisade synsättet olika varianter av manifesterande av individuellt eller kollektivt existerande beroende

på hur man nyttjade husen och gravarna. Man kan genom anläggandet av gravar bevisa sin tillhörighet till huset och till hushållet. På samma sätt kan man hävda sin självständighet genom val av form och typ eller placering av graven (se kapitel 4). Behovet av att manifesteras sig uppkommer när man börjar dela upp resurserna mellan de olika enheterna inom bebyggelsen. Uppdelningen av resurserna möjliggör att man kan ta tillvara och inrikta resursuttaget maximalt på en större mängd resurser. Samtidigt ger uppdelning av ägandet intryck av att de som deltar i produktionen kan "klättra" i hierarkin (kapitel 4). Det man måste komma ihåg är att det som betyder något är vilken fördelningsprincip man har, eftersom det är denna princip som avgör vilka som överlever eller inte. Denna princip uttrycks inte endast genom vilka enheter som har gravrätt, utan detta är snarare samhällets sätt att försöka tillgodose enheternas behov av existens, samtidigt som man ibland får till stånd en fiktiv rörelse inom grupperna som strävar efter eget värde. Detta synsätt fortsätter in i de kyrkogårdar som kyrkan skapar med deras indelning av bra och sämre lägen inom kyrkogården. Samtidigt upphör egentligen både individer och släkt att finnas på de äldre kyrkogårdarna (se kapitel 11). Eftersom man inte är garanterad en släktgravplats eller ett monument över den döde, existerar allt minne under kortare tidsperioder. Detta leder i ännu högre grad till att historien blir centraliserad och kontrollerad av kyrkan.

12.8. Landskapets inordning

12.8.1. Inledning

Det som återstår nu, efter de olika materialredovisningarna och teoretiska diskussionerna, är att diskutera de manifest som förekommer i landskapet. I avsnitt 12.6 hävdade jag att behovet av historicitet var orsaken till återbruk av husplatser och äldre monument samt etablerande av synliga monument. Varför förekommer behovet av synlig historia i landskapet? Jag menar att i alla strukturer finns historien inbakad som det stabiliserande och genomsyrande (se kapitel 4). Vi kan aldrig bortse från att det som upplevs i nutid har sin grund i det som kan betraktas som historia. Därmed blir historien bärare av alla samhällsfunktioner som utgör stommen i samhällsbyggandet, som t.ex. lagar, ägande och fördelningsprinciper. Historien kan alltid användas för att synliggöra skillnader eller likheter och därmed användas för att kontrastera eller likrikta sin samtid.

Enligt detta betraktelsesätt kan man, utifrån gravar, boplatser och fynd, se landskapets inordning i olika typer av hävdande enheter. I de faser som jag har presenterat kan man urskilja hur pendlingen mellan de olika nivåerna av tillhörighet tar sig uttryck. Här nedan presenterar jag tolkningar utifrån kapitel 4 av de bearbetade materialen i kapitlen 7, 8, 10 och 11.

12.8.2. Fas I – manifesten byter nivå

Fas I består av tre delar. I början av fasen har vi en mindre del som tillhör den äldre bronsålderns sociala och ekonomiska system. Materialet indikerar att man snarare manifesterar en koppling till större arealer genom att på utvalda punkter, utanför själva husbebyggelsen, anlägga gravar för de utvalda. Man hävdar ofta relation till det föregående manifestationsbehovet genom att anlägga graven invid de äldre rösen och/eller genom återanvända själva röset. En viss mindre nyetablering av egna gravanläggningar sker i nära relation till samtida husbebyggelse (figur 112a). Gravarna används inte för att binda husen eller boplatserna till föregående historia, utan snarare för att binda släkt till föregående släkt och därmed hävda rätten till arealerna.

Figur 112. Fas I: a) äldsta delen av fasen
 b) mellersta delen av fasen
 c) sista delen av fas I

Detta skulle kunna tyda på att man inte var bofast på en punkt, utan var i behov av hävd av stora områden.

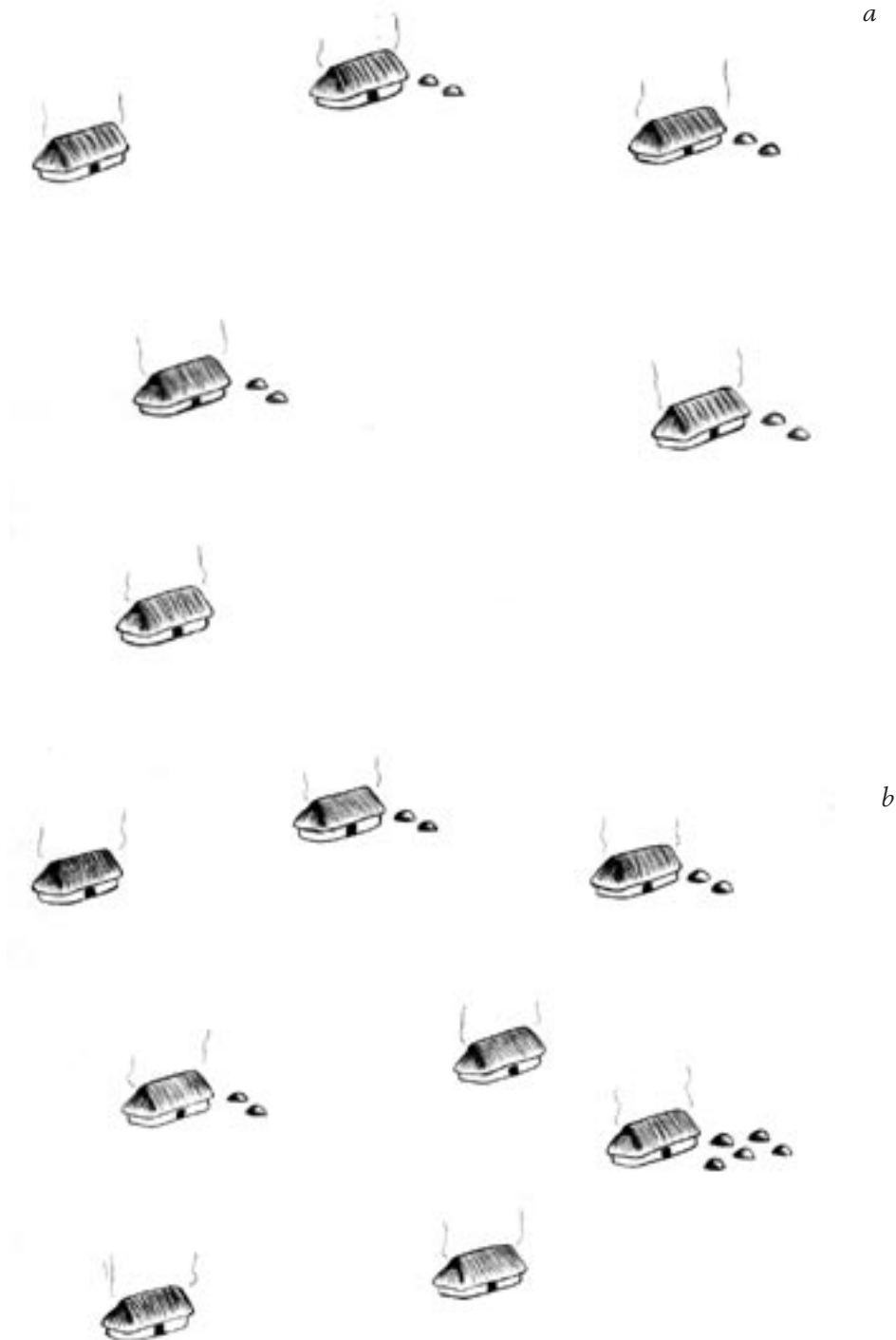
Under slutdelen av yngre bronsåldern, d.v.s. i mitten av fas I, började man att etablera permanenta boplatser. Dessa är relativt stabila och hävdas under en längre tid. Det är i detta skede som husplatsernas vidmakthållande blir grunden för respektives andel och värde inom bebyggelsen. Detta sker till en början under en stagnations fas enligt odlingsspåren i pollenprop-parna (se figur avsnitt 2.7.1). Gravarna placeras i lägen nära husen, antingen som osynliga eller synliga anläggningar (figur 112b). Under den sista delen av fas I ökar behovet av temporära boplatser som kompletteras och en del av de temporära blir permanentade (figur 112c). I detta skede börjar man att komplettera användandet av gravfältslokaler med både egen byggda monument samt genom återbruk av äldre. Expansionsfasen stämmer väl in i bilden av en ökad mänsklig påverkan av landskapet (avsnitt 2.7.1). Det förekommer inte ett enhetligt form- eller typspråk, vilket möjliggör återbruk i olika varianter av äldre monument.

12.8.3. Fas II – från varierade till enhetliga manifest

Under denna fas har vi rikhaltigt med bebyggelsepåspår och merparten av de synliga gravarna (se kapitlen 7, 8 och 10). Dessa spår innebär att de som kunde hävda sin historia och fått den godkänd, etablerar egna gravar invid sina husplatser. Ibland band man graven till den husplats som ätten enligt historien hade som sitt ursprung, genom att man anlade en grav ovanpå den övergivna husplatsen. Detta hindrade en fortsatt historia med hus på platsen, men skapade samtidigt grunden för fortsättningen av historien på lokalen genom gravläggningen. I ovan redovisade materialgenomgång påvisas att i början av denna fas förekom det individuella markeringar genom valet av typ eller form av gravsymbol.

Parallellt skedde en uppdelning mellan dels dem som fick markera sin existens antingen vid sitt hus eller bekräfta sin tillhörighet till ursprungsboplatserna och dels dem som saknade denna rättighet. Under första delen av fasen fortsatte uppsplittring i olika typer men även i olika former (figur 113a). Det är dessa lokaler som vi sedan kallar för varierade eller blandade gravfält. Denna uppdelning av landskapet syns i en ökad grad av mänsklig kulturpåverkan (se avsnitt 2.7.1). Efter mitten av fasen ändrades bilden av hur en grav skulle se ut och man verkar ha skapat ett codex som skulle förhindra variationer. Symbolerna som var tillåtna var runda högar och stensättningar. Skillnaden inom bebyggelsen markerades genom att man tillät olika storlekar på gravanläggningarna. Man tillät dock variationer i hur man hedrade den döde genom mängden och typen av gravgåvor.

Graven är symbolen för historisk rätt till den lokal som den markerar. Husplatserna utan gravar tillhör därmed något "urhushåll" (se kapitel 4). Dessa enheter försöker bevara sin ställning som fria och likvärdiga, genom rätten att få gravläggas hos sina anförvanter. I materialet kan man se att man successivt skapade samma typ av symboler samt att man byggde om en del äldre monument för att de skulle kunna fungera i den gryende likformigheten (figur 113 b). Individuell markering ovan jord miste sin betydelse. Viktigast blev att man hade gravrätt och att man kunde uttrycka den i rätt form och typ av grav, antingen som självständigt hushåll eller som en del av ett större hushåll (urhushållet). En del enheter blev aldrig självständiga utan behövde mer stödresurser än vad de själva lämnade ifrån sig. Dessa enheter överlevde endast genom att det ursprungshushåll som de från början tillhört gav stöd och därmed förblev de hörande dit. Inte heller de äldre enheterna klarade längre av att vara självständiga. Den bebyggelsebild som kunnat urskiljas i materialet indikerar att en produktionsomläggning sker under

Figur 113. Fas II: a) äldre delen, b) yngre delen

slutet av fasen. Denna omläggning ledde till att allt fler måste inordna sig under ett fåtal av stamfastigheterna. Detta kan tolkas så att det motsvarar en urskiljbar regression i pollendiagrammen (se avsnitt 2.7.1).

12.8.4. Fas III – från många punkter till en

I början av denna fas skapas de större gravfälten genom en fortsatt sammanslagning av enheter och man vidmakthåller bruket av få form- eller typelement i monumenten. De färre enheterna är troligen orsaken till den regression som kan iakttagas i pollenproppar (se avsnitt 2.7.1). Relationen mellan grav och hus kan vara indirekt i det att man tillhör en ursprungslokal,

så att all bebyggelse etableras kring den dominerande enheten. Detta innebär att gravfältslokalen inte ligger direkt invid respektive enhet. Man har temporära aktivitetslokaler vid resurser som behövs för att få försörjningen att fungera (figur 114a).

Historiciteten är fortfarande den röda tråden i bebyggelsen, vilket gör att man kan acceptera större och rikare gravfester (se kapitel 4). Detta binder ihop bebyggelsens olika delar, men det som man stadfäster i det långa perspektivet är graven och husets tillhörighet till den gemensamma gravplatsen. Successivt tvingas man dock i slutet av denna fas att acceptera en utveckling av enskilda former och typer av gravsymboler igen. Detta sker i samband med att man börjar etablera permanenta enheter utanför den gemensamma boplatzen (figur 114b). Kulturpåverkan enligt pollendiagram

Figur 114. Fas III: a) första delen av fas III; b) andra delen av fas III.

visar på en expansion under andra halvan av denna fas (se avsnitt 2.7.1).

Expansionen fortsätter in i början av fas IV. En del av dessa permanenta enheter "klarar" inte någon längre tid som självständiga, utan vi har återigen enheter som kommer i beroendeställning till en dominerande enhet. Under slutet av fasen tillkommer möjligheten att skapa större dominans via etablerandet av kyrkor. Dessa områden behöver inte vara geografiskt koncentrerade till en bygd, utan kyrkan öppnar möjligheter till större inflytelseområden.

12.8.5. Fas IV – från en punkt till en annan?

De som kan etablerar sina egna kyrkor (figur 115a). Vissa bygger vidare direkt på den historiska relationen genom koppling till äldre gravfält, andra bygger sin historia på kopplingen till den äldre bebyggelse som kan sakna fas III:s gravar. Detta sker både vid byar som vid enskilda gårdar. Kyrkoplatsen bör i båda fallen ligga vid det dominerande hushållets gamla gravplats från fas III och kyrkobyggnaden får då samma namn som enheten. Väljs ett annat läge beror detta på att det kan finnas fler intressenter och att kyrkobyggnaden inte placeras på den ledande enheten. När man senare

Figur 115. Fas IV: a) äldre del; b) yngre del

skapar sockenstrukturen får socknen namn efter kyrkan som kan kopplas till enheten eller området. Denna omstrukturering av kyrkorna sker från en högre kyrklig nivå. De ägare av kyrkor som kan bestrida kyrkoorganisationens krav, kan se sina kyrkor överleva som egna gårdskapell (jfr. kapitel 11 och 12). Merparten av kyrkobyggnaderna som inte blir sockenkyrkor försvinner (figur 115b).

Genom att kyrkorna tar över gravläggandet och historieskapandet, så upphör de enskilda enheternas möjlighet att nyttja det egna historiebyggandet genom gravmonument. Kyrkogårdarna har en rangordning genom en indelning i sociala skikt. Dessa skikt kan räknas till fyra (se kapitel 11), och styr var man får begravas någonstans. Men det är ännu färre som kan markera sig med synliga monument än i fas III. Det blir viktigt att tillhöra rätt segment av kyrkogården och därmed binds man till den historicitet som kyrkan står för. Kyrkogården blir på ett sätt likvärdig med de få flatmarksgravfälten från fas I och höggravfälten från fas III. Genom språkbruket verkar vetenskapen om högarna som släktmarkör fortleva inom kyrkogården (se kapitel 11). Möjligen kunde historicitetshävdande ske genom att man återbrukade äldre traditionsbundna namn och att man återigen nyttjade den egna byggnadens permanenta läge som grund för historien inom bygden.

13. Centrum eller periferi?

13.1. Inledning

Det som återstår att diskutera är huruvida dessa undersökningsområden går att definiera som centrum, semiperiferi eller periferi. Denna diskussion utgår ifrån materialet som har bearbetats (kapitel 12). Därefter är tanken att detta skall betraktas utifrån en mindre omlandsstudie. Syftet är att på detta sätt försöka ringa in inom vilka sfärer som mina undersökningsområden hör hemma (se kapitel 5). Redovisningen sker utifrån de fornlämningsredovisningar som finns i kapitlen 7, 8, 10 samt i medeltidsmaterialet, kapitel 11. Grunden för tolkningarna är relationen mellan hävdandet av historia, landskapets utformning och fornborgarnas funktion som gränsmarkörer. När det gäller begreppens innebörd, hänvisar jag till kapitel 5.

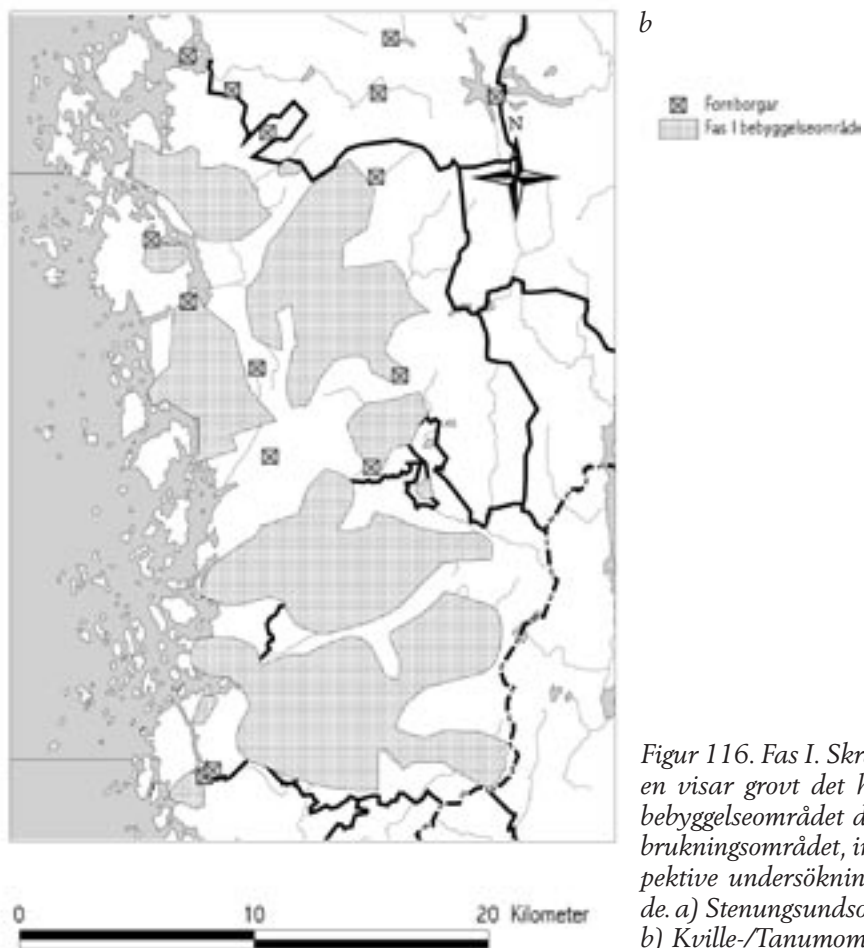
13.2. Bygder och folkland

13.2.1. Svåravgränsad bebyggelse under fas I

De lämningar som vi har från fas I utgör till största delen ensamgravar och enstaka gravfält. Gravarna är spridda över stora arealer, men trots detta kan vi urskilja vissa områden som verkar ha en större förtätning. Men eftersom merparten av dessa gravar inte har en entydig relation till husplatserna, är det svårt att identifiera det egentliga boplat-/bebyggelseområdet (se avsnitt 12.8). Det är svårt att få en bra bild av förekomsten av bygder inom Stenungsundsområdet. Det som går att urskilja via gravförekomsterna, är det nordöstra området inom Ucklum socken. I övrigt verkar bebyggelsen i huvudsak vara koncentrerad till dalgångarnas västliga delar. Inom Kville-/Tanumområdet framstår dock området kring slätterna vid dagens Tanumshede som ett större sammanhängande område. Detta särskiljer sig gentemot de omgivande dalgångarna i väster och norr inom Tanums socken. Det framträder ett tomrum mellan Tanum och Kville socknar på kartan (se avsnitt 10.9.2). Kville socken innehåller flera koncentrationer som nästan motsvarar varje dalgång och mindre slättområde. Det verkar som om bebyggelsen i Tanum håller sig mest i inlandet, medan man i Kville socken och i Stenungsundsområdet nyttjar strandzonen och till det närmast liggande inlandet på likvärdiga sätt (se figur 116a och b).

Fornborgarna inom Stenungsundsområdet ligger nästan alla i snarlika lägen som den undersökta¹¹⁸ fornborgen i Ödsmåls socken (se kapitel 7). Om fornborgarna etablerades under samma premisser och tidsavsnitt som den, så indikerar de troligen bebyggelse. Merparten av fornborgarna ligger i områden som kan definieras som semiperiferiområden. Det är inom den norra delen av undersökningsområdet, Ödsmåls socken, som fornborgarna verkar ringa in bebyggelseområdet gentemot omgivande områden. Någon liknande struktur kan inte urskiljas utifrån de övriga fornborgarnas lägen. Detta kan tyda på att man inom detta område relativt snabbt kom att etablera en hållbar relation mellan de olika dalgångarna och möjligen även att Ödsmålsdelen dominerar området under en del av fasen. Kville-/Tanumområdet har två strukturer i fornborgsmaterialet, dels de få och spridda som tillhör Kville socken, dels de som inringar Tanumslätten (dock är dessa kompletterade med fornborgar i Lur socken).

¹¹⁸ Fornlämning 16220038

Figur 116. Fas I. Skrafferingen visar grovt det hävdade bebyggelseområdet dock inte brukningsområdet, inom respektive undersökningsområde. a) Stenungsundsområdet. b) Kville-/Tanumområdet

13.2.2. *Manifestens tidevarv – bebyggelsen tätnar i fas II*

Materialet i fas II visar på både en spridning och en förtätning av bebyggelsen inom båda undersökningsområdena (se även avsnitt 2.7.1). För Stenungsundsområdet verkar man ha en mycket stark expansion åt väster, dock undviker man att etablera sig permanent inom fjällområdet. Vissa delar av dalgångarna har flera enheter inom relativt korta avstånd, men merparten av dessa är dock små gravlokaler. Detta markerar en stor uppdelning av de delar av dalgångarna som man hävdade under fas I. Det stora huset etablerades i ett sådant hävdad område (inom Hallernaområdet¹¹⁹). Förutom de gravar som tillhör huset, så sker ingen ytterligare extrem manifestering av makt eller hävd inom själva husplatsen eller dess direkta närområde. Om man ser till de arealer som dagens socknar omfattar, märker man att Ucklum, Ödsmål och Norum socknar har en mycket hög utnyttjandegrad, utifrån gravlokalernas spridning, av sina arealer. Spekeröd och Jörlanda har en mycket liten andel utnyttjande, ca 20–30 procent av dagens areal (se figur 117 a). För Kville-/Tanumområdet verkar det som om vissa delar av dalgångarna är befolkningscentra, med en mycket tät förekomst av gravlokaler. Inom området kring slätterna vid Tanumshede sker en mycket stor förtätning (se figur 117 b). Bebyggelsen tätnar även ner mot det, i föregående fas nästan tomma gränsområdet mellan dagens socknar Kville och Tanum. Det går fortfarande att ana en gränsszon genom att det är mycket få gravfält i detta område. Ser man till utnyttjandet av socknarnas arealer, kan man konstatera att båda socknar har mycket hög grad av utnyttjande, upp mot 80 procent. Ur denna synvinkel liknar dessa socknar de tre mest utnyttjade i Stenungsundsområdet.

Samtidigt måste man komma ihåg att det gravarna inte visar är den totala bebyggelsen, utan endast de som har rätt att manifesteras sig. Därmed borde bebyggelsens fysiska utbredning vara annorlunda. Inom båda undersökningsområdena ökar etableringen under slutet av fasen i lägen som impediment, i låglänta områden, som t.ex. i närheten av vattendrag, eller i hamn- eller landningslägen för fiske eller handel vid kustområdet. I de arkeologiska undersökningarna kan man urskilja förekomst av översandningar av boplatser under slutskedet av fas II inom en del av Stenungsundsområdets boplatser (se kapitel 7). Detta fenomen skulle kunna tolkas som att områdets lätta jordar överutnyttjades under slutet av fas II (se även avsnitt 2.7.1). Man kan anta att de socknar eller delar av socknar som har lättare lerjordar har enheter som ökar i betydelse under slutfasen av fas II, t.ex. Jörlanda, Norum, Spekeröd, Ödsmål, Tanum och Kville socknars slättområden.

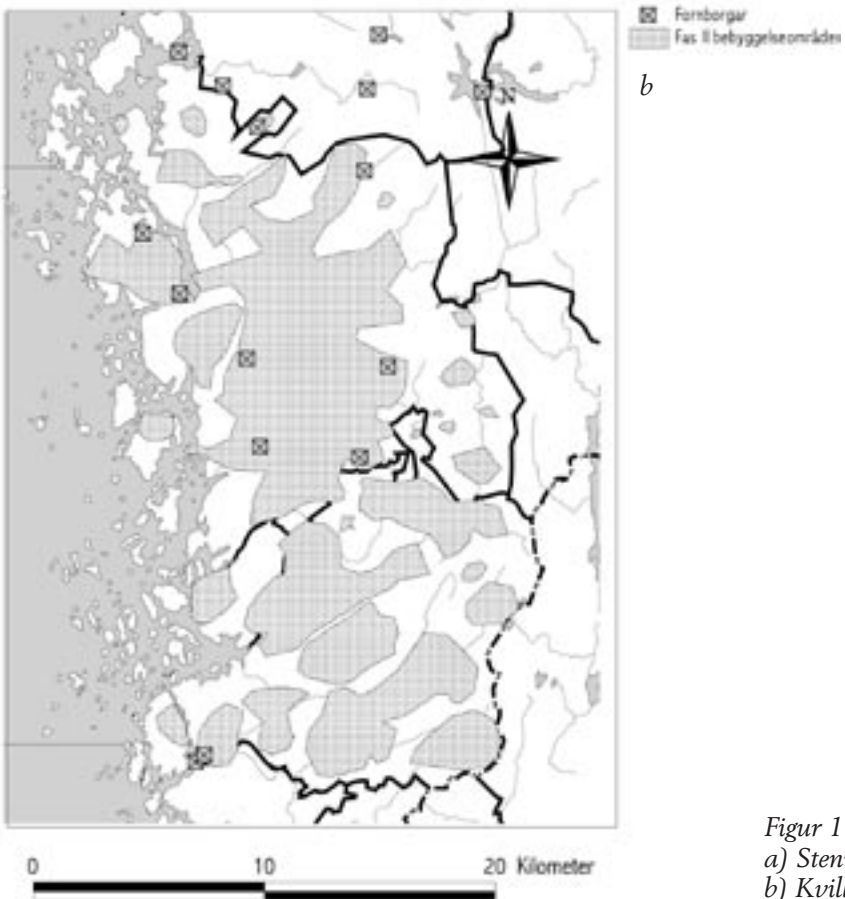
Om man lägger till fornborgarnas spridning inom Stenungsundsområdet så förstärker dessa lämningar bilden av varje dalgång som en likvärdig del inom undersökningsområdet. Detta kan man även urskilja genom att fornborgarna inte ringar in ett bebyggelseområde som är urskiljbart vare sig i landskapets utformning eller i det genomgångna materialet. Ädelmetallmaterialet visar på en spridning mellan de välutnyttjade dalgångarna och fjällets randområde. Kville-/Tanumområdets fornborgar markerar, som påpekats i föregående fas, både en splittring och enighet. Under denna fas understryker fornborgarnas spridning kring Tanums slätter den topografiska och materialmässiga bilden av ett kärnområde. Fornborgarna ligger som en oval ring kring det intensivt utnyttjade området kring dagens tätort, Tanumshede. Denna ring av fornborgar markerar kärnområdets ytterkanter och övergången in i semiperiferiområdet. Fornborgarna fungerade här som markörer av gränser.

Inom mittendelen av detta kärnområde, har vi den största högen inom undersökningsområdena, med en diameter på ca 30 meter. Fornborgarna i Kville socken visar ingen homogen struktur via sina lägen i landskapet.

¹¹⁹ Fornlämning 15840164: hus A 1

a

b

Figur 117. Fas II.
a) Stenungsund
b) Kville/Tanum

De påminner om Stenungsundsområdets fornborgar, d.v.s. utspridda utan att skapa en gräns. Förvisso har Kville socken fynd som markerar status och troligen större makt, men saknar ändå kraftfulla markörer i landskapet som förstärker dessa fynd (se kapitel 8). Fynden indikerar att status och makt främst förekommer som gravgåvor. Därigenom synliggörs makten i Joredalgången under början av fas II, men under slutet av fas II etableras en likvärdig eller en ny dominerande enhet i Edstensdalgången. Det är främst i dagens gränsområde mellan Kville och Tanum socknar som guldföremål i form av lojalitetsgåvor dyker upp i materialet. Dessa kan ha fungerat som försök för respektive område att ta över större delar av detta gränsområde (se kapitlen 4 och 8).

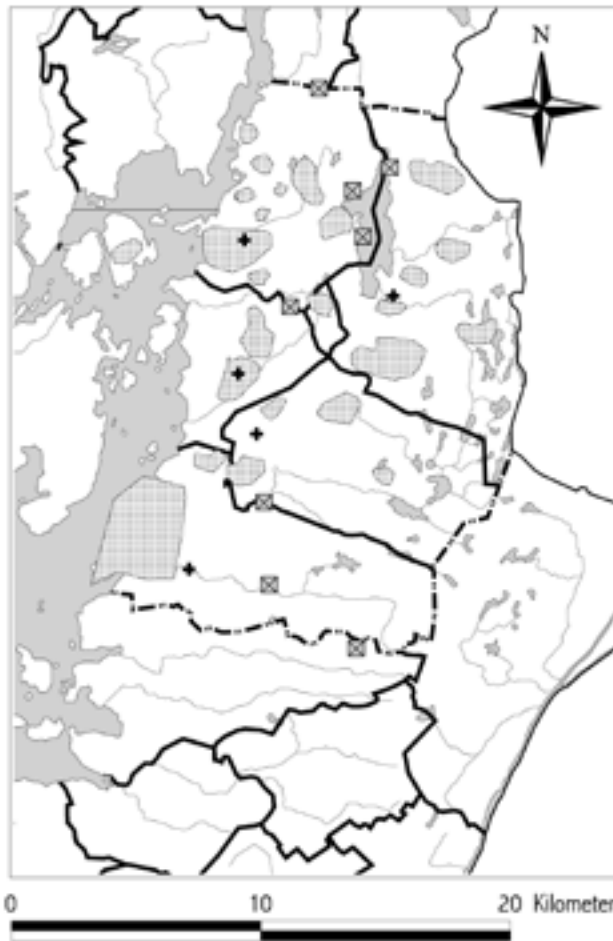
Under denna fas kan vi urskilja ett område som kan benämnas som folkland med dominerande enheter under slutet av fas II (Tanum) och detta syns även i kärnområdets gravformer (högar). Motsatsen till ett koncentrerat maktmanifestering har vi i Kville socken, med ett tydligt manifest men dock endast av temporär typ under början av fasen. Denna avlöstes av flera maktberättigade enheter i respektive granndalgång. Enligt detta skulle Stenungsundsområdet och Kville socken bestå av federationer av mer eller mindre jämlika dalgångar, till skillnad från Tanum sockenområde som skapas som folkland kring ett kärnområde under en ledande enhet.

13.2.3. Omstruktureringen av landskapet – fas III

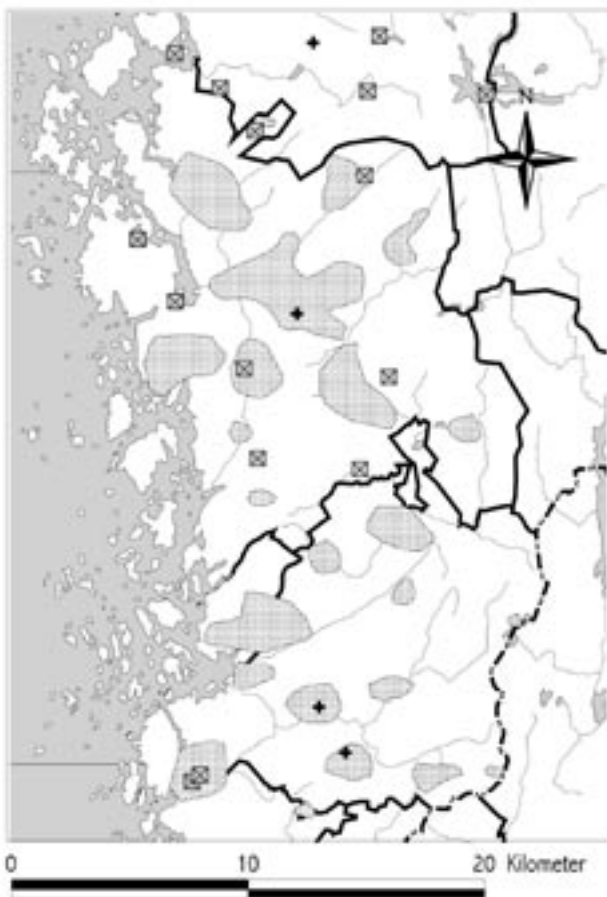
Fas III visar till en början en frapperande koncentration av antalet utnyttjade punkter. Antalet gravfält minskar radikalt i båda undersökningsområdena och detta indikerar att det är få av lokalerna som fortsätter att existera i de gamla lägena i landskapet. Detta betyder att få områden är lämpade för den nya försörjningsstrategin. De gravlokaler som existerar förekommer främst på de lite lägre nivåerna i landskapet, närmare strandzonen eller i brytningszonen mellan ler- och sandjord. Allmänt verkar bebyggelsen förekomma i lägen närmare det förväntade medeltida byläget och i en del fall även nära den medeltida kyrkan. Under mitten och genom slutet av fasen etableras dock återigen självständiga enheter. Dessa gravlokalers lägen indikerar att man har intresse av att markera hävd såväl ute på mindre öar som i inlandet (Figur 118a och b).

Bebyggelsebilderna blir lite mer fylliga om man lägger till de övriga fynden, men man verkar ändå inte bruka stora delar av det tidigare hävdade landskapet. Man kan dock urskilja åtminstone ett större gravfält inom varje socken och därutöver enstaka gravlokaler. Vi har i materialet tecken på större enheter främst under början av fas III. Det verkar dock som om vi redan i mitten av fas III återigen har fler självständiga enheter bredvid de större. I Tanum kommer de flesta dateringarna från gravar i kustzon eller i lägre nivåer. Fornborgarna verkar, med få undantag, ha spelat ut sin roll som markörer av gränser. Att fornborgarna blivit verkningslösa i gränsrelationer indikerar att de gränsdragningar som har gjorts under fas II i huvudsak kvarstår. Enligt materialet verkar det ske ytterligare en förflyttning av makten inom Kville socken från Edsten (etablerad i slutet av fas II och existerar i början av fas III) och in mot den öppna ytan kring Kville sockenkyrka.

Däremot verkar området kring Storhögen (invid Tanumshede) kunna fortsätta att i stort hävda sitt maktområde, även om fler enheter (t.ex. Gisslöd och Greby) existerar som jämbördiga inom respektive dalgång. Fastigheten Tanum skall dessutom, enligt Brink (1998), ha varit en stormansgård som någon gång före 1100 e.Kr. övertogs av kronan. Kyrkorna är medtagna i figuren och visar en mycket bra överrensstämmelse med de äldre välhävda områdena. Möjligen kan Vrem vara en enhet med längre existens än Kville (jfr. figurerna 116-119).

a

b

Figur 118. Fas III.
 a) Stenungsund
 b) Kville/Tanum

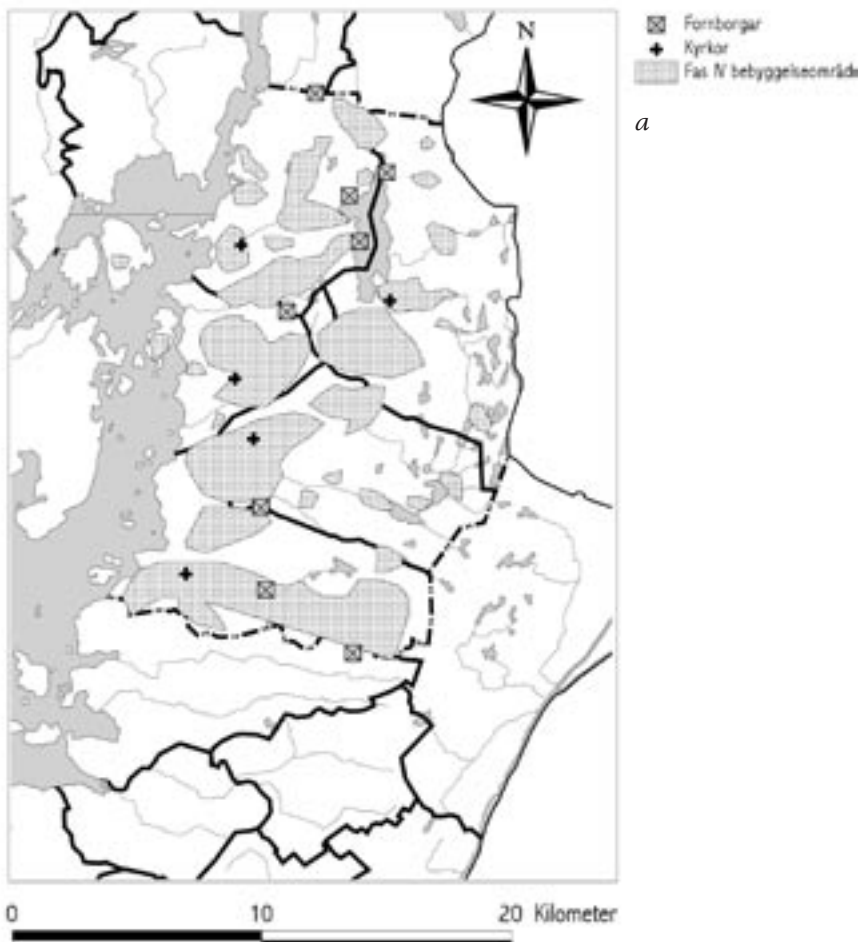
13.2.4. Bebyggelsestruktur – fas IV

Under början av denna fas finns det egentligen inga tydliga spår av någon bebyggelse, utan det är först i och med sockenkyrkorna som det existerar identifierbara punkter i landskapet. Till dessa punkter kan man lägga till den grova spridningsbild som de äldre fastighetsnamnen har i landskapet. Materialet som jag bearbetat är tyvärr olikartat för de båda områdena (se kapitel 11). Jag har de facto behandlat material som egentligen tillhört tre skeppsredor, men inget av dessa tre områden är kompletta på grund av mina utvalda gränser (se kapitlen I och II). Eftersom ortnamnsspridningen (mittem av fas IV) indikerar att man är kvar inom samma områden som under slutet av fas III, kan man förmoda att bebyggelsen i den första delen av fas IV är en fortsättning på fas III-områdena. Troligen skapas skeppsredorna under början av fas IV. Detta sker troligen utifrån de befintliga folklanden, men det kan även förekomma mindre justeringar av gränserna (se kapitel 11). Inom dessa redor fanns det i kyrkobyggandet en förnyad möjlighet att skapa nya eller manifesteras äldre delområden. Detta beroende på att kyrkobyggaren antingen kunde bygga vidare på den gamla historien (kyrkan invid gravarna från fas III) eller starta med den nya historien som kyrkan stod för (det saknas förhistoriska gravar). I båda fallen skapades en egen särställning inom bebyggelsen. Ett exempel på detta är frälsehemmanet Vrem som dessutom hade egen kyrka och socken ända fram till slutet av 1500-talet. Kyrkorna ligger till största delen inom sådana områden som har hävdats under alla fyra faserna (se figur 119 a och b). Undantaget är Spekeröd och Jörlanda kyrkor.

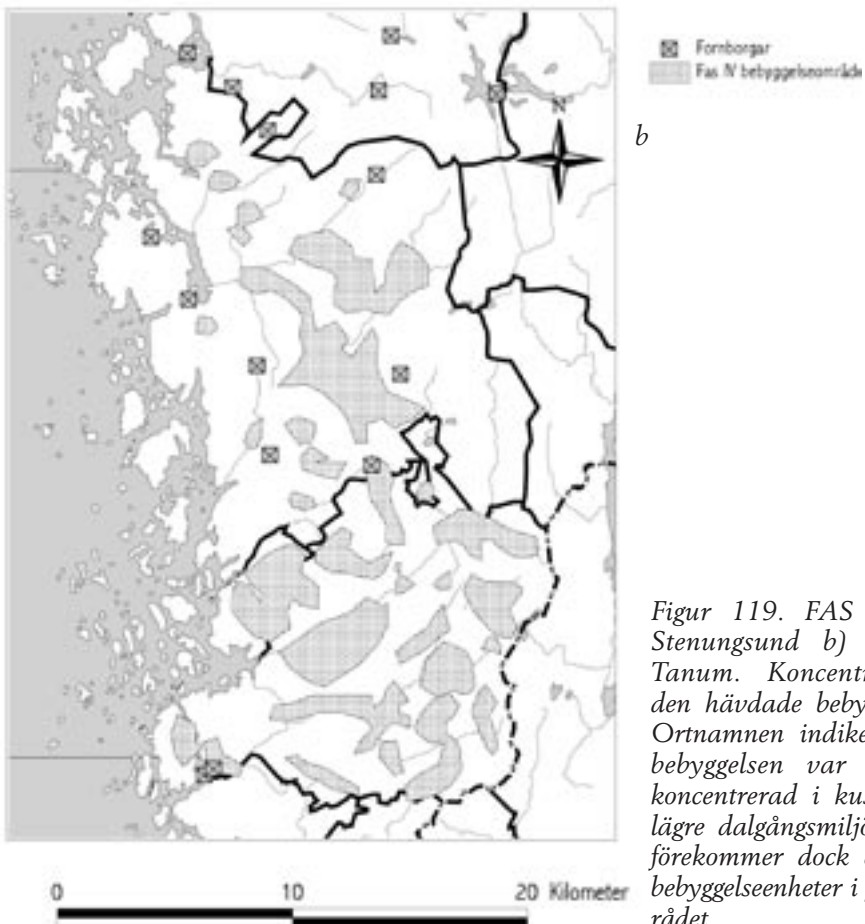
Man återbrukade lokaler med fornlämningar som medeltida tingsplatser. Dessa lokalval borde tyda på att man eftersträvade bevis på äldre historia, för att skapa eller bekräfta makt och rättigheter. Landskapets topografiska begränsningar utgör grunden för de nya administrativa indelningarna som blir socknar. Troligen hävdas socknarnas yttergränser inte förrän det blir ekonomiskt och bebyggelsemässigt möjligt. Utöver detta tillkommer också det att enheterna skall kunna hävda sig och skapa gränser mellan sina respektive ytor, utan att det leder till ökad splittring inom det gamla folklandet. Jag tolkar det som att folklandet ersätts av skeppsredan och inom denna konstruktion skapas sedan socknarna. Det är ett urval av befintliga kyrkor som blir sockenkyrkor, men det verkar inte vara tillhörande områdes arealstorlek som avgör sockenindelningen. Detta är snarare kopplat till den makt och inflytande som varje storman kunde utöva. De taktiskt starka stormännen är troligen de som kan etablera kyrkor och därmed hävda kontroll över större områden. Vi kan urskilja att i norr är det de stora fastigheterna som etablerar kyrkor emedan det i söder snarare är det motsatta (se kapitel 11). Undersökningsområdenas kyrkor indikerar att merparten har etablerats av stormän, åtminstone de i Kville-/Tanumområdet samt några i Stenungsundsområdet. Det är även synligt genom att Norums, Ödsmåls och Ucklums kyrkor finns inom eller strax invid, sådana områden som har, mer eller mindre, hävdats under alla fyra faserna (se figurerna 116-119).

Skeppsredornas namn är till stor del kopplade till tingsplatser och dessa platser verkar alltid innehålla fornlämningar. Detta kan betyda att skeppsredan får namn efter den tingsplats som var aktiv vid registreringstillfället. Vi har troligen olika typer av tingsplatser som var aktiva samtidigt: 1) sådana som var fungerande för respektive bygd; 2) de som fungerade för skeppsredan och 3) andra som var tingsplats för större sammanslutna områden som t.ex. Ranrike. Detta kan i sin tur innebära att t.ex. tingshögen i Tanum socken faktiskt hade en sådan funktion inom sin bygd. Tingshögar behöver dock inte vara fysiska gravanläggningar utan de kan enbart ha byggts och hävdats som sådana, eftersom de har haft rätt typ av symbolmarkering.

I Kville skeppsreda har vi genom uppteckningarna ett bra exempel på

a

b

Figur 119. FAS IV. a) Stenungsund b) Kville/Tanum. Koncentrat av den hävdade bebyggelsen. Ortnamnen indikerar att bebyggelsen var fortsatt koncentrerad i kust- eller lägre dalgångsmiljöer. Det förekommer dock enstaka bebyggelseenheter i fjällområdet.

hur denna organisation kan ha strukturerat sig. Varje topografisk urskiljbar bygd, d.v.s. varje dalgång eller större slätt, motsvarade en egen del av den större skeppsredan. Enligt min tolkning, har dessa sitt egna ting inom den ledande fastigheten. Dock syns inte dessa dalgångar lika tydligt genom fördelningen av de äldsta namnen. Om den ledande enheten inom varje bygd etablerar en kyrka under sin kontroll kan den dominera inte bara den egna bygden, utan även skapa både ekonomiska och politiska intressen i omkringliggande områden. Blir en sådan kyrka sockenkyrka får socknen namn efter den enhet som äger den och troligen blir socknen så stor som det område enheten dominerar. Men för kontroll över större områden (skeppsredan) är det viktigare att få kontroll över tingsorganisationens viktigaste mötesplatser. Kville skeppsreda kan vara ett exempel på en enhet som troligen lyckades få kontroll över tingsplatsen och kunde etablerade en kyrka invid den. Genom kombinationen fick Kvilleenheten ökad kontroll inom sin skeppsreda och senare skapades en socken som byggde på Kvilleenheten och dess omgivande intressesfär.

I ett system av likvärdiga bygder inom skeppsredan, kan man välja en permanent tingsplats som är neutral inom området. Exempel på sådana organisationer är troligen Grötsbackes och Luderlags skeppsredor där ingen enhet kan hävda sig över den andra och platsen är neutral eftersom ingen aktivt hävdar den. Alternativet är en "ambulerande" tingsplats så att alla områden får likvärdig status. Nu verkar det som om makten i Luderlags skeppsreda förflyttas under mitten av denna fas och att kontrollen över kyrkan i Tanum och eventuellt över en lokal tingsplats, leder till att även namnet ändras.

13.2.5. Centrum, semiperiferi och periferi – en tolkning

Enligt resultatet av genomgången anser jag att landskapet inom Stenungsundsområdet inte verkade gynnsamt för en stabil centrumbildning, eftersom området är uppsplittrat i ett antal enskilda och tydliga dalgångar. Makten blev varken tillräckligt stark inom ett kärnområde eller existerade under tillräckligt lång tid, så att den kunde bygga upp en historik utanför det egna området. Från senare delen av fas II etableras inga tecken på centrumpunkter, utan vi kan endast identifiera motsvarande antal kärnområden som vi kan urskilja topografiska urskiljbara delar. Trots att man inom Stenungsundsområdet försökte etablera högen som gemensam symbol, verkar detta inte ha lyckats fullt ut i alla de olika bygdeområden som ingick i det äldre folklandet (se kapitlen 7, 10 och 12).

Stenungsundsområdet saknar egentligen ett öppet slättområde liknande det inom de centrala delarna av dagens Tanum socken. Detta är märkbart eftersom det är tydligt att de är "splittrade" i bygder under fas II och dessa befästes i fas III, och fastställs under fas IV. Följden blir att området saknar ett centrumområde, men har flera mindre kärnområden. Det verkar som om Spekeröd och i viss mån Jörlanda är områden som definieras senare. Kyrkorna ligger utanför den direkt hävdade bebyggelsen, men inom det som skulle kunna tolkas som centralområde i respektive dalgång.

Motsatsen är Tanumsdelen i det norra undersökningsområdet, eftersom den har sina två slätter som bildar ett kärnområde, kring vilket ett mindre antal avgränsade dalgångar och höjdparter ligger. Tendensen till uppsplittring i mindre delar utifrån de topografiska förutsättningarna förekommer troligen även inom detta område. För att kunna hålla ihop dessa mindre delområden, används högarna som symbolbärare för enigheten. Detta kan förklara varför Kville-/Tanumområdet har en tydlig dominans när det gäller denna typ av monument (se kapitel 10).

Grundorsaken till att den stora Tanumsenheten vidmaktshålls är att det är slättområdena som utgör kärnan. Dessutom hade man goda kommunikationsleder i nord-syd och i öst-väst inom detta kärnområde. Under fas III sker en uppsplittring av det tidigare sammanhängande centralområdet i två delar (jfr. figurerna 118a och 119b). En annan viktig sak är att kungamakten troligen var en storägare inom kärnområdet under den period då man fastställde de olika områdesgränserna, d.v.s. under fas IV (se kapitel 11). Detta kärnområde kunde dock inte hindra att Lurområdet till viss del lyckades hävda sin självständighet.

För Kvilles del saknas dock en större naturlig kärnpunkt inom området. Förvisso har vi en större slätt kring dagens Kville tätort samt invid Vrem och även sydväst om Vrem. Förutom dessa större öppna ytor består Kville socken i övrigt av flera urskiljbara dalgångar som bryter upp området i mindre delar. De större dalgångarna användes under fas IV som indelning av skeppsredan. Inte heller Kville lyckas hålla området som motsvarade skeppsredan intakt, då den under fas IV uppdelas i Kville, Vrem, Svenneby och Bottna socknar.

13.3. Bohuslän – en tvådelad enhet?

13.3.1. Vilka gränser syns – nord, syd, öst eller väst?

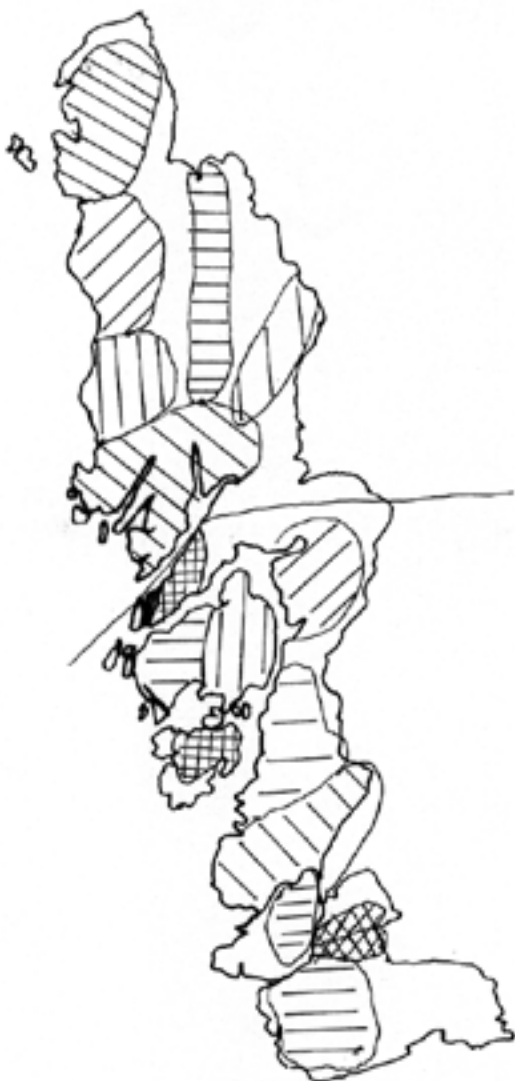
Som en logisk följd av en gränsdiskussion måste man ställa frågan – Om det är så att vi har skilda samhällen inom Bohuslän, innebär fynd- och monumentmaterialen samma sak i norr som i söder? Jag har utgått ifrån att de dateringar som finns inom landskapet Bohuslän är gällande för mitt material. Detta innebär att det finns en outtalad åsikt om att de bearbetade områdena har en gemensam grundstruktur, d.v.s. hela Bohuslän skall tillhöra samma samhällsstruktur (se kapitel 5). Men hur stämmer detta med den bild som andra har fått fram? Bohuslän är tvådelat geologiskt och topografiskt i en nordlig och en sydlig del och i början av fas IV var landskapet uppdelat i två eller tre delar (se kapitel 11). De arbeten som är gjorda på bohuslänskt fyndmaterial från fas I–III pekar på att landskapet var tvådelat ur fyndens spridning (jfr. kapitel 3).

Figur 120. Tillhörighet utifrån brakteaternas stil och teknik. Från Fabech 1999.

I norra Bohuslän är Kville/Tanum och i södra Bohuslän är Stenungsund kommun, Tjörn (delar av) och sydöstra delen av Orust sammanbundna i gemensamt innehåll av centrummarkörer (se kapitel 3). Särlvik (1982) ansåg att norra Bohuslän tillhörde en norsk sfär, medan södra området verkade ha varit mer ambivalent i vilket inflytande som dominerade. Jytte Ringtved (1999) ansåg att Sydöstra Norge, Bohuslän, norra Halland med norra Jylland var en enda sfär. Dock bestod detta stora område av en stamfederation som kunde ha varit uppdelad i mindre delar (ibid. 1999). Kjerstin Cullberg (1963) menade att Bohusläns yngre järnåldersgravar borde kopplas ihop med Østfold. I detta arbete gjorde hon ingen skillnad mellan norra respektive södra delarna av Bohuslän. Fabech anser att de tecken som föreligger på skillnader mellan Nord- och Sydsandinavien i t.ex. offertraditioner indikerar olika nivåer av samhällets komplexitet (Fabech 1991:289). Utifrån detta skulle Sydsandinavien ha en större komplexitet redan under äldre järnåldern, något som Nordskandinavien inte uppnår förrän senare.

Dessa ovanstående beskrivningar visar på att fyndmaterialet indikerar en skillnad mellan nord och syd, medan gravformer och innehåll verkar vara mer homogena. Därmed kan man anta att det, åtminstone under yngre järnålder och utifrån gravar och gravmaterial, går att se Bohuslän som en enhet. Jag har arbetat enligt hypotesen att det viktigaste var historiciteten i landskapet och att hus och grav var de centrala markörerna för samhällets uppbyggnad. Utifrån detta antagande reduceras fyndmaterialet till att

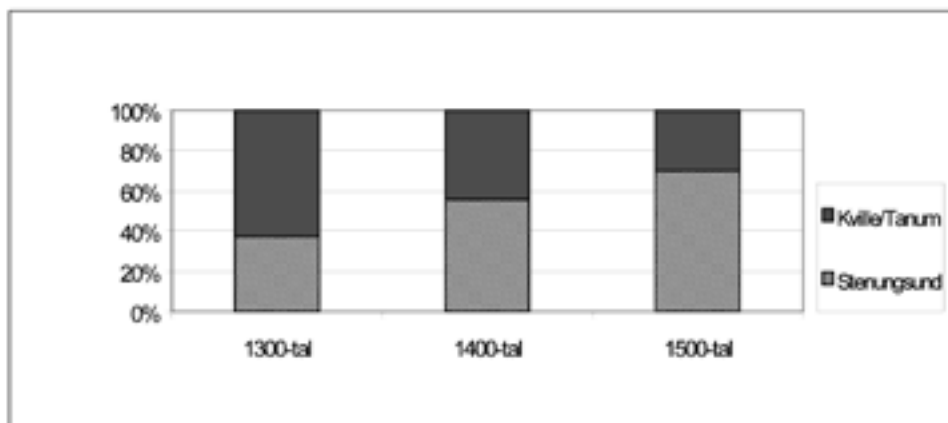
Figur 121. Förslag till möjliga Folkland inom Bohuslän utifrån fynd och/eller kombination av fynd, gravar och topografi. Bygger på kapitlen 1-3 och 7-11.

svarare vara markörer för tillfälliga maktstrukturer (jfr. kapitlen 3, 4 och 5). Vi borde inom de områden som kan kopplas ihop till ett samhälle se ett snarlikt sätt att manifesteras sig.

I det genomgångna fyndmaterialet kan man också urskilja olika mindre skillnader mellan norr och söder. Den tydligaste skillnaden som framkom mellan undersökningsområdena Kville/Tanum och Stenungsund är antalet ädelmetalls- och vapenlokaler. Trots att man har grävt ett stort antal gravar och boplatser i Stenungsundsområdet, så saknas lokaler med ädelmetaller och vapen som skulle motsvara Kville-/Tanumområdet i antal eller omfång. Om man ser till andra fyndkategorier kan det vara en omvänd fördelning, t.ex. är antalet asbest-/täljstensmagrade keramikkräml större i det södra området än i det norra. Denna typ av keramik kommer från Norge, men det förekommer försök till efterapningar i lokala material (se kapitel 7). En materialkategori som saknas i Stenungsundsmaterialet är pärlor och keramikliknande material av magrad harts (se kapitel 8). Vad vi kan urskilja i materialet är att det förekommer olikheter i materialval och i möjligheten att komma över ädelmetaller (se dock kapitlen 6, 7 och 8).

När det gäller monumenten kan vi urskilja att det norra området har fler lokaler med högar än det södra. Samtidigt är det mindre skillnader i andra delar av materialet t.ex. när det gäller förekomsten av övertorvade stensättningar. Skillnaden i frekvensen högar borde snarare ha att göra med olika grader av bortodling, alternativt att det som är centralområdet manifesterar sig kraftigare (se kapitlen 4, 5, 9 och 12). Samtidigt har vi dock andra företeelser som är likvärdiga mellan områdena som t.ex. återbruk av megaliter. En annan företeelse som verkar vara likvärdig är utnyttjandet av runda högar som monumenttyp och form. Vi har ombyggnationer av äldre monument både i det södra och i det norra området (se kapitlen 7 och 8). Gemensamt är även det att inom de områden som antas vara centrumområden, dominerar högen som symbolform. När det gäller hus och boplatser, har vi även likheter i utnyttjandet av landskapet genom temporära och permanenta boplatser och genom huskoncentrationer inom de permanenta boplatserna. Dessutom existerar det en likvärdig kombination inom de permanenta enheternas relation mellan grav- och husplats (se kapitel 12).

Ser vi på det sparsamma materialet från fas IV, märker vi att då det gäller fastighetsnamnen så förekommer skillnader i antalet äldsta daterade namn mellan de båda undersökningsområdena. Det norra området har flest upptecknade fastigheter under 1300-talet och det södra har flest antal under 1500-talet (se figur 122). Men märk väl att Kville, Tanum och Ucklum socknar har nästan lika stora andelar av äldre ortnamn sett till deras procentuella andel av de registrerade ortnamnen (se kapitel 11). Troligen indikerar

Figur 122. Fördelning av fastighetsnamn i procent inom respektive århundrade och undersökningsområde.

dessa uppgifter snarare respektive områdes relation till kyrkan eller kronan än antalet enheter som brukas (se kapitel 11).

Båda undersökningsområdena har dessutom lokala traditioner manifesterade i sina dopfuntar samtidigt som de avspeglar koppling till Norge och indirekt mot de engelska områdena. I viss mån indikerar de enstaka kyrkliga föremålen (krucifix) också en relation till den engelska kyrkosfären.

13.3.2. *Tolkning*

Vi har större likheter än skillnader då det gäller hur man väljer att använda sig av de synliga monumenten (se kapitlen 2 och 12). Vilken är orsaken till dessa små varianter i fyndmaterialet? Om det är en kulturell skillnad, varför finns det då så stora likheter när det gäller de yttre formerna och typerna inom gravar och boplatser? Är skillnaderna i materialet därmed inte bara beroende av politisk tillhörighet? Denna tillhörighet påverkas till viss del av vilka ekonomiska möjligheter som varje landskapsavsnitt innehåller och på hur lika eller hur olika religion, folketro, socialstruktur och historicitet konstrueras (se kapitel 4). I en studie hävdade jag att det var möjligt att urskilja elva centralområden inom Bohuslän (Nyqvist 1998). Dessa verkar ha snarlika monumentala uttryckssätt framförallt från och med fas II. Enligt denna genomgång går det inte att urskilja den topografiska indelningen i ett nord och ett syd i det monumentmaterial som förekommer i landskapet (stationära manifest). Däremot verkar det finnas skillnader i det fyndmaterial som framkommit (mobila manifest). Detta pekar på att vad vi kan utläsa är skillnader som kan kopplas till vad jag kallar för folkland, men inte till det jag kallar för samhälle (se kapitel 5).

Ur denna sammanlagda bild kan man fastställa att det finns stora likheter i den fysiska bebyggelsen och i de fysiska gravanläggningar. Detta innebär att vi har en gemensam grund inom området som motsvaras av dagens Bohuslän, d.v.s. ett samhälle i förhistorien, som uttrycks i användandet av synliga symboler i landskapet. Men varför förekommer det då uppgifter om olika samhällssfärer (se kapitlen 3, 5 och 12)? Dessa tankar bygger uteslutande på de fyndmaterial som påträffats inom Bohuslän och inte så mycket på de typer av hus, boplatser, gravformer eller -typer som förekommer i landskapet. Skillnaden syns mest i mängd och föga i typ av fyndmaterial.

13.4. Begränsningar av samhället

13.4.1. *Landskapens ramar*

Landskapet är ramen för den verksamhet som kan bedrivas och som i sin tur skapar de strukturer och symboler som vi kan känna igen som rester av bebyggelse och monument (se kapitlen 4, 5, 12). Det som förenar och begränsar områden är förutom försörjningsstrategin både kommunikationsmöjligheter och landskapets utformning. Vid en grov och förenklad geologisk och topografisk beskrivning av Bohusläns närområde, kan man fastslå att det finns olika naturliga gränser mot i princip alla väderstreck. Gränserna skapas i de delar av landskapet som inte brukas eller som inte kan brukas i permanent nyttjande. Därmed blir de bohuslänska fjällen gränsområde mot öster och i sydöst finns Göta älv som givetvis kan underlätta kommunikationer på tvärs och längs med den. Topografin i Göteborgs kommun och norra Halland påminner om delar av både södra och norra Bohuslän. Åt väster är det havet som utgör gräns, men samtidigt kan havet (kustnära) underlätta relationer t.ex. längs med kusten. I norr är givetvis havet och Idefjorden samt topografin gräns mot Norge och åt nordost har vi liknande terrängstruktur som i övriga Bohuslän.

Beroende på var någonstans man korsar fjällen eller Göta älv kan man komma till olika landskapstyper. Västergötland kan t.ex. delas in i fem regioner enligt Naturgeografisk regionindelning av Norden (1977). Närmast Bohuslän har vi ett område som är kuperat skogs- och myrmarksområde med insprängda mindre odlingsbara dalar. Slättbygderna är dominerande i området öster om detta parti och strax söder om Väneren, med Billingen-Falbygdens platåbergsområden som avvikande topografi och jordmån. Söder om detta område har t.ex. Furingsten (1985) bearbetat ett material i ett område som skulle kunna motsvara delar av det inre bohuslänska landskapet. Topografiskt ligger området inom det sydsvenska höglandet och består av ett mycket brutet landskap med vattendrag och myrar. Om vi vänder våra blickar mot ett område som enligt de topografiska beskrivningarna liknar Bohuslän, så måste vi titta mot norr och nordväst. Enligt Naturgeografisk regionindelning av Norden (1977) delas Vest- och Østfold in i tre större regioner som går på snedden över dessa båda områden. Den stora skillnaden mellan områdena är att Vestfold har en näringsrikare jordmån än Østfold, samtidigt har man i princip likvärdiga arealer av väldränerade lätta jordar, dock har Østfold mer lerjordar (Forseth 1993). Jag kommer inte att gå in i och beskriva Danmark närmare, topografiskt och geologiskt, eftersom detta område inte är i direkt kontakt med det bohuslänska landskapet.

13.4.2. Samhällets omfattning åt öster

I den södra delen av Västergötland som Furingsten (1985) bearbetar i sin avhandling, förekommer andra dateringar på delar av monumentgrupperna än de som jag har redovisat för mitt område. Mest avvikande är stensättningar som hamnar endast i fas I, domarringar endast i fas II och slutligen högar som främst räknas till fas III (ibid. 1985). Ytterligare avvikande är domarringarnas topografiska lägen och att högarna förekommer upp till 95 procent på gravfält. Dessutom kan han urskilja ett minskat bebyggelseområde inom sitt under fas II (ibid. 1985). Samtidigt är likheten att den permanenta bebyggelsen ökar under fas II och att de större högarna ofta ligger på ett höjdläge inom gravfältet. Ytterligare likheter är att en kraftig majoritet, ca 3/4 av områden från fas II, har kontinuitet från föregående period (ibid. 1985). Dessutom är antalet bebyggelseområden i fas III likvärdigt med fas II och en minoritet av dessa har en geografisk relation till fas II och fas I. Förutom detta konstaterar han att en stor andel av fas II:s "gravar är anlagda på gravfält, 94 procent och inte i form av ensamliggande fornlämningar" (ibid. 1985:92). Enligt den sammanställning som Selinge (1997) har gjort över den del av Västra Götalands län som förut gick under benämningen Älvsborgs län, är det ingen större skillnad mellan bronsålderns hävdade områden och äldre järnålderns. Skillnaden inom detta område gäller gravfältens innehåll (ibid. 1997).

Inom Dalsland domineras de äldre järnåldersområdena av flacka stensättningar och inom Älvsborgs län dominerar domarringar och andra varianter av resta stenar (Selinge 1997). Yngre järnåldersgravfälten domineras av höggravfält, runda stensättningar samt till viss del treuddar och skeppsformiga stensättningar. Den yngre järnåldersbygden varierar lite i förhållande till den äldre järnåldersbygden, "men inom de centrala bygderna förekommer de inom samma områden" (ibid. 1997:56). Gravfälten uppvisar samma mönster som i Bohuslän. Den största andelen gravfält har mindre än 20 registrerade gravar per lokal och de stora gravfälten är mycket få (ibid. 1997).

Jag kommer att överföra Furingstens dateringar till mina faser för att jämförelsen skall bli lättare. Kronologin som Furingsten använder ger givetvis de skillnader som vi kan urskilja mellan Bohuslän och hans undersökningsområde. Åtminstone vad gäller både monumentens form och antalet

ensamliggande kontra gravfältsförekomst. Vi saknar boplatser i Furingstens materialbehandling och därför tolkas bebyggelsens rörelser endast utifrån gravmaterial. Under fas II uppstår den största skillnaden i gravmaterialen. Under fas II saknar nästan Furingstens undersökningsområde ensamliggande gravar. Samtidigt kan man urskilja en tydlig återkoppling till områden med historicitet under fas II och minskandet av denna relation i fas III. Båda dessa sistnämnda fenomen är något som jag har iakttagit i mitt material. Enligt denna sammanfattning kan man anta att likheten mellan mina undersökningsområden och området som Furingsten bearbetade ökar från och med slutet av fas II. Detta syns t.ex. genom att stenmaterial inte dominerar som gravkonstruktion från slutet av fas II (Selling 1997). Skillnad vad det gäller stenmaterialgravar är, att domarringar tycks koncentreras på slättområden och att gravfälten inte minskar kraftigt mellan fas II och III (jfr. Selling 1997, Schedin 2000).

13.4.3. *Samma samhälle norrut*

Enligt litteraturen som jag har behandlat så verkar det vara svårt att ytligt särskilja äldre och yngre järnåldersgravar från varandra (se t.ex. Resi 1986, Forseth 1993). Det verkar som om det finns en skillnad i hur många gravar en lokal skall ha för att vara ett gravfält. I Borge, Østfold, Norge, har 26 av 43 lokaler, som betecknas som gravfält, mindre än 5¹²⁰ registrerade gravar (Resi 1986). Detta gör det svårt att jämföra områdena med varandra.

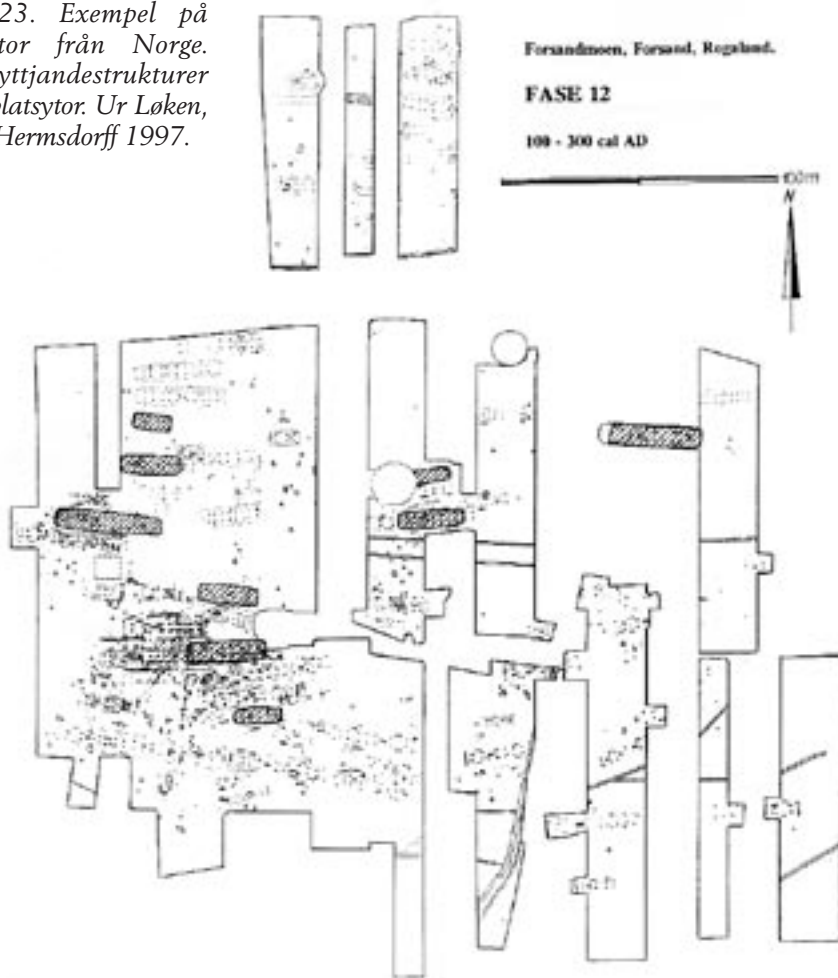
Om man godtar gravfältslokalerna utan att diskutera kriterierna, blir fördelningen mellan små och stora gravfält likvärdig med Bohuslän (se kapitel 10 och Resi 1986). Enligt de presentationer som jag har bearbetat verkar det som om man, liksom på den svenska sidan, antar att förromerska flatmarksgravar endast förekommer på gravfält (se t.ex. Wangen 1999). Därmed verkar vi här ha en skillnad mellan Østfold och Bohuslän, men denna skillnad kan bero på samma faktorer som behandlats i kapitel 6 (jfr. Resi 1986). En likhet som är tydlig är dock att den runda gravhögen blir både den dominerande formen och typen på gravfältsregistrerade lokaler från slutet av fas II och under hela fas III (Resi 1986, Forseth 1993 och kapitel 10).

I Vest- och Østfolds gravmaterial finns det en ganska stor andel gravanläggningar som saknar gravgömma och dessa tolkas ofta som kenotafer (jfr. Forseth 1993). Detta verkar inte vara fallet inom det bohuslänska området (se kapitlen 7 och 8). Inom Bohuslän förekommer det få vapengravar, men i det sydnorska materialet förekommer vapen ofta (Nicklasson 1997, Kristoffersen 1997). Det finns dock skillnad i förekomsten av vapen under vikingatid mellan och inom Vest- och Østfold. Vestfold har fler gravar med endast svärd och Østfold har fler gravar med endast yxor (Forseth 1997). Över tid sett så försvinner yxor som ensamt vapen i Østfold och ersätts med kombinationen svärd och yxa. Däremot verkar det som om Østfold inte når upp till Vestfolds andel gravar med "full mundering" (Forseth 1993:268). Dessutom har vi ett antal ryttargravar från slutet av vikingatiden (Skre 1998).

Som figur 123 visar så kan vi urskilja ett snarlikt bebyggelsemönster som det i Bohuslän, d.v.s. lokaler med återbruk av boplatssytor, medan vissa andra ytor står nästan oanvända. Vi kan i äldre norsk litteratur få bilden av att det alltid finns en koppling mellan grav och hus (t.ex. Hagen 1953, Myhre 1980). Denna koppling är förvisso inte lika tydlig i de senare exploateringsundersökningarna (se t.ex. Pilø 1991). I Norge kopplas flatmarksgravfälten till en mer fast bebyggelse, samtidigt som det de facto förekommer bebyggelse med hus som saknar gravar under denna period (Pilø 1991). Vi kan

¹²⁰ Antalet gravar som utgör gränsen mellan gravgrupp och gravfält, inom en lokal, är enligt Riksantikvareämbetet fem gravar.

Figur 123. Exempel på boplatstyr från Norge. Visar nyttjandestrukturer inom boplatstyr. Ur Løken, Pilø och Hermsdorff 1997.

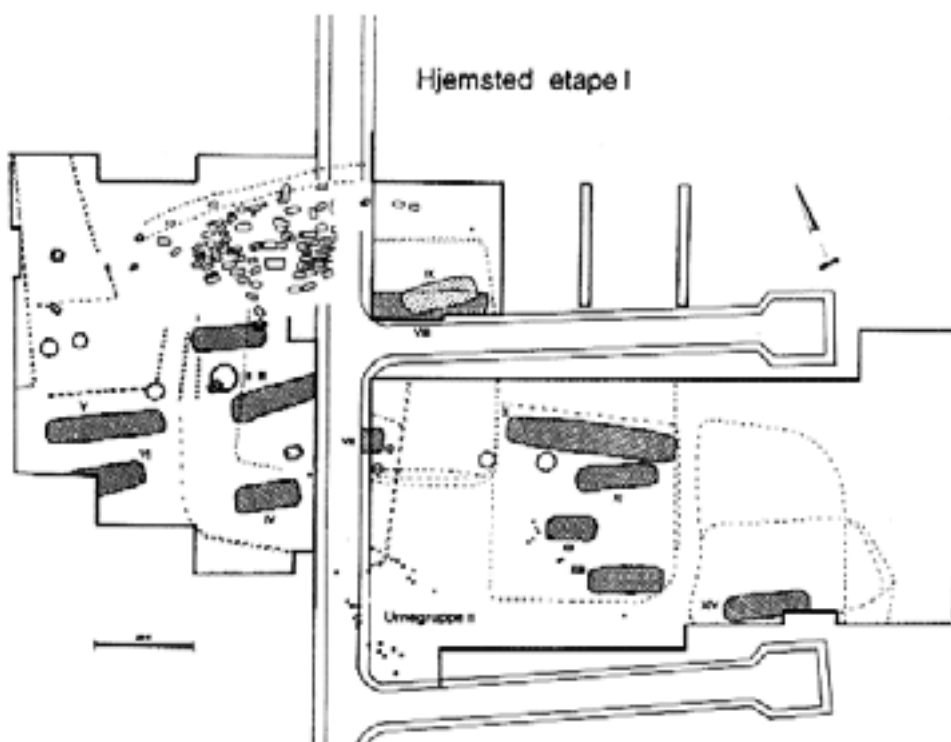

även urskilja olika typer av boplatser och olika grader av bofasthet (se Resi 1986, Løken, Pilø & Hermsdorff 1996, Odner 1973).

Ovanstående genomgång visar att det även här finns stora likheter mellan områdena under slutet av fas II och framförallt under fas III. Relationen grav och hus är likartad med den i det bohuslänska materialet. Det tycks ske en uppordning av landskapet och förekomster av stabila bebyggelseenheter från och med romersk järnålder (Skre 1998, Pilø 1991).

13.4.4. Västerut och söderut – ytterområdet för samhället?

Inom det danska området är bilden splittrad och jag kommer endast att försöka beskriva det kortfattat (jag undantar Bornholm). Det danska boplatsmaterialet innehåller både lämningar av byar och av ensamgårdar, även om det främst är bilden av den äldre järnålderns bybebyggelse som är tydlig. Byarna skall ha varit mer mobila under äldsta järnåldern, för att bli mer permanenta under romersk järnålder och framåt (se Becker 1964 och Hvass, S 1985, 1993). Byarnas husplatser återbrukas och vidmakthålls under några hundra år (Hvass, L 1980, se även figur 124). Liknande byar från förhistorisk tid har dock inte hittills påträffats i Bohuslän, men återbruket av vissa lägen verkar vara en förenande faktor. Det är ändå märkbart hur få antal gravar som egentligen påträffats i samband med boplatstgrävningar. Ethelberg (1990, 1987) menar att det beror på att gravarna inte förekommer i direkt koppling till den brukade boplatssdelen. Skillnaden mellan grav- och boplatstyr kan bero på både uppodlingsgraden och den arkeologiska kunskapsbasen. Även detta material påverkas av kunskaps- och forskningsinriktningen; d.v.s. att man undersökte gravar under en period och boplatser

Figur 124. Boplatsutnyttjande, exempel från Ethelberg 1990.

under en annan och att man dessutom använde sig av olika metoder (se t.ex. Kristiansen 1985, Hvass 1985, 1993, Ethelberg 1987).

Skillnaden gentemot det bohuslänska materialet är att man har både gravhögar och flatmarksgravar under fas I (Becker 1961, Ethelberg 1990). Under fas II fortsätter olika typer och former, samtidigt som begravnings-skicket varierar mellan brand- och skelettgravskick och i fas III kompletteras detta med stensättningar som ytterligare gravtyp (Ethelberg 1990). Det finns likheter med det bohuslänska materialet, samtidigt som det finns skillnader. Inom det jylländska området verkar det vara blandat hur man placerar sina gravar, långt ifrån eller invid boplatsen (ibid. 1990). Detta beror på den inskränkning som topografin medför inom dessa bebyggelse-områden (ibid. 1990). Det är dock svårt att veta hur gravarna förhåller sig till omgivande bebyggelse. När det gäller storleken på gravfältslokalerna så påminner den om den bohuslänska, i det att det förekommer enstaka större gravplatser (ibid. 1990, kapitel 10). Den största andelen av gravfältsloka-lerna är mindre gravlokaler som inte överstiger 20 gravar (ibid. 1990). Även i det danska materialet har vi tomma gravkonstruktioner och i en del fall har dessa återbrukats som gravplats, av efterkommande (Skre 1998).

Det är tyvärr så att det främst är flatmarksgravfälten i norra Halland och enstaka gravar i övriga Halland som finns återgivna (Cullberg 1973, Carlie 1999). Då jag har behandlat flatmarksgravfälten i kapitel 2, kommenteras nu endast delar av det övriga gravmaterialet. Carlies sammanställning berör södra delen av Halland och denna liknar mestadels det övriga sydsandinaviska gravmaterialet. Det finns kronologiska skillnader mellan det bohuslänska och halländska gravmaterialet (se Carlie 1999 och jfr. kapitel 2). Vad gäller de halländska boplatserna, så påminner dessa om de sydsandinaviska boplatstraditionerna, utom själva bystrukturen. Men man återbrukar och hävdar husplatsen under längre perioder, kanske ända upp till 500 år (Streffert 2001, Carlie 1999, Ångeby 1999). Det intressanta är att det inte finns

en tydlig koppling mellan gravar och välhävda boplatser som är likvärdig med det bohuslänska materialet (jfr. Carlie 1999, Ångeby 1999 och kapitel 12).

13.4.5. Problem

Frågan är om de skillnader som vi har kunnat urskilja mellan undersökningsområdena, och mellan Bohuslän och omkringliggande områden, är större p.g.a. fyndmaterialets insamlingstillfälle? Uppgifterna är alltid beroende av, bl.a., vilken typ av markarbeten som utförts och när dessa har företagits. Vad gäller Øst- och Vestfold, liksom för stora delar av Danmark, kan man urskilja en snarlik tillkomsthistoria för materialet, som den som jag skissade för mina områden (Resi 1986, Kristiansen 1985 och kapitlen 6 och 9). Vi kommer givetvis inte ifrån det problem som graden av uppodling samt betesdriftens storlek har på materialet. Allmänhetens intresse har dessutom för monumenten stor betydelse för hur, om och när fynden tillvaratogs. Utöver detta tillkommer den inlämning och det intresse för insamling av fyndmaterial som växte fram under sent 1800-tal. Allt detta var starkt kopplat till olika individer och deras intresse (vilket givetvis är detsamma än idag). Den växande antikvariska strukturen (lagstiftningar och påföljande behov av handläggning o.s.v.) skapade och skapar in i våra dagar olika mönster av hur och vad som bedöms vara korrekt att göra med lämningarna. Dessa mönster har dock nästan alltid sin praxis skapad i någon relation till hur man hanterade dessa saker historiskt.

13.4.6. Ett tolkningsförslag

Generellt kan man, i de arbeten som jag har gått igenom, se gemensamma drag inom stora delar av Bohuslän, Østfold och övriga Syd- och Sydvästra Norge, Danmark samt Halland. De gemensamma dragen är bebyggelsebyggnaden (d.v.s. husen och husplatsernas nyttjande). Likheter i gravarnas utformning gäller främst inom det norska området (yttre form och typ), där även vissa likheter förekommer då det gäller de inre konstruktionerna (gravgömmen). Vi kan fastslå att den "norska" intressesfärens område sträckte sig in i Bohuslän och att Østfold har haft en relation till åtminstone norra delen av landskapet (under äldre vikingatid). Det går att identifiera flera likheter i materialet mellan Øst- och Vestfold och Bohuslän. Det finns tecken på att det över stora delar av detta område sker en förändring i boplatslägen mellan äldre och yngre romartid; under detta tidsskede övergår man till synliga monument. Under folkvandringstid och fram till vikingatid blir runda gravhögar den dominerande gravsymbolen. Gemensamt över hela området är även förekomsten av fyndtomma gravkonstruktioner och att efterkommande, i en del fall, återbrukar dessa som gravplatser.

Inom både Bohuslän, södra Norge och stor del av det danska området är den största andelen gravfält små, d.v.s. under 15 registrerade monument. Detta kan ha att göra med historiskt bruk av markerna (odling) eller så bestod verkligen dessa gravfält endast av ett fåtal gravar. Har vi större gravfält tenderar de att ha sina första gravanläggningar anlagda under romersk järnålder/folkvandringstid och fortsätter sedan ända fram till sen vikingatid. Vi har enligt uppgifterna en stor del äldre järnåldersgravar på sandigare marker, även om vissa förekommer på lermarker (Forseth 1993, Resi 1986, Kristoffersen 1997, samt se kapitlen 7 och 8). Under folkvandringstid anläggs flera gravar som är större än 10 meter i diameter, samtidigt som den stora mängden gravar är mindre än 10 meter i diameter. Dessa monument är likartade och även fynden är relativt likartade, med undantag för fynd från vikingatiden i Bohuslän. Men även i denna brist på material liknar Bohus-

län faktiskt Østfold. För Tanumsdelen, inom detta undersökningsområde, verkar det som om vi har en given koppling till Østfold under vikingatid, då vi har likartad användning av vapen i gravarna. Vad gäller vapen så skulle man kunna koppla Kvilledelen av det norra området och Jörlandadelen i det södra området till antingen den generella norska bilden eller specifikt med Vestfoldområdet (se kapitlen 7 och 8).

Samhället som omfattade Bohuslän sträckte sig m.a.o. från åtminstone södra Norge till nordspetsen av Halland och från västligaste delen av Västergötland mot nordligaste delen av Jylland. Det verkar dock troligt att Bohuslän tidigt var delat i sin politiska tillhörighet, p.g.a. topografi och försörjningsstrategi, men att den politiska uppdelningen skedde inom gemensamma samhälleliga strukturer. Skillnaderna i materialet indikerar att det förekommer mindre skillnader på bygdenivå och i ökande grad på folklandsnivå.

13.5. Tolkningarna

De två undersökningsområdena som har bearbetats innehåller troligen delar av tre folkland. I det norra undersökningsområdet konkurrerade två folkland med varandra under fas II (Kville respektive Tanum). Troligen var Kvilledelen dominerande fram till mitten av fas II. Under slutet av fas II och början av fas III etableras ett större rike, som vi kan kalla för Ranarike. Troligen så var Tanumsdelen dominerande inom detta rike, men det fanns ett antal folkland som skulle kunna konkurrera med Tanumområdet. Monumenten i Blomsholm, inom Vette härad (norr om Tanum), verkar i sin storlagenhet vara riktade till större områden än bara den egna bygden. Troligen var detta ett av flera centralområden inom folklandet Vette, som existerade som ett självständigt område fram till dess att organiserandet av skeppsredorna, under övergången till fas IV, möjliggjorde inlämningen i en större administrativ enhet. Detta tydliggörs av det faktum att Vette härad står som egen del i de äldre uppteckningarna av länets administrativa indelningar (se kapitel 11). Att Tanumområdet försöker konkurrera med Vette härad är tydligt i och med anläggandet av Tanums största hög, inne i det område som senare kyrkomakten etableras i. Eftersom dagens Kville socken består av flera topografiska rum som var och en hade sin blomstringstid, går det inte att fastställa om detta delområde (Kvilleområdet) var en självständig del (se kapitel 8 och avsnitt 13.2). Det var denna topografiska splittring som gjorde att jag tolkade Tanumområdet som det ledande området inom ett eventuellt Ranrike (avsnitt 13.2). Norra Bohuslän består därmed av minst två eventuellt tre starka enheter och troligen av en fjärde nere i Stångenäset och Munkedalsområdet.

Det södra undersökningsområdet däremot verkar sakna dylika centralitetsindikerande monument och det går inte att tydligt utläsa vilka centrumområden som skulle kunna dominera över de övriga. Bland de närmaste grannområdena kan man skönja samma fenomen och därför för detta undersökningsområde en otydlig tillvaro inom områdesbegreppet Älvsyssel. För Stenungsunds- området kan vi urskilja en maktetablering i början av fas II som relativt snabbt övergår till en jämlik federation av bygder, utan olikheter i styrka mellan de olika kärnområdena. Folklanden övergår senare till skeppsredor och slutligen blir de benämnda som härader.

Bohuslän innehåller ett flertal folkland, men hur de organiserar sig i olika sammanslutningar, d.v.s. riken eller federationer, går inte att avgöra utifrån denna genomgång, inte heller hur stora dessa sammanslutningar var (se figur 121). Troligen pendlar dessa områden i sin lojalitet mellan starkare områden inom dagens Norge och Danmark. Problemet för den som vill

kontrollera ett sådant varierat och topografiskt landskap som i Bohuslän ligger i att det finns så många möjliga motståndsfickor. Kostnader för information och resurstransporter leder till att makten försöker låsa fast strukturer och gärna göra dem synliga i landskapet. Detta innebär att en växande politisk makt behöver binda ledande individer till sig, som var och en kräver belöningar på olika sätt. När dessa individer dör måste nya tillträda, vilket leder till instabilitet i alla nivåer av organisationer (se kapitel 4).

Det verkar enligt detta arbete som om maktstrukturerna inte var så lyckosamma under de äldre faserna. Under medeltiden kom kyrkans tillväxt att successivt inlemma dessa samhällen i en mer gemensam värld. Denna värld var förvisso inte den fysiskt verkliga, men den mentala bilden blir alltmer homogen över större områden. Trots detta tog det ytterligare nästan två århundraden innan man kunde skapa hållbara maktstrukturer som kunde forma ett gemensamt politiskt landskap av detta splittrade område. Det var dock inte en ny tanke som dök upp i konstruerandet av ett borglän, d.v.s. att en punkt motsvarade ett större område. Den bakomliggande grundtanken etablerades tydligt redan under fas II. Det nya är storleken på området som binds till punkten. Möjligheten till borglänet kommer från skapandet av skeppsredorna under fas IV, i det att tingsplatsen blir likvärdig med hela området som tillräknas skeppsredan. Ifrån denna struktur är steget inte långt till att mentalt acceptera borglänstanken. Från fas II och framåt sker en pendling mellan mindre och större områden som kan knytas till de synliggjorda punkterna i landskapet. Pernilla Schedin (2000) tolkar sitt värmländska material som att det är under 550–1050 e.Kr. som landskapet Värmland bildas. Bildandet av ett gemensamt politiskt landskap, som kan liknas vid det som heter Bohuslän idag, verkar enligt min undersökning inte ske förrän mycket sent i fas IV (d.v.s. under medeltidens slutskede). Det som bildas inom mina områden under perioden 550–1050 e.Kr. (d.v.s. fas III) var troligen mindre riken liknande i areal det som Schedin (2000) kallar kontaktområden.

Genom att man i tidigare forskning endast diskuterar samhälls-/kultur-tillhörighet utifrån föremålen har man nog missat det faktum att föremålen i allt högre grad blir politiska förtecken och som sådana relativt kortlivade (se kapitel 4). Skulle vi ha olika typer av mobila lämningar inom vissa specifika miljöer, kan vi därmed tolka dessa som att man har valt en politisk ståndpunkt inom ett gemensamt samhälle. Denna ståndpunkt torde i sin tur vara fast så länge denna grupp tjänar på detta, därefter beror utvecklingen snarare på hur starka lojalitetsbanden är. Med andra ord borde vi ha områden där makten (utanför det egna området) upprepar maktalliansen med samma grupperingar, eller med deras arvtagare. Samtidigt borde vi även ha områden vars ledarskikt kan "byta stolar" relativt ofta och därmed borde vi kunna identifiera en större blandning av härkomstområden i vårt fyndmaterial.

Kanske kan det södra områdets ambivalens i sitt material tyda på att detta var ett område som ofta bytte sida mellan olika maktcentra, medan det norra förblev mer entydigt i sin relation. Samtidigt kan det vara så att dessa olika spår av lojaliteter snarare har med de enskilda folklanden att göra än med att det skulle vara ett större område (rike) som bytte sida.

14. Sammanfattande diskussion

14.1. Gårdagen är ett okänt land

14.1.1. Landskapets ramar

Detta arbete inleddes med ett försök att beskriva och diskutera vad landskap är och om det finns ett landskap. Landskapet som jag har behandlat innehåller en stor variation av landskapstyper och möjliga naturliga rum, allt från kust-/strandzon, flacka slätter, långa eller korta dalgångar och slutligen fjällbygder (bohuslänska) som yttersta gränser mellan olika delar av bebyggelseområdena. Vi får tydliga rum som skapas av bergsryggar och mindre tydliga som skapas av höglänt kuperad mark med våtmarker. De norra områdena är mer tydligt avgränsade p.g.a. bergens tydliga brott mot den flackare dalgången, i söder förekommer det färre tydliga tvära bergskanter. Men i gengäld saknar det södra området större slättområden, utom längst i söder. Vattendragen skär igenom dessa landskapsrum som därmed delas upp i mindre delar. Landhöjningen förändrade en del av dessa landskapsrum mer eller mindre markant. Detta fenomen påverkar både resurser och rörelsemöjligheter och därmed dels behovet att manifesteras, dels vilka ställen som var lämpliga att manifesteras på. Detta influerade givetvis deras uppfattning av hur rummets sociala och mentala dimension såg ut. Inom varje landskapsavsnitt förekommer det mer eller mindre gynnsamma lägen för odling, bete, jakt eller andra typer av resursuttag. Varje enhet kan inte etableras med exakt rätt mängd tillgångar, utan det råder alltid olikheter inom varje dalgång och mellan varje dalgång. Därmed finns det möjligheter att, som grund till ojämlikhet, hävda historiska relationer mellan de olika enheterna.

14.1.2. Gårdagen är ett okänt landskap utan historia

I detta arbete har ädelmetallmaterialets betydelse tonats ner och tyngdpunkten lagts på den totala förekomsten av gravar, gravfält, boplatser, fornborgar, lösfynd, ortnamn, kyrkor och ädelmetallförekomster. Jag har dock inte specifikt behandlat de enskilda fynden och de enskilda lokalerna i någon större utsträckning, eftersom det var de större dragen som skulle presenteras i mina analyser.

Utgångspunkt var undersökta, inlämnade och beskrivna fynd eller anläggningar och för att kunna bearbeta dessa informationer började den arkeologiska materialbearbetningen med en genomgång av materialets tillkomst-historia. Inom denna del har materialredovisningen omfattat äldre material i form av skriftliga uppgifter från Holmbergs arbeten (1840-talet), samt Montelius och Ekhooffs sena 1800-tals arbeten. Samlingar och undersökningar från denna äldre period har stor betydelse för hur materialet är sammansatt och varierar mellan de båda undersökningsområdena. För Stenungsundsområdet dominerar 1950-talet och framåt, medan det är 1800-talets arkeologiska upptäckter och undersökningar som utgör grundstommen för Kville-/Tanumområdet. Jämförelserna mellan de båda undersökningsområdena innehåller vissa olikartade problem. Kville-/Tanumområdet saknar nästan helt boplatismaterial och därmed kom information i huvudsak från Stenungsundsområdet, medan Stenungsund saknar det "rika" gravmaterialet och därmed dominerade Kville-/Tanum denna tolkningsbild.

Det verkar som om denna skillnad i material snarare beror på att vi kan urskilja ett tidigt intresse för fornlämningar i norra Bohuslän, än att det skulle vara skillnader i ekonomi eller social struktur. Detta eftersom det förekommer enstaka fynd och uppgifter om fynd som har samma tillkomst-historia som de i norr, d.v.s. uppodling och dikningar. Skillnaden är att intresset för dessa lämningar var mycket lågt i södra Bohuslän och det verkar

inte ens finnas välspredda historier kring dem likt det fanns i norr. När väl intresset fanns i det södra området var det efter att uppodling hade skett på de ängar som kunde hysa gravar från romersk järnålder eller vikingatid. När det gäller de fynd som framkommit i samband med arkeologiska undersökningar, har vi motsatta förhållanden. Stenungsundsområdet har flest undersökta boplatslokaler och har dessutom varit hårt utsatt för exploatering. Samtidigt som man erhöll en ökad kunskap så verkade man inte tradera denna kunskap vidare (kapitel 6). Dessa skillnader innebär att det blir svårt att jämföra materialen mellan respektive område.

För att motverka dessa skillnader gavs därför de inventerade materialet ett jämlikt utrymme i arbetet. Även detta material har påverkats av kunskaps- och forskningstraditionsmässiga sfärer, i vad som dokumenteras och vilken betydelse det tillmäts. Vissa riktningar dominerar de bohuslänska inventeringar som utförts av Riksantikvarieämbetet; en av dessa är givetvis sökandet efter hållristningar och stenåldersboplatser. Dessa företeelser genomsyrar i princip alla de moderna inventeringarna, och även om man varit medveten om snedbelastningen, så har man inte kunnat korrigera den. Materialet kommer troligen därmed alltid att ha denna snedbelastning i sin innehållsmässiga struktur.

Det medeltida materialet är svårbehandlat eftersom det dels inte finns någon självklar koppling mellan de av fornminnesinventeringen markerade äldsta bytomterna och det medeltida tidsskiktet, dels p.g.a. massmaterialet (ortnamn). Dock har det aldrig varit mitt syfte att göra en detaljerad bild, utan endast försöka dra min tolkning ännu en bit på vägen.

I det äldre landskapet fylldes lämningarna med en passande förklaring utifrån den samtid som brukade landskapet. Vårt samtida landskap innehåller fragmenterade spår av olika tiders brukningssätt och sociala strukturer, vilka påverkats av lagar och förordningar, därmed finns det knappt någon ursprunglig natur kvar. Det äldre landskapet är idag mycket nära oss i tid, som längst tillbaka hamnar vi kanske nere i tidigt 1900-tal. Av denna tid finns det mycket få spår som brukas av vår samtid, utan de flesta har raderats under de senaste 30 åren. Landskapet är fortfarande fyllt med både gamla och nya historier, men dessa dör troligen ut efter varje generation. Detta eftersom de inte brukas för att förklara landskapets innehåll eller vår existens i det. Troligen kommer dagens synsätt på landskapet att både radera de fåtaliga traditioner som finns kvar och etablera nya visioner av vad landskapet innehåller.

14.1.3. Bebyggelsematerialets struktur

Vi har i materialet få gravfält som tillhör fas I, men vi har en mycket stor mängd ensamgravar. Fas II innehåller en förkrossande majoritet av gravfältslokaler och även en mindre tydlig dominans inom ensamgravlokalerna. Inom båda kategorierna minskar antalet lokaler kraftigt under fas III, dock dyker ensamgravar från fas III i enstaka fall upp i fas II:s gravfältsmiljöer¹²¹. Det förekommer även ensamgravar i kustmiljöer fr.o.m. fas III. Vi kan i materialet se skillnader mellan ensamgravar och gravfält och inom gravfälten förekommer kontraster i de symboler som används (se kapitlen 2 och 10). Gravarna är under fas I både synliga och icke synliga ovan jord under fas I och under fas II verkar det endast finnas synliga markeringar. Under fas I dominerar stenkonstruktioner medan högkonstruktionen kom att dominera under fas II. En annan avvikande skillnad är att man under fas I återbrukar äldre monument (megaliter). Denna tradition upphör efter början av fas II.

¹²¹ Ett exempel är fornlämning 15980003

Under början av fas III sker en återgång till att nyttja få platser i landskapet för bebyggelsen, samtidigt som vi får en ökad variation i gravsymbolerna. Vi har även ensamgravar under slutdelen av fas III.

Ser vi på boplatsmaterialet, har detta ett snarlikt förlopp som gravarna, med de s.k. permanenta boplatserna som ökar från fas I till fas II och de temporära boplatserna som minskar i andel. Inom boplatserna som här behandlas har vi ytor som "alltid" är bebyggda, samtidigt som vi har ytor mellan dessa som nyttjas mycket sällan. Det verkar nästan som om man försöker bita sig fast vid sin punkt inom boplatserna. Oftare har dessa boplatser med hus även spår av bebyggelse från fas I. Det verkar som om man under sen fas I och början av fas II strävade efter att etablera och bekräfta sin existens med både hus och gravbyggnader. I början av fas II var grunden för hävdandet ett eget hus och därmed blev det större huset symbolen vid hävdande mellan olika stormän. Under senare delen av fas II verkar man ha övergått till att hävda tillhörighet till en lokal, d.v.s. vilket innebar att gravfälten etablerades och blev större. I konkurrensen mellan stormännen hävdades positionerna med hjälp av storleken på högarna.

Man kan enligt mitt synsätt tolka ensamgravar och boplatser som enheter vilka inte överlevde ekonomiskt eller socialt in i fas III. På samma sätt blir gravfält lika med boplatser som hade ekonomisk och social överlevnads-kraft. Vi kan konstatera att de permanenta boplatserna och gravfälten båda två ökar mycket kraftigt under fas II (se kapitel 12). Det är detta som är den stora skillnaden mellan fas I och fas II, att gravfältens andel av lokalerna ökar kraftigt. Grav och gravgrupp-kategorin ökar inom kategorin lokal med fler än tre gravar. Problemet är dock att vi under fas II dessutom har fler permanenta enheter utan egna gravar. Detta pekar på att det inte var alla som fick gravläggas, åtminstone inte vid sin boplat. En annan skillnad är att stenmaterial tycks dominera som gravbyggnationsmaterial under fas I och jord används mest under fas II.

14.1.4. Ädelmetall, vapen och fornborgar

Spridningsbilden visar till viss del en relation till det område som tolkas vara ett kommunikationsstråk genom det norra undersökningsområdet (se kapitlen 1, 7, 8 och 11). Förekomsterna av ädelmetaller i gränsområdet mellan Tanum och Kville socknar tolkas som att man försöker etablera eller belöna befintliga lojalitetsband genom gåvor som antingen förpliktigade eller inte (se kapitlen 4, 7, 8 och 12). Det finns ingen grav känd inom Bohuslän, som skulle kunna mäta sin rikedom med Lilla Joredsgraven. Den kan vara en stormansgrav eller någon som har skapat sig en individuell ställning och som, genom etablerandet av graven, transformerar om detta till gängse struktur av historisk hävd. Lilla Jored mister tydligen sin position under mitten av fas II och Edstendalgången tar över under slutet av fas II. Sedan mister även Edstendalgången makten, åtminstone manifesteras den inte i vare sig mobila eller stationära manifest.

Fornborgarna tolkas utifrån deras placering i landskapet som två företeelser. De som förekommer i Tanum socken bör räknas som ett gemensamt skydd för det centrala landskapet. Detta skydd var riktat mot Kville och Vette härader. Däremot verkar de fornborgar som finns i Kville socken och Stenungsundsområdet mer vara en otydlig blandning av gemensamt behov och individuella anspråk på olika nivåer. Både den lokala och regionala makten kan ha anlagt dessa fornborgar på vitala punkter för att hävda dem, mot utomstående såväl som mot de egna. Skulle man anlägga dem för att hävda maktanspråk mot sina egna, indikerar dock detta ett mycket bräckligt samhälle (se kapitel 4). Att det kan ha förekommit är möjligt, men med hänvisning till landskapets topografi skulle ett sådant förfarande snarare växa

till inbördeskrig. Troligast är att en stor del av fornborgarna fungerade som gemensamma försvar av de resurser som folklandet behövde.

För att detta skulle kunna fungera försökte man undvika att de som hade ansvar för fornborgen skulle anse att den var deras egen. Det var vitalt att försvaret byggdes på kollektiva aktiviteter och att man etablerade fasta punkter i de områden som utgjorde gränsområden mellan det välhävdade och det korttidshävdade området. De äldsta anlades troligen under fas I, som skydd för bosättningarna i de periferiområden som successivt omvandlades till semiperiferiområde, d.v.s. där permanenta enheter etablerades. Dessa fornborgar är i vissa fall även individuella, men troligen endast en kortare period. Detta antagande bygger på att vi har "individualiserade" markeringar under en kortare del av denna period (se kapitel 12). Det kan vara möjligt att det tydliga hävdandet av ägandet under fas II skulle kunna appliceras på synen av fornborgar och därmed har vi återigen enstaka individuella fornborgar.

En av tolkningarna av runstenarna indikerar att någon ansåg sig äga eller kontrollera en fornborg (avsnitt 2.5). Detta var dock mer troligt under mitten och slutet av fas III, eftersom individernas hävdande då dök upp igen (se kapitlen 4, 5 och 12). Vi verkar även ha en ökad byggnation av fornborgar under fas III (se avsnitt 2.7). Jag tror dock inte att något samhälle som inte tar kontroll över våldet kan överleva längre än en mycket kort tid. Möjligen kan dessa samhällen etablera sig inom mindre områden, men de kan inte hålla större områden under sin hand. Kanske blev den individualiserade ägospridningen orsaken till de stora förändringarna under övergången mellan fas II och III.

14.2. Morgondagen är ett okänt land utan kontroll av historien

14.2.1. *Historiciteten är början och slutet i ett landskap*

Jag har utgått ifrån att samhällen behöver historicitet. Detta eftersom inget är stabilt eller i jämvikt och allt förändras i olika riktningar och i olika hastigheter (se kapitel 4). Historiciteten skapar en bild av sammanhang och att inget ändras utan gudars vilja eller anfäders insats. I historien ligger grunden för värderingar av social stratifiering, religion, ägande, släktskapens behov och andra relationer utanför den egna kroppen. Det är genom att skapa punkter av historia och äga eller kontrollera dessa som man kan bekräfta vem man är. Stabilitet är egentligen vad alla samhällen strävar efter. Helst skall det inte finnas en okänd morgondag om den inte bygger vidare på historien (jfr. kapitel 4).

I de perioder när man detta till trots måste genomföra större förändringar inom samhället, då skapas möjligheter för de olika individuella grupperingarna att "flytta fram sina pjäser". Följaktligen sker förändringar i uttrycken vid tillfällen då samhället försöker förändra systemet utan att ändra innehållet (se kapitel 4). Landskapets uppdelning i olika husplatser och senare i olika gravplatser visar på dessa förändringar. Det är genom att få rätten att manifesteras sig som grunden för historien och därmed existensen bevisas. Samtidigt innebär detta att rättigheterna binds till gravarna och husen, vilket innebär att det går att, vid behov, radera föregående historias monument. Landskapet som brukas är laddat med historia från föregående tid och från okänd tid, men allt kan förklaras utifrån det befintliga försörjningssättets behov. Historien förändras genom tiden som går och så gör även funktionen och förklaringen av de lämningar som man ser. Landskapet upphör att vara grunden för samhället när man har neutraliserat de historier som förekommer i det och omöjliggjort bruket av dessa i den samtid som alltid existerar. Detta är möjligt när landskapets resurser inte betraktas som

grunden för samhället, utan bara som en försumbar del av helheten, vilket troligen sker när försörjningsstrategin inte längre direkt domineras av landskapets resurser, utan av förädlingen av dem.

14.2.2. Ett centrum eller flera kärnområden

Landskapet inom Stenungsundsområdet är inte gynnsamt för en stabil maktstruktur, eftersom området är uppdelat i fem stora och tydliga dalgångar. Makten kunde aldrig bygga upp en historik utanför det egna närområdet. Lösningen på detta områdes maktstruktur är troligen en federation, folkland, av olika mindre bygder. Kommunikationsmässigt finns det inte heller en gemensam "livsnerv" genom området. Maktens utövande kom ifrån det gemensamma tinget och detta var troligen placerat på en neutral punkt eller ambulerande mellan de olika bygderna. Därför kom området, i samband med bildandet av skeppsredororganisationen, att betraktas som ett diffust område utan en hävdande enhets specifika områdesnamn i sitt tingsnamn. Detta pekar på att detta område hade valt att ha en permanent neutral tingsplats.

Det norra undersökningsområdet består av två olika strukturer, nämligen ett tydligt kärnområde som genom sina två slätter bildar ett sammanhängande område (Tanum), kring vilket ett mindre antal avgränsade dalgångar och höjdparter ligger. Detta förstärker förvisso, liksom i de övriga delarna av undersökningsområdena, tendensen till uppsplittring i mindre delar utifrån de topografiska förutsättningarna. Denna splittring sker troligen till viss del under slutet av fas III, vilket t.ex. vapengravarnas lokalisering indikerar, och under fas IV erhåller området ett neutralt tingsplatsnamn. Detta pekar på att området bestått av en federation. Uppsplittningen motverkas till viss del av att det går en kommunikationsled genom hela det centrala området och att denna hade kontakt med i princip alla dalgångarna direkt eller indirekt. Förutom landsvägarna hade man bra vattenvägar längs med kusten. Genom att kärnområdet var hävdat i alla fyra faserna hade detta område historiciteten på sin sida och under den sista fasen har vi kronan som storägare av vitala punkter inom centrumområdet.

Det är under denna fas som gränserna fastställs. Kronan tjänar på en bibehållen stor enhet. Märk dock att kärnområdet kring dagens Tanumhede inte kunde kontrollera ytterområdet i norr, d.v.s. Lurområdet. Lurenheten kunde till viss del hävda sin självständighet, även om det blev kluvet mellan Tanum och Vette. För Kvilles del saknas dock en riktig "naturlig" kärnpunkt inom området, även om vi har en större slätt vid dagens Kville tätort, samt vid Vrem, och sydväst om Vrem har vi större öppna landskap. Tillsammans med dessa större öppna ytor består Kvilledelen i övrigt av flera urskiljbara dalgångar som styckar upp området i mindre delar. Dessa delar var till viss del under medeltiden i funktion som indelning av skeppsredan.

Enligt min syn är det först när antalet punkter med makt eller punkter som kan hävda sin självständighet minskas som det finns en rimlig möjlighet att kontrollera större områden mer långsiktigt. Detta givetvis fortfarande under samma grundförutsättning, att dessa punkter befinner sig inom lagom avstånd för att man skall kunna hävda samhörighet och för att maktanspråket skall kunna kännas legitimt (historicitet). Därmed kan man anta att det under första halvan av fas III kan etableras arealmässigt stora enheter, eftersom bebyggelserna koncentreras. Det är under den andra halvan av fas III som det återigen sker en uppsplittring. Därefter är tendensen tydlig, att det endast är i de områden vi har slätter som vi har de riktigt stora enheterna i slutet av undersökningsperioden (fas IV). Under fas IV förstärks Kville- och Tanumsenheternas positioner och de bibehåller sedan dessa positioner tack vare kronans kontroll över området. I de områden där vi har flera mindre dalgångar kan vi konstatera flera i princip likvärdiga mindre områden.

14.2.3. Historia – samhällets klister

I alla tider har man brukat historien som bevis både för och emot det som man vill skapa ett förhållande till. Jag kallade dessa olika sätt för mentala exosomatiska strukturer till skillnad från de fysiska exosomatiska redskapen (se kapitel 4). Utifrån undersökningens resultat kan man anta att behovet förändras över tid och det är olika typer av historia som eftersträvas. Förändrade behov leder till att man raderar och omtolkar befintliga monument eller helt enkelt glömmet bort deras funktion och betydelse. Tendensen är att hävdandet pendlar mellan kollektiva och individuella anspråk på rätten till en synlig existens. Gravens relation till detta hävdande är att den kan fungera som ett evigt monument och i närhet av husen är denna kraft mycket stark. Skillnaden mellan grav och hus är att graven är evigt bunden till historiska punkter, medan huset alltid måste följa den odlade ytan.

14.3. En diskussion kring resultaten

Resultaten enligt denna undersökning kan antas vara att de områden som kan tolkas vara kärnområden skall innehålla sand- och lerjordar och ha ett bra kommunikativt läge så att de kan fungera som naveln i redistributionen. Inom området skall det finnas en större sammanhängande flackare yta, helst en slätt eftersom detta underlättar kontroll och kommunikation. Ett sådant område är troligen centralområdet under fas II och III. Detta antagande förstärks om det förekommer storhögar. Skulle det förutom storhögar förekomma vikingatida gravar och en medeltida kyrka inom samma närområde, befinner vi oss inom ett lämpligt område för centralplats. Centralplatsen är dock inte permanent i samma läge under fas II till IV. Vi kan se att vissa av landskapskategorierna (se kapitel 1 för diskussion om landskapets innehåll) verkar mer gynnsamma för maktstrukturer än andra.

En avvikelse från denna allmänna trenden är Hallernaområdet med stormanshuset¹²². Husets storlek och läge manifesterar centralplatsen inom centralområdet, men sedan saknas ytterligare bevis på lokalens existens, såsom t.ex. en storhö. Vi har i och för sig vikingatida gravar och en medeltida kyrka inom närområdet (se kapitlen 7 och 11). Det finns dock inget som tyder på att Hallernaområdet skulle ha dominerat över ett större område än den egna bygden (se kapitel 13). Dessutom kan man lägga till Kvilleleden av Kville-/Tanumområdet (se diskussionen avsnitt 14.1.4). Detta eftersom det förekommer rikhaltiga fynd i flera olika dalgångar utan att dessa skapar sig en stabil maktplattform.

Det är först när slättområdet kring dagens Kville kyrka kan etablera sig som maktfaktor som områdets struktur binds ihop. Man kan därför anta att det kuperade dalgångslandskapet verkar menligt på alla försök att etablera en mer permanent och stabil makt över ett större område än de bygder som ingår i det jag kallar för folkland. Möjligen kan vi urskilja pendlingen mellan federationer och mer hövdingliknande folkland och kanske ana oss till de eventuella större strukturerna, som dessa i sin tur ingår i.

Godtar man min bild av historicitetens betydelse för landskapets uppordning, framstår det som att vissa delar av landskapet nästan alltid är periferi, medan andra delar växlar mellan centrum och semiperiferi. Landskapets utformning och förutsättningar skapar möjligheterna för centrumbildningar. Endast de områden som har förutsättningar för flera olika försörjningsstrategier, alternativt har skapat ett kontaktnät som kan leverera prestige-föremål, vilka kan användas för att skapa lugn inom det egna området, kan fungera som kärnområde.

¹²² Fornlämning 15840164: hus A1

Landskapet är alltså den faktor som underlättar maktkoncentration. Även om någon skulle kunna uppnå en fullständig kontroll över större områden, så kan den inte utövas utan en kraftfull administrativ apparat. Maktapparaten behöver transport av både information, varor och manskap och helst ett fastfruset landskap i vilket makten kan agera som om allt är och alltid kommer att vara så som den ser det. Den riktiga makten når man när man kontrollerar både landskapet och den historia som finns i det. Verklig kontroll över området skulle annars snabbt bli omöjlig, eftersom man har avstånden och informationsproblematiken att ständigt kämpa emot. Även om man löser kontrollproblemet, existerar det problem i maktapparatsens struktur. Åldrandet drabbar även en maktapparat genom att de som skall agera för den byts ut och ersätts av andra. Dessa individer behöver inte hålla fast vid det gemensamma målet, eftersom de ärver något som de i bästa fall har fostrats till. Makten måste alltid förnya sina relationer och det har sitt pris. Detta leder troligen till att makten ger bort rättigheter i olika omgångar och den samlade makten kommer därför successivt att endast bestå som en etikett, medan det är flera enheter som har förstärkt den egna ställningen.

Det verkar som om man försökte lösa produktionsproblem genom att tillåta ett ökat individuellt ägande och därmed ökad särmarkering. Detta borde även innebära uppsplittring av de övriga byggstenarna som vad som är släkt, hushåll, bygd och folkland (se kapitlen 4 och 5). Det går dock inte utifrån fynd eller gravformer/-typer att fastställa hur stora områden de framkomna centralområdena har dominerat. Det enda som kan fastställas är att de framkomna centralområdena har en relativt kortvarig existens på toppen. Att högen blir särmarkeringssymbol under mitten av fas II och framåt, kan komma sig av att den är en typ av symbol som kostar att bygga. Den "äter upp" landskapets odlingsresurser, d.v.s. matjorden. Det är inte alla som kan kosta på sig denna "negativa" hyllning och markering av rättigheter och detta förklarar i sin tur varför storleken på högarna etableras som status- och maktmarkeringar.

De som saknade egen äganderätt och därmed gravrätt, hamnade ytterligare längre ner på den sociala stegen. Denna grupp av individer skulle kunna liknas vid de livegna, fast de har en gemensam historia långt tillbaka. Ett dylikt förhållande som bakgrund kan till viss del traderats i "Sången om Rig". I denna text förklaras världens ordning genom att låta guden Heimdall under namnet Rig bli det mänskliga samfundets upphovsman. Han ger den gudomliga världsordningens helgd åt samhällets indelning i tre stånd: trälarernas, de fribornes och de högbornes. Ur de högbornes led framgår sedan konungen i kraft av den vigning han får av guden (Den poetiska eddan 1993).

Det som framskymtar i medeltidsmaterialet är att vi troligen har samma strukturförändringar under hela den bearbetade perioden. Kanske kan man koppla det medeltida hävdandet av relationen mellan tomtens storlek och andelen åker till fas II och III:s hävdande av rätt till andel via synliga monument. Under medeltiden används hus och byggnader på bytomten på ett liknande sätt som man använde gravhögar under fas II och III. Det är först efter det att sockenstrukturen har fastställts och genomdrivits, som vi har ett landskap som så att säga ligger still. Detta är troligen ett fenomen som kommer av att man kan överföra ägandet från fysiska markeringar i landskapet till en hävd i form av handlingar och senare till kartor. Innan makten görs till ett opersonligt instrument kan den inte klara många generationsskiften. Inte ens dagens opersonliga makt klarar dock av de förändringar som mängden individer, försörjningsbehov, ägandeformer, landskapets tillgänglighet i relation till informationsstrukturer och människans åldrande och död åstadkommer inom maktens organisation.

Summary

Chapter 1

In this chapter I start with a discussion about landscapes and what they are. Then I present a short background to the making of this book and continued with the two main subjects for this thesis. The first is to discuss centre, semiperiphery and periphery in two areas in Bohuslän, in Västra Götalands Län (on the western coast of Sweden). The second subject is to discuss why and how societies manifest. Within this chapter I present a general picture of the landscape of county Bohuslän and my two areas. It is a fact that Bohuslän can be considered as an area divided into at least two major areas (north and south) by using the natural settings. But it can also be divided into six or even more, all depending on what kind of divider is used.

Chapters 2 and 3

For this study I used the material from archaeological investigations and surveys that can be dated to around 1 000 BC to 1500 AD and as a complement I used the medieval names that are known within my two investigation areas. Within chapter 2 I create a manual for dating for non excavated graves, hillforts and stray finds. I also present a manual for interpretation of the stray finds. The timetable that I use is divided into four phases, the first phase being roughly between 1 000 BC and 200 AD, the second between 200 and 600 AD, the third between 600 and 1100 AD and the fourth between 1100 and 1500 AD.

In chapter 3 I discuss briefly the meaning of and the confusion that surrounds the ideas of the centre and periphery in archaeology. I also bring up a discussion about gold or other precious finds, and I argued that they may have lost their social value at the time that they were lost on the site or sacrificed. This would mean that their value would merely be the value of the metal, a value probably lower than the social one.

As an ending of chapter 3 I present my view of what a centre and periphery is and at the same time introduced semiperiphery. A centre is an area that builds its power on its history of being the longest inhabited area. The semiperiphery area is used almost as long as the centre but is dependent on the centre. The periphery is used only as an area of temporary resources.

Chapters 4 and 5

In these chapters I discuss who owns and who has the right to dispose and allocate the outtake from the resources. One of the important thoughts is that all structures can be divided into two main categories of tools; mental or physical. They are connected and dependent on each other, for otherwise they would not be able to function. The mental tools contain structures like religion, tradition, political structure (society, household and so on) and kinship. A physical tool is everything that evolves from the mental structure, such as roads, hammers, clothes and houses.

All these tools are a result of the interpretation of historical events that gives them the reason why they are constructed and used the way they are. This means that this specific history is the backbone of all structures and they who controlled interpretations of the history controlled the today and

the tomorrow. If one can combine history with religion one will have the strongest possible bond between yesterday and tomorrow.

I believe that the landscape is the base on which society builds its structure for survival. There are, depending on the strategy for survival (försörjningsstrategi), different needs to create manifests that will bind the present together with yesterday and tomorrow.

The nature, the climate and the amount of people that is going to be fed and so on is always changing and therefore the ways of subsistence are always in need of adapting to these changes, which of course leads to changes in the mental toolkit that can be used. Therefore one can see the history as a series of sets of tools that always changes, but not at the same time. In the struggle for survival there will therefor always be changes in the way of individual and collective control of resources and the allocation of the outtake from them. It is at some points in history best to split up the groups of members from the larger groups, such as tribes, to households and from households to lineage group and finely down to the simple family. In this way the sphere that one is responsible of helping will shrink, every time society splits up, into smaller groups. These changes will be manifested in different types of symbols and have their roots in the strategy for subsistence that are in function.

I argue that the right to take part in allocation and owing resources in the first of my phases is connected to the place where the house is standing, since this is the place of history in the landscape. The grave is not important. But after a while the society needs to split up the existing social structure, probably because of changes in the structure of subsistence. In doing this the visible grave become a way of making history and rights permanent and visible. Therefore the graves were placed on the place of the old and abandoned building or close to the existing building. At first there was no structure as to what kind of monument was being used, but shortly there developed a collective codex as to what types of monument that were considered to be correct. In this phase they rebuilt old monuments to create the right type of symbol. In the use of symbols there is always a movement from individual to collective or from collective to individual.

Chapter 6

One of the big questions when considering Bohuslän's Iron age is whether the difference in the amount of gold finds really is a consequence of greater wealth or if there are other explanations. As a way of discussing these questions a short and general archaeological history of Bohuslän is presented. This is not a complete history, since I have not studied any specific person that has worked within Bohuslän. But it seems that it is very important, for the spreading and knowledge of the material, which person was working where and when. There is a relationship between the farmstead's need for more arable land and what kind of finds each areas reported to museums or sold to collectors. The differences between the two areas could be the result of when there was an archaeologist or interested public. This is one of the reason for the absence of gold in the south area (Stenungsund).

Chapter's 7, 8 and 9

In these chapters I present the material from my two study areas that have been registered in museums or literature, including the different archaeological surveys in my areas. In this study there is material from excavations

and stray finds as well as statements of finding-place or destroyed graves.

The south area (Stenungsund) has been an object of exploitation during the last 30-years and therefore most of the material is from this period. In the material there is a domination of sites. Graves have very seldom been excavated and there are only three places with finds including objects of gold. In the north area is the opposite situation, since almost all material is from the period when the farmsteads started to plough the lands of pasture and changed them into tilled fields. Most of these reports of finds come from graves that were in the way for the plough.

Chapter 7 I also present an exploitation area with sites from late Bronze Age to late Iron Age and graves from the same periods. In this area one of the largest excavated houses (51 meters long) is to be found. In chapter 8 I present finds within a smaller area, that contain weapons, treasures of gold and the richest graves in Bohuslän. The material is structured in following categories: 1) permanent site with cemetery (5 and more graves); 2) permanent site with graves (1-4 graves); 3) permanent site without graves or cemetery and 4) sites for special tasks.

Chapter's 10 and 11

In this chapter I present the unexcavated graves and discuss the chronology according to the manual that was presented in chapter 2. In this material one can see that the north area has more than twice as many cemeteries as the south area. But when it comes to groups of graves that have less than 5 registered graves, the north area has less than 50 percent more graves than the south area.

The medieval material (phase IV) is presented in chapter 11. The first part is a presentation of a short and general background, to give a picture of the knowledge of the medieval Bohuslän. After this the material from both survey areas is presented and discussed. In the last part of this chapter I present an interpretation of the medieval period.

Chapter's 12, 13 and 14

In these chapters I discuss the phenomena of reused house places, graves and locations with rock carvings that can be dated to Iron Age. This discussion leads to an interpretation that results in a presentation of how houses and graves are used for manifest existents in the control of the production and share in the allocation of the outtake from the resources. After this I try to see how my two areas can be interpreted as to aspects of being a centre or being periphery. It seems that the only area that can be seen as a centre is a part of the north area (Tanum area), while the rest of these investigated areas seem to have been constructed as areas that are wavering between centre and semiperiphery. Even if the Kville part of the north area has the richest graves in all Bohuslän, it is not a power that can continue to manifest itself in the same area. There seems to be a need for more open areas for it to be possible to create larger areas within one structure. Probably this is the reason that the south area doesn't create a permanent structure within its area, and that Kville doesn't control a larger area.

In older studies the interpretation is, that of my two areas, the south area had a different history than the north. This is probably a result of the fact that this area was most vital to control when the three states were building up their structure in phase IV.

Referenslitteratur

I denna lista förekommer både litteratur som jag direkt hänvisar till och litteratur som har influerat mig i mitt arbete. Jag använder mig av följande förkortningar i listan och i min text:

BIDR – Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. Utgivna mellan 1874 – 1913.

BOFO – Bohuslänska Fornsaker Från Hednatid.

MGoBF – Meddelanden från Göteborgs och Bohuslän Fornminnesföreningen.

GBFT – Göteborg och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift. Utgivna 1914 – 1957.

FM – Fyndmeddelande.

OGB – Ortnamn i Göteborgs och Bohus län. Numret avser vilken del i serien som informationen är hämtad ifrån.

GMÅ – Göteborgs Musei Årstryck.

BHÅ – Bohusläns Hembygdsförbunds Årsskrift

RAÅ - Riksantikvarieämbetet

KVHAA - Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

VFT - Västergötlands fornminnesförenings årsskrift

Abrahamsson, K, V. 1982. "Vad finns i ett landskap?", Ur *Geografi och samhällsplanering: Studier tillägnade Erik Bylund*. Jonsson, I (red), Geo grafiska institutionen, Umeå. Sid.11-29.

Acheson, J, M. 1989. "Management of common-property resources", Ur *Economic Anthropology*, Plattner, S (red), Stanford University press, Stanford, Sid. 351-378.

Algotsson, Å & Swedberg, S. 1997. *Bronsålderns bosättningsmönster, specialundersökning av världsarvsområdet, Tanum delrapport I*. Bohusläns museum. Rapport 1997:11, Uddevalla.

Alin, J. 1918. "Redogörelse för de antikvariskt-topografiska undersökningarna utförda 1917", Ur *GBFT 1917*, Elanders boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, Sid. 82-83.

Alin, J. 1920. "Redogörelse för de antikvariskt-topografiska undersökningarna utförda 1919", Ur *GBFT 1919*, Elanders boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, Sid. 45-47.

Alin, J. 1921. "Redogörelse för de antikvariskt-topografiska undersökningarna utförda 1920", Ur *GBFT 1920*, Elanders boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, Sid. 80-83.

Alin, J. 1925a. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1924" Ur *GBFT 1924*, Elanders boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, Sid. 63-65.

Alin, J. 1925b. *Rapport över undersökning av stenåldersboplats och järnåldersgravfält på Västerby ägor*, Rapport ej tryckt.

Alin, J. 1929a. "De arkeologiska undersökningarna i Bohuslän under 50 år",

- Ur *GBFT 1929*, Elanders boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, Sid. 4-13.
- Alin, J. 1929b. "Redogörelse för de antikvariskt-topografiska undersökningarna i Bohuslän sommaren 1929", Ur *GBFT 1929*, Elanders boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, Sid. 84-86.
- Alin, J. 1930. *Bohuslän*, Stockholm.
- Alin, J. 1953. Stenåldersforskningen i Bohuslän, Ur *GBFT*, Elanders boktryckeri Aktiebolag, Göteborg, Sid. 7-69.
- Ambjörnsson, R. 1997. *Människors undran. Europas idéhistoria. Antiken*. Natur och kultur. Stockholm.
- Ambrosiani, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och södertörns förhistoria*. Uppsala.
- Ambrosiani, B. 1985. "Förhållandet mellan gravfält och boplatser" Ur *Projektet Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid: Symposierapport*, Jankavs, P. (red) Göteborg oktober 1984, Göteborg, Sid. 29-36.
- Ambrosiani, B. 1989. "Kontinuitet och förändring i mälardalområdet under slutet av 900-talet" Ur *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*, Burström, M. m.fl. (red), Stockholm, Sid. 19-22.
- Andersson, G. 1981. *Vägar i Bohuslän*, Kulturhistorisk rapport 6. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Göteborg.
- Andersson, H. 1979. "Sammanfattning" Ur *Boplatser i Bohuslän* Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län. Rapport 3, Göteborg, Sid. 111-113.
- Andersson, H. 1981. "Kulturminnesvårdsprogrammen och regional historisk forskning" Ur *Historisk forskning om Bohus län konferens 27 januari 1981. Kulturhistorisk rapport 7*, Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1981, Göteborg, Sid. 2-4.
- Andersson, H. 1992. "Makten och borgarna" Ur *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*, Arkeologi i Västsverige nr 5 1992, Göteborgs arkeologiska museum, Kungälv, Sid. 87-91.
- Andersson, H. 1995. "Arkeologisk forskning och uppdragsarkeologi - synpunkter på arkeologisk strategi". Ur *Strategier för arkeologisk kunskapsuppbyggnad. Raä:s arkeologikonferens i Jönköping 11-12 november 1993*, Bondesson, W (red), Rapport RAÄ och SHM 1995:3. Stockholm.
- Andersson, K. 1991. "Skandinaviens guldfynd från romersk tid som indikatorer på politiska och/eller ekonomiska centra" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Fabech, C & Ringtved, J (red), Højbjerg, Sid. 213-231.
- Andersson, K. 1997. "Berlocker och medaljonger. Något om romartidens guldsmede i Norden" Ur *Fornvännen* 92. Stockholm, Sid. 115-127.
- Andersson, S, Sandberg, B, Wigforss, J, Jonsäter, M och Weiler, E. 1979. "Inventering – provundersökning – slutundersökning. Metodstudier". Ur

Boplatser i Bohuslän, Rapport 3, Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län, Göteborg, Sid. 61-110.

Andersson, S & Sandberg, B. 1982. "Arkeologiska museets uppdragsverksamhet 1963-1980. Sammanställning av rapporterna" Ur *Fyndrapporter 1980-81. Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar*. Göteborg. Sid. 121-159.

Andersson, S. 1982. "Rösen och Stensättningar i Göteborg" Ur *Fyndrapporter 1980-81. Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar*, Göteborg, Sid. 161-186.

Andersson Th. 1984. *Västsverige för tusen år sedan*, Kulturhistorisk rapport 15. Länsstyrelsen i Göteborg och Bohuslän, Göteborg.

Andrén, A. 1991. "Guld och makt – en tolkning av de skandinaviska guldbrakteaternas funktion. Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid: Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Fabech, C & Ringtved, J (red). Højbjerg. Sid. 245-256.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde: från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Almqvist & Wiksell International, Lund.

Armini, H. 1954. "om Grössbacke och grössby" Ur *Stenungsund Ur Fyra socknars krönika*, Boken är utgiven av J, Hallin, Göteborg, Sid. 83-87.

Arrhenius, B. 1985. *Merovingian garnet jewellery*, Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Artelius, T. 1991. "Gravar sedda från väster – aspekter på västsvenska gravar ur kulturmiljövårdssynpunkt" Ur *Gravfältundersökningar och gravarkeologi, Forskning för kulturmiljövård 3*. RAÄ, Sid. 22-27.

Artelius, T. 1993. "Domarringar i Västsverige – kronologi och topografi" Ur *Arkeologi i Sverige 2*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, Sid.39-54.

Arwill – Nordbladh, E. 1998. *Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid. Förr och nu*. Institutionen för arkeologi. Göteborgs universitet: GOTARC Gothenburg Archaeological Thesis, Series B no 9, Göteborg.

Atlas över Sverige, 1953-1971. Utgiven av Svenska sällskapet för antropologi och geografi, Lundqvist, M (red), Stockholm.

Axbo, M. 1981. "The scandinavian Gold Bracteates. Studies in their manufacture and regional variation. With a supplement to the catalogue of Mogens B Mackesprang".

Acta Archaeologica Nr 52. Köpenhamn. Sid. 1-100.

Axbo, M. 1991. "Guld og guder i folkevandringstiden" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid: Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Fabech, C & Ringtved, J (red), Højbjerg, Sid. 187-202.

Axbo, M. 1992. "Guldbrakteaten från Nord-Edsten" Ur *Bohuslän Årsbok*, Bo-

- huslans hembygdsförbund och Bohusläns Museum, Uddevalla, Sid.48-52.
Axelsson, J. 1985. "Bohuslänsk kristendom" Ur *Bohuslän Årsbok*, Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museum, Uddevalla. Sid. 45-74.
- Bailey, Douglass, W. 1990. "The living house – Signifying continuity" Ur *The social archaeology of houses*. Samson, R. (red), Edingburgh Univ. Press, Edingburgh.
- Bakka, E. 1993. *Natur- og eignedomstilhøve, navn og fortidsminne*, Arkeologiske skrifter 7, Bergen.
- Barrett, J, C, 1989a, "Time and tradition: The rituals of everyday life" Ur *Bronze Age Studies*, 6 Nordström, Hans-Åke & Anita Knape (red), Stockholm. Sid. 113-126.
- Barrett, J, C, 1989b, "Food, Gender and Metal: Questions of Social Reproduction" Ur *The Bronze age - Iron age transition in Europe*, Marie Louise Stig Sørensen and Roger Thomas (red) BAR International Series 483(i) Oxford. Sid. 304-320.
- Barret, J, C. 1991."Towards an Archaeology of Ritual" Ur *Sacred and profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual, and Religion*, Garwood, P. et al. (red) UCfAM no 32 Oxford, Sid. 1-9.
- Barth, F.1961. "Diffusion – et tema i studiet av kulturelle prosesser" Ur *Kultur og Diffusjon*. Arne Martin Klausen (red). Sid. 35-43.
- Barth, F. 1966. *Models of Social Organization*. Royal Anthropological Institute. London.
- Baudou, E. 1989. "Hög – gård – helgedom i Mellannorrland under den äldre järnåldern" Ur *Arkeologi i Norr* 2. Institutionen för arkeologi, Umeå. Sid. 9-43.
- Baudou, E 1995. "Politik, vetenskap och folkliga föreställningar", Ur *Rannsakningar efter antiktiter- ett symposium om 1600-talets Sverige*, KVHAA 30, Baudou, E & Moen, J (red), Almqvist & Wiksell, Stockholm. Sid. 155-174.
- Becker, C, J. 1961. *Førromersk Jernalder i syd- og midtjylland*. Köpenhamn.
- Becker, C, J. 1964. "Grøntoft" Ur *Skalk nr 3 1964*. Højbjerg. Sid. 4-8.
- Bell, M & Walker, M, J, C. 1990. *Late Quaternary Environmental Change. Physical and Human Perspectives*. Longman.
- Bender, B. 1985. "Emergent tribal formations in American midcontinent" ur *American Antiquity* 50. Sid 52-62.
- Bender, D, R. 1967. "A refinement of the concept of household: Families, coresidence and domestic functions" Ur *American Anthropologist* 4/1985.
- Bengt-Pedersen, C. 1998. "Man and his Knowledge of Nature" Ur *Nature and lifeworld: Theoretical and practical Metaphysics*. Bengt-Pedersen, C & Thomassen, N (red). Odense. Sid. 27-37.

- Bengsston, L & C. Olsson (red). 2000. *Arkeologisk rapport 5. Vitlycke Museum*.
- Bennett, A. 1987. *Graven. Religiös och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i mälardalen*. Stockholm.
- Bennet, A. 1988. "Graven. Religiös och social symbol" Ur *Gravskick och gravdata*. Iregren, E, Jennbert, K & Larsson, L (red). Lund. Sid. 73-86.
- Berg, E. 1997. "Gård og grav på Rör i Rygge, Østfold, Dobbeltsporprosjektet Arkeologiske undersøkelser 1994" Ur *Varia* 47. Oslo.
- Berg, W. 1893. "Den skandinaviska halföns befolkande" Ur *MGoBF I:I*. Göteborg. Sid.106-133.
- Berg, W. 1906. *Bohusläns forntid*. Göteborg.
- Berg, W. 1909. "Bohusläns bygdeborgar" Ur *BIDR*. Bd. 8. Sid. 213-249.
- Berg och Jord i Sverige*. 1967. Lundegårdh, P, H & Lundqvist, J & Lindström, M (red). Stockholm.
- Bergemo, A. 1985. *Ödsmål glimtar ur en sockens historia*, Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund. Nr 19. Faksimil av 1945 års utgåva med tillägg. Uddevalla.
- Berglund, B. 1996. *Tjøtta-riket. En arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumdannelser på Helgelandskysten fra Kr.f. til 1700 e.Kr*. Trondheim. 2:a upplagan.
- Berglund, B, E. 1969. "Vegetation and human influence in south Scandinavia during prehistoric time" Ur *Oikos Supplement* 12. Köpenhamn. Sid. 9-29.
- Berglund, J. 1989. *Bohusläns geologi*, Småskrifter utgivna av Bohusläns museum. Uddevalla.
- Bergsten, K, E. 1959. "Bohusläns klimat" Ur *Natur i Bohuslän*, Skottberg, C & Curry-Lindahl, K (red), Uppsala. Sid. 76-80.
- Bergström, Eva, 1980, *Produktion och samhällsförändring. Bronsålder och äldre järnålder - ett västsvensk exempel*. Göteborg.
- Bergström, E. 1985. "Bebyggelse och markanvändning. Sociala enheter och näringsfång under förromersk järnålder; exemplet Hasslösa" Ur *Projektet Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid*, Symposierapport, Göteborg oktober 1984. Jankavs, P. (red) Göteborg. Sid. 155-168.
- Bergström, E. 1995. "Early Iron Age" Ur *Current Swedish Archaeology* Vol 3 1995. Burström, M & Carlsson, A (red). Stockholm. Sid. 55-66.
- Bertilsson, U. 1979. "Bronsåldersboplatser i Göteborg och Bohuslän - en preliminär sammanställning av utgrävningarna åren 1964-1975" Ur *Bohuslän*. Uddevalla. Sid. 49-56.

Bertilsson, U. 1980. "Rösen – Högar, Skilda kulturer – skilda samhällsstrukturer" Ur *Inventori in honorem: En vänbok till Folke Hallberg*, Hyenstrand, Å (red) Sid. 144-151.

Bertilsson, U & Winberg, B. 1984. *Fornlämningsmiljöer i Göteborg och Bohus län*. Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län. Rapport nr 10.

Bertilsson, U & T, Larsson, 1985, "Economy and Ideology in the Swedish Bronze Age" Ur *Archaeological review from cambridge* 4:2, Cambridge.

Bertilsson, Ulf, 1986, "Bebyggelsemönster, bronsgjutning och pastoralism i västsvensk bronsålder", *Varia* 12, Oslo. Sid. 108-116.

Bertilsson, U. 1989. "Hällristningar och ortnamn" Ur *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*, Burström, M (red.), Stockholm. Sid. 23-29.

Biörnstad, M. 1979. "Boplatserna och fornminneslagen" Ur *Boplatser i Bohuslän* Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län. Rapport 3. Göteborg. Sid. 5-11.

Binford, L, R. 1968. "Post pleistocene adaptations" Ur *New perspectives in archaeology*. L, R and S, Binford (red) Chicago, Aldine Publishing. Sid. 313-341.

Binnford, L, R. 1971. "Mortary practices – Their study and their potential" Ur *American Antiquity* 36. Sid. 6-29.

Biskop Eysteins jordebok (Røde bok). Fortegnelse over geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400. Utg af H J Huitfeldt. Christiania 1879.

Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574-1597. 1981. Faksimiltryck. Ingvar Nielsen (red.). Uddevalla.

Björhem, N & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV Bebyggelse under brons- och järnålder*. Malmö.

Blindheim, C og Heyerdahl-Larsen, B. 1995. *Kaupen - funnene Bind II* . Oslo.

Bloch, M. 1971. *Placing the Dead*. New York.

Bloch, M. 1986. *From Blessing to Violence: History and Ideology in the Circumcision Ritual of the Merina of Madagaskar* Cambridge.

Blomkvist, N. 1989. "Människans mönster i naturen – några systemteoretiska prov på Ölands medeltid" Ur *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Stockholm. Sid. 31-35.

Boalt, G & Herlin, H. 1972. *Krigets sociologi* . Stockholm, P A Norstedt & Söners Förlag.

Bock, K, E. 1994. *Human nature mythology*. Univ. of Illinois. Urbana.

Bondesson, W. 1996. "Hammar – rester av en bortröjd senneolitisk boplatz i Bohuslän. Ur *Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986 – 1989. Del 6*. RAÄ Rapport. 1996:15. Schaller Årberg, E & Lönn, M (red) sid. 49-64.

Borgegård, L-E & Häggström, N. 1982. "Resurs och anpassning – Förändring av hushållens levnadsvillkor i en norrländsk inlandskommun under perioden 1860-1980" Ur *Geografi och samhällsplanering: Studier tillägnade Erik Bylund*, Jonsson, I (red), Umeå, Sid. 63-104.

Borna, H & Weiler, E. 1993. "Boplatser vid Björkhagen (Brännorna) – Fornlämning 160, Åh 1:2, Ödsmåls socken, Bohuslän." Ur *Runt om Granvattnet, Arkeologiska undersökningar av fl 256, 160 1986-88. Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986 – 1989. Del 7. RAÄ Rapport. Sid. 17-34*

Boserup, E. 1965. *The conditions of agricultural growth: The economics of agrarian change under population pressure*. Chicago. Aldine.

Boserup, E. 1981. *Population and Technology* Oxford.

Bourdieu, P. 1977. *Outline of a theory of practice*. Cambridge.

Bradley, R. 1984. "Regional System in Neolithic Britain." Ur *Neolithic Studies. A Review of some current research*, Bradley, R & Gardiner, S (red), BAR 13, Oxford, Sid 5-14.

Bradley, R. 1990. *The passage of arms: an archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. Cambridge.

Braidwood, R, J. And Braidwood, L, S. (Eds). 1983. *Prehistoric archaeology along the Zagros flanks*. Chicago. Oriental Institut

Bramstång, C. 1997. "Boplatzlämningar på Ekbacken. Fornlämning 202, Norums socken, Stenungsunds kommun, Bohuslän." *RAÄ Arkeologiska Undersökningar. Internrapport UV Väst 1997*.

Brante, T.1990. *Individen och det samhälliga tänkandet: sociologiska aspekter*. Rapport Inst. För vetenskapsteori. Göteborgs universitet. Göteborg.

Brendalsmo, A, J & Røthe, G. 1992. "Haugbrott eller de levendes forhold til de døde – en komperativ analyse" Ur *Meta 1992 ½*. Sid. 84-119.

Brink, S. 1984. "Ortnamn som källa i historisk forskning" Ur *Fornvännen 1984*, Stockholm, Sid. 165-172.

Brink, S. 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier I äldre territoriell indelning I Norden*. Acta Academicae Regiae Gustavus Adolphi 57, Studier till en svensk ortnamnsatlas 14, Uppsala.

Brink, S. 1992. "Har vi haft ett kultiskt *al i Norden?" Ur *Sakrale navne. Rapport fra NORNA's sekstende symposium i Gilleleje 30.11-1.12.1990*. Nornarapporter 48, Fellows – Jensen, G & Holmberg, G (red).Sid. 107-121.

Brink, S. 1996. "Political and social structures in Early Scandinavia A settlement-historical Pre-study of the Central Place" in *Tor 28*. Uppsala. Sid. 235-281.

Brink, S. 1997. " Västsvenska namnmiljöanalyser" Ur *Ortnamn i Språk och samhälle: Hyllningsskrift till Lars Hellberg*. Svante Strandberg (red). Uppsala. Sid. 61-84.

Brink, S. 1998. *Tanumsbygdens bosättningshistoria med särskild utgångspunkt från bebyggelsenamn*. Manuskript.

Brown, F. 1990. "Analysing small building plans: a morphological approach" Ur *The social archaeology of houses*, Samson, R (red).

Brown, J. 1995. "On Mortuary Analysis – with Special reference to the Saxe – Binford Research Program" Ur *Regional Approaches to Mortuary Analysis* Beck. Lane Anderson (red). New York. Sid. 3-26.

Bruun, P. 1975. "Erövring och kontroll av periferi från centrum: Det romerska riket." Ur *Periferi og sentrum i historien*. Föredrag ved nordisk fagkonferanse for historisk metodlære på Røros 16-20 Juni 1974. Universitetsforlaget Sarpsborg. Sid. 83-99.

Bruun, H. 1998. "Nature as a Symbol of Identity" Ur *Nature and lifeworld Theoretical and practical Metaphysics*. Bengt-Pedersen, C & Thomassen, N (red) Odense. Sid.167-189.

Brusewitz, G. 1975. *Elfsyssel (Södra Bohus-län) Historiska minnen*, Utgiven första gången 1864. Faksimilutgåva 1975. Stockholm.

Bull, E.1920. *Leding. Militær- og finansforfatning i ældre tid*. Kristiania.

Burström, M. 1989. "Kronologi och kontext. Om samtidighetens relevans för den arkeologiska tolkningen" Ur *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Burström, M (red.) , Stockholm. Sid. 37-41.

Burström, M. 1991. *Arkeologisk samhällsavgränsning. En studie av vikingatida samhällsterritorier i Smålands inland*. Stockholm.

Burström, M. 1994. "Platsens arkeologi. Stensträngar i tankevärld och vardagspraktik. Ur *Odlingslandskap och fångstmark. En vänbok till K-G Selinge*. Jensen, R (red). RAÄ. Stockholm. Sid. 67-74.

Burström, M. 1995. "Gårdstankar" Ur *Hus och gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar 14. Sid. 163-178.

Burström, M. 1996. "Other Generations Interpretation and Use of the Past" Ur *Current Swedish Archaeology 4* . Sid. 21-40.

Burström, B. 1997."Mångtydiga fornlämningar" Ur *Fornlämningar och folkminnen*. Burström, M, Winberg, B, Zachrisson, T (red) Stockholm. Sid. 104-106.

Bøe, J. 1931. Jernalderens keramik i Norge. Bergens Museums Skrifter nr 14. Bergen.

Callmer, J. 1982. *Production Site and Market Area*. Medd. Från Lunds universitets Historiska museum 1981-84. Vol. 4. Lund. Sid. 134-165.

Callmer, J. 1991a. "Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder" Ur *Fra Stamme til stat i Danmark. 2. Hövdingesamfund og kongemakt*. Mortensen, P & Rasmussen, B, M. (red) Aarhus. Sid. 29-47.

- Callmer, J. 1991b. "Territory and dominion in the Late Iron Age in southern Scandinavia" Ur *Regions and reflections. In honour of Märta Strömberg.* Jen-
nbert, K et al. (red). Acta Archaeologica Lundensia Stockholm/Lund. Sid.
257-273.
- Carlie, L. 1999. *Bebyggelsens mångfald, En studie av södra Hallands järnål-
dersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor.* Acta Archaeologica
Lundensia Series IN 8. No. 29. Lund.
- Carlsson, D. 1988. "Den folkvandringstida krisen En fråga om fältmaterialets
representativitet" Ur *Folkvandringstiden i Norden En krisetid mellem aeldre og
yngre jernalder.* Sid. 33-41.
- Carsten, J & Hugh – Jones, S. 1995. *About the house. Levi-Strauss and beyond.*
Cambridge.
- Casey, E, S. 1993. *Getting back into place: toward a renewed understanding of
the place world.* Blomington Indiana Univ. Press.
- Cassel, K. 1998. *Från grav till gård Romersk järnålder på Gotland .* Stock-
holm.
- Chapman, J. 1988. "Putting pressures on population: social alternatives to
Malthus and Boserup" Ur *Conceptual Issues In Environmental Archaeology.*
Bintliff, J, L, Davidson, D, A, Grant, E, G (red.) University Press. Edingburgh.
Sid. 291-310.
- Chapman, R. 1995. "Ten Years After – Megaliths, Mortuary Practices, and
the Territorial Model" " Ur *Regional Approaches to Mortuary Analysis.* Lane
Anderson Beck (red). New York. Sid. 29-51.
- Charles-Edward, T, M. 1976. "Boundaries in Irish Law" Ur *Medieval Settle-
ment. Continuity and Change.* Sawyer. P H (red). Edward Arnold. London.
Sid. 83-87.
- Christaller, W. 1966. *Central places in Southern Germany* Engelwood Cliffs
- Christophersen, A. 1982. "Drengs, Thegns, Landmen and Kings" Ur *Medde-
landen från Lunds Universitets Historiska museum.* 1981- 84. Vol. 4. Lund.
Sid. 115-134.
- Claesson, C. 1956. "Forntidslandet" Ur *Bohuslän.* Holmström, R & Svensson,
S, A (red.) Malmö. Sid. 27-56.
- Clarke, Graham. 1970. *Aspects of prehistory .* University of California Press.
London.
- Clarke, D, L. 1972. "A provinsional model of an Iron Age society and its set-
tlement system" Ur *Models in Archaeology.* Clarke, D, L (red). London.
- Clastres, P. 1974. *Samhället mot staten. Studier i politisk antropologi.* Förlaget
Nordan. Stockholm.
- Cohen, A. 1969. *Custums & Politics in Urban Africa A study of Hausa Migrants
in Yoruba towns.* London.

Collis, J. 1986. "Central Place Theory is Dead: Long Live the Central Place". Ur *Central places, archaeology and history*. Grant, E. (Edit). Sheffield. Sid. 37-40.

Cullberg, C. 1973. *Om boplatzinventering i Göteborgsområdet*. Göteborg. Sid 2-46.

Cullberg, C. 1974. *Erfarenheter av inventeringen i Göteborgstrakten 1973*. Göteborg. Sid. 1-12.

Cullberg, C. 1979. "Forskningsläge" ur *Boplatser i Bohuslän* Länstyrelsen i Göteborg och Bohus län. Rapport 3. Göteborg. Sid 25-28.

Cullberg, C. 1993. *Bohuslän – ett gränslands historia*. Uddevalla.

Cullberg, Kj. 1963. *Gravformer i Bohuslän och Östfolds vikingatid*. Tre betgds-upsats, Göteborgs Universitet. Arkeologiska Institutionen. Kjerstin Cullberg hette Østergaard vid detta tillfälle.

Cullberg, Kj och C. 1964. "Göteborgska stensättningsgåtor" Ur *Fynd*, Göteborg. Sid. 63-68.

Cullberg, Kj. 1967. "Oregelbundna stensättningar i Västra Frölunda", *VFT*, Skara.

Cullberg, Kj. 1973. *Ekehögen-Backa, Röd-Valtersberg. Frågor om kronologi och kulturkontakter under yngre förromersk järnålder i Göteborgsområdet*, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet, Göteborg.

Cullberg, Kj. 1980. "Hur såg landskapet ut just då?" Ur *Inventori in honorem: En vänbok till Folke Hallberg*, Hyenstrand, Å (red.), Sid. 39-41.

Cullberg, Kj. 1982. *Det bohuslänska odlingslandskapet*, Uddevalla.

Cullberg, Kj. 1990. *Bohusläns museum 5 år. Utåtriktad verksamhet Då – Nu – Sedan*, Bohusläns Museum, Uddevalla.

Curman, S. 1926. "Riksantikvariens årsberättelse för år 1925" Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens årsbok 1926-1928*, Sid. I-XLII.

Curman, S. 1927. "Riksantikvariens årsberättelse för år 1926" Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens årsbok 1926-1928*, Sid. 1-58.

Curman, S. 1928. "Riksantikvariens årsberättelse för år 1927" Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens årsbok 1926-1928*, Sid. 2-149.

Curman, S. 1929. "Riksantikvariens årsberättelse för år 1928" Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens årsbok 1929-1932*, Sid. 1-90.

Danielsson, J. 1959. *Bohusläns bygd och folk: En minnesbok*, Malmö.

Danielsson, R. 1985. "En översikt över kyrkobyggandet i Bohuslän" Ur *Bohuslän Årsbok 1985*. Uddevalla, Sid. 11-44.

Danielsson, R. 1992. "Fornvård i Bohuslän". Ur *Bohuslän. Årsbok*, Uddevalla. Sid. 23-38.

- Dahnberg och Sandin (1994) *Natur, kultur och guld som medel för att hitta centrum och periferi i yngre järnålder*. 3-betyguppsats. Göteborg.
- Daun, Å. 1999. *Det allmänmänskliga och det kulturbundna*, Prism, Stockholm.
- Dawson, D. 1996. *The Origins of Western Warfare. Militarism and Morality in the Ancient World*. WestviewPress, Boulder.
- Den poetiska eddan*. 1993. Översättning Collinder, B, Andra upplagan. (1964), Forum, Juva.
- Dear, M & Wolch, J. 1989. "How territory shapes social life" Ur *The power of geography*, Wolch, J & Dear, M (red), Boston, Sid. 3-18.
- DeAtley, Suzanne P & Frank J Findlow, 1984, "Exploring the Limits: Introduction." Ur *Exploring the Limits*, DeAtley, Suzanne P & Frank J Findlow (red.). BAR International Series 223. Oxford, Sid. 1-4.
- Demsetz, H. 1967. "Toward a Theory of Property Rights" Ur *American Economic Review* 62:347-59
- De Marrais, Castillo och Earle . 1996. "Ideology, Materialization, and Power Strategies" Ur *Current Anthropology v. 37. Nr 1. 1996*, Sid. 15-31.
- Dinger, O. 1972. *Bohuslän. Strukturen einer Provinz an der schwedischen Westküste*, Inaugural – Dissertation, Köln.
- Dodgshon, R, A. 1987. *The European Past. Social Evolution and Spacial order*, Macmillan Education, Basingstoke.
- Domnasnes, L, H. 1997. *Tradisjon og handling i førkristen vestnorsk gravskikk*, Bergen, Arkeologiske Rapporter 21.
- Douglas, M. 1970. *Natural symbols*, London.
- Duby, G. 1978. "Socialhistoria och samhällsideologier" Ur *Att skriva historia* Le Goff, J & Nora, P (red), Stockholm. Sid.86-105.
- Duby, G. 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*, Stockholm.
- Durkheim, E. 1978. *On institutional analysis*, Översatt & redigerat av samt med introduktion utav Mark Traugott, Chicago.
- Ebbesen, K. 1985. *Fortidsminderegistrering i Danmark*. Fredningsstyrelsen 1985, Köpenhamn.
- Ehn, B & Löfgren, O. 1982. *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*, Stockholm.
- Ehn, B. 1986. *Det otydliga kulturmötet: om invandrare och svenskar på ett daghem*, LiberFörlag, Malmö.
- Einerstam, B. 1960. *Rapport över undersökning av gravfältet vid Rinnela, Ödsmåls socken, Bohuslän*, RAÄ Rapport.

- Einerstam, B. 1961. "Ett gravfält från järnåldern vid Rinnela i Ödsmåls socken" Ur *BHÅ*, Uddevalla, Sid. 37-48.
- Ekelund, G. 1969. "Inventering av fornlämningar" Ur *FM* 3, Sid. 11-14.
- Ekhoff, E. 1880. "Bohuslänska fornsaker från hednatiden 4. Qville hd, Ur *BIDR* 1880, Sid 193-234.
- Ekhoff, E. 1880. "Qville härads fasta fornlämningar" Ur *BIDR* 1880, Sid 117-192.
- Ekman, S & Lennartzon P-O. 1993. "Granvattnet, En Holocen pollenstratigrafi från en sjö i Bohuslän" *Arkeologi längs väg E 6 i Bohuslän 1986-89. DEL. 2*, Raä UV Väst, Rapport UV 1993:4.
- Ekman, S. 1996. "En pollenanalytisk studie av en lagerföljd från Smedseröds mosse, Stenungsunds kommun, Bohuslän." Ur *Hammar. Ett boplatssområde från senneolitikum till nittonhundratals*. *Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986-1989, Del 5*, RAÄ UV Väst, Schaller Åberg, E & Lönn, M. (red), Göteborg.
- Ekman, S. 1999. "Pollenstratigrafisk undersökning av Häljerödssjön, Bohuslän" Ur *Stinneröd – två gårdar från yngre bronsålder – romersk järnålder*, Raä 43, Bohusläns museum. Ortman, O, Uddevalla, Sid. 60-73.
- Engelstad, E. 1991. "Nord -Norge: Den ytterste utkant? Om subjektivitet og objektivitet i arkeologisk forskning" Ur *Gunneria* 64, Vol. 1, Sentrum - Periferi, Den 18. nordiske arkeologkongress, Trondheim 28.8-4.9, 1989, Wik, B (red), Sid. 125-132.
- Engström, J. 1991. "Fornborgarna och samhällsutvecklingen under mellersta järnåldern" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Fabech, C & Ringtved, J. (red.). Højbjerg. Sid. 267-276.
- Enqvist, A. 1922. *Stenåldersbebyggelsen på Orust och Tjörn*, Uppsala.
- Eriksson, A-L. 1992. "Medeltida kungaborgar i Viken" Ur *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*, Arkeologi i Västsverige nr 5 1992, Sid. 120-130.
- Eriksson, A-L. 1995. *Maktens boningar Norska riksborgar under medeltid*, Stockholm.
- Eriksson, U. G. 1990. *Bohuslän*, Utbildningsförlaget Brevskolan, Stockholm 1989.
- Ethelberg, P. 1986. *Hjemsted - en gravplads fra 4 & 5. Årh. e.kr.* Haderslev.
- Ethelberg, P. 1990. *Hjemsted 2- tre gravpladser fra 3 & 4. Årh. e.kr.* Haderslev.
- Fabech, C. 1991, "Samfundsorganisation, religiöse ceremonier og regional variation" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Fabech, C & Ringtved, J (red.), Højbjerg, Sid. 283-303.

Fabech, C. 1992. "Edsten. Ett möjligt herresäte och kulturcentrum i yngre jernalder" Ur *Bohuslän. Årsbok 1992*, Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museum, Uddevalla, Sid. 53-60.

Fabech, C. 1994. "Reading society from the cultural landscape. South Scandinavia between sacral and political power" Ur *The archaeology of Gudme and Lundeborg*, P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane (red.), Sid 169-183.

Fabech, C & Ringtved, J. 1995. "Magtens geografi i sydsandinavien – om kulturlandskab, produktion og bebyggelsemønster" Ur *Produktion og samfunn. Om ener, spesialisering og bosetning i Norden i 1. Årtusen e Kr.: Beretning fra 2. Nordiske jernalderssymposium på Granavolden Gjæstgiveri 7-10 mai 1992*, Heid Gjøstein Resi (red), Varia 30, Oslo. Sid. 11-37.

Fabech, C. 1998. "Kult og Samfund I yngre jernalder – Ravlunda som eksempel" Ur *Centrala platser – Centrala frågor*, L, Larsson & B, Hårdh. (red.), Lund, Sid. 147-163.

Fabech, C. 1999. "Organising the Landscape. A matter of production, power, and religion" Ur *The making of kingdoms, Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10*, Tania Dickinson and David Griffiths (Edit.), Oxford, Sid. 37-47.

Fagerström, T. 1995. *Den skapande evolutionen Om vad evolutionsteorin innebär – och inte innebär*, Lund.

Findlow, Frank J & Marisa Bolognese, 1984, "Boundary Effects and the Analysis of Prehistoric Exchange Systems" Ur *Exploring the Limits*, DeAtley, Suzanne P & Frank J Findlow (red), BAR International Series 223, Oxford, Sid. 173-187.

Flannery, K, V. 1983. "Settlement, subsistence, and social organization of the Otomangueans" Ur *The cloud people*, Flannery, K, V and Marcus, Joyce. (Eds.), New York, Academic press.

Fletcher, R. 1995. *The limits of settlement growth. A theoretical outline*, Cambridge University press, Cambridge

Flink, G. 1989. *Arkeologi i Skaraborg, En vägvisare*, Skrifter från Skaraborgs Länsmuseum nr 11, Malmö.

Fonnesbech – Sandberg, E. 1991. "Guldets funktion i äldre germansk jernalder" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid.: Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, Fabech, C & Ringtved, J (red), Højbjerg, Sid. 233-244.

Forseth, L. 1993. *Vikingtid i Østfold og Vestfold*. Mag. Avh. Oslo.

Foster, Brian, L. 1984. "Family structure and the generation of Thai social exchange networks" Ur *Households: Comperative and historical studies on the domestic group*, McC. Netting, Wilk and Arnould (red), University of California Press, Sid. 84-105.

- Framme, G. 1986. *Vette härad Ur Gågna tiders historia*, Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, Uddevalla.
- Framme, G. 1999. *Jordrannsaking och skatteläggning i Bohuslän 1662-1666*. Göteborg.
- Franzén, B-M, Lindholm, K. 2000. *Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län*. Landskapsprojektet 2000:8, RAÄ och Bohusläns museum, Stockholm, Med bidrag av Uddén, J och Carlsson, H.
- Fredlund, A. 1985. "Forntiden" Ur *Kville härad, Bottna Kville Svenneby*, Munkedal, Sid. 9-33.
- Fredsjö, Å. 1948. *Undersökning 1947-48 av gravfältet å Gissleröd*, Rapport, Ej tryckt.
- Fredsjö, Å. 1949. *Undersökning 1949 av högarna nr 5, 10 och 11 Ucklum sn nr 100, Grössby* (motsvaras av RAÄ nr 43), Ej tryckt, Se Niklasson 1935.
- Fredsjö, Å. 1952. "Lilla Jored-fyndet och C. G. Brunius" Ur *GBFT 1949-1950*, Göteborg, Sid.71-73.
- Fredsjö, Å. 1964. "Forngravar i Härlanda, Göteborg. Gravfält B" Ur *Fynd*, Göteborg, Sid. 41-60.
- Fredsjö, Å. 1964. "Bohuslänska fornsaker av guld. En översikt" Ur *BHÅ*, Uddevalla, 1964, Sid. 7-39.
- Fridlund, M. 1998. "Är det här också teknik? Några bidrag till teknikens mentalitetshistoria" Ur *Teknikens landskap*, Hedin, M & Larsson, U (red.), Antlantis, Stockholm, Sid. 23-40.
- Friedman, J. 1979. *System, Structure and Contradiction. The Evolution of "Asiatic" Social Formations*, Nationalmuseet, Köpenhamn.
- Fries, M. 1959. "Vegetationslandskapets historia i Bohuslän" Ur *Natur i Bohuslän*, Skottberg, C & Curry-Lindahl, K (red), Uppsala, Sid. 407-419.
- Friesen, von, O. 1924. *Rö-stenen i Bohuslän och Runorna o Norden: under folkvandringstiden*. Uppsala Universitets Årskrift 1924, Uppsala.
- Frykman, B. 1967. *RAPPORT över arkeologisk undersökning av fornlämning nr. 72 Brålandstorpet 1:1, Jörlanda sn, Bohuslän. 1966*, (motsvaras av RAÄ nr 118), RAÄ Rapport.
- Frödin, O. 1911. "Stenåldern. Tanums härad" Ur *BIDR* 1911, Sid. 371-472.
- Fuglestedt, I. 1997. " Mellom hedendom og kristendom – mellom aette-samfunn og kongerike. Bruken av monumentale anlegg i en brytningstid." Ur *Konflikt i forhistorien* Fuglestedt, I & Myhre, B (red.), Stavanger, Sid. 41-55.
- Furingsten, A. 1981. "Geofysisk prospektering i arkeologisk forskning" Ur *Historisk forskning om Bohus län konferens 27 januari 1981. Kulturhistorisk rapport 7*, Utgiven av Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1981, Sid. 8-9.

- Furingsten, A. 1985. *Samhällsförändringar i ett långtidsperspektiv*, Göteborg
- Gansum, T. 1997. "Jernaldersmonumenter og maktstrukturer. Vestfold som konfliktarena" Ur *Konflikt i forhistorien*. Fuglestedt, I & Myhre, B (red.), Stavanger, Sid.27-40.
- Geertz, C. 1957. "Ritual and social change: A Javanese exemple" Ur *American Anthropologist* 59, Sid. 32-54.
- Gerdin, A-L. 1991. "Kompletterande arkeologisk utredning inför fortsatt ombyggnad av E6 norr om Tanumshede, sträckan Prästesäm-Knäm Tanum sn, Bohuslän" *RAÄ Arkeologiska undersökningar UV Väst UTR* 91:4. Ej tryckt.
- Gerdin, A-L. 1994. *Svärd och säd från bronsåldern samt mycket annat - om nya spännande fynd i Tanum*.
- Gilbert, F. 1986. "Machiavelli: The renaissance of the Art of War" Ur *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, Paret, P (red.), Clarendon Press, Oxford, Sid. 11-31.
- Goodenough, W, H. 1961. "Comment on Cultural evolution" ur *Daedalus* 90, Sid 521-528.
- Gottmann, J. 1980. "Confronting and periphery" Ur *Centre and periphery*. Gottman, J. (Edit), Sage Publications, London, Sid. 11-25.
- Gren, L. 1989. "Platon mitt i byn. Kyrsocknens uppkomst från monumentologisk synpunkt" Ur *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenström*, Burström, M m.fl.(red.), Stockholm, Sid. 63-71.
- Gren, L & R, Olsson. 1994. "Det reviderade fornminnesregistret för norra Bohuslän" Ur *Arkeologi i Sverige* 3. RAÄ, Sid.163-183.
- Grundberg, J. 2000. *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*, Institutionen för Arkeologi, Göteborgs Universitet, Göteborg.
- Gräslund, A-S. 1987. "Runstenar, bygd och gravar" Ur *Tor* 21, Uppsala, Sid. 241-262.
- Gräslund, A-S. 1991a. "Gravmaterial som källa till kunskap om religiösa förhållanden" Ur *Gravfältundersökningar och gravarkeologi*. Lagerlöf, A (red), RAÄ, Stockholm, Sid. 83-87.
- Gräslund, A-S. 1991b. "Var Mammen-mannen kristen?" Ur *Mammen Gravkunst og samfund i vikingetid*, Iversen, M (red.), Jysk arkæologisk selskab, Højbjerg, Sid. 205-210.
- Gurevitj, A, J. 1979. *Feodalismens uppkomst I Västeuropa*, Stockholm.
- Gustafsson, G, A. "Bohusläns fasta fornlämningar från hednatid. 4. Sotenäs och Stångenäs härader" Ur *BIDR* 1886, Sid. 431-530.
- Gustafsson, K. 1994. "Andlighetens landskap", Ur *Kulturmiljövård* 5.94.

- Görman, M, 1987, *Nordiskt och keltiskt Sydskandinavisk religion under yngre bronsålder och keltisk järnålder*, Lund.
- Hafström, G. 1961. *Den svenska familjerättens historia*, Studentlitteratur, Lund.
- Hagberg, U. E. 1967. *The Archaeology of Skedemosse II*, Stockholm.
- Hagen, A. 1953. *Studier i jernalderens gårdssamfund*, Universitetets Oldsaksamlings Skrifter bind IV, Oslo.
- Hagen, R. 1984. "Historien om mentaliteterna" Ur *Häftet för kritiska studier 84/1*, Textorama, Stockholm, Sid. 6-24.
- Hagen, K, G. 1994. *Profesjonalisme og urbanisering*, Oslo.
- Haglund, A och Hagnell, A. 1930. *Bohuslän. En bok för skola och hem*, Under medverkan av olika författare, C. W. K. Gleerups Förlag, Lund, Andra upplagan.
- Hall, B. 1992. "En fornborg – vad är det?" Ur *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*, Arkeologi i Västsverige nr 5 1992, Göteborg Arkeologiska Museum, Sid. 10-17.
- Hallböck, S A. 1961. *Medeltida dopfuntar i Bohuslän*, Vänersborg.
- Hallin, J. 1954a. "Norums kyrka" Ur *Stenungsund Ur Fyra socknars krönika*, Boken är utgiven av J, Hallin, Göteborg, Sid. 122-130.
- Hallin, J. 1954b. "Ucklums kyrka" Ur *Stenungsund Ur Fyra socknars krönika*, Boken är utgiven av J, Hallin, Göteborg, Sid. 130-144.
- Hallin, J. 1957. "Gamla vägar i Stenungsundtrakten" Ur *GBFT 1954-1957*, Obs. i häftet heter artikeln "Om prästvägar och andra vägar i Stenungsundtrakten", Sid. 83-94.
- Hallström, G. 1918. "Bohusläns fasta fornlämningar från hednatiden. 7, Tanums härad, Bronsålderns gravar, A, den beskrivande delen" Ur *GBFT 1917*, Sid. 1-78.
- Haneson, W. 1945. "Befolkningsperioder i Bohuslän" Ur *GBFT 1944*, Göteborg, Sid. 61-105.
- Haneson, W. 1959. *Fasta fornminnen kring Tanumshede och Grebbestad En kort vägledning*, Strömstad.
- Hardin, G. 1968. "The tragedy of the commons" Ur *Science 162*, Sid. 1243-48.
- Hardin, G. 1977. "Living on a Lifeboat" Ur *Managing the commons*, Hardin, G & Baden, J. (Edit), W. H. Freeman, San Fransisco.
- Harste, Gorm. 1994. "Statsdannelsernes territorialitet i Europa" Ur *Territorialitet*. Tonboe, Jens. (red). Odense Universitetsforlag, Odense, Sid. 117-140.
- Harrison, D. 1997. "Centralorter i historisk forskning om tidig medeltid" Ur

"...gick Grendel att söka det höga huset.." *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*, Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995, Callmer, C & Rosengren, E (red.), Halmstads Läns museers Skriftserie No 9/GOTARC C Arkeologiska Skrifter No 17. Halmstad, Sid. 25-29.

Hasslöf, O. 1931. "Kulturgränser i Bohuslän" Ur *GBFT* 1930, Sid.42-60.

Hedeager, L. 1990. *Danmarks Jernalder*.

Hedeager, L 1991. " Gulddepoterne fra aeldre germanertid – forsög på en tolkning" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid.: Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, Fabech, C & Ringtved, J (red.), Höjbjerg, Sid. 203-212.

Hedman, A.1989. "Gård och Samhälle under yngsta järnålder – utgångspunkter för en reviderad bebyggelsearkeologi" Ur *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*, Burström, M m.fl. (red.), RAÄ, Stockholm, Sid. 93-99.

Hedvall, A. 1987. "Kultur - kulturarv. Osorterade och associativa tankar kring orden och begreppen". Ur *Forntid och framtid: En vänbok till Roland Pålsson*, Biörnstad, M, Cnattingius, N & Gustavsson, H (red.), RAÄ och SHM, Borås, Sid.13-18.

Helgesson, B. 1998. "Vad är centralt? – fenomen och funktion; lokalisering och person" Ur *Centrala platser – Centrala frågor*, L, Larsson & B, Hårdh. (red), Lund, Sid. 39-46.

Helle, K. 1995. *Norges historie Band 3*. Aschehoug. Oslo.

Hellman, G.A. 1964. "Fornminnesinventeringen på Hisingen" Ur *Fynd* 1964. Göteborg. Sid. 16-23.

Helms, M, W. 1993. *Craft and the Kingley Ideal. Art, trade, And Power*, University of Texas, Austin.

Hellström, J, A. 1996. *Vägar till Sveriges kristnande*, Atlantis, Stockholm.

Helms, M. 1993. *Craft and the kingly ideal: art, trade and power*, Univeristy of Texas Press, Austin.

Herschend, F. 1988. "Bebyggelse och folkvandringstid på Öland" Ur *Folkvandringstiden i Norden En krisetid mellem aeldre og yngre jernalder*, Sid. 43-66.

Herschend, F. 1991. "Om Öländsk metallekonomi i första hälften av första årtusendet e Kr" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Fabech, C & Ringtved, J (red.), Höjbjerg, Sid. 33-46.

Higgs, E, S & Vita-Finzi, C. 1972. "Prehistoric Economies: a territorial approach" Ur *Papers in Economic Prehistory*, Higgs, E, S (red.), Cambridge.

Hingley, R. 1990. "Domestic organisation and gender relations in iron age

and romano-british household" Ur *The social archaeology of houses*. Samson, R (red).

Hodder, I & Orton, C. 1976. *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge.

Hodder, I. 1978. *Simulation studies in archaeology*. Cambridge.

Hodder, Ian, 1982, *Symbols in action*. Cambridge.

Holmberg, A, H. 1979a. *Bohusläns Historia och Beskrifning I*. Andra upplagan 1867 (Örebro) nytryck i faksimil 1979. Uddevalla.

Holmberg, A, H. 1979b. *Bohusläns Historia och Beskrifning II*. Andra upplagan 1867 (Örebro) nytryck i faksimil 1979. Uddevalla.

Holmberg, A, H. 1979c. *Bohusläns Historia och Beskrifning III*. Andra upplagan 1867 (Örebro) nytryck i faksimil 1979. Uddevalla.

Holmqvist, H. 1967. "Gravfältet vid Gröteröd i Ödsmål." Ur *BHÅ*. Uddevalla. 1967. Sid. 35-47.

Hultén, B. 1977. *On ceramic Technology during the Scandinavian Neolithic and Bronze Age*. Theses and Papers in North European Archaeology, Stockholm.

Hultgård, . 1992. "Religiös förändring, kontinuitet och ackulturation/synkretism I vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion" Ur *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*.

Nilsson, B (red), *Projektet Sveriges kristnande 1*, Uppsala, Sid. 49-103.

Humphrey, Caroline & James Laidlaw, 1994, *The Archetypal Actions of Ritual*, Oxford.

Hvass, L. 1980. *Danmarkshistorie jernalder 2*, Sesam, Köpenhamn.

Hvass, S. 1985. *Hodde – et Vestjysk Landsbysamfund fra Ældre Jernalder*, Köpenhamn.

Hvass, S. 1993. "Settlement" Ur *Digging into the past, 25 Years of Archaeology in Denmark*, Hvass, S & Storgaard, B, Aarhus universitetsforlag, Århus, Sid 187-194.

Hyenstrand, Å. 1974. *Centralbygd – randbygd, Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk järnålder*, Stockholm.

Hyenstrand, Å. 1979. "Om boplatzinventering i Bohuslän". Ur *Boplatser i Bohuslän*, Länstyrelsen i Göteborg och Bohus län. Rapport 3, Göteborg, Sid 12-24.

Hyenstrand, Å. 1980. "Gravar – monument över levande" Ur *Inventori in honeorem: En vänbok till Folke Hallberg*. Hyenstrand, Å (red.), RAÄ, Stockholm, Sid. 240-244.

Hyenstrand, Å. 1982. *fortida samhällsformer och arkeologiska forskningsprogram*, RAÄ Dokumentationsbyrån, Stockholm.

- Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och Arkeologiska regioner*, RAÄ 1984:7, Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1989. *Sverige 989. makt och herravälde I*, Stockholm Archaeological reports nr. 24, Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1995. *Lejonet, draken och korset. Sverige 500-1000*, Studentlitteratur, Stockholm.
- Hygen, A-S. 1979. "Befolkningsvarisjon og ressurspress som årsakfaktorer i forhistorien" Ur *Viking bind XLII*, Oslo, Sid. 128-142.
- Högberg, T. "Litsleby, Tegneby & Bro" Ur *Arkeologisk rapport 1 från Vitlyckemuséet*, Bengtsson, L (red).
- Ingold, T. 1993. "The temporality of the landscape" Ur *World Archaeology* 25, no 2 October 1993, Bartley, R, Routledge, Sid 152-174.
- Jaanusson, H. 1963. *Rapport över arkeologisk undersökning av ett gravfält på Sköllunga 2:3, Ucklum sn, Bohuslän*. 1963, RAÄ Rapport.
- Jaanusson, H. 1966a. "Hur gamla är domarringarna i Bohuslän" Ur *BHÅ* 1966, Sid. 47-54.
- Jaanusson, H. 1966b. "Domarringarna i Ucklum" Ur *Tor* 1965-66, Uppsala.
- Jakobsson, M. 1989. "Meningspluralismen i källmaterialet – den kontextuella arkeologens dilemma och möjlighet" Ur *Mänsklighet genom millennier: En vänbok till Åke Hyenstrand*, Burström, M m.fl. (red.), RAÄ, Stockholm, Sid. 111-114.
- Jakobsson, M. 1992. *Krigareideologi och vikingatida svärdstypologi*, Stockholm.
- Jankavs, P & Arwill Nordbladh, E. 1985. "Sociala enheter och näringsfång under förromersk järnålder. En studie av boplats och gravfält vid Valtersberg" Ur *Projektet Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid*, Jankavs, P. (red) Symposierapport, Göteborg oktober 1984, Göteborg, Sid. 139-154.
- Jankavs, P. 1987. *Samhälle – symbol – grav. Reflexioner kring ett arkeologiskt problemområde*, Göteborg.
- Jansson, S. 1974. *Kulturvård och samhällsbildning*, Lund.
- Jensen, J."1981. "Et rigdomscenter fra yngre bronzealder" Ur *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, Sid. 48-98.
- Jensen, O. 1999. "Forntid i samtid. Om Lennart Åbergs och Axel Emanuel Holmbergs forntidsuppfattning" Ur *västsvenska arkeologihistorier*, Gillberg, Å & Gustafsson. A (red.), Göteborg, Sid. 68-86.
- Jensen, R. 1989. "Materiell kultur som kommunikativ förmedlare Några semiotiska begrepp med arkeologiska exempel" Ur *Mänsklighet genom millennier: En vänbok till Åke Hyenstrand*, Burström, M m.fl. (red.), RAÄ, Stockholm. Sid. 115-122.

- Jervas, G, E. 1972. *Från kärnvapen till gerilla*, Almqvist & Wiksell Förlag, Stockholm.
- Jochim, M, A. 1981. *Strategies for survival: Cultural behavior in an ecological context*, Academic Press, NewYork.
- Johansen, E. 1963. "Enningdals oldtid" Ur *Fynd*, Göteborg, Sid. 5-18.
- Johansen, Oystein Kock, 1993, *Norske depotfunn fra bronsealderen*, Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr 15 (Oslo).
- Johanson, C. 1996. *Brakteater som centralplatsindikatorer? En studie av fem brakteatfyndplatser i Bohuslän*, Tre betygs uppsats, stencil, Göteborg.
- Johansson, N. 1995. *Tre boplatser i Spekerödsdalen*, Rapport UV-väst Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986-89, Del 3, Varberg, Sid. 5-32.
- Johansson, I. 1998. " Perception as the Bridge between Nature and Lifeworld" Ur *Nature and lifeworld Theoretical and practical Metaphysics*, Bengt-Pedersen, C & Thomassen, N (red.), Odense Univ. Studies in philosophy, Odense Univ. Press, Odense, Sid. 113-137.
- Johansson, L, G. 1983. RAÄ nr 72. Undersökning inom område för planerat dagbrott, *RAÄ o SHM Rapport 1983*.
- Johnsen, O, A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold Indtil omkring freden i Roskilde*, Kristiania.
- Johnson, C. 1954. "Spekeröds kyrka" Ur *Stenungsund Ur Fyra socknars krönika*. Boken är utgiven av J, Hallin, Göteborg, Sid. 117-121.
- Jonsäter, M & Särilvik, I. 1975. "Arkeologisk undersökning 1971 Fornlämning 34-36, del av gravfält Huveröd Södra, Ucklum sn, Bohuslän" *RAÄ o SHM Rapport 1975 B28*, Stockholm.
- Jonsäter, M. 1979. "Provundersökning av blivande industriområden, Norum och Ödsmåls snr, Stenungsunds kommun, Bohuslän. *RAÄ o SHM Rapport UV 1979:9*.
- Jonsäter, M. 1982a. "Fornlämningar i Berol/Sanden-området, en inledning" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*, Sid, 5-18.
- Jonsäter, M. 1982b. "Fornlämning 239, delundersökning av boplatser" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*, Sid. 261-263.
- Jonsäter, M. 1982c. "Fornlämning 233, boplatser, stenålder, bronsålder." Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*, Sid. 229-238.
- Jonsäter, M. 1982d. "Fornlämning 69, stenåldersboplatser" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*, Sid. 129-136.
- Jonsäter, M. 1982e. "Fornlämning 66, gravfält, romersk järnålder/ folkvand-

ringstid och boplatz, förromersk järnålder". Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ Rapporten UV 1982:37*, Sid. 75-128.

Jonsäter, M. 1982f. "Fornlämning 15, boplatz, romersk järnålder – folkvandringstid." Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ Rapporten UV 1982:37*, Sid. 19-53.

Jonsäter, M. 1982g. "Fornlämningar längs väg 651 Inledning" Ur *Fornlämningsområden längs väg 651 Jörlanda, Spekeröds och Norums socknar Bohuslän. RAÄ Rapporten UV 1982:32*. Göteborg, Sid. 5-20.

Jonsäter, M. 1988. "Provundersökning av fornlämning 150, Saxeröd 1:5 Jörlanda socken, Bohuslän 1982" Ur *RAÄ Rapporten*, Göteborg.

Jonsäter, M. 1990. "Provundersökning av boplatzområdet vid Brattbergstorp, fornlämning 633, Flig 1:7, Lersten Nedergården 1:1 och 1:5 Kville sn, Bohuslän", Ur *RAÄ Rapporten*. Göteborg.

Jørgensen, R. 1988. "Utvecklingstendenser i nord-norsk bosetning ved overgangen fra eldre til yngre jernalder" Ur *Folkvandringstiden i Norden En krietid mellem aeldre og yngre jernalder*, Sid. 67-74.

Kaelas, L. 1962. "Västra Komarken" Ur *Fynd*, Göteborg, Sid. 33.

Kaelas, L. 1967. "Hjällsnäs i Stora Lundby" Ur *Fynd 1967*, Göteborg, Sid. 69-78.

Kaelas, L. 1982. "Arkeologiska museets uppdragsverksamhet 1963-1980, en återblick" Ur *Fyndrapporter 1980-81, Rapporten över Göteborgs Arkeologiska Musei undersökningar*, Göteborg, Sid. 101-119.

Kaelas, L. 1999. "Göteborgs Arkeologiska Museum. En krönika om åren 1957-83" Ur *västsvenska arkeologihistorier*, Gillberg, Å & Gustafsson. A (red.), Göteborg, Sid. 110-167.

Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*, Uppsala.

Kalm, P. 1777. *Västgöta och Bohuslänska resa 1742*. C, Krantz (red), Stockholm, (Uppsala 1742), Utgiven av Wahlström & Widstrand med teckningar av Gunnar Brusewitz, Stockholm.

Karlsson, H. 1984. *Ortnamn Vid Älven Kulturhistorisk rapport 14*, Utgiven av Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1984.

Karsten, P. 1994. *Att kasta yxan i sjön En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*, Lund.

Klausen, A, M. 1983. *Kultur – variation och sammanhang*, Nordstedts Tryckeri, Tredje tryckningen, Stockholm.

Keegan, J. 1987. *The mask of command*, New York.

Keeley, L, H. 1995. *War before civilization*, New York.

Keesing, R. M. 1975. *Kingroups and social structure*, Holt, Rinehart And Winston. USA.

Keller, C. 1975. "Hva forårsaker teknologisk endring? Forslag till modell" Ur *Kontaktstencil nr. 10*, Oslo.

Keller, C. 1990. "Forminnevernets ideologiske grunnlag - en anakronisme" Ur *Kulturminnevernets teori og metode, Seminarierapport fra Utstein kloster 8-11 mai 1989*, Oslo.

Kindgren, H. 1981. *Provgрівning vid hällristning Tanum 408 Kalleby*, Bohusläns museum, Uddevalla (Ej tryckt).

Kindgren, H. 1989. *Arkeologisk utredning Rönnäng, Rönnäng och Stenkyrkas, Tjörn Kn, Bohuslän*, Bohusläns Museum, Ej tryckt.

Kindgren, H. 1992. "Guldet från Kville" Ur *Bohuslän Årsbok 1992*, Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museum, Uddevalla, Sid. 41-47.

Kindgren, H och Lundin, L 1995, "Bronsens landskap - landskapets bronser" Ur *Bohuslän Årsbok 1995*, Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museum, Uddevalla, Sid.53-60.

Kjellberg, S, T. 1929. "Dvärgslag, Dvärgsmide och Hängkors" Ur *GBFT 1928*, Göteborg, Sid. 25-39.

Kristiansen, K. 1985. "Economic Development in Denmark Since Agrarian Reform. A Historical and Statistical Summary" Ur *Archaeological formation process, The representativity of archaeological remains from Danish Prehistory*. Kristiansen, K (red), Nationalmuseum, Köpenhamn.

Kristiansen, Kristian, 1986, "Ideologi og samfund i Danmarks bronzealder", Ur *Varia 12*, Oslo.

Kristiansen, K. 1987 "Center and periphery in Bronze Age Scandinavia". Ur *Centre and periphery in ancient world systems*. Rowlands, M., Larsen, M. T. and Kristiansen, K (red.), Cambridge university Press, Cambridge, Sid. 74-85.

Kristiansen, K. 1991, "Chiefdoms, states and systems of social evolution" Ur *Chiefdoms - economy, power and ideology*. Earle, T (red.), Cambridge.

Kristiansen, 1994. "The Emergence of the European World System in the Bronze Age: Divergence, Convergence and Social Evolution during the First and Second Millenia BC in Europe". Ur *Europe in the first Millenium BC*, Kristiansen, K & Jensen, J (red.), Sheffield Archaeological Monographs, Mid-somer Norton, Sid. 7-30.

Kristoffersen, S. 1993. "Gård og gjenstandsmateriale – sosial sammenheng og økonomisk struktur" Ur *Arkeologiske Skrifter Historisk Museum No 7, Minnesskrift Egil Bakka*.

Kristoffersen, S. 1997. *Dyreornamentikkens sociale tilhørighet og maktpolitiske sammenheng, Nydamstel og Stil I i Sør- og Sørvestnorge*, Bergen.

Kulturminnesvårdsprogram för Stenungsunds kommun 1988, Stenungsund

- Kyhlberg, O. 1991. "Arkeologisk uppdragsverksamhet, Perspektiv på 90-talet", Ur *KMV* 2.91.
- Lagerberg, C. 1910. "Berättelse för år 1909 rörande Göteborgs Musei Historiska afdelning och myntkabinett" Ur *GMÅ* 1910, Sid. 33-45.
- Lagerberg, C. 1911. "Berättelse för år 1910 rörande Göteborgs Musei Historiska afdelning och myntkabinett" Ur *GMÅ* 1910, Sid. 33-47.
- Lagerberg, C. 1912. "Berättelse för år 1911 rörande Göteborgs Musei Historiska afdelning och myntkabinett" Ur *GMÅ* 1912, Sid. 38-50.
- Lagerberg, C. 1913. "Berättelse för år 1912 rörande Göteborgs Musei Historiska afdelning och myntkabinett" Ur *GMÅ* 1913, Sid. 40-52.
- Lagerlöf, A. 1991. "Är gravmaterialet användbart för sociala analyser" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Fabech, C & Ringtved, J (red.), Højbjerg, Sid. 127-131.
- Larsen, C, S. 1995. "Regional Perspectives on Mortuary Analysis" " Ur *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, Lane Anderson Beck (red.), New York, Sid. 247-264.
- Larsson, T, B. 1991. "Maktstrukturer i sydsandinavisk bronsålder: gravar och depåer från per II och III" Ur *Arkeologi och makt: Rapport från arkeologidagarna 15-17 januari 1990*, Larsson, L & Rydberg, E (red.), University of Lund. Institute of Archaeology, Report series No. 40, Sid. 21-40.
- Larsson V, Andersson A & Axelsson J. 1959. "Byar och gårdar" Ur *Boken om Jörlanda*, Axelsson, J (red.), Göteborg, Sid. 53-91.
- Le Goff, J. 1978. "Mentaliteterna, en tvetydig historia" Ur *Att skriva historia*, J, Le Goff & P. Nora (red.), Stockholm, Sid.244-260.
- Le Goff, J. 1992. *History and memory*, Columbia University Press, New York.
- Lévi-Strauss, C. 1971. *Det vilda tänkandet*, Stockholm.
- Liedgren, L. 1992. *Hus och Gård i Hälsingland. En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr. f. – 600 e Kr.*, Studia Archaeologica Univeritatis Umensis. 2, Umeå.
- Lillehammer, G. 1989. "A Child is Born. The Child's World in a Archaeological Perspective" Ur *NAR Vol. 22. No. 2*, Sid. 89-105.
- Lindholm, K. 1997. *Kulturlandskapet förutsättningar och förändringar under 2500 ÅR. Specialundersökning av Världsarvsområdet Tanum. Delrapport II*. Bohusläns Museum, Rapport 1997:5.
- Lindman, G. 1985. *Förhistoriska aggressionsstrukturer i det västsvenska landskapet*, Göteborg.

- Lindman, G. 1986. "Fornborgsundersökningar på Orust" Ur *Bohuslän årsbok* 1986, Uddevalla.
- Linding, Y. 1978. "En intervju med Michel Foucault" Ur *BLM nr 3*.
- Lindroth, H. 1918. *Bohusläns härads- och sockennamn*, Göteborg.
- Lindroth, H. 1946. "Bohuslänska ortnamn och bohuslänsk bebyggelsehistoria" Ur *GBFT* 1945, Sid. 1-116.
- Lindqvist, A-K & Ramqvist, P, H. 1993. *Gene*, Umeå.
- Lindqvist, S. 1929. "Undersökningen av Grönhög" Ur *Vikarvet* 1929, Göteborg, Sid. 5-20.
- Ljungner, E. 1938. "Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän." Ur *Vikarvet* 1938/39, Lysekil, Sid. 1-150.
- Lorenz, K. 1974. *Aggression – det så kallade onda*, Pan/Norstedts, Stockholm.
- Lund, N. 1996. *Lid, Leding och Landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde.
- Lundblad, K. 1985. "Kville härads geologi" Ur *Kville härad Bottna Kville Svenneby*, Munkedal, Sid. 7-9.
- Lundén, T. 1973. *Individens rumsliga beteende i ett gränsområde*, kulturgeografiska Institutionen, Stockholms Universitet, Meddelande B 26.
- Lund Hansen, U. 1990. "Langdistancehandel i romersk jernalder – fra gaveudveksling til aftalehandel" Ur *Huikin* 16, Sid. 63 – 88.
- Lundborg, L. 1972. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravari södra Halland. Höks, Tönnersö och Halmstads härader åren 1854-1970*. Halmstad
- Lundström, A. 1973. "Glas från Västsverige" Ur *Västsvenska glasfynd Göteborgs Arkeologiska Museum. Årstryck 1972-73*. Selling, D (red). Sid. 13-34.
- Lundqvist, L, Rosengren, E och Callmer, J. 1993. "En fyndplats med guld-gubbar vid Slöinge, Halland" Ur *Fornvännen* 88 Stockholm.
- Lundqvist, L. 1996. "Slöinge – en stormansgård från järnåldern" Ur *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst*. RAÄ Skrifter nr 18. Linköping.
- Lundqvist, L. 1996. *Vägen till kunskap om makten* Hammar Offset. RAÄ.
- Lundqvist, L. 1998. "Centralplatser och centralområden i Västsverige" Ur *Centrala platser – Centrala frågor*. L, Larsson & B, Hårdh.(red) Lund. Sid. 189-203.
- Lundqvist, L & Schaller-Åhrberg, E (red.). 1998b. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid*. Arkeologiska resultat. RAÄ UV Väst Rapport 1997:26.

Löfberg, T. 1992. "Borgar i gränslandskap. Kring tillkomsten av borgen på Ragnhildsholmen och Bohus slott 1250-1319" Ur *Borgar från forntid och medeltid i Västverige*, Arkeologi i Västsverige nr 5 1992. Sid. 131-146.

Löfgren, O. 1984. "Mentalitetshistoria och kulturanalys" Ur *Häftan för kritiska studier* 84/4.

Löfving, C. 1984. "Förändringar i maktstrukturen kring östra Skagerak vid kristendomens införandet" Ur *Fornvännen* 1984. Sid. 93-103.

Löfving, C. 1987. *Befolkning, Information och Inflytande. Administrativa möjligheter öster om Skagerrak/Kattegatt före medeltiden*. Göteborgs Universitet. Licentiatuppsats.

Löfving, C. 2001. *Gothia Dansk/engelskt skattland. Ett exempel på heterarki omkring år 1000* Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. GOTARC Series B. Archaeological Thesis No 16. Göteborg.

Løken, T. 1991a. "Forsandutgravningene etter 10 år" Ur *AmS* 24. Stavanger. Sid. 3-10.

Løken, T. 1991b. "Sommerens utgravninger på Forsandmoen: Folkvandringstidslandsbyen igjen i sentrum for oppmerksomheten" Ur *AmS* 24 Stavanger.

Løken, T. 1991c. "Forsand i Rogaland – lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkefjordene?" *Gunneria* 64. Trondheim.

Løken, T, Pilø, L og Hemdorff, O. 1996. *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser en metodisk innføring*. AmS-Varia 26. Stavanger.

Lönn, M. Karlsson, Lindman, G, Löfving, C. 1985. "Bebyggelse och Markanvändning i Västsverige 2500 – 500 före nutid. – Försöksområdet Orust" Ur *Projektet Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid* Jankavs, P. (red) Symposierapport, Göteborg oktober 1984. Göteborg. Sid. 125-138.

Lönn, M. Karlsson. 1987. "Hedendom och kristendom. Kultkontinuitet från yngre järnålder till medeltid" Ur *Meta* 87-4. Sid. 33-45.

Lönn, M. Karlsson. 1989. "Ny gård, nytt namn, öde gård, glömt namn – om sambandet mellan bebyggelse och namn." Ur *Medeltidens födelse*. Andrén, A (red) Symposier på Krapperrups borg: 1. Sid. 51 – 70.

Lönn, M. Karlsson. 1991. "Gårdarna med de äldsta namnen..." *En undersökning av bosättningar, bebyggelsenamn och namndöd*. Uppsats för lic. examen. Göteborg.

Lönn, M. Karlsson. 1992. "Borgen, Borrevägg, Rane slott och Slottet" Ur *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*. Arkeologi i Västsverige nr 5 1992. Sid. 64-74.

Lönn, M. Karlsson . 1993 . "Boplatser vid Granvattnet – Fornlämning 256, Dälene 2:1, Ödsmåls socken, Bohuslän." Ur *Runt om Granvattnet Arkeologiska undersökningar av fl 256, 160 1986-88. Arkeologi längsväg E6 i Bohuslän 1986 – 1989. DEL 7. RAÄ Rapport. Sid.9-16.*

Lönn, M. (Karlsson). 1999. *Fragment av samtal Tvärvetenskap med arkeologi och ortnamnsforskning i bohuslänska exempel.* Utgiven av Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar och Umeå Universitet nr 12. Göteborg.

Lönnroth, E. 1963. "Bohusläns historia" Ur *Bohusläns historia*, Lönnroth, E (red.). Almqvist & Wiksell. Uppsala. Sid. 79–364.

Mackeprang, M, B. 1952. *De Nordiske gullbrakteater.* Jysk arkæologisk selskabs skrifter. Bind II. Universitetsforlaget i Aarhus.

Magnus, B & Myhre, B. 1976. "Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingesamfunn" Ur *Norges historie 1.* Oslo.

Magnus, O.1555.. *Historia om de Nordiska folken.* Nyutgåva av år 1982. Gidlunds Förlag. Malmö.

Magnusson Staaf, B. 2000. "Ting och tanke" Ur *Artefakter – arkeologiska ting: En bok om föremål ur ett arkeologiskt perspektiv.* A, Högberg (red) Malmö. Sid. 41-59.

Malmberg, T. 1980. *Human Territoriality.* The Hague.

Malmberg, T. 1983. *Räkna med revir.* Stockholm.

Malmer, M, P. 1991. "The Mentality of centre and Periphery" Ur *Regions and reflections. In honor of Märta Strömberg.* Jennbert, K et al. (red). Acta Archaeologica Lundensia. Stockholm/Lund. Sid. 45-50.

Mann, M. 1997. *The sources of social power. Vol I, A history of power from the beginning to A.D. 1760.* Cambridge. (1:a utg. 1986).

*Markanvändningen och miljön.*1993. Utg. Av Naturvårdsverket Rapport 4137, Stockholm

Mascher, C. 1995. "Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle" Ur *Äganderätten i lantbrukets historia*, Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Nordiska museet och Sveriges Lantbruksuniversitet, Stockholm, Sid. 37-57.

Mauss, M. 1972. *Gåvan*, Uppsala.

McC. Netting , Robert and Wilk, Richard, R. 1984. "Households: Changing Forms and Functions" In *Households. Comperative and historical studies on the domestic group*, McC. Netting, Wilk,. and Arnould (red.), University of California Press, Sid. 1-28.

Meyer, Joan. 1991. "Power and Love:Conflicting Conseptual schemate" Ur *The gender of power* Bristol. S. 21-41.

Mikkelsen, E. 1973. "Overgangen folkevandringtid/merovingertid i Norge"

Ur *Universitetets oldsaksamlings årbok 1970-71*, Sid. 85-120.

Mikkelsen, E. 1988. "Territorier og økonomiske, sosiale og politiske strukturer i forhistorisk tid" Ur *Viking, Bind LI*. 1988, Sid. 9-42.

Mikkelsen, E. 1989, *Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbrukssamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*, Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr 11 Oslo.

Miller, D & Tilley, C. 1984. *Ideology, Power and Prehistory*, Cambridge University Press, Cambridge.

Milner, G, R. 1995. "An Osteological Perspective on Prehistoric Warfare" Ur *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, Lane Anderson Beck (red.), New York, Sid. 221-244.

Moberg, C-A. 1958. "En plan för bebyggelsehistorisk undersökning" Ur *GAMs årstryck*, Göteborg.

Moberg, C-A. 1962. "Gravfältet i Vikingaparken vid Komarken i Kungälv" Ur *Fynd*, Göteborg, Sid. 18-32.

Moberg, C-A. 1963a. *På tal om forntiden*, Stockholm.

Moberg, C-A. 1963b. "Bohusläns forntid" Ur *Bohusläns historia*, Lönnroth, E (red.), Almqvist & Wiksell, Uppsala, Sid. 14-76.

Moberg, C-A. 1964. "Var finns boplatserna?" Ur *Fynd 1964*, Göteborg, Sid. 13-15.

Moberg, C-A, 1969. *En introduktion till arkeologi*, Stockholm.

Moberg C-A & Olsson U, 1973, *Ekonomisk historisk början, Försörjning och samhälle*, Stockholm.

Montelius, O. 1874. "Bohuslänska fornsaker från hednatid I", Ur *BIDR* 1874., Sid. 1-76.

Montelius, O. 1877. "Bohusländska dopfuntar" Ur *BIDR*. III-IV, Med bidrag av Brusewitz, Stockholm, Sid. 425-446.

Montelius, O. 1879. "Fynd från Greby i Tanums socken och härad" Ur *BOFO* 3, Bihang, Stockholm, Sid. 51-79.

Montelius, O. 1906. "Stenåldersgrafvar begagnade under bronsåldern" Ur *Fornvännen*, Årg 1 Stockholm, Sid. 169-179

Munch, J, S. 1962. "Borg og bygd" Ur *Univ. Olds. Årsbok*, 1962, Oslo, Sid. 9-175.

Myhre, B. 1978. "Agrarian Development, Settlement History and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age" Ur *New Directions in Scandinavian Archaeology*, Kristiansen, K & Paludan Müller, C (red.), Sid. 224-271.

- Myhre, B. 1980. *Gårdsanlegget på Ullandhaug I. Gårdshus I jernalder og tidlig middelalder I Sørvest-Norge*, AmS-skrifter 4, Stavanger.
- Myhre, B. 1985a. "Boat houses as indicators of political organization" Ur *N.A.R.* nr 1-2, Sid. 36-60.
- Myhre, B. 1985b. "Kulturlandskap og Sosial organisasjon" Ur *Projektet Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid*, Jankavs, P (red.), Symposierapport, Göteborg oktober 1984, Göteborg, Sid. 9-28.
- Myhre, B. 1987. "Cheftains' graves and chieftdom territories in South Norway in the Migration Period" Ur *Studien zur Sachsenforschung* 6, Sid. 169-187.
- Mårland, H. 1959. "Från istid till järnålder" Ur *Boken om Jörlanda*, Göteborg, Sid. 35-45.
- Mörner, N – A. 1969. *The late quaternary history of the Kattegat Sea and the Swedish West Coast*, SGU Ser. C Nr 640, Årsbok 63 Nr 3, Laholm.
- National Encyklopedin. 1990. Band 2.
- Naturgeografisk regionindelning av Norden*. 1977. Utg. Av Nordiska Ministerrådet, Stockholm.
- Nicklasson, P. 1997. *Svärdet ljuger inte, Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*, Lund.
- Niklasson, N. 1929. Rapport, Ej publicerad.
- Niklasson, N. 1930. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1929" Ur *GMÅ* 1930, Sid.65-72.
- Niklasson, N. 1931. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1930" Ur *GMÅ* 1931, Sid.79-86.
- Niklasson, N. 1932. "Arkeologiska Avdelningen." Ur *GMÅ* 1932, Sid. 105-112.
- Niklasson, N. 1933. "Arkeologiska Avdelningen." Ur *GMÅ* 1933, Sid. 128-137.
- Niklasson, N. 1934. "Arkeologiska Avdelningen. Ur *GMÅ* 1934, Sid. 92-103.
- Niklasson, N. 1935a. *Undersökning av högarna nr 3, 7, 8, 8A och 9, utförd 1932* Ucklum sn nr 100, Gravfält med resta stenar, Grössby (motsvaras av RAÄ nr 43), Ej tryckt, Se Fredsjö 1949.
- Niklasson, N, 1935b. Rapport, Ej publicerad.
- Niklasson, N. 1935c. "Arkeologiska Avdelningen" Ur *GMÅ* 1935, Sid. 45-56.
- Niklasson, N. 1936. "Arkeologiska avdelningen, Berättelse för år 1935" Ur *GMÅ* 1936, Sid. 81-89.

- Niklasson, N. 1937. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1936" Ur *GMÅ* 1937, Sid. 82-92.
- Niklasson, N. 1938. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1937" Ur *GMÅ* 1938, Sid. 76-86.
- Niklasson, N. 1939. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1938" Ur *GMÅ* 1939, Sid. 74-86.
- Niklasson, N. 1940. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1939" Ur *GMÅ* 1939, Sid. 78-87.
- Niklasson, N. 1941. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1940" Ur *GMÅ* 1941, Sid. 55-62.
- Niklasson, N. 1942a. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1941" Ur *GMÅ* 1942, Sid. 57-67.
- Niklasson, N. 1942b. "Bohuslänska fornminnen, restaurerade 1940" Ur *GBFT* 1941, Sid. 141-145.
- Niklasson, N. 1943. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1942" Ur *GMÅ* 1943, Sid. 56-66.
- Niklasson, N. 1944. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1943" Ur *GMÅ* 1943, Sid. 62-70.
- Niklasson, N. 1945. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1944" Ur *GMÅ* 1945, Sid. 64-71.
- Niklasson, N. 1946. "Arkeologiska Avdelningen, Berättelse för år 1945" Ur *GMÅ* 1946, Sid. 67-77.
- Niklasson, N. 1947. "Arkeologiska Museet, Berättelse för år 1946" Ur *GMÅ* 1947, Sid. 73-79.
- Niklasson, N. 1948. "Arkeologiska Museet, Berättelse för år 1947" Ur *GMÅ* 1948, Sid. 62-69.
- Niklasson, N. 1949. "Om Kville gamla kyrka" Ur *GBFT* 1948, Göteborg, Sid. 35-44.
- Niklasson, N. 1950. "Arkeologiska Museet, Berättelse för 1948 och 1949" Ur *GMÅ* 1949 och 1950, Sid. 111-123.
- Niklasson, N. 1952. "Arkeologiska Museet, Berättelse för 1950 och 1951" Ur *GMÅ* 1950 och 1951, Sid. 276-285.
- Niklasson, N. 1954. "Fornminnen och forntidsbebyggelse" Ur *Stenungsund Ur Fyra socknars krönika*, Boken är utgiven av J, Hallin, Göteborg, Sid. 24-60.
- Niklasson, N. 1956. *Bohuslän, Geologi och fornhistoria, En orientering*, Göteborg.

Nilsson, B. 1989. *De sepulturis, Gravrätten i Coorpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*, Bibliotheca theologiae prcticae, Kyrkovetenskapliga studier 44, Almkvist & Wiksell International, Stockholm.

Nilsson, B. 1992. "Till frågan om kyrkans hållning till icke-kristna kultfenomen. Attityder under tidig medeltid i Europa och Norden" Ur *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*, Nilsson, B (red.), Projektet Sveriges kristnande, Publ.1, Uppsala, Sid. 9-47.

Nilsson, B. 1998. *Sveriges kyrkohistoria. Del I*, Huvudredaktör Lennart Tegborg, Stockholm.

Norberg, . 1958. Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid spalt 249, Malmö.

Nordbladh, J & Rosvall, J. 1978. "Det kommunikativa rummet" Ur *Vad sägs? Nio uppsatser om kommunikation*, Karlsson, B (red.), Lund.

Nordbladh, J. 1986. "Tillbakablick på fornminnesföreningens verksamhet" ur *Fynd 2/86*, Kungälv, Sid. 1-22.

Nordbladh, J & Yates, T. 1990. "This perfect body, this virgin text. Between sex and gender" Ur Bapty, I & Yates, T. (red.), *Archeology after structuralism, Post – structuralism and the practice of archaeology*, Routledge, London, Sid. 222-237.

Nordström, J, A & Rönnäng, H. 1945. "1528 års skattemantal och södra Bohusläns frälsesäten" Ur *GBFT 1944*, Sid. 55-60.

Nordström, J, A & Rönnäng, H. 1948. "Den nuvarande hemmansindelningen och Bohusläns äldre herresäten" Ur *GBFT 1946-1947*, Sid. 21-44.

Norén, N. 1954. "Ödsmåls kyrka" Ur *Stenungsund Ur Fyra socknars krönika*, Boken är utgiven av J, Hallin, Göteborg, Sid. 145-160.

Nyqvist, R. 1986. "Bebyggelseexpansion och fornborgar - Ett exempel från södra Bohuslän" En trebetys uppsats, Stencil, Göteborg.

Nyqvist, R. 1988. "En fornborgsundersökning i Bohuslän" Ur *Fynd 1/88*, Sid. 37-38.

Nyqvist, R. 1989a. "Fornborgar - bitar i pusslet" Ur *Fynd 2/89* Sid. 6-11.

Nyqvist, R. 1989b.. "80 års fornborgsgrävande i Bohuslän" Ur *Fynd 2/89*, Sid.12-17.

Nyqvist, R. 1990. *Arkeologisk utredning Hallerna. Norums socken, Stenungsunds kommun, Bohuslän*, Bohusläns museum Rapport 1990.

Nyqvist, R. 1991. "Ett asbestkärl i Bohuslän" Ur *Fynd 1/91*, Sid. 61-66.

Nyqvist, R. 1992a. "Fornborgar och Resurser - En specialstudie kring fornborgen Slottet i Ödsmål" Ur *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*, Arkeologi i Västsverige nr 5 1992, Göteborgs Arkeologiska Musum, Göteborg, Sid. 56-64.

- Nyqvist, R. 1992b. "En välanvänd åker - vad som göms i jord kommer fram vid..." Ur *Fynd* 1/92, Sid.32-37.
- Nyqvist, R. 1995. "Asbest- och täljstensmagrad keramik" Ur Johansson, N, *Tre boplatser i Spekerödsdalen*, Rapport UV-väst, Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986-89, Del 3, Varberg, RAÄ, Sid. 33-38.
- Nyqvist, R. 1996a. "B-fältkursen på Hallerna" Ur *Arkeologen* Nr 6, Göteborg, Sid. 21-27.
- Nyqvist, R. 1996b. "Fornborgen vid Sköttegården – Fornlämning Raä nr 38 i Ödsmåls socken" Ur *Jägare och fornborgsbyggare*, Streiffert, J & Ångeby, G (red.), UV-Väst rapport 1996:17, Sid. 53-60.
- Nyqvist, R & Streiffert, J 1996c. "SKÖTTEGÅRDEN – fornlämning 250 och 251, Ödsmåls socken, Bohuslän" Ur *Jägare och fornborgsbyggare*, Streiffert, J & Ångeby, G (red.), UV-Väst rapport 1996:17, Sid. 39-52.
- Nyqvist, R. 1997. "Kyrkenorum – gravfältet som försvann", Bohusläns museum, Rapport 1997:23, Uddevalla.
- Nyqvist, R. 1998. "Central places - few postholes and gold or lots of postholes and little gold? About the magic of gold and the damnation of postholes". Ur *The kaleidoscopic past*, Proceeding of the 5th Nordic TAG Conference Göteborg, 2-5 April 1997, A-C Andersson, Å, Gillberg, O, W, Jensen, H, Karlsson; M, V, Rolöf (red.), Göteborg, Sid. 369-384.
- Nyqvist, R. 2001. "Hallerna – en central del av landskapet" Ur *Fynd* 1-2/99, Göteborg, Sid. 60 – 66.
- Näsman, U.1988. " Den folkvandringstida ?Krisen" Ur *Folkvandringstiden i Norden En krisetid mellem ældre og yngre jernalder*, Sid 238 – 255.
- Näsman, U. 1991. "Nogle bemaerkninger om det nordiske symposiet 'Samfundsorganisation og Regional variation på Sandberg slot den 11-15 april 1989' på Sandberg slot den 11-15 april 1989" in *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, Fabech, C & Ringtved, J (red.), Højbjerg, Sid.321-333.
- Näsman, U. 1998. "Sydskaninaviske samhällstrukturer i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller: i vad är det som centralplatser är centrala?" Ur *Centrala platser – Centrala frågor*, L, Larsson & B, Hårdh. (red.), Lund, Sid. 1-26.
- Næss, J-R. 1991. "Om maskering av makt og ukjente (?) kulturbarbarier i nordisk arkeologi" Ur *Arkeologi och makt. Rapport från arkeologidagarna 15-17 januari 1990*, Larsson, L & Rydberg, E (red.), University of Lund. Institute of Archaeology, Report series No. 40, Sid. 135-148.
- Odner, K. 1972. "Ethno-historic and ecological settings for economic and social models of an Iron Age society: Valldalen, Norway" Ur *Models in Archaeology*, Clarke, D, L (red.), London, Sid. 623-704.
- Odner, K. 1973. *Økonomiske strukturer paa Vestlandet I elder jernalder*, Historisk museum i universitetet i Bergen.

Odner, K. 1985. "Saamis (lapps), Finns and Scandinavians in History and Prehistory. Ethnic Origins and Ethnic Processes in Fenno-Scandinavia" Ur *Norwegian Archaeological Review* 18.

Oedman, J. 1983. *Bohusläns beskrivning*, Stockholm (Stockholm 1746).

Olausson, D. 2000. "Båtyxan – stridyxekulturens sigill" Ur *Artefakter – arkeologiska ting: En bok om föremål ur ett arkeologiskt perspektiv*, A, Högberg (red.), Malmö, Sid. 27-39.

Oldeberg, A. 1935. "Förhistoriska smedfynd från Bohuslän" Ur *GBFT* 1935, Sid. 43-84.

Olsen, O. 1966- *Hörg, Hov og kirke*, Aarbøger for nordisk oldkyndighet.

Olsson, A. 1985. "Medeltiden" Ur *Kville härad Bottna Kville Svenneby*, Munkedal, Sid. 33-40.

Olsson, E. 1982a. "Fornlämning 134, Spekeröds socken, boplats och stensättning, yngre bronsålder och äldre järnålder. Ur *Fornlämningsområden längs väg 651. Jörlanda, Spekeröds och Norums socknar, Bohuslän. Arkeologisk undersökning 1978 och 1979. RAÄ o SHM Rapport UV 1982:32*. Sid. 85-98 samt 265-273.

Olsson, E. 1982b. "Fornlämning 208. Norums socken, boplats, förromersk järnålder. Ur *Fornlämningsområden längs väg 651. Jörlanda, Spekeröds och Norums socknar, Bohuslän. Arkeologisk undersökning 1978 och 1979. RAÄ o SHM Rapport UV 1982:32*. Sid. 99-112 samt 273-282.

Olsson, E. 1982c. "Fornlämning 77. Norums socken, boplats, förromersk järnålder. Ur *Fornlämningsområden längs väg 651. Jörlanda, Spekeröds och Norums socknar, Bohuslän. Arkeologisk undersökning 1978 och 1979. RAÄ o SHM Rapport UV 1982:32*. Sid. 149-158 samt 294-298.

Ortman, O. 1994. " RAÄ 159 Törreby 2:8, Jörlanda socken, Stenungsunds kommun" , *Arkeologisk förundersökning, Bohusläns museum*1994, *Rapport* 94:17.

Ortman, O. 1995. *Bohusbanan Sträckan Stenungsund-Uddevalla, Bohusläns museum rapport* 1995:28, Bohusläns Museum, Uddevalla.

Ortman, O. 1999. *Stinneröd två gårdar från yngre bronsålder – romersk järnålder. Raä 43, Resteröd socken, Bohuslän*, Bohusläns Museum, Uddevalla.

Ortnamn i Göteborgs och Bohus Län 6 (OGB VI).

Ortnamn i Göteborgs och Bohus Län 16 (OGB XVI).

Ottander, J, Rydbom, L, Lindholm, K. 1998. *Bilaga till Miljökonsekvensbeskrivning. Väg E6: delen Rabbalshede – Tanumshede Vägutredning: Obj. nr. 4187. Kulturhistoriskt värdefulla objekt och miljöer. Beskrivning av konsekvenser av vägutbyggnad*. Bohusläns museum Rapport 1998:19.

Otterbjörk, R. 1964. *Svenska förmamn*, Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 29, Svenska Bokförlaget/Nordstedts, Stockholm.

- Peterson, N. 1979. "Kung and Astralian Territories" Ur *Social and Ecological System*, Burnham, P. C. & Ellen, R. F. (red.), Academic Press, London, Sid. 111-129.
- Pettersson, J. 1954. "Två försvunna kyrkor i Bohuslän" Ur *GBFT 1951-1953*, Göteborg, Sid. 21-31.
- Petterson, O. 1993. "Hällristningar i vägen, Förundersökning av fornlämning 638 samt område i anslutning till tre hällristningslokaler: 133, 189 och 190, Hoghem, Tanums socken och kommun Bohuslän" *UV Väst – Internrapport 1993:3 RAÄ*.
- Pilø, L. 1991. "Førromersk jernalder – fra en annan vinkel" Ur *Viking*, Oslo, Sid. 51-63.
- Pilø, L. 1993. "Jernaldernes bosetningshistorie på Hedemarken – Noen hypoteser I forbindelse med Åker-projektets forskningsresultat" Ur *Viking*, Oslo, Sid. 65-79.
- Polanyi, K. 1957. "The Place of Economies in Societies" Ur *Trade and Market in the Early Empires*, Polanyi, K, Arensberg C, M & Pearson, H, W. (red.), Glencoe, Sid. 239-270.
- Polgar, S. 1975. "Population, Evolution, and Theoretical Paradigms" Ur *Population, Ecology, and Social Evolution*, Polgar, S (red.), Mouton Publishers, Sid. 1-25.
- Porsmose, E. 1987. *Bebyggelsehistorisk teori og syntese, Landsbyens udvikling ca. 1000 – 1800 e. Kr.* Odense Univeritets Trykkeri, Odense.
- Ragnesten, U. 1992. "Det äldsta skriftliga belägget för en fornborg? Om en bohuslänsk runinskrift" Ur *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*, Arkeologi i Västsverige nr 5 1992, Göteborgs Arkeologiska Museum, Göteborg, Sid. 75.
- Ramqvist, P. 1983. *Gene, Archaeology and Enviroment 1*, Umeå Universtitet, Umeå.
- Ramqvist, P, H. 1991. "Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid" in *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid.: Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, Fabech, C & Ringtved, J (red.), Højbjerg, Sid. 305-218.
- Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The formation of a State*, London.
- Rappaport, R, A. 1999. *Ritual and religion in the making of humanity*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rasch, M. 1991. "Kan gravsedden spegla social och politisk utveckling" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkvandringstid.: Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, Fabech, C & Ringtved, J (red.), Højbjerg, Sid. 133-139.

Renfrew, C. 1977. *Studies in the archaeological history of the Deh Luran plain: the excavation of chaga Sefid*, Av Hole, Frank medverkande Renfrew och Kirby.

Renfrew, C. 1982. "socio-economic change in ranked societies" Ur *Ranking, resource and exchange*, Renfrew, C & Shennan, S. (red.), New Directions in Archaeology, Cambridge.

Renfrew, C. 1984. *Approaches to Social Archaeology*, Edinburgh.

Renfrew, C. 1986. "Introduction" Ur *Peer Polity Interaction and Socio-political Change*. Renfrew, C & Cherry, J (Red.), New Directions in Archaeology, Cambridge, Sid. 1-18.

Resi, H, G. 1986. *Gravplassen Hunn i Østfold*, Norske Oldfunn XII, Univeritetets Oldsaksamling. Oslo.

Rifkin, J. 1982. *Entropi – En ny världsbild*, Wahlström & Widstrand, Malmö.

Riksantikvarieämbetet, Fornminnesavdelningen, Dataregistrering av fornminnesregistret, Handbok, RAÄ, Stockholm.

Ringstad, B. 1991. "Graver og ideologi. Implikasjoner fra vestnorsk folkevandringstid" Ur *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: Beretning fra 1. nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, Fabech, C & Ringtved, J (red.), Højbjerg, Sid. 141-150.

Ringstedt, N. 1989. "Handel i ett ekonomiskt, arkeologiskt och historiskt perspektiv" Ur *Medeltidens födelse*, Symposier på Krapperrups borg: 1, Andrén, A (red.), Sid. 73 - 88

Ringstedt, N.1992. *Household economy and archaeology – some aspects on theory and applications*.

Ringstedt, N. 1998. "Hushållsekonomisk arkeologi – några metoder och tillämpningar" Ur *Fornvännen* 93, 1998/3, Stockholm, Sid. 168-179.

Ringtved, J. 1999. "The geography of power: south Scandinavia before the Danish kingdom" Ur *The making of kingdoms, Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10*, Dickinson, T and Griffiths, D (Edit), Oxford, Sid. 49-63.

Roberts, N. 1989. *The Holocene. An Enviromental History*, Basil Blackwell Ltd, Cambridge.

Roosval, J. 1918. *Die Steinmeister Gottlands*, Stockholm.

Rothenberg, G,E, 1986. "Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the "Military Revolution" of the seventeenth Century" Ur *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the nuclear Age*, Paret, P (red.), Claredon Press, Oxford, Sid. 32-63.

Rowlands, M, J. 1972. "Defence: a factor in the organization of settlements" Ur *Man, Settlement and Urbanism*, Ucko, p & Tringham, R & Dimbleby, G (red.), London.

Rönby, J. 1995. *Bålverket – Om samhällsförändringar och motstånd med utgångspunkt från det tidigmedeltida Bulverket i Tingstäde träsk på Gotland*, Riksantikvarieämbetet Nr 10, Stockholm.

Sandberg, B. 1978. "Fornborgar" Ur *Vid älven. Bygd och viking. Göteborgs arkeologiska museums årstryck*, Göteborg (se även Hall, B).

Sarauw, G. 1915. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen. Berättelse för år 1914" Ur *GMA*. 1915. Sid. 72-81.

Sarauw, G. 1916. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska Avdelningen. Berättelse för år 1915" Ur *GMA*. 1916. Sid. 89-99.

Sarauw, G. 1917. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen. Berättelse för år 1916" Ur *GMA*. 1917. Sid. 95-104.

Sarauw, G. 1918. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen. Berättelse för år 1917" Ur *GMA*. 1918. Sid. 86-95.

Sarauw, G. 1919. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen. Berättelse för år 1918" Ur *GMA*. 1919. Sid. 71-87.

Sarauw, G. 1920a. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen. Berättelse för år 1919" Ur *GMA*. 1920. Sid. 74-84.

Sarauw, G. 1920b. "Bilagor till årsberättelsen för 1915". Ur *GBFT* 1914-1920.

Sarauw, G. 1920c. "Upptecknandet och beskrivningen av hednatidens fornminnen i Göteborgs och Bohus län" Ur *GBFT* 1919. Sid. 1-20.

Sarauw, G. 1921a. "Upptecknandet och beskrivningen av hednatidens fornminnen i Göteborgs och Bohus läns gränstrakter" Ur *GBFT* 1920. Sid. 1-3.

Sarauw, G. 1921b. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1920" Ur *GMA*. 1921. Sid. 72-81.

Sarauw, G. 1922. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1921" Ur *GMA*. 1922. Sid. 77-86.

Sarauw, G. 1923. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1922" Ur *GMA*. 1923. Sid.64-70.

Sarauw, G & Alin, J. 1923. *Göta älvdalens fornminnen*. Göteborg.

Sarauw, G. 1924. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1923" Ur *GMA*. 1924. Sid. 76-81.

Sarauw, G. 1925. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1924" Ur *GMA*. 1925. Sid. 73-81.

Sarauw, G. 1927. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för åren 1925 och 1926" Ur *GMÅ* 1926-1927. Sid.79-85.

Sarauw, G. 1928. "Berättelse rörande Göteborgs musei Arkeologiska avdelningen för år 1927" Ur *GMÅ* 1928. Sid.57-64.

Sawyer, B. 1991. "Viking-Age Rune-Stones as a Crisis Symptom" Ur *NAR Vol. 24. No. 2*. Sid 97-112.

Saxe, A, A.1970. *Social Dimension of Mortuary Practices*.

Schaller Åhrberg, E, Grundberg, J & Höglin, S. 1995. "Boplatser och fossila åkrår i Munkeröd. Arkeologisk och kulturgeografisk analys" Ur *Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986 – 1989, Del 4, RAÄ Rapport*. 1995:36.

Schaller Åhrberg, E & Lönn, M (red). 1996. "Hammar Ett boplatsoområde från senneolitikum till nittonhundratals" Ur *Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986 – 1989, Del 5. RAÄ Rapport* 1996:15.

Schaller Åhrberg, E, Bramstång, C. 1996. "Tomt, En senmesolitisk boplatz i Ödsmål, Bohuslän Arkeologiska undersökningar av fl 255, 1987-88" Ur *Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986 – 1989, Del 6. RAÄ Rapport*.

Schedin, P. 2000. *Möten med Värmland – om kontakter under järnåldern*. Institutionen för arkeologi. Göteborgs universitet: GOTARC Gothenburg Archaeological Thesis, Series B no 14.

Schnell, I. 1934. "Fornborgar i Västmanlands län" Ur *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift XXII*.

Schoug, F.1999. "Samtiden som en del av det förflutna eller början på det nya?" Ur *RIG* nr 3 1999. Lund. Sid. 144-157.

Schützler, L & Wallin, L. 1980. "Spekeröd – gravfält och boplatz från järnåldern" Ur *Bohuslän*, Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museum, Uddevalla, 29-36.

Schützler, L. 1981. "Provundersökning av Jörlanda 128 och 136, plats för gravfält respektive fyndplats för lerkärl samt Norum 70, boplatz?" *RAÄ Rapport*.

Schützler, L & Wallin, L. 1982. "Fornlämning 2, 5-8, Spekeröds sn. Gravfält romersk järnålder/folkvandringstid samt boplatz, äldre järnålder" Ur *Fornlämningsområden längs väg 651. Jörlanda, Spekeröds och Norums socknar, Bohuslän. Arkeologisk Undersökning 1978 och 1979. RAÄ o SHM Rapport UV* 1982:32. Sid. 21-64, 165-264.

Selinge, K-G. 1980. "Fra Heidnum haugi eller vad kallades gravarna" Ur *INVENTORI IN HONOREM: En vänbok till Folke Hallberg*. Hyenstrand, Å (red). Sid. 288-296.

Selinge, K-G. 1991. "Cemetery – an Archaeological Concept or a Prehistoric Reality?" Ur *Regions and reflections: In honour of Märta Strömberg*. Jennbert, K et al. (red.). Acta Archaeologica Lundensia. Stockholm/Lund. Sid. 205-215.

Selinge, K-G. 1997. "Fornlämningar i gränsbygd. Om arkeologisk miljö i

Älvsborgs län" Ur *Älvsborgs län historia i gränsbygd*. Håkansson, M (red.) Utgiven av Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Uddevalla. Sid. 39-66.

Shanks, M & Tilley, C. 1987. *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*. Cambridge University Press. Cambridge.

Sjöberg, J, E. 1998. *Tusentals fynd från hundratusentals år. En resa i tid och rum genom stadsmuseets arkeologiska samlingar*. Göteborgs Stadsmuseum. Göteborg.

Skre, D. 1998. *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr*. Universitetsforlaget. Oslo.

Smedberg, G. 1973. *Nordens första kyrkor: En kyrkorättslig studie*. Lund.

Smith, E, M. 1989. "The informal Economy" Ur *Economic Anthropology*. Stuart Plattner (red.). Sid. 292-317.

Smith, E, M. 1987. "Household possessions and wealth in agrarian states: implications for archaeology" Ur *Journal of anthropological archaeology: Volume 6: Number 4*.

Sporrong, U. 1971. *Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke*. Lund.

Sporrong, U. 1981. "Jordbruksbygd" Ur *Svenska Turistföreningen*. Stockholm.

Steinsland, G. 1991. "Religionsskiftet i Norden og Voluspá." Ur *nordisk hedendom: Et symposium*". Steinsland, G., Drobin, U., Pentikäinen, J. & Meulengracht Sörensen, P. (red.). Odense. S. 335 – 348.

Steinsland, G & Meulengracht Sörensen, P. 1994. *Menske og makter i vikin-genes verden*. Oslo.

Stene, A. 1923. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1922". Ur *GBFT 1922*. Göteborg. Sid. 58-62.

Stene, A. 1924. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1923". Ur *GBFT 1923*. Göteborg. Sid. 45-46.

Stene, A. 1925. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1924". Ur *GBFT 1924*. Göteborg. Sid. 63-65.

Stene, A. 1926. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1925". Ur *GBFT 1925*. Göteborg. Sid. 66-67.

Stene, A. 1927. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1926". Ur *GBFT 1926*. Göteborg. Sid. 73-74.

Stene, A. 1928. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1927". Ur *GBFT 1927*. Göteborg. Sid. 85-86.

Stene, A. 1929. "Redogörelse för de antikvarisk-topografiska undersökningarna utförda 1928". Ur *GBFT 1928*. Göteborg. Sid. 90-91.

Steuer, H. 1982. *Frügeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Göttingen.

Stibéus, M. 1991. "Arkeologisk utredning inom fastigheten Anrås 1:3, 2:3 II, Jörlanda socken, Stenungsunds kommun, Bohuslän" Ur *Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar UV Väst Utr 91:5*

Stjernquist, B. 1963. "Präliminarien zu einer Untersuchung von Opferfunden. Begriffbestimmung und Theoriebildung" Ur *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1962-63*. Lund.

Stjernquist, B. 1991. "Olika strategier i romarnas maktutövning mot germanerna" Ur *Arkeologi och makt*. Larsson, L & Rydberg, E (red.). Lund. 45-54.

Strassoldo, R. 1980. "Centre-periphery and system-boundary: culturological perspectives" Ur *Centre and periphery* Gottman, J (red.). Sage Publications. London. Sid. 27-61.

Strinnholm, A. 1995. *Falköping stad 3. Arkeologisk undersökning av en gånggrift*, GOTARC Serie D, Arkeologiska rapporter no 40, Göteborgs Universitet. Institutionen för Arkeologi.

Strömberg, B. 1991. "En svårdaterad stensättning fornlämning 34, Hog 4:2, Ödsmåls sn Stenungsunds kommun, Bohuslän". *RAÄ o SHM Rapport UV VÄST 1991*.

Strömberg, B. 1993. "Spekeröds golfbana, Förundersökning av fornlämningar inom planområdet – fornlämning 101 m. fl., Groland Hög 3:4, Gåre 1:3 och Smundstorp 2:3, Spekeröds socken, Stenungsunds kommun, Bohuslän." *RAÄ Byrån för arkeologiska undersökningar UV VÄST – Internrapport 1993:32*.

Stubelius, S. 1942. "Fjällbacka och Ödsmålsslätten. En bebyggelsehistorisk studie" Ur *GBFT 1941*. Sid. 44-73.

Stubelius, S. 1947. *Boken om Kville gamla kyrka*. Göteborg.

Stylegar, F-A. 1997. "Gravskikk. Faghistoriske og teoretiske synspunkter." Ur *Konflikt i forhistorien*. Fuglestvedt, I & Myhre, B (red.). Stavanger. Sid. 69-82.

Stålbom, G. 1994. *Runristningar från spjutspetsen i Stabu till Anna i Älvdalen*. Stockholm.

Summerton, J. 1998. "Stora tekniska system En introduktion till forskningsfältet" Ur *Den konstruerade världen, Tekniska system i historiskt perspektiv*. Blomqvist, P & Kaijser, A (red.). Stockholm. Sid. 19-43.

Svedberg, V. 1997. "Arkeologisk Förundersökning. Boplatzlämningar vid Jörlanda-Bergs bytomt – fornlämning 221 på fastigheten Jörlanda-Berg 1:66 m. fl. i Jörlanda Socken, Bohuslän. *RAÄ Arkeologiska Undersökningar Internrapport UV Väst 1997*.

Svedhage, K. 1997. *Specialundersökning av världsarvsområdet Tanum – Del-*

rapport III. Tanumslätten med omgivning. Tanums socken, Tanums kommun. Bohusläns museum. Rapport 1997:13.

Svenska Akademiens Ordlista över det svenska språket. *Logistik* s. 276 Nordstedt & söners förlag Stockholm 1979.

Sydow, von, W & Björkman, S. 1943. *Svenska gods och gårdar*, Del XLI Bohuslän, Uddevalla.

Sällström, F. 1943. "Lilla Jored-fyndets gravanläggning" Ur *Antikvariska studier. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. del 55.* Stockholm. Sid. 5-54.

Säfvestad, U. 1995. "Husforskningen i Sverige 1950-1994. Ur *Hus & Gård.* Göthberg, H m. fl. (red.) RAÄ Skrifter. 14. Stockholm.

Särilvik, I. 1964. *RAPPORT över arkeologisk undersökning av fornlämning nr 76 Lindesberg, Brålandstorpet, Jörlanda sn, Bohuslän 1964.* (motsvaras av RAÄ nr 120).

Särilvik, I. 1965. "Undersökning av en dös i Jörlanda" Ur *BHÅ* 1965. Uddevalla. Sid.19-24.

Särilvik, I. 1967. *RAPPORT över arkeologisk undersökning av fornlämning Gbg 61 Sköllunga Övergård 3:3 och 4:3 Ucklums sn Bohuslän 1967.* RAÄ.

Särilvik, I. 1972. "Rapport över stenåldersboplatser i Norum och Ödsmåls socken, Stenungsunds Kn Bohuslän 1970-1971" RAÄ Rapport. Ej Tryckt.

Särilvik, I. 1978. "Överflöd eller livets nödtorft? Om naturresurserna och deras utnyttjande under romersk järnålder och folkvandringstid i södra Bohuslän" Ur *RAÄ Rapport 1978:5.*

Särilvik, I. & Åhman, E. 1979. "Fornlämning 120, gravfält och boplatser, stenålder, bronsålder, förromersk järnålder, romersk järnålder, folkvandringstid" Ur *RAÄ o SHM Rapport UV 1979:30. Arkeologisk Undersökning 1972.*

Särilvik, I. 1982. *Paths towards a stratified society. A study of Economic, Cultural and Social Formations in South-West Sweden during the Roman Iron Age and the Migration Period.* Stockholm.

Tacitus, C. 1961. *Germania.* Svensk översättning av A, Önnersfors. Natur och Kultur. Stockholm.

Tanum kulturnämnd. 1984. Tanums kulturminnesvårdsplan.

Tilley, C, 1994. *A Phenomenology of landscape*, Bridgend, United Kingdom.

Tilley, C. 1999. *Metaphor and material culture*, Blackwell Publishers. Oxford.

Thrane, H. 1994. "Gudme – a Focus of Archaeological Research 1833-1987" Ur *The archaeology of Gudme and Lundeberg.* P.O. Nielsen, K. Randsborg & H, Thrane (red). Sid. 9-15.

Thrane, H. 1998. "Overvejelser af kultindholdet i Gudmes bebyggelse" Ur

Centrala platser centrala frågor, Samhällsstrukturen under Järnålder. En Vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier 1, Larsson, L & Hårdh, B. Almqvist & Wiksell International. Arkeologiska Institutionen. Lund. Sid. 249-261.

Thordeman, B. 1924. "Tvenne hundraåriga gravplaner" Ur *Fornvännen* 1924. Årgången: 19. Stockholm. Sid. 245-258.

Tillväxten 1925.1926. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1926-1928.

Tillväxten 1927. 1928. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1926-1928.

Tillväxten 1928. 1929. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1929- 1932.

Tillväxten 1929. 1930. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1929- 1932.

Tillväxten 1930. 1931. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1929- 1932.

Tillväxten 1931 1932. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1929- 1932.

Tillväxten 1932 1933. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1933/35 – 1936/38.

Tillväxten 1932 1934. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1933/35 – 1936/38.

Tillväxten 1933 1934. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1933/35 – 1936/38.

Tillväxten 1934 1935. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1933/35 – 1936/38.

Tillväxten 1935 1936. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1933/35 – 1936/38.

Tillväxten 1936 1937. Ur *K. Vitt. Hist. och Antikvitetsakademiens Årsbok* 1933/35 – 1936/38.

Tiseliu, C, A. 1926. *Bohusläns märkligare gårdar*, Göteborg.

Tonboe, J. 1994. "Inledning og sammenfatning" Ur *Territorialitet*. Tonboe, J (red.) Odense Universitetsforlag, Odense. S. 9-26.

Topografiska och statistiska uppgifter om Göteborgs och Bohus län. Tryckt hos N, Marcus. Stockholm. 1859.

Torgil, W & Bring, O. 1987. *Handbok I militär folkrätt: regler om gränsskydd. Krigföring och humanitet*. Allmänna förlaget. Stockholm.

Trigger, B. 1989. *A History of Archaeological thought*. Cambridge

- Trigger, B, G. 1990. "Monumental architecture: a thermodynamic explanation of symbolic behavior" Ur *Monuments and the monumental World Archaeology*. Vol. 22. No. 2.
- Trinkaus, K, M. 1995. "Mortuary Behavior, Labor Organization, and Social Rank" Ur *Regional Approaches to Mortuary Analysis*. Lane Anderson Beck (red.). New York. Sid. 53-75.
- Ullberg-Loh, K. 1982a. "Fornlämning 234, boplats, äldre stenålder, äldre järnålder" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 239-254.
- Ullberg-Loh, K. 1982b. "Fornlämning 232, boplats, stenålder" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 213-227.
- Ullberg-Loh, K. 1982c. "Fornlämning 230, boplats stenålder" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 197-205.
- Ullberg – Loh, K. 1982d. "Fornlämning 226, delundersökning av boplats mellan bronsålder, förromersk järnålder, romersk järnålder, folkvandringstid" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 137-178.
- Utbildningsförlaget Brevskolan. 1989. *Bohuslän*, Stockholm.
- Wallén, G. 1993. *Vetenskapsteori och forskningsmetodik*. Studentlitteratur. Lund.
- Wallerstein, I. 1974 *The Modern world system* New York.
- Walters, A, H. 1973. *Ecology, food & civilation*. London.
- Wandén, Stig. 1997. *Miljö, livsstil och samhälle – En systemanalys av miljöproblemen*. Nerenius & Santérus Förlag. Angered.
- Ward Gailey, C & Patterson, T, C. 1988. "State formation and uneven development" Ur *STATE AND SOCIETY The emergence and development of social hierarchy and political centralization*. Gledhill, J & Bender, B & Trolle Larsen, M (red.). Sid. 77-90.
- Varenius, B. 1994. "Monument och samhällelig reproduktion. Äldre järnålder i norra Småland". *Kulturmiljövård* 5.94.
- Varenius, B. 1998. *han ägde bo och skeppslid om rumslighet och relationer i vikingatid och medeltid*. *Studia archaeologica universitatis umensis* 10. Umeå.
- Watt, M. 1988. "Bornholm mellem romertid og bikingetid – status 1985" Ur *Folkvandringstiden i Norden En krisetid mellem aeldre og yngre jernalder*. Sid. 257-272.
- Weber, M. 1983. *Ekonomi och samhälle, Förståelsesociologins grunder 1. Sociologiska begrepp och definitioner – Ekonomi, samhällsordning och grupper*. Argos. Lund.

- Weber, M. 1985. *Ekonomi och samhälle, Förståelsesociologins grunder*2. *Religionssociologin - Rättssociologi*. Argos. Lund.
- Weber, M. 1987. *Ekonomi och samhälle, Förståelsesociologins grunder*3. *Politisk sociologi*. Argos. Lund.
- Weber, M. 1997. *den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. (9:e upplagan) argos. Lund.
- Weiler, Eva. 1970. *Edsten – ett bohusslänskt vapenfynd från järnålder. Offer, gravgåva eller oavsiktligt förlorat?* Trebetygsuppsats. Ej tryckt. Göteborgs Universitet. Arkeologiska institutionen.
- Weiler, E. 1978. "Fornlämning 157, järnåldersboplats Kyrkenorum Nedergård. Norums sn. bohusslän. RAÄ o SHM Rapport Uppdragsverksamheten 1978:14.
- Weiler, E, Jonsäter, M, Furingsten, A. 1981. "Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar i Västsverige 1968-1980" Ur *Historisk forskning om Bohus län konferens 27 januari 1981. Kulturhistorisk rapport 7*. Utgiven av Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1981. Sid. 5-6.
- Weiler, E & Wickerts-Jensen, M. 1984. De resta stenarna i Grössby, Fornlämning 43, Grössby 3:15 m fl. Ucklum sn, Bohuslän, RAÄ Rapport 1984:14.
- Weiler, E. 1984. "Bron- och järnålder - tiden 1500 f.Kr. - 1 000 e.Kr" Ur *Från flintverkstad till processindustri* Furingsten, A, Jonsäter, M, Weiler, E (red.). Kungälv. Sid. 57-114.
- Weiler, E. 1985. "Västsvensk järnålder. Nyare grävningar och grävningresultat" Ur *Projektet Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid*, Jankavs, P (red.). Symposierapport, Göteborg oktober 1984. Göteborg. Sid. 51-66.
- Weiler, Eva, 1994, *Innovationsmiljöer i bronsålderns samhälle och idévärld. Kring ny teknologi och begravningsritualer i Västergötland*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 5 (Umeå).
- Weiler, E. 1996. "Provundersökningar år 1982 längs väg E6, delen Ryland – Knäm Fornlämningarna 549, 649 och 694, Tanums socken och kommun, Bohuslän. *Arkeologiska Resultat UV VÄST RAPPORT* 1996:6.
- Welinder, S. 1975. *Prehistoric Agriculture in eastern Middle Sweden*. Acta. Arch. Lund. Nr. 4. Lund.
- Welinder, S. 1977. *Ekonomiska processer i förhistorisk expansion*. Lund.
- Welinder, S. 1990. *Männsikor i Västeråstrakten för 1000 år sedan*. Stockholm.
- Welinder, S. 1992. *Människor och landskap*. Uppsala.
- Welinder, S. 1993. *Miljö, Kultur och Kulturmiljö*. Stockholm.
- Westerlind A M. 1983. *Kustorter i Göteborgs och Bohus län. Bebyggelsens tillväxt och framtid*. Byggnadsnämndens utredning. Stockholm.

- Westerlind A M. 1996. *Kulturarvet och transportsystemen, Kulturhistorisk Metodbeskrivning för Göteborgs och Bohus län*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. 1996:6. Göteborg.
- Vibe-Müller, K. 1987. "Gravfeltene på Ula, Glemmen, Østfold. Keltisk jernalder, romertid og folkvandringstid" *Varia 13*. Oslo.
- Widéen, H. 1954. "Ett medeltida spänne från Spekeröd" Ur *GBFT 1951-1953*. Sid. 17-21.
- Widéen, H. 1955. *Västsvenska vikingatidsstudier. Arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Göteborg.
- Widgren, M. 1985. "Västsveriges kulturlandskap ur geografisk synvinkel" Ur *Projektet Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid*, Jankavs, P. (red) Symposierapport, Göteborg oktober 1984. Göteborg. Sid. 101-124.
- Widgren, M. 1988. "Om skilnader och likheter mellan regioner. Några kommentarer till 3 figurer" Ur *Folkvandringstiden i Norden En krisetid mellem aeldre og yngre jernalder*. Sid.273-287.
- Widgren, M. 1995. "Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhället?" Ur *Äganderätten i lantbrukets historia*. Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Nordiska museet och Sveriges Lantbruksuniversitet. Stockholm. Sid. 37-57.
- Widgren, M. 1997. *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300 – 1700* Uddevalla.
- Wienberg, J. 1991. "Medieval Tønsberg, the Church and the Hinterland" Ur *Regions and reflections: In Honour of Märta Strömberg*. Jennbert, K, Larsson, L, Petré, R & Wyszomirska-Werbart, B (red.). Almqvist & Wiksell. Lund 1991. Sid. 333-345.
- Wijkander, K. 1983. *Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid*. Nyköping.
- Wilk, Richard, R.1990. "The build enviroment and consumer decisions". Ur *Domestic architecture and the use of space*. Kent, S (red.).
- Wilkinson, D. 1991. "Cores, Peripheries, and Civilizations" Ur *Core/periphery relations i precapitalist worlds*. Chase-Dunn, C & Hall, T, D (red.). Westview Press. Boulder. Sid. 113-166.
- Wigren, Sonja, 1986, "Skärvstenshögar - avfallshögar - centrumbildningar", *Varia 12* (Oslo).
- Wigren, S. 1987. *Sörmläns bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminescens*. Edsbruk.
- Winberg, B. 1979. "Bohusläns järnålder i perspektiv" Ur *Bohuslän* Uddevalla. Sid. 25-36.

Winberg, B. 1980. "Bohuslänska järnåldersgravfält – ett försök till strukturering" Ur *Inventori in honorem: En vänbok till Folke Hallberg*. Hyenstrand, Å (red.). Sid. 220-228.

Winberg, B. 1981. "Bebyggelsehistoriska och samhällshistoriska frågor under perioden förromersk järnålder – tidig medeltid" Ur *Historisk forskning om Bohus län konferens 27 januari 1981. Kulturhistorisk rapport 7*. Utgiven av Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1981. Sid. 19-22.

Wisløff, C, Fr. 1966. *Norsk kirkehistorie Bind I*. Lutherstiftelsen. Oslo.

Vägar i Bohuslän. 1982. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohuslän 1981. Rapport Nr 6.

Wärneryd, O. 1975. "Interregionala beroenden" Ur *Periferi og sentrum i historien*. Föredrag ved nordisk fagkonferanse for historisk metodlaere på Röros 16-20 Juni 1974. Universitetsforlaget Sarpsborg. Sid. 29-57.

Zachrisson, T. 1994. "The Odal and Its Manifestation in the Landscape" Ur *Current Swedish Archaeology 2*. Sid. 219-238.

Zachrisson, T. 1996a. "Folkliga föreställningar" Ur *Fornlämningar och folkminnen*. Burström, M, Winberg, B, Zachrisson, T (red.). RAÄ. Stockholm. Sid. 87-103.

Zachrisson, T. 1996b. "Människans landskap – en tillbakablick" Ur *Fornlämningar och folkminnen*. Burström, M, Winberg, B, Zachrisson, T (red.). RAÄ. Stockholm. Sid. 80-86.

Zachrisson, T. 1998. *Gård, Gräns, Gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm.

Zerrander, L. 1982a. "Fornlämning 17, provundersökning intill gravfält" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 61-74.

Zerrander, L. 1982b. "Fornlämning 16, förmodad boplats och gravhög" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 55-60.

Zerrander, L. 1982c. "Fornlämning 238, boplats osäker" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 255-260.

Åhman, E. 1982. "Fornlämning 227:2, boplats, mesolitikum och yngre" Ur *Fornlämningar i Berol – Sanden området. Ödsmåls socken, Bohuslän. RAÄ o SHM Rapporter UV 1982:37*. Sid. 181-192.

Ängeby, G. 1996. "Klippöverhänget vid Järnklätt. Fornlämning Raä 213, Norum socken, Bohuslän" . Ur *Jägare och fornborgsbyggare* Streiffert, Jörgen & Ängeby, Gisela. (red.). UV-Väst rapport 1996:17. Sid. 11-30.

Ängeby, G. 1999. "Långhusens livstid – En diskussion kring järnåldershusens brukningstid och sociala funktioner utifrån ett månghundraårigt halländskt exempel" Ur *Kring Västsvenska hus –boendets organisation och sym-*

bolik i förhistorisk och historisk tid, Artelius, T, Englund, E & Ersgård, L (red.). GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter NO 22. Göteborg. Sid. 9-26.

Östholm, M. 2000. Sammanställning av utgrävningar nedanför hällristningar, D-kurs uppgift, ej tryckt, Institutionen för arkeologi, Göteborgs Universitetet.

Övrigt källmaterial

Nyqvist, R. Manus. *HALLERNA*. Teknisk rapport för undersökningarna inom Hallernaprojektet 1990-1992.

Nyqvist, R. Manus. *HÖGENORUM 1:5*. Teknisk rapport för undersökning av fornl. 219, Norum socken, Stenungsunds kommun, Västra Götalands Län.

Nyqvist, R. Manus. *VÄGSKÄLET I EDSTEN*. Teknisk rapport för undersökning invid väg 163. Fornl. 640, Kville socken, Tanum kommun, Västra Götalands Län.

Material från Bohusläns Museums arkiv, Göteborgs Stadsmuseums arkiv samt Statens Historiska Museum och ATA.

A.T.A. Dnr. 4847/1929:2

Material och kartor rörande Stenungsunds kommun och Kville samt Tanums socknar, från Lantmäteriets arkiv i Göteborg.

MUNTTLIGA KÄLLOR

Lars Bengtsson, Vitlycke Museet. 2001.06.

